

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet – és Társadalomtudományi Kar
Doktori- és Habilitációs Iskola

Hollósi Dániel József

**Hadiipari cégek kihívásai a változások viharában – A Danuvia, a
Fegyvergyár és a Gamma vállalatok története 1920 és 1948 között**

Doktori (PhD) értekezés

Történelemtudományi Doktori Iskola
Vezető: Dr. Óze Sándor, egyetemi tanár, DSc.

Témavezető: dr. Bank Barbara PhD

Szigetszentmiklós

2024

Nagyszüleim és „Laci bácsi” emlékének

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék.....	3
I. Bevezetés.....	5
I. 1. A témáról és a megközelítésről.....	5
I. 2. A forrásokról.....	11
II. A Danuvia története.....	17
II. 1. A Danuvia 1920 és 1945 közötti története.....	17
II. 1. 1. Az alapítástól 1935-ig.....	17
II. 1. 2. Az 1935-ös beruházásoktól a II. világháború utolsó előtti évéig.....	27
II. 1. 3. Az 1944-től Budapest ostromának végéig.....	33
II. 2. A Danuvia 1945 és 1948 közötti története.....	38
II. 2. 1. Háborús pusztítás, frontmunkák és gyárleszerelés.....	38
II. 2. 2. Polgári cikkek gyártása és jóvátételi óragyártás.....	46
II. 2. 3. Az ébresztőóragyártás kudarca, gazdasági nehézségek, és az állami kezelésbe vétel vontatottsága.....	54
II. 3. A Danuvia vállalatvezetése.....	63
II. 3. 1. Vezetés és menedzsment 1920 és 1945 között.....	63
II. 3. 2. Vezetés és menedzsment 1945 és 1948 között.....	80
III. A Fegyvergyár története.....	91
III. 1. A Fegyvergyár 1891 és 1945 közötti története.....	91
III. 1. 1. Az alapításától az I. világháború végéig.....	91
III. 1. 2. Az I. világháború végétől 1935-ig.....	92
III. 1. 4. A Fegyvergyár a II. világháború alatt.....	101
III. 1. 5. A Fegyvergyár és a viszontagságos 1944-es év.....	107
III. 2. A Fegyvergyár 1945 és 1948 közötti története.....	114
III. 2. 1. Újrakezdés, frontmunka és gépleszerelés.....	114
III. 2. 2. Jóvátételi termelés és buktatói.....	120
III. 2. 3. Kísérlet a Fegyvergyár megmentésére, pénzügyi problémák és államosítás....	127
III. 3. A Fegyvergyár vállalatvezetése.....	137
III. 3. 1. Vezetés és menedzsment 1935 és 1945 között.....	137
III. 3. 2. Vezetés és menedzsment 1945 és 1948 között.....	149
IV. A Gamma története.....	169

IV. 1. A Gamma 1920 és 1945 közötti története	169
IV. 1. 1. Az alapításától 1935-ig.	169
IV. 1. 2. Elmozdulás a hadiipari termékek irányába, beruházások, a Gamma-cégcsoport létrehozása és a II. világháború.....	172
IV. 1. 3. A Juhász-fivérek vagyonmegosztása és az utolsó háborús év	181
IV. 2. A Gamma 1945 és 1948 közötti története	186
IV. 2. 1. Budapest ostromát követő nehézségek, jóvátételi leszerelés és kísérlet az újrakezdésre	186
IV. 2. 2. A gazdasági helyzet súlyosbodása és az állami kezelésbe vétel problematikája	196
IV. 3. A Gamma vállalatvezetése	205
IV. 3. 1. Vezetés és menedzsment 1920 és 1945 között	205
IV. 3. 2. A Gamma szociális intézményrendszere	213
IV. 3. 3. Vezetés és menedzsment 1945 és 1948 között	216
V. Összehasonlítás és az eredmények összegzése.....	228
V. 1. A vállalatok a két világháború közötti években.....	228
V. 2. A vállalatok 1945 és 1948 között	240
VI. Rövidítések jegyzéke.....	256
VII. Bibliográfia	257
VII. 1. Levéltári források.....	257
VII. 2. Nyomtatásban megjelent források és irodalom.....	259
Összegzés	268
Summary	269

I. Bevezetés

I. 1. A témáról és a megközelítésről

A disszertációm Magyarország 1920 és 1948 közötti időszakával foglalkozik, azon belül is a Danuvia,¹ a Fegyvergyár² és a Gamma³ vállalatok történetén keresztül vizsgálja és bemutatja a politikai, gazdasági és társadalmi folyamatok összefüggéseit. Bár a vizsgálódás 1920-tól tekinti át a kiválasztott vállalatok történetét, hangsúlyosan részletesebben a II. világháború utolsó éveitől tárgyalja az 1948 tavaszán törvénybe iktatott széleskörű államosításokig terjedő időszak eseményeit. Ennek oka az, hogy az említett időszak folyamatainak beható vizsgálatát a magyar vállalattörténetírás kevésbé helyezte fókuszba.

Magyarországon a vállalattörténeti munkák többsége vagy átfogó – alapításától a szocializmus végéig terjedő időintervallumban – vagy a II. világháború előtti, illetve az 1948 és 1990 közötti periódus tárgyalására koncentrál. A II. világháború vége és az 1948-as államosítási hullám közötti átmeneti időszak kutatása, ami tekinthető gazdasági értelemben a piacgazdaság és a tervgazdaság szempontjából is átmeneti időszaknak, nincsen a vizsgálatok fókuszában.

A cégek II. világháború végi sorsa rányomta a bélyegét az 1945 utáni újrakezdésre. Ennél fogva már a „nulladik évtől” megkezdődtek azok a folyamatok, amelyek a gyárak működésének megbénulásához, majd állami kezelésbe vételükhöz/államosításukhoz vezetett. Ebben az egyik kardinális tényezőt a termeléshez használt gépparkban – a németek és a szovjetek révén – keletkezett kár okozta, amely önmagában hihetetlen nehézségek elé állította a vállalatokat. Ugyanis gyakorlatilag nem álltak rendelkezésre olyan munkaeszközök, amelyekkel megfelelő minőségben és mennyiségben lehetett termelést végezni.

Ugyancsak számottevő problémát generáltak a gyárakban 1945-ben létrejövő alkalmazotti kollektívák, az üzemi bizottságok. Ezek a szervek – a Magyar Kommunista Párt (MKP) támogatásával a hátuk mögött – aktívan beavatkoztak a vállalatvezetésébe, bérmozgalmakat és sztrájkokat kezdeményeztek, amelyek a munkaadók és munkavállalók közötti ellentétek

¹ A céget 1920. június 6-án alapították Danuvia Bel- és Külkereskedelmi Rt. néven, a vállalat 1938-tól 1945-ig Danuvia Fegyver és Lőszergyár Rt., 1945. június 23-tól 1948-ig pedig Danuvia Ipari és Kereskedelmi Rt. néven működött.

² A vállalatot Fegyver- és Gépgyár Rt. néven jegyezték be 1891. február 24-én. A Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt. céggel 1935 novemberében fuzionált, és új nevet kapott: Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt. lett. 1946. május 6-án ismét változott a cégnév: a Lampart Művek Rt. nevet vette fel. A könnyebb érthetőség kedvéért magam is a szakirodalomban egyszerűsítve használt „Fegyvergyár” elnevezést használok a vállalatra a munka során.

³ A cég a következő neveket viselte: 1920. május 18-tól Gamma Műszaki Rt., 1923. június 23-tól Gamma Finommechanikai Gépek és Készülékek Gyára Rt., 1939 novemberétől pedig Gamma Finommechanikai és Optikai Művek Rt. néven működött.

elmélyüléséhez vezetett. A II. világháború pusztításán túl a folyamatosan romló gazdasági helyzet, a hiperinfláció is drasztikusan sújtotta az iparvállalatok helyzetét.

1945 nyarától kezdve a magyar ipar legfontosabb feladata a jóvátételi igények teljesítése volt. Ennek megfelelően a hadiipari vállalatokat jóvátételi és civil termékek gyártására állították át, amit csak részben vagy elégtelenül tudtak teljesíteni. A jóvátételi megrendelések Janus-arcú következményekkel jártak. Egyrészt a cégek működését biztosították az ennek keretében nyújtott fizetési előlegek, másrészt a tarthatatlan határidők miatt bedőlő megrendelések ugyanezeket a rendkívül fontos forrásokat elzárták, amivel kilátástalan helyzetet alakítottak ki.

Ezért munkám kiemelt célkitűzése az említett időintervallumban a Danuvia, a Fegyvergyár és a Gamma történetének vizsgálata, amivel az iparvállalatoknak a II. világháborút követő átmeneti időszakban tapasztalt kihívásait, viszontagságait és erre adott válaszait mutatom be. Azonban azért, hogy az 1945-ben kialakult politikai és gazdasági helyzet és az ebből kiinduló folyamatok megérthetőek legyenek elengedhetetlenül fontos és megkerülhetetlen a vállalatok két világháború közötti történetének tárgyalása. Ugyanis a cégek működésére és irányítására egyaránt kiható állami szerepvállalás erősödése valójában az 1930-as évek közepén kezdetét vette. Ennélfogva 1945-től kezdve ennek a folyamatnak nem a kialakulása, hanem a drasztikus megerősödése figyelhető meg. Az 1930-as évek kormányzati beruházásainak kontextusban értelmezése miatt pedig elengedhetetlen annak ismerete, hogy a tárgyalt vállalkozások az I. világháborút követő évtized Magyarországon milyen körülmények között kezdték meg működésüket, és hogy miként reagáltak a jelentkező gazdasági nehézségekre.

A disszertációnak ugyancsak célja, hogy bemutassa a vizsgált cégek vállalatvezetését a 1920-tól 1948-ig. Ezt vállalatonként és két időszakra bontva láttam célszerűnek megírni. Egyik az 1920 és 1945 közötti időintervallumot, míg másik az 1945 és 1948 közötti időszakot veszi vizsgálat alá. A felosztás egyik oka, hogy a vállalatvezetés – addig organikus – változásaiban az egyértelmű törést a II. világháború végének eseményei okozták. Ugyanis a háborús pusztítás az emberáldozatokon és az anyagi károkon túl a vállalatok vezetését is megtépázta és szétzilálta. A másik ok, hogy az 1920 és 1948 közötti időintervallum két különböző politikai korszakot fed le, amelyek eltérő politikai és gazdasági rendje radikálisan hatott a vállalatok vezetésére is.

Az eredményeket a munkát lezáró fejezetben összegzem, amelyben megkísérlek rámutatni a vállalatok közötti hasonlóságokra és különbségekre, és az általános jellegű következtetésekre.

A disszertáció módszertana alapvetően a vállalatattörténeti kutatásokhoz igazodik. Ezzel kapcsolatban az elemzés megközelítésmódjának tisztázása és pontosítása céljából szükséges

leszögezni néhány további megjegyzést. E munkának nem célja a kizárólagos gazdaságtörténeti megközelítés, mert önmagában azzal nem lehet választ adni a vállalatok sorsával kapcsolatban felmerülő kérdésekre. Nem célozom a technikatörténetírás sem, ugyanis a különféle hadiipari- és civil termékek részletes tárgyalása szétfeszítené a dolgozat kereteit és nem vezetne közelebb a vállalat-történeti folyamatok megértéséhez. A társadalomtörténeti megközelítést is bizonyos határokon belül alkalmazom, mert ugyan meghatározó részét képezi a vállalat-történetnek, de a különféle tisztviselő-, munkás- és alkalmazott rétegek beható vizsgálata túlfeszítené a disszertáció kereteit, és inkább egy önálló munkát igényelnének. Emiatt a vállalatvezetésen belül az ügyvezetést az igazgatói pozícióig bezáróan vizsgálom, ugyanis az operatív vezetés legfontosabb döntéseit ezen a szintig hozták meg. Hasonló megfontolásból nem vizsgálom a cégek felügyelőbizottságait, mivelhogy ezekben jellemzően részvényesek foglaltak helyet, és a törvényi keretekben meghatározott – gyakorlatilag szimbolikus – funkción túl a vállalatvezetésére nem gyakoroltak számottevő befolyást. Ezzel együtt helyenként eltekintettem e megszabott korlátoktól, ha a kapcsolódó összefüggések megértése miatt szükséges volt. A politikatörténeti megközelítést ugyancsak igyekszem kellően arányos mértékben alkalmazni. Ugyanis az 1920–1948 közötti időszakban zajló politikai folyamatok meghatározó szerepet töltek be a vállalatok üzletpolitikai döntéseinek meghozatalánál. Ennélfogva a munkámban egy olyan összetett megközelítésmódot alkalmazok, amely figyelembe veszi az említett megjegyzéseket.

A Danuvia, a Fegyvergyár, illetve a Gamma vállalatok kiválasztásához különböző szempontok vezettek. A legfontosabb alapvetés az volt, hogy olyan vállalatok történetét vizsgáljam meg, amelyek jelentősnek számítottak a két világháború közötti Magyarországon. A Danuvia és a Gamma teljes egészében a Horthy-korszak „produktumai” voltak, mindkettőt 1920-ban alapították. A Fegyvergyár ebből a szempontból kivételt képez, ugyanis 1891-ben alakult Fegyver- és Gépgyár Rt. néven. Azonban a Gammához és a Danuviához hasonlóan a Fegyvergyár legprosperálóbb időszaka a Horthy-korszakban volt: mindhárom vállalatot az 1930-as évek második felétől egészen a II. világháború végéig a magyar hadiipari termelés legfontosabb szereplői között tartották számon.⁴

A trianoni területvesztés következtében Magyarország jelentős iparvidékeket veszített el, emiatt a gazdasági szerkezetében Budapest jelentősége megnövekedett. Az ebből adódó tényezők – többek között a rendelkezésre álló munkaerő és az infrastrukturális adottságok – miatt az I.

⁴ DOMBRÁDY Lóránd: *A magyar hadigazdaság a második világháború idején*. Petit Real Könyvkiadó, Budapest, 2003, 86–87, 285–306.

világháború utáni időkben a fővárosban működött a legtöbb hadiipari vállalat. Ennélfogva gyakorlatilag alig voltak olyan haditermelésben érdekelt cégek, amelyek működésüket vidéken koncentrálták. Ez utóbbiak közül elsősorban a székesfehérvári, nagytétényi és mosonmagyaróvári telephelyekkel működő Vadásztöltény-, Gyutacs- és Fémárugyár Rt.,⁵ a balatonfüzfői Nitrokémia Ipartelepek Rt.,⁶ vagy a győri Magyar Waggon- és Gépgyár Rt.⁷ jöhetett volna még szóba a vizsgálódás tárgyaként. A fővárosi vállalatok melletti döntésben szerepet játszott az, hogy a felsorolt vidéki cégek nem feleltek meg (vagy nem eléggé) az egyéb figyelembe vett szempontoknak. Alapvetően magánvállalatok vizsgálatára szorítkoztam, ebből következően az állami tulajdonú Nitrokémia Ipartelepek Rt. kiesett a választhatók közül.⁸ A tulajdonosi háttérrel tekintve a többi vállalat történetének döntő részében bankérdekeltség volt.⁹ Ezt figyelembe véve végül a kiválasztott Fegyvergyár bizonyult alkalmasabb vizsgálandó bankérdekeltségi vállalatnak, mivelhogy az említett vidéki cégeknél egyrészt nagyobb volt a hadiipari jelentősége, másrészt a tulajdonosi háttere a vizsgált korszak végéig változatlan maradt.

Mindebből következően a vállalatok kiválasztásánál fontos szempontként vettem figyelembe, hogy teljesen eltérő tulajdonosi szerkezettel rendelkezzenek. Ugyanis ez utóbbi tényező a „business history” vezető teoretikusa, Alfred D. Chandler szerint számottevő hatással volt a vállalatvezetésre.¹⁰ Ennélfogva a vállalatok kiválasztásánál megpróbáltam Chandler tipológiáját is figyelembe venni.

Chandler a *Visible Hand* című munkájában a modern kapitalista vállalatokat – vezetési tipológia alapján – három fő kategóriába sorolta. Az egyik ilyen kategóriára a családi vállalat (entrepreneurial illetve family firm) elnevezést használja. Az ehhez sorolható cégeknél a

⁵ Lásd: KULCSÁR István: A Vadásztöltény- Gyutacs- és Fémárugyár Részvénytársaság mosonmagyaróvári telepe. In *A Mosonmagyaróvári fémszerelvénygyár története, 1900–1975*. Mosonmagyaróvári Szerelvénygyár, Budapest, 1975, 73–121.

⁶ Lásd: KOVÁCS Tibor: *Majdnem 100 év... A Nitrokémia története 1921–2010*. Nitrokémia Zrt., Balatonfüzfő, 2010, 7–31.

⁷ Lásd: HONVÁRI János (szerk.): *Majdnem 100 év... Iparváros. Győr iparának története a kezdetektől napjainkig*. Győr+Média Zrt., Győr, 2021, 43–104, 123–178.

⁸ A Magyar Lőporgyárüzemi Rt. néven 1921-ben alapított Nitrokémia vállalat alapításakor a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, a Magyar Leszámloló és Pénzváltó Bank, valamint a Magyar–Olasz Bank érdekeltsége volt, majd 1931-től a kincstár tulajdonába került.

⁹ A Vadásztöltény-, Gyutacs- és Fémárugyár Rt. a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank érdekeltsége volt. A Magyar Waggon- és Gépgyár Rt. pedig előbb a Lederer-vállalatbirodalom része, majd a bécsi Wiener Bankverein érdekeltsége lett, 1935-ben pedig a részvényeit a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. vásárolta meg.

¹⁰ CHANDLER, Alfred D. Jr: *The Visible Hand. The Managerial Revolution in American Business*. Belknap Press, Cambridge–Massachusetts–London, 1977.; Magyar nyelven napjainkig nem jelent meg, de ismertette tartalmát: HALMOS Károly: „A nagyvállalkozás történeti elmélete.” A. D. Chandler Jr. három munkája. *Korall* 2003, 117–223.

tulajdonos vagy a család szoros, személyes kapcsolatban volt az ügyvezetőkkel, de a kulcsfontosságú döntéseket megőrizte magának. A második típushoz olyan vállalatokat sorolt, amelyeknél a tőkét biztosító pénzintézetek előbb-utóbb elkezdtek dominálni a vállalatvezetésben. Chandler szerint ugyanis ahol az új vállalatok alapítása és növekedése hatalmas mennyiségű tőkét igényelt, ott a haszonvétel és a rendelkezés másként kezdett viszonyulni egymáshoz. A pénzügyi eszközöket biztosító intézmények elkezdtek „másodállású” képviselőket elhelyezni az érdekelt cégek igazgatóságában. Chandler az olyan gazdálkodási rendet vagy ágazatot, ahol a pénzintézetek a fizetett vállalatvezetők üzleti döntéseire hatást gyakoroltak pénzügyi kapitalizmusnak (financial capitalism) nevezte. A harmadik kategóriába tartozó cégeket Chandler ügyvezetői vállalként nevesített (managerial enterprise). Ezeknél a vállalatoknál a tulajdonlás szétszórtsága miatt a fizetett ügyvezetők uralkodtak minden döntéshozatali szinten, és ők hoztak döntést a hosszú távú stratégia és a rövidtávú működtetés kérdéseiben egyaránt.¹¹

Azonban szembesültem azzal a problémával, hogy Chandler tipológiáját nem lehet teljesen alkalmazni az 1920–1948 közötti időszak magyar vállalatainak vizsgálatánál. Chandler az észak-amerikai gazdasági fejlődés motorjaiként meghatározott amerikai nagyvállalatokat vizsgálta, amelyek sikerességét a „menedzseri forradalomban” látta – ez volt a központi témája a *Visible Hand* című munkájának.¹² Azonban Magyarországon teljesen más folyamatok zajlottak le. A vállalatok fejlődésére Magyarország merőben eltérő társadalmi és politikai szerkezete, valamint gazdasági helyzete miatt az 1920–1939 közötti békeévekben is más tényezők gyakoroltak hatást. Ráadásul hazánkban a II. világháborútól kezdődően nem a vállalatvezetés szofisztikálódása és az állami beavatkozás hiánya tapasztalható meg, hanem éppen ellenkezőleg: az állami beavatkozás drasztikus megerősödése és a vállalatvezetési autonómia fokozatos leépülése és szétzilálódása.¹³

Mindezzel együtt kísérletet lehet tenni a három vizsgált cég vállalatvezetésének összevetésére a Chandler könyvében leírt típusokkal. A Gamma egyértelműen beilleszthető az első – családi vállalat – kategóriába. Ugyanis a Juhász család birtokolta a vállalat részvényeinek többségét,

¹¹ CHANDLER A.: i. m. 9–10.; HALMOS K.: i. m. 123.

¹² KÖVÉR György: Elmélet és módszer a legújabb gazdaságtörténet-írásban. In *Aetas* 1999/14. 286.

¹³ BÓDY Zsombor: *Családi vállalkozás – nagyipari vállalat – szocialista technokrácia. Az Uhri Testvérek / Ikarus Karosszéria és Járműgyár gazdasági-, társadalmi, és kultúrtörténete*. MTA doktori értekezés, Budapest, 2019, 17–57.

Juhász István¹⁴ és Juhász Zoltán¹⁵ pedig az igazgatóság és az ügyvezetés élén állva egyaránt megőrizték a legfontosabb döntések feletti privilégiumot.

A Danuviát 1920-ban a kormánykörökhöz közel álló tőkések, hivatalnokok és volt katonatisztek egy csoportja alakította. A tulajdonlás – habár a részvények többségét egy kisebb kör birtokolta – szerteágazó volt, így érvelhetünk amellel, hogy a harmadik típushoz, az ügyvezetői vállalat kategóriájába tegyük. Azonban a részvények többsége 1926-tól kezdődően Seiberth Sándor¹⁶ és a vele szoros kapcsolatban álló részvényesek érdekszövetségének birtokában összpontosult. Ezek a főrészvényesek 1926–1945 között a vállalat igazgatóságának és ügyvezetőségének is tagjai voltak, így a különféle döntési feladatkörök ebben az időszakban egy szűk kör kezében összpontosultak. Emiatt a Danuvia menedzsmentje bizonyos tekintetben a „családi vállalat” jellemzőivel mutatott hasonlóságot.

A Fegyvergyár főrészvényese egy pénzügyi intézet, a Magyar Általános Hitelbank Rt. volt. Ennek következtében az igazgatóságában többségében a Hitelbank bizalmi emberei és vezető tisztviselői foglaltak helyet. Az ügyvezetésbe is jellemzően olyan vezérigazgatók, vezető tisztviselők kerültek, akik közel álltak a főrészvényeshez. Frommer Rudolf¹⁷ és Ullmann

¹⁴ Juhász István (1894–1981) vállalkozó és gépészmérnök. Kassán született Juhász Andor tanácsjegyző második fiaként. Műszaki érdeklődése már fiatalon megmutatkozott, 1913–1914 között önkéntes gyakornokként dolgozott Breslauban, a J. Schammel Gépgyárban. Harcolt az I. világháborúban, magatartása elismeréseként 1917 januárjában kitüntették a Bronz Katonai Érdeméremmel, majd az Ezüst Katonai Érdeméremmel és a Károly Csapatkeresztrel. A Juhász család tagjaként 1920-ban lett a Gamma Rt. részvényese. 1921 és 1944 között fivérével közösen vezette a vállalatot. Az 1944-es családi vagyoneosztást követően Juhász István lett a Gamma egyedüli tulajdonosa. 1948. március 19-én Juhász Istvánt a gazdasági rendőrség letartóztatta. Ezt követően 1948. október 28-án a Budapesti Uzsorabíróság Juhász Istvánt gazdasági bűncselekmények vádjával, koholt bizonyítékok alapján másfél év börtönre és 10 ezer forint pénzbüntetésre ítélte. 1949. május 4-én szabadult.

¹⁵ Juhász Zoltán (1891–1976) vállalkozó és gépészmérnök. Kassán született Juhász Andor tanácsjegyző első gyermekeként. 1921 és 1944 között a Gamma Rt. részvényese volt. Öccsével, Juhász Istvánnal együtt vezették a vállalatot egészen 1944-ig. 1944-ben egy családi vagyoneosztást követően saját vállalatot alapított Magyar Finommechanika Rt. néven. A II. világháborút végén Svájcba menekült, majd 1946-ban Kolumbiába emigrált.

¹⁶ Seiberth Sándor (1894–1978) dr., vállalkozó, gyárigazgató. A Danuvia alapítója, részvényese, 1926-tól 1945-ig vezérigazgatója. A vállalat meghatározó vezető alakja, a gyárparban végzett munkájának elismeréséért kormányfőtanácsosi címet adományoztak neki, és 1938-ban kitüntették a Magyar Érdemrend középkeresztjével. 1945-ben a mai Ausztria területére távozott a Danuvia-kirendeltség élén. Innen ismeretlen időben az Amerikai Egyesült Államokba emigrált.

¹⁷ Frommer Rudolf (1868–1936) feltaláló, gyárigazgató. A Kereskedelmi Akadémia elvégzését követően a Budapesti Áru- és Értéktőzsdén kezdett el dolgozni, majd a Magyar Általános és Hitelbankban vállalat munkát. 1896-tól a Fegyver és Gépgyár Rt. cégvezetője lett, amely minőségben a vállalat pénzügyeivel foglalkozott. Érdeklődése és munkája fokozatosan a fegyvertervezés irányába mozdult el annak ellenére, hogy műszaki előképzettséggel nem rendelkezett. Számos kézi lőfegyver konstrukció kifejlesztése fűződik a nevéhez, többek között az első magyar öntöltő pisztolyok. Fegyverkonstruktori munkásságának elismeréséül a Mérnöki Kamara „tisztelbeli mérnök” címmel tüntette ki. 1903-ban a Fegyver és Gépgyár Rt. kereskedelmi igazgatója, majd vezérigazgatója lett. Kiemelkedő munkásságáért I. Ferenc József 1914-ben nemességet adományozott neki. A Tanácsköztársaság alatt eltávolították pozíciójából, de 1920 júniusában visszakerült a vezérigazgatói székbe. A Mérnöki Kamara a fegyvergyártásban elért sikereinek elismeréseként gépészmérnöki címet adományozott neki. 1928-ban a felsőház élethosszig tartó tagjává nevezték ki az országgyűlésben. A vállalat éléről 1935-ben ment nyugdíjba, majd ezt követően 1936-ban elhunyt.

István¹⁸ a Hitelbankból delegált menedzserek voltak, ráadásul utóbbi az „anyaintézményhez” több szálon kötődő Ullmann-bankár család sarja. A személyi beágyazódáson felül a Hitelbank saját szervezetén belül felállított ipari osztályával szintén felügyeletet gyakorolt és beavatkozott az érdekeltségi vállalatok irányításába. Az Fegyvergyár esetében érvelhetünk a Chandler által meghatározott második, bankok által dominált vállalattípusba sorolás mellett.

A disszertációban a téma szempontjából fontos szerepet betöltő személyek rövid életrajzát nevük első említésekor lábjegyzetben közlöm. Ez alól kivételt képeznek azon történelmi szereplők életrajzai, akik széles körben ismertek, illetve azon személyeké, akik életrajzaihoz a kutatásaim során nem sikerült elegendő forrást találni.

I. 2. A forrásokról

A disszertációm megírásánál a releváns szakirodalom mellett elsősorban a magyarországi levéltárakban őrzött forrásokra támaszkodtam. A szakirodalmon belül a vállalatokra vonatkozó történelmi munkákra érdemes kitérni néhány megjegyzés erejéig. A cégek történetével kapcsolatban főként a Kádár-rendszerben született munkák állnak rendelkezésre.

A Danuvia átfogó üzemtörténeti bemutatására Gáspár Ferenc és Mann Miklós tett kísérletet.¹⁹ Munkájuk felöleli a Danuvia történetét 1920-tól egészen 1970-ig. A szocialista üzemtörténetírásnak a Horthy-korszakkal szembeni előítéletes hozzáállásától eltekintve az 1920–1945 közötti évek történetét taglaló fejezetei részletesen feltárják azokat a gazdasági, politikai és személyi összefüggéseket, amelyeknek köszönhetően a Danuvia jelentős hadiipari tényezővé vált. Sajnos a vállalat II. világháború utáni történetével foglalkozó fejezeteiről ez nem mondható el, ugyanis azokban teljesen a Kádár-kor elvárásainak megfelelően torzított kép rajzolódik ki a gyárral kapcsolatban. Halmosi László üzemtörténeti tanulmánya a Danuvia 1945 utáni tevékenységét mutatja be, de elsősorban a disszertációm vizsgálódásain túl tekintő 1948

¹⁸ Ullmann István (1882–?) dr., okleveles műszaki mérnök, gyárigazgató és üzletember. 1904 és 1921 között a Pénzügyminisztériumban dolgozott miniszteri tanácsosként. 1921-ben került a Fegyvergyárhoz. A vállalat ügyvezetésének tagjaként 1941-ig dolgozott. 1942-ben – többek között – zsidó származása és Dammang András vezérigazgatóval való konfliktusa miatt nyugdíjazták. 1944. március 19-én bekövetkezett német megszállást követően illegálisba kényszerült. 1945 áprilisában lett az FFG vezérigazgatója, ugyanebben az évben belépett az FKGP-ba. Egészen 1948-ig volt a vállalat vezérigazgatója, ezután nyugdíjba vonult. 1951-ben egy belügyminiszteri véghatározat értelmében családjával együtt kitelepítették Budapestről Jászapátiba, ahol rendkívül szerény körülmények között élt.

¹⁹ GÁSPÁR Ferenc–MANN Miklós: *Danuvia 50 éve. Danuvia Központi Szerszám- és Készülékgyár története 1920–1970*. Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szakosztálya, Budapest, 1971.

és 1989 közötti időszakra koncentrál.²⁰ Az említett két munkán kívül a közelmúltban jelent meg Eötvös Péter, Hatala András, és Soós Péter könyve, amely haditechnika-történeti megközelítésből vizsgálja a Danuvia két világháború közötti történetét.²¹

Mindhárom vállalat közül a Fegyvergyár történetével kapcsolatban született a legtöbb munka. Németh József a vállalat 100 éves jubileumára készített monográfiája a széles közönségnek szánt ismeretterjesztő műfajhoz tartozik.²² Reiner Róbert a vállalat történetét 1935 és 1985 között vizsgáló dolgozatában részletesen foglalkozik a hadianyaggyártással, de az 1945 és 1948 közötti időszakkal csak felületesen és vázlatosan foglalkozik.²³ Sárközi Zoltán, Szilágyi Sándor és Gáspár Ferenc közös üzemtörténeti munkája ugyan komplexen vizsgálja a Fegyvergyár 1945 előtti történetét az alapítás részletes genezisétől kezdve, de erre ráhúzza a marxista osztályharc köntösét.²⁴ A hamis premisszákból kiinduló hibás következtetések és szándékosan elhallgatott részletek miatt éppen a tanulmány – munkám szempontjából kiemelten fontos – 1944 és 1948 közötti történéseket taglaló fejezetei a legkevésbé használhatóak. Temesváry Ferenc hadtörténésznek a Magyar Nemzeti Múzeum történeti évkönyvében megjelent tízrészes 1977-től 1992-ig publikált tanulmányosorozata a legrészletesebb és legalaposabb ismertetés a Fegyvergyárról. Különösen nagy segítségemre volt dolgozatom megírásában a tanulmányosorozat 1992-ben megjelent legutolsó része, amely részletesen és tárgyilagosan vizsgálta a vállalat történetét Budapest ostromának végétől egészen az 1948-as államosításáig.²⁵

A Gamma történetéről a Danuviahoz hasonlóan kevés munka készült. György István 1970-ben megjelent üzemtörténete meglehetősen vázlatos, a tudományos jegyzetapparátust teljesen mellőző ismeretterjesztő kiadvány.²⁶ Emiatt felhasználhatósága korlátozott. Juhász István unokájának, Miklauzič Istvánnak a munkája a legrészletesebb, amely a Gammáról megjelent.²⁷ Miklauzič könyvében a vállalat története mellett, részletesen foglalkozik a Juhász család históriájával, és a vonatkozó technikatörténettel is: kiváltképpen a Gammát sikeressé tevő Juhász-féle löelemképzővel. 2022-ben jelent meg a legújabb munka a Gamma történetéről, amit

²⁰ HM HIMHL MM Tgy. II. IV/B-63. Halmosi László: Danuvia – Fegyvergyártás története 1945 után. 1985. február 13. 1–63.

²¹ Lásd: EÖTVÖS Péter–HATALA András–SOÓS Péter: *A Király géppisztoly*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2014.

²² NÉMETH József: *A Fegyver és Gázkészülékgyár 100 éve (1891–1991)*. Grafotip Kft., Eger, 1991.

²³ MNL OL XXIX-F-363-o 98. doboz. Reiner Róbert: *A Fegyver és Gázkészülékgyár ipartörténete (1935–1980)*, 1985. április. 22. sz. n.

²⁴ SÁRKÖZI Zoltán–SZILÁGYI Gábor–GÁSPÁR Ferenc: *A fegyvergyár története 1891–1948*. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából 22*. Budapest Történeti Múzeum, Budapest, 1980.

²⁵ TEMESVÁRY Ferenc: *Fejezetek a Magyar Fegyvergyár történetéből IX-X*. In: *Folia Historica 17*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1992.

²⁶ GYÖRGY István: *A Gamma ötven éve*. Gamma Művek, Budapest, 1970.

²⁷ MIKLAUZIČ István: *Gamma-Juhász löelemképző – Hármass együttállás a Földön*. Szerzői kiadás, Budapest, 2017.

Miklauzič István, Zsitnyányi Attila és Varga József írt meg.²⁸ A kötetben közölt három tanulmány a legújabb ismeretek beépítésével Juhász István portréját, a Gamma összefoglaló történetét, és a híres Gamma-Juhász löelemképzőt tárgyalja.

A disszertációm megírásánál a történeti munkákon túl, elsősorban a témához kapcsolódó levéltári iratanyagokra támaszkodtam. A feldogozott iratok többsége a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárából (MNL OL) származik.

A kutatás során áttekintettem az 1945–1948 közötti időszak legfontosabb gazdaságirányító szerveinek iratait. A vállalatok története szempontjából különösen meghatározó szerepet betöltő források a Gazdasági Főtanács (GF), a Nehézipari Központ,²⁹ és az egyes minisztériumok irataihoz kötődnek.³⁰ Ezek az iratanyagokon keresztül többek között nyomon követhető az állami szerepvállalás meghatározóvá válása a vállalatok életében, amely 1945 után egyre hangsúlyosabbá vált. A GF iratanyaga azért kiemelten fontos, mert 1945 novemberi felállításától kezdve a gazdasági irányítás csúcsszerveként működött. Ezért a vállalatok működése szempontjából kardinális döntésekről – többek között hitelek, támogatások megítélése, és az állami kezelésbe vétel – határozott. Az 1946 novemberében létrehozott Nehézipari Központ feladata az állami kezelésbe vett vállalatok irányítása volt. Formailag az Iparügyi Minisztérium alá tartozott, azonban a gyakorlatban a GF főtikárának, Vas Zoltánnak az utasításai voltak irányadóak a működésében.

A munkám elkészítésében szintén fontos forráscsoportnak számít az MKP iratanyaga. A téma szempontjából jelentős iratokra elsősorban az MKP Állampolitikai Osztályának Gazdasági és Pénzügyi Bizottságának anyagait feltárva bukkantam.³¹ Az Állampolitikai Osztály a kommunista párt gazdaságpolitikai pártszerve volt, amit a GF Titkárságával párhuzamosan szerveztek meg azzal a feladattal, hogy a gazdasági csúcsszerv munkáját felügyelje és

²⁸ MIKLAUZIČ István–VARGA József–ZSITNYÁNYI Attila: A Gamma–Juhász löelemképző. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2022.

²⁹ A Nehézipari Központ felállítására az 1946. november 28-án közzétett 23550/1946. M. E. számú rendelettel került sor, amely előírta a Ganz és Társa Villamossági- Gép- Vagon és Hajógyár Rt., a Rimamurányi-Salgótarjáni Vasmű Rt. és a Weiss Manfréd Művek, valamint leányvállalataik államosítását. A jogszabály rendelkezése szerint eredetileg ezek irányítására szerveződött meg a Nehézipari Központ, azonban később más állami kezelésbe vett iparvállalatok irányítását is ellátta. A Nehézipari Központ részt vett az államosított vállalatok igazgatóságainak összeállításában, ügyrendjének, termelésének és pénzügyeinek racionalizálásában. Habár jogilag egy koalíciós alapon összeállított igazgatótanács állt az élén, valójában legfőbb irányítójává Vas Zoltán, a GF főtikára vált. Lásd: GERMUSKA Pál: Adalékok a magyarországi gazdasági intézményrendszer 1945–1948 közötti változásaihoz In: *Lépések a gazdasági teljhatalom felé, 1945–1948*. NEB Hivatala, Budapest, 2017, 48–50, 60–62.

³⁰ MNL OL XIX-A-10. A Gazdasági Főtanács iratai; MNL OL XIX-F-32. A Nehézipari Központ iratai; MNL OL XIX-F-1-b. Az Iparügyi Minisztérium általános iratai; MNL OL XIX-F-1-rr. Az Iparügyi Minisztérium bizalmas iratai.

³¹ MNL OL M-KS 274. fond 12. cs. Az MKP Állampolitikai Osztályának iratai.

koordinálja. Ugyancsak a témához kapcsolódó iratokat tártam fel az MKP Szakszervezeti Osztályának anyagában, amely többek között a vállalatok üzemi bizottságaival kapcsolatban releváns.³²

A vizsgálat középpontjában álló vállalatok közül a Fegyvergyár és a Gamma iratanyaga is az MNL OL rzésében kutatható. A Fegyvergyár történetéhez a témához használható forrásokat a vállalat közgyűlési, igazgatósági, titkársági iratanyagát tartalmazó fondokban találtam meg.³³ Jelentősnek bizonyult a Magyar Általános Hitelbank Ipari Osztályának iratanyaga is, amelynek a Fegyvergyárra vonatkozó csomóiban nagyobb mennyiségben maradtak fenn a vállalat közgyűlésének, igazgatóságának, és ügyvezetésének iratai.³⁴ A Gammához használt forrásoknál a legjelentősebbnek a vállalat fondjaiban a vezérigazgatóság, a gyártás-műszaki osztály, a könyvelési-pénzügyi osztály, és különösen a levelezési osztály iratai bizonyultak.³⁵ A levelezési osztály fondjában található források relevanciája abban áll, hogy dokumentálja a Gamma és a legfontosabb állami szervek kapcsolattartását. Ugyancsak lényeges iratokra bukkantam a Gamma-cégcsoport egyéb vállalkozásainak, a Gamma Öntöde Kft. és az Ipari Szabadalmakat Értékesítő Rt. (ISZÉRT), iratanyagában.³⁶

A disszertációhoz gyűjtött források másik nagyobb halmaza Budapest Főváros Levéltárából (BFL) származik. A levéltár őrzésében található a Danuvia iratanyaga. A témához használt forrásokat a Danuvia igazgatósági, ügyvezetőségi, személyzeti- és munkaügyi, műszaki, pénzügyi és könyvelési irataiból kutattam ki.³⁷ Kiváltképpen jelentős az igazgatósági iratanyag, amely tartalmazza a Danuvia 1945 és 1948 közötti igazgatósági és vállalatvezetőségi üléseinek, valamint az egyéb vezetőségi értekezleteinek a jegyzőkönyveit. Ugyancsak fontos az ügyvezetőség iratanyaga, amelyben megtalálhatóak többek között a vállalat napi értesítői, a veszprémi és a székesfehérvári gyártelepeire vonatkozó iratok, a különböző minisztériumokkal folytatott levelezés, valamint a jóvátételi szállításokkal kapcsolatos dokumentumok.

³² MNL OL M-KS 274. fond 20. cs. Az MKP Szakszervezeti Osztályának, Szakszervezeti Bizottságának iratai.

³³ MNL OL Z 463. A Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár közgyűlési iratai; MNL OL Z 464. A Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár igazgatósági iratai; MNL OL Z 465. A Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár üzemi bizottságainak iratai; MNL OL Z 466. A Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár titkársági iratai.

³⁴ MNL OL Z 58. A Magyar Általános Hitelbank Ipari Osztályának iratai.

³⁵ MNL OL Z 652. A Gamma Finommechanikai és Optikai Művek vezérigazgatósági iratai; MNL OL Z 653. A Gamma Finommechanikai és Optikai Művek gyártási-műszaki osztályának iratai; MNL OL Z 655. A Gamma Finommechanikai és Optikai Művek könyvelési-pénzügyi osztályának iratai; MNL OL Z 1285. A Gamma Finommechanikai és Optikai Művek levelezési osztályának iratai.

³⁶ MNL OL Z 514. A Gamma Öntöde és Fémárugyár iratai; MNL OL Z 870. Az ISZÉRT iratai.

³⁷ BFL XI. 187. a. A Danuvia Fegyver- és Lőszergyár igazgatósági iratai; BFL XI. 187. b. A Danuvia Fegyver- és Lőszergyár ügyvezetőségi iratai; BFL XI. 187. c. A Danuvia Fegyver- és Lőszergyár személyzeti és munkaügyi iratai; BFL XI. 187. d. A Danuvia Fegyver- és Lőszergyár műszaki iratai; BFL XI. 187. f.: A Danuvia Fegyver- és Lőszergyár pénzügyi és könyvelési iratai.

A BFL-ben áttekintettem a Budapesti és Pestvidéki Törvényszékek cégbíróságának iratait, amely mindhárom vállalat történetéhez releváns anyagokkal szolgált.³⁸ Elsősorban a vállalati iratanyagban több esetben fent nem maradt közgyűlési és – az ezek előkészítésével foglalkozó – igazgatósági ülések jegyzőkönyveit, valamint a cégjegyzéssel kapcsolatos végzéseket, kérvényeket és egyéb iratokat tanulmányoztam át. Ezekből a forrásokól pontosítani lehetett a cégek 1920–1948 közötti történetében többek között az alapításokkal, a névváltoztatásokkal, a részvényesekkel, az üzletévek pénzügyeivel és eseményeivel, valamint az igazgatóságok személyi változásaival kapcsolatos információkat.

Ugyancsak a BFL-ben kutattam a II. világháború után a vállalatokhoz kirendelt igazoló bizottságok iratait.³⁹ Az igazoló bizottságok az alkalmazottak és tisztviselők világháború előtti és alatti politikai nézeteinek, valamint magatartásának vizsgálatát végezték. A szerv jellemzően politikailag elfogult döntések alapján határozott a vállalati tisztviselők és munkavállalók igazolásáról, vagy ellenkező esetben elmarasztalásáról, amely magában foglalhatta az állásvesztést és/vagy a hatóságok irányába tett büntetőfeljelentést is. Éppen ezért az igazoló bizottságok üléseinek jegyzőkönyvei, határozatai és egyéb iratainak jelentősége nem elhanyagolható a cégek 1945 utáni menedzsmentjének vizsgálatánál, vagy éppen az 1944 alatti események rekonstruálása kapcsán.

Ugyanitt volt lehetőségem az egykori Szakszervezeti Levéltár iratanyagában való kutatásra is.⁴⁰ A szakszervezeti dokumentumok közül elsősorban a témámhoz kiváltképpen releváns üzemi bizottságok iratanyagát kutattam.⁴¹ Az 1945-től létrejött üzemi bizottságok munkás és alkalmazotti kollektívák voltak, amelyekre már megalakulásuktól kezdve számottevő befolyást gyakoroltak a munkáspártok, kiváltképpen az MKP. Egészen 1948-ig tartó működésükig a vállalatok vezetésére jelentős befolyást gyakoroltak, bár megjegyzendő, hogy ennek erőssége cégenként különbözött.

³⁸ BFL VII. 2. e. A Budapesti és Pestvidéki Törvényszékek cégbírósági iratai.

³⁹ BFL XVII. 1512. j. A Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár igazolási iratai; BFL XVII. 1683. A Danuvia Fegyver- és Lőszergyár igazolási iratai; BFL XVII. 1668. A Gamma Finommechanikai és Optikai Művek igazolási iratai.

⁴⁰ Az egykoron a Szakszervezetek Országos Tanácsa (SZOT) alárendeltségében működő központi szakszervezeti levéltár iratanyaga a rendszerváltást követően a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltárhoz (PIL) került. Ennek ellenére a szakirodalomban máig az SZKL rövidítéssel hivatkoznak az irategyüttesre, ebből az okból magam is a hagyományossá vált megjelölést használom a munkámban. Az 1945 utáni iratok – a BFL-el kötött megegyezés következtében – a fővárosi levéltár Teve utcai épületében voltak kutathatóak a közelmúltig. Az 1945 utáni szakszervezeti iratanyag a 2012. évi LXI. törvény alapján állami tulajdonba került. Ennek ellenére továbbra is kutatható volt a BFL-ben egészen 2021-ig, amikor az MNL OL elszállította azokat a Lángliliom utcai részlegébe. A disszertáció írásakor az iratanyag rendezés miatt egyelőre nem kutatható.

⁴¹ SZKL 47. f. Vas-, Fém és Villamosipari Dolgozók Szakszervezetének iratai.

Kutatásaim során az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) a Gamma tulajdonos-vezérigazgatójának, Juhász Istvánnak a vizsgálati dossziéját tekintetem át, amely érdekes adalékokkal szolgált a vállalatvezető és a Gamma 1945 és 1948 közötti történetére vonatkozóan.⁴² Ugyancsak itt sikerült rábukkannom Ullmann István fegyvergyári vezérigazgató kitelepítési irataira, amely szintén értékes adatokkal szolgált a topmenedzser sorsát illetően.⁴³

A kutatómunka során a Hadtörténelmi Levéltárban (HL) is kutatást végeztem. Azonban a három vállalat történetére vonatkozó hadiüzemi dokumentáció nem maradt fenn, amelynek oka az iratanyagot érintő világháborús pusztítás. Sajnos a levéltárban a vállalatok 1920 és 1948 közötti történetére vonatkozóan csak apróbb jelentőségű forrásokra sikerült bukkanni. Egyedüli kivétel Halmosi László említett üzemtörténeti tanulmánya, amely kézirat formájában a HL őrzésében található.⁴⁴

*

Disszertációm nem születhetett volna meg szerető szüleim nélkül, akik a munkával töltött legnehezebb időszakban is sziklaszilárd támaszaim voltak, és megértéssel viszonyultak hozzám. Köszönet illeti a Nemzeti Emlékezet Bizottságát azért, mert biztosította a doktori tanulmányaim pénzügyi háttérét és a munkához szükséges körülményeket. Köszönettel tartozom a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karának, hogy a doktori képzése keretében folytathattam a tanulmányaimat. Hálás köszönet illeti Bank Barbara témavezetőmet és Germuska Pált a szakmai javaslatokért, tanácsokért, valamint minden kedves barátomat és munkatársamat, akik valamilyen formában segítséget nyújtottak a disszertációm megírásához.

⁴² ÁBTL 2.5.6. – 13552/1951. Ullmann István kitelepítésével kapcsolatos iratok.

⁴³ ÁBTL 3.1.9. V – 87423. Juhász István vizsgálati dossziéja.

⁴⁴ HL HIM HL Tgy. II. IV/B-63. Halmosi László: Danuvia – Fegyvergyártás története 1945 után, 1985. február 13.

II. A Danuvia története

II. 1. A Danuvia 1920 és 1945 közötti története

II. 1. 1. Az alapítástól 1935-ig

A Danuvia vállalatot 1920. június 6-án alapította meg a kormánykörökhöz közel álló tőkésék, hivatalnokok és leszerelt katonatisztek egy csoportja „Danuvia Bel- és Külkereskedelmi Részvénytársaság” néven.⁴⁵ Az új cég céljait az alapszabály a következőképpen foglalta össze: „A társaság célja a magyar kereskedelmi és gazdasági életben keresztény alapon részt venni és a keresztény nemzeti irány erkölcsi és politikai céljait közgazdasági alapon szolgálni.”⁴⁶ Az alapító közgyűlésen az alaptőkét egymillió koronában állapították meg,⁴⁷ ennek fedezetére kétezer darab 500 korona névértékű részvény került kibocsátásra. A vállalat elnök-igazgatójává

⁴⁵ BFL VII. 2. e. 11737 (1920) 2733. doboz. A Danuvia alakuló közgyűlésének jegyzőkönyve, 1920. június 6. sz. n.; GÁSPÁR F.: i. m. 7.

⁴⁶ BFL VII. 2. e. 11737 (1920) 2733. doboz. A Danuvia alapszabályzata, 1920. július 28. sz. n.

⁴⁷ BFL VII. 2. e. 11737 (1920) 2733. doboz. A Danuvia alakuló közgyűlésének jegyzőkönyve, 1920. június 6. sz. n.

Burchard-Bélaváry Rezsőt⁴⁸ választották, az igazgatóság tagja Lippe Károly,⁴⁹ Haliczky Árpád,⁵⁰ Knauz Károly⁵¹ és Kranz József⁵² lett.⁵³

A Danuvia hivatalosan bel- és külkereskedelmi vállalatként definiálta önmagát, amit tükrözött az alapítási tervzetben körbeírt tevékenységi kör is, amely szerint a vállalat célja „minden bel- és külkereskedelmi árucikk vétele át- vagy feldolgozva, eladása, kereskedelmi és iparvállalatok létesítése, ingatlanok adás-vétele, parcellázása, mezőgazdasági termékek vétele, tőzsdeügyletek lebonyolítása”.⁵⁴ A vállalat első irodája az V. kerület Akadémia utca 18. szám alatt kezdte meg működését.

A Danuvia tevékenysége akadályok között, döcögösen indult meg. Hónapokig tartott a cégnév véglegesítése, ugyanis az alapítók által kezdetben felvetett „Danube” nevet a cégbíróság nem engedélyezte, a „Danuvia” nevet pedig csak 1920 októberében sikerült bejegyeztetni, az

⁴⁸ Burchard-Bélaváry Rezső (1870–1949) dr., miniszteri tanácsos, vállalkozó, gyárigazgató. Befolyásos tőkés család sarja. Apja, a Pesti Hengermalom elnök-igazgatója, Burchard-Bélaváry Konrád volt, aki a dualizmus időszakának egyik meghatározó iparmágnása volt. Jogi tanulmányokat végzett. Ezt követően a belügyminisztériumban helyezkedett el, 1897–1908 között Fejér vármegye főispánjának segédtitkára volt. 1908-tól visszatért szülővárosába, Budapestre, és további 10 évet töltött a belügyminisztérium szolgálatában. 1918-ban miniszteri tanácsosként vonult nyugdíjba. Hivatali pályájával párhuzamosan aktívan részt vett a Pesti Hengermalom működésében. 1897-től a társaság részvényese, majd az irányításában is részt vett 1907-től igazgatósági tagként, 1910-től pedig az igazgatóság alelnökéeként. Több további vállalat vezetőségi tagja volt: Siófok Balatonfűrdő Rt. igazgatója (1907–1918), az Első Budapesti Gőzmalom Rt. igazgatója, a Royal Nagyszálloda Rt. igazgatósági elnöke. Emellett a Gyáriparosok Országos Szövetségét képviselte Budapest törvényhatósági bizottságában. Fivérével, Burchard-Bélaváry Andorral a két világháború közötti magyar gazdasági élet legbefolyásosabb szereplői között tartották számon. A Burchard-Bélaváry család vállalkozásaira vonatkozóan lásd: KLEMENT Judit: Apák és fiúk gazdasági stratégiái. In *Aetas* 2005/1–2., 69–92.

⁴⁹ báró Lippe Károly, vállalkozó. Osztrák arisztokrata családba született. Testvére Viktor von der Lippe, a bécsi Wiener Bankverein igazgatója volt. Az 1920-as években több magyarországi vállalat igazgatóságának, vagy felügyelőbizottságának tagja. 1930-ban vagyontalanná vált. 1935-ben többszörösen elkövetett csalás gyanújával bűnvádi eljárás indult ellene.

⁵⁰ Haliczky Árpád (1874–1926) dr., ügyvéd, jószágigazgató, vállalkozó. Az I. világháború előtt Herceg Sulkowski József Mária pankotai uradalmának jószágigazgatója. 1915–1918 között m. kir. honvéd gazdasági tisztt, hadnagyi rangban szerelt le. 1918-ban szolgálatai elismeréséért kiérdemelte az arany érdemkereszt a vitézségi érem szalagján és kardokkal kitüntetés. 1920-ban a Danuvia egyik alapítója, fő részvényese, aki egészen 1926-ban bekövetkezett haláláig betöltötte a vállalat vezérigazgatói tisztségét.

⁵¹ Knauz Károly, katonatiszt, kereskedő. 1913–1919 között m. kir. honvéd gazdasági tisztt, 1919 novemberében leszerelt főhadnagyi rangban. Ezt követően a kereskedelemben helyezkedett el, a II. világháború idején textilkereskedéssel foglalkozott.

⁵² Kranz József (1893–?) dr., okleveles gazdasz, vállalkozó, gyárigazgató. Hivatalnok családba született, édesapja Kranz Alajos posta- és távirda főfelügyelő. 1914–1918 között m. kir. honvéd gazdasági tisztt, 1918 novemberében leszerelt főhadnagyi rangban. 1917-ben szolgálatai elismeréséért kiérdemelte az arany érdemkereszt a vitézségi érem szalagján kitüntetés. 1919 áprilisa és augusztusa között a Vörös Őrség „Grega” zászlóalj gazdasági hivatalának vezetője. Egyetemi tanulmányait a budapesti Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetemen végezte, ahol 1920-ban okleveles gazdasz diplomát szerzett. 1920-tól egészen 1946-ig vezető tisztségviselője és részvényese volt a Danuviának, Seiberth Sándor és Zamaróczy Jenő mellett egyik legfontosabb alakja a vállalat történetének.

⁵³ DR. GALÁNTAI NAGY Sándor (szerk.): *Nagy Magyar Compass (azelőtt Mihók-féle) 1920/1921 48/2. – 1922-ik évre*. Stephaneum Nyomda Rt., Budapest, 1922, 667.; BFL VII. 2. e. 11737 (1920) 2733. doboz. A Danuvia alakuló közgyűlése, 1920. június 6. sz. n.

⁵⁴ BFL VII. 2. e. 11737 (1920) 2733. doboz. A Danuvia alapítási tervzete, 1920. május 1. sz. n.

iparendély megszerzése pedig egészen 1921-ig váratott magára.⁵⁵ A nehézségeknek köszönhetően a vállalat első üzleti évét veszteséggel zárta, viszont fontos eredménynek számított a németországi Neckarschulmer Fahrzeugwerke AG⁵⁶ motorkerékpárgyár magyarországi vezérképviselőének megszerzése, amellyel kapcsolatban a vállalatvezetés komoly várakozásokat támasztott.⁵⁷ Azonban ez rövid időn belül eredménytelennek bizonyult, és a vezérképviselőt megszüntették.⁵⁸

A korona I. világháború után kibontakozó hiperinflációja konjunktúrát eredményezett, amely sok vállalkozásra pozitívan hatott, köztük a Danuviára is. A vállalat mindezt kihasználva tevékenységét kiterjesztette a tőzsdeüzletre, a belföldi terménykereskedelemre, valamint az export-import kereskedelemre.⁵⁹ Ennek köszönhetően 1921-től a Danuvia üzleti évei már pozitív mérleggel zártak. A vállalat 1921-ről 72.131 korona, 1922-ről pedig 564.772 korona tiszta nyereséget könyvelhetett el.⁶⁰ A kedvező üzleti eredmények hatására megnövekedett az érdeklődés a Danuvia-részvények iránt, amely azok értékének emelkedését eredményezte. Ennek hatására kétszer is felemelték a vállalat alaptőkéjét.⁶¹ A vállalat az így befolyt összeget új tervek megvalósításához használta fel. 1922 júniusában megvásárolta az óbudai Filatorigát mellet működött fűrésztelepet, valamint betársult a Fő utca 57–59. szám alatti Kókai Mátyás-féle sodrony-, sodronyszövet, fonat-, szitaárugyárba, és a bővítés érdekében foganatosított beruházásait anyagilag támogatta. Ebben az időben ugyancsak jelentős ipari vállalkozás volt a kőfejtést folytató Nagytétényi Kincstári Kőbánya Művek bérletének átvétele.⁶²

A különféle iparvállalatokba történt befektetési-beruházási tevékenység tükröződött a vállalat cégnevének megváltoztatásában is, amely a közgyűlés 1923. február 28-án hozott döntése következtében Danuvia Ipari és Kereskedelmi Rt. lett.⁶³ Azonban 1923-ra a Danuvia összes ipari vállalkozása csődöt jelentett. Ennek ellenére az 1923-as év még 3.639.228 korona nyereséggel zárt, amely elsősorban tőzsde-ügyletekből származott.⁶⁴ Ezt az évet követően az

⁵⁵ GÁSPÁR F.: i. m. 8.

⁵⁶ Neckarschulmer Fahrzeugwerke AG: 1873-ban alapított német gyár volt, ahol elsősorban autók, motorkerékpárok és kerékpárok készültek. A Volkswagen 1969-ben felvásárolta, és egyesítette az Auto Unionnal, így létrehozva az Audi NSU Auto Union AG-t, melyből később kialakult a ma ismert Audi.

⁵⁷ GÁSPÁR F.: i. m. 10.

⁵⁸ Uo. 10–11.

⁵⁹ *Magyar Pénzügy*, 16. szám (Budapest: Globus Nyomdai Műintézet Rt., 1922), 7.

⁶⁰ DR. GALÁNTAI NAGY Sándor (szerk.): *Nagy Magyar Compass (azelőtt Mihók-féle) 1922–1924 49/2. – 1925-ik évre*. Stephaneum Nyomda és Könyvkiadó, Budapest 1925, 757–758.

⁶¹ Uo.

⁶² GÁSPÁR F.: i. m. 11.

⁶³ BFL VII. 2. e. 11737 (1920) 2733. doboz. A Danuvia éves közgyűlésének jegyzőkönyve, 1923. február 28. sz. n.

⁶⁴ BFL VII. 2. e. 11737 (1920) 2733. doboz. A Danuvia igazgatóságának jelentése 1923-as évről, 1924. március 17. sz. n.; DR. GALÁNTAI NAGY S. (1925): i. m. 758.

infláció teljesen maga alá gyúrta a Danuviát. A részvények elértéktelenedtek, amely a részvényesek között kilépési és részvényeladási hullámot generált. A vállalatvezetés új üzleti lehetőségek után kutatott, amely során 1924-ben kapcsolatba kerültek Gebauer Ferenc⁶⁵ fegyverkonstruktőrrel.⁶⁶ Az együttműködés kezdete fordulópontot eredményezett a Danuvia történetében, inentől kezdve tekinthetünk a vállalatra hadiipari szereplőként. Jelentős változást hozott ez az időszak Magyarország gazdasági-politikai életében, ugyanis az 1924. évre a Bethlen-kormány konszolidációs politikája már eredményeket mutatott, és enyhültek az I. világháborút követő katonai ellenőrzés szabályai is.⁶⁷

1924 májusában és augusztusában a Danuvia, Gebauer Ferenc és a Honvédelmi Minisztérium (HM) szerződéseket kötött meg, amelynek célja Gebauer motorhajtású géppuskájának fejlesztésével kapcsolatos kísérletek rendezése volt. 1924. augusztus 23-án a HM és a Danuvia megkötött egy szerződést, amelynek alapelvei a következők voltak: „1. A HM elismerte a Danuviát Gebauer jogutódjának. 2. Az előző pontból következően a Gebauer Ferencsel korábban megkötött szerződés értelmében a Danuvia köteles a motormeghajtású géppuska megrendelt harminc példányát legyártani, függetlenül a szabadalmi és gyártási jog kérdésétől. Egy készüléket a legrövidebb időn belül el kell készíteni. 3. A HM megígérte, hogy a gyártás az Állami Hadianyaggyár keretében történik. 4. A HM kötelezte magát, hogy amíg a Danuvia igényli, a motorhajtású géppuskát csak nála gyárthatja. 5. A HM egyelőre csak kilátásba helyezte a szabadalmi jog megváltását. 6. A megegyezés létrejöttének esetére elvileg hozzájárult a szabadalom külföldi értékesítéséhez, bár a vétőjogot fenntartotta magának, nehogy a fegyver Magyarországgal ellenséges viszonyban álló ország kezébe kerüljön.”⁶⁸

A Gebauer-féle géppuskával kapcsolatos munka azonban csak fedett keretek között kezdődhetett meg, mivelhogy a Szövetséges Katonai Ellenőrző Bizottság még 1927-ig működött.⁶⁹ A munka még 1924-ben megindult Budapesten, a Retek utca 69. szám alatt egy

⁶⁵ Gebauer Ferenc (1888–1958) fegyverkonstruktőr, pilóta. Sziléziában született, géplakatos végzettséget szerzett 1901–1911 között művezetőként dolgozott egy németországi magán autójavító műhelyben, majd 1911–1914 között az ausztriai Puch autógyár triezsti munkatársa. Az I. világháború kitörése után 1914–1915 között a hadsereg-főparancsnokság autós futártisztje. 1915-ben Bécsújhelyen pilótaiskolát végzett, amely után 1916–1917 között a Császári és Királyi Légierő kötelékében szolgált pilótaként. 1916–1917 között az Aspern-i repülőgépgyár üzemi pilótája lett, majd 1918-ban a Fischamend-i katonai repülőtéren szolgált fegyvermesterként. I. világháború után egy bécsi gépgyár műszaki igazgatója volt. 1920-tól Budapesten élt. 1920–1944 között a Danuvia fegyverkonstruktőre, műszaki vezetője és részvényese volt. Több fegyverkonstrukció kifejlesztése fűződik a nevéhez. 1944-ben elhagyta Magyarországot. Egyes források szerint a II. világháborút követően haláláig a svédországi Bofors hadiipari vállalat munkatársa volt.

⁶⁶ GÁSPÁR F.: i. m. 11.

⁶⁷ ANDAHÁZI SZEGHY Viktor: Trianontól Bledig: a magyar királyi honvédség szervezése és lehetőségei 1920–1938 között. In *Hadtudomány* 2019/3. 17.

⁶⁸ GÁSPÁR F.: i. m. 16.

⁶⁹ ANDAHÁZI SZEGHY V. i. m. 18–21.

négyemeletes bérházban, hivatalosan a „Sámum motorkerékpár gyár” üzemében. A Danuvia valódi tevékenységének elrejtése céljából még a korabeli sajtó is kiemelte, hogy a vállalat a magyar motorkerékpárgyártás fellendítésében érdekelt.⁷⁰ A tesztelési munkálatok 1924. december 18-án a szombathelyi tüzerosztály javítóműhelyében, majd 30-án Székesfehérváron folytatódtak. A HM kiküldött bizottsága elégedettnek bizonyult, és megrendelt 15 garnitúrát a 22M motormeghajtású géppuskából.⁷¹

A Gebauer-féle géppuska kezdetben nem hozott hasznot a Danuviának. 1924 és 1926 között a vállalat mérlegadatai veszteséget mutattak. A veszteség 1924-ben 300 millió korona körül volt, 1925-ben 1272 pengő, míg 1926-ban már csak 262 pengő volt.⁷² A deficit hatására az alapítói csoportból többen megváltak a részvényeiktől. A vállalatvezetés élén is változás következett be, ugyanis 1926-ban hosszan tartó betegség után Haliczky Árpád vezérigazgató elhunyt, akinek helyét a cég egy másik alapító tagja: Seiberth Sándor vette át. A Danuvia vagyoni helyzetét az 1926. február 2-i rendkívüli közgyűlés állapította meg. Eszerint az alaptőke 50 ezer pengő, az üzemberendezések értéke 27.403 pengő, az egyéb felszereléseké 53.495 pengő volt.⁷³ A mérleg alapján a Danuvia vagyona meglehetősen csekélynek bizonyult figyelembevételével hatéves működését. A Gebauer-féle projekt folytatásához azonban sürgősen tőkére volt szükség, ennek érdekében a 22M géppuskának egyetlen példányát – a vállalat nehéz helyzetének kényszerre alatt – áron alul eladták Csehszlovákiának 750 ezer cseh koronáért.⁷⁴ A befolyt jövedelmet kísérletek fedezésére, a vállalat adósságaira, és a részvényesek által nyújtott előlegek visszafizetésére költötték.⁷⁵

A csehszlovákiai értékesítés hosszútávú következménye lett, hogy Seiberth Sándor és a vele érdekközösségben álló részvényesek érdekszövetséget, ún. szindikátust alkotva a Danuvia, valamint a Gebauer-szabadalom tényleges tulajdonosaivá váltak.⁷⁶ Seiberth és társai átvállalták a Gebauerrel szembeni kötelezettségek kifizetését cserébe azért, hogy a géppuska-szabadalomból származó 50% haszon a szindikátusé legyen, a vállalat ugyanakkor a neki járó

⁷⁰ *Autó*. 11. szám (Budapest: Kultúra Könyvkiadó és Nyomda Rt., 1925), 27–28.

⁷¹ GÁSPÁR F.: i. m. 17.

⁷² KALLÓS János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1927–1928. évre*. Pesti Tőzsde, Budapest, 1927, 223.

⁷³ BFL VII. 2. e. 11737 (1920) 2733. doboz. A Danuvia rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve, 1926. február 2. sz. n.; KALLÓS J. i. m. 220.

⁷⁴ BFL XI. 187. a. 1. doboz. Seiberth Sándor levele Botka Béla részvényes részére, 1926. április 19. 28.

⁷⁵ GÁSPÁR F.: i. m. 17.

⁷⁶ A részvényesek egy szűk csoportjának érdekközösségét, az ún. szindikátust többek között Bárczy Boldizsár, Seiberth Sándor, és Kranz József alkották, akik egységesen felléptek a Danuvia részvényeinek fokozatos felvásárlása és érdekeiknek megfelelő irányítása céljából. A létrejöttére és tevékenységére vonatkozóan Seiberth Sándor magánlevelezésében is több alkalommal utalás van. Részletesebben lásd: a 66–69. oldalakon.

részesedést az üzemfejlesztésre fordítja. 1926 őszén – a 26M variáns előkészülete után – a HM is megvásárolta a géppuska szabadalmát 1.440.000 pengő vételáron, valamint megrendelést adott a Danuviának 1927–1932 között évenként 30 darab Gebauer-géppuska leszállítására darabonként 12.800 pengős áron, összesen mintegy 360 ezer pengő értékben.⁷⁷ A honvédelmi tárcával kötött üzlet azt is lehetővé tette a vállalat számára, hogy felemelje alaptőkáját, amely 1928 közepére 350 ezer pengő lett.⁷⁸ A szabadalomból befolyt jövedelem segítségével Seiberth és szövetségesei 1926–1929 között jelentősen megnövelték a tulajdonukban álló részvények számát.⁷⁹

A Danuviának a HM szerződésben előírt évenkénti 30 darab géppuska legyártásához új gyártelep létesítésére is szüksége volt. A Retek utcai műhely a vállalt munkára már alkalmatlannak bizonyult. A többnyire a HM-től kölcsönkapott gépberendezéssel itt csak körülbelül 40 fő munkavégzéséhez voltak elegendők a munkakörülmények.⁸⁰ A Danuvia költözéséhez kedvezően alakult a nemzetközi politikai helyzet is, ugyanis 1927-ben megszűnt Magyarországon a katonai ellenőrzés. Ennek nyomán a belpolitikai körülményének kedvezővé váltak: a Bethlen-kormány aktív külpolitikára váltott, amellyel összefüggésben fegyverkezési programba kezdett.⁸¹ A vállalat vélhetően igyekezett felkészülni az ebből adódó lehetőségek kiaknázására.

A Danuvia 1928 márciusában költözött új gyártelepére Zuglóba, a Kövér Lajos utca 18. szám alá. Az ingatlan több gyárépületrészből állt, mintegy 76 ezer pengőért vásárolta meg egy cigarettagyártól. A vállalat irodája új otthonra lelt, 1928 áprilisában a Kossuth Lajos tér 14. szám alatt rendezkedett be.⁸² Azonban a foglalkoztatottság nem volt biztosítva különböző okok miatt. A HM-mel megkötött 1926-os szerződés legnagyobb problémája az volt a Danuviára nézve, hogy az évenkénti 30 darab géppuska gyártása nem volt elegendő a sorozatgyártás megindítására. Az ezzel kapcsolatos konkrét okokat a Danuvia 50 éve című munka a következőképpen taglalta: „A sorozatgyártás megköveteli a termék előállításához szükséges szerszámok, készülékek és idomszerek alkalmazását, és speciális gépek felállítását. Kis mennyiségű termék előállítása esetén a sorozatgyártásra való előkészületek egy-egy példányra

⁷⁷ GÁSPÁR F.: i. m. 20.

⁷⁸ BFL VII. 2. e. 11737 (1920) 2733. doboz. A Danuvia rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve, 1928. június 4. sz. n.

⁷⁹ BFL VII. 2. e. 11737 (1920) 2733. doboz. A Danuvia éves közgyűlésének jegyzőkönyve, 1929. február 19. sz. n.

⁸⁰ GÁSPÁR F.: i. m. 18.

⁸¹ BEREND T. Iván–RÁNKI György: *Magyarország gazdasága az I. világháború után 1919–1929*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966, 315–316.

⁸² BFL XI. 187. a. 1. doboz. Seiberth Sándor magánlevele, 1928. május 31. 120.; GÁSPÁR F.: i. m. 19.

olyan magas költség-tényezőt jelentenek, amelyet azok eladási ára nem fedez.”⁸³ A Gebauer-géppuska gyártásával is ez a helyzet állt elő, sorozatgyártásba állítása a szerződésben előírt összegét valójában megduplázta volna. Ráadásul egyedi gyártásnál megoldhatatlannak bizonyul a csereszabotosság alapelvének biztosítása, amely egyszersmind rontja a fegyver használhatóságát is. Az egyedi gyártásból felmerülő problémák a 26M géppuskák 1928 novemberi tesztelésénél kiütköztek. A HM mindezek ellenére többek között pénzügyi számítások és egyéb aggályok alapján – hivatkozva arra, hogy ezt repülőerők felfegyverzése nem indokolja – nem növelte a géppuska igényét, így a sorozatgyártásra állás nem valósult meg.⁸⁴

Ez utóbbiban közrejátszott az is, hogy meghiúsultak a HM-nek a 26M szabadalmi jogának németországi és olaszországi értékesítésével kapcsolatos tárgyalásai is, amellyel ugyancsak egy nagy üzleti lehetőségtől esett el a Danuvia. Mindezek nyilvánvalóvá tették a vállalatvezetés számára, hogy egyedül a Gebauer-géppuska gyártásával képtelenség fenntartani a rentabilitást.⁸⁵ Ebből a felismerésből kiindulva a Danuvia már 1926-tól kezdve nehéz kézilőfegyverek kísérleti kutatásában működött közre a Technikai Kísérleti Intézettel (TEKI)⁸⁶ együttműködve.⁸⁷ A TEKI 1928. évi összefoglaló jelentése alapján a munkák géppisztoly, önműködő puska, golyószóró és géppuska fejlesztésére és kísérleteire összpontosultak. A TEKI kutatás-fejlesztési munkálataiban ekkor már kulcsszerepet viselt Király Pál⁸⁸ fegyverkonstruktor.⁸⁹

Király Pál és Danuvia kapcsolatba kerülésének kezdete csak bizonytalanul állapítható meg, de 1929 nyarán már bizonyíthatóan fennállt a szerződéses együttműködés. Ettől kezdve egészen 1944-ig külsős munkatársként közreműködött a Danuvia fegyverfejlesztési munkájában.⁹⁰

⁸³ Uo. 20.

⁸⁴ Uo. 20–21.

⁸⁵ Rentabilitás: Jövedelmezőség, valaminek üzleti szempontból kifizetődő volta.

⁸⁶ TEKI: Az I. világháború után előírt katonai követelmények értelmében mindenfajta haditechnikai fejlesztő szervezet fenntartása tiltott volt Magyarország számára, aminek következtében feloszlatták a Haditechnikai Intézetet. Azonban az előírások megkerülése érdekében felállították a TEKI-t, amely gyakorlatilag fedésben folytatta a haditechnikai fejlesztőmunkálatokat. Lásd részletesen: HAJDÚ Ferenc–SÁRHIDAI Gyula: *A Magyar Királyi Honvéd Haditechnikai Intézettől a HM Technológiai Hivatalig*. HM Technológiai Hivatal 1920–2005, Budapest, 2005, 24–26.

⁸⁷ GÁSPÁR F.: i. m. 22–23.

⁸⁸ Király Pál (1880–1953) gépészmérnök és fegyvertervező. Az I. világháború alatt katonai szolgálatot teljesített, ekkor kezdett el fegyvertervezéssel foglalkozni. Az 1920-as évek elején Svájcba költözött, ahol a SIG neuhausen gyárában kezdett el dolgozni. 1926-tól visszaköltözött Magyarországra és egészen 1944-ig a Danuviában végzett munkát. Nevéhez több fegyverkonstrukció megalkotása fűződik. 1944-ben a mai Ausztriába távozott, ahonnan később a Dominikai Köztársaságba emigrált.

⁸⁹ HORVÁTH János: Király Pál fegyverkonstruktor. In *Haditechnika* 1987/4. 36.

⁹⁰ GÁSPÁR F.: i. m. 23.

Királyt korántsem fűzte Gebauer Ferenchez hasonlóan szoros viszony a Danuviához, valószínűleg a svájci SIG fegyvergyárral⁹¹ fennállt szerződése okán, amely miatt „szabad keze semmilyen irányban” nem volt.⁹²

A Király Pállal kötött szerződés és az ígéretesnek mutakozó fegyverfejlesztési projektek új beruházásokra ösztönözték a vállalatvezetést. 1929 és 1930 között modern gépekből álló csögyártósort rendeltek a németországi Ludwig Loewe⁹³ szerszámgépgyártól.⁹⁴ A gépbeszerzést, illetve azok ellenőrzését és kipróbálást Zamaróczy Jenő⁹⁵ gépészmérnök, a Danuvia későbbi vezérigazgató-helyettese, végezte.

1928-ban és 1929-ben a vállalat anyagi helyzete a fentebb részletezett viszontagságok és kihívások ellenére stabilizálódott. A gyári berendezések értéke két és félszeresére emelkedett az 1928. évi 65.177 pengőről 1930. évre 218.728 pengőre, a félkész-gyártmányok értéke az 1928. évi 63.480 pengőről 1930. évre 874.944 pengőre növekedett. A tiszta nyereség is egyértelmű növekedést mutatott 1928 és 1929 között, 27.360 pengőről 37.198 pengőre, de 1930. évre jelentős visszaesés volt a gazdasági válság hatására, ekkor 12.457 pengő hasznot mutatott az éves mérleg.⁹⁶

Az 1929-ben kirobbant gazdasági világválság Magyarországon negatív hatást gyakorolt a hadseregfejlesztési tervekre. Az államháztartás csödközeli állapota miatt csökkent a fegyverkezésre elkülönített keret, amely a Danuviát érintő légierő fejlesztési programot

⁹¹ Schweizerische Industrie Gesellschaft: A „Svájci Ipari társaság” egy 1853-ban alapított svájci vállalat, amely fegyvergyártó részlege világhírnevet szerzett különböző kézilőfegyver konstrukcióinak köszönhetően. A SIG a 19. századtól kezdve Svájc legfontosabb hadiipari konglomerátumainak egyike. Jogutódja napjainkig működik, jelenleg három leányvállalat működik SIG Sauer márkanév alatt az Amerikai Egyesült Államokban, Németországban és Svájcban.

⁹² BFL XI. 187. a. 1. doboz. Seiberth Sándor magánlevele, 1929. 172–173.

⁹³ Ludwig Loewe & Co. AG: Német szerszámgépgyár, amely 1861 és 1943 között működött. A vállalatot Ludwig Loewe német kereskedő alapította. Különböző szerszámgépek gyártása mellett 1870-től kézilőfegyverek gyártására is kiterjedt a profilja.

⁹⁴ GÁSPÁR F.: i. m. 23–24.

⁹⁵ Zamaróczy Jenő (1891–1958): gépészmérnök, gyárigazgató. 1920 és 1926 között a miskolci Deichsel-gyár üzemvezető főmérnökeként dolgozott. 1927-ben az Amerikai Egyesült Államokba költözött, ahol gépjárművállalatokban különböző precíziós motoralkatrészek tömeggyártási és műszaki szervezési feladataival, valamint gyakorlati alkalmazásával foglalkozott. 1928-tól a Danuvia üzemvezető főmérnöke, majd egyik főrésztvevője lett. Később a Seiberth-szindikátus egyik oszlopos tagja és ügyvezető igazgatója lett, amely minőségben kiemelt szerepe volt a Danuvia vezetésében. 1945-ben a vállalatvezetés több tagjával együtt az akkori Németország részét képező Ausztriába távozott. Innen 1946 augusztusában tért vissza és vette át a Danuvia vezetését. Néhány évig az államosztályt követően is a vállalat alkalmazásában maradt. 1951-től a Gépipari Tervező Intézet finommechanikai szakosztályát vezette, majd 1954-től a Diósdói Gördülőcsapágygyárban dolgozott.

⁹⁶ KALLÓS János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1930–1931. évre.* Pesti Tőzsde, Budapest, 1930, 194–195.; KALLÓS János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1931–1932. évre.* Pesti Tőzsde, Budapest, 1931, 181–182.

megállította.⁹⁷ A katonai megrendelések elmaradása súlyos következményekkel járt a vállalatra nézve. Jól szemlélteti mindezt, hogy míg a Danuvia üzleti forgalma a gazdasági válságot megelőzően meghaladta az egymillió pengőt, addig ez az összeg 1931-ben 360.000–400.000 pengőre zuhant.⁹⁸ Ugyancsak negatívan érintette a válság a foglalkoztatottságot, 1931-ben a vállalat elbocsátott négy tisztviselőt és a munkavállalók egy részét, ráadásul a megmaradt tisztviselők és munkavállalók fizetését is csökkentették. A Danuvia 1931-es üzletének pénzügyi mérlege 19.797 pengős veszteséget mutatott.⁹⁹ Külön problémát jelentett, hogy ebben az időszakban volt esedékes a Ludwig Loewe szerszámgépgyártól megrendelt gépberendezések leszállítása, amelyet pénzügyi nehézségek okozta márkátutalások csúszása miatt nem a korábban vállalt ütemben szállítottak le.¹⁰⁰

1932 elejére a Danuvia pénzügyi helyzete súlyossá vált. A vállalat beadvánnyal fordult a HM-hez, amelyben részletesen felvázolta a Danuvia állapotát, és támogatást kért az anyagi problémák orvoslására.¹⁰¹ A vállalatvezetés javaslatot tett arra, hogy a HM több évre előre kösse le a fegyvermegrendeléseket, és ezeket éves részletekben lebontott szállításra rendeljék elő. A Danuviának ez lehetőséget jelentett volna a sorozatgyártásra való felkészülés előmozdítására. A beadvány összefoglalta a vállalat gyártási programját is, ennek kapcsán Seiberth Sándor kiemelte: a Danuvia a nehéz gazdasági viszonyok között évi 800.000–1.000.000 pengő összegű megrendelést képes vállalni. Ezzel kapcsolatban a vállalatvezetés az 1931-ben rendszeresített 31M Stange golyószóró gyártásának folytatását, illetve a megfigyelő- és tankpuska teljes szükségletének évenkénti 40–50 darabos tételben történő teljesítését célozta meg elfogadtatni.¹⁰²

A szakirodalom szerint nincsen forrás arra, hogy a HM elfogadta-e a Danuvia javaslatát. Azonban a vállalat anyagi helyzete javult, az 1932-es mérleg már csekély, 5.260 pengő nyereséget mutatott.¹⁰³ Ráadásul a Danuvia bővítette a Kövér Lajos utcai üzemterületét a mellette fekvő Sima-féle telekrész megvásárlásával, mintegy 70 ezer pengőért.¹⁰⁴ A Danuvia

⁹⁷ INCZE Miklós: *Az 1929–1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955, 25.

⁹⁸ GÁSPÁR F.: i. m. 26.

⁹⁹ BFL VII. 2. e. 11737 (1920) 2733. doboz. A Danuvia éves közgyűlésének jegyzőkönyve, 1932. március 9. sz. n.; KALLÓS János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1932–1933. évre*. Pesti Tőzsde, Budapest, 1932, 160–161.

¹⁰⁰ GÁSPÁR F.: i. m. 26.

¹⁰¹ BFL XI. 187. a. 1. doboz. Seiberth Sándor beadványa Gömbös Gyula honvédelmi miniszterhez, 1932. április 12. 436–441.

¹⁰² Uo. 440.

¹⁰³ KALLÓS János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1933–1934. évre*. Pesti Tőzsde, Budapest, 1933, 147–148.

¹⁰⁴ GÁSPÁR F.: i. m. 27.

foglalkoztatottságát sikerült biztosítani a 31M golyószóró alkatrészek és tartozékok gyártásának megindításával, valamint a Fegyver- és Gépgyárban gyártott Schwarzlosegéppuskához készített csövek, célgömbök és irányzékkeretek készítésével. A vállalat a fegyverkísérleti munkálatokhoz is kapott támogatást.¹⁰⁵ A Haditechnikai Intézet (HTI) 1932–1933-as beszámolója szerint a Király-féle félautomata pisztolyból 20 kísérleti darabot rendeltek 40 ezer pengő értékben,¹⁰⁶ valamint 25 ezer pengőt fizettek az öntöltő puska kísérleti példányáért.¹⁰⁷ Mindezek alapján látható, hogy ugyan a Danuvia helyzetét súlyosan érintette a gazdasági világválság, de a fegyverkezési politika viszonylag hamar képes volt ellensúlyozni és stabilizálni az anyagi nehézségeket. Ezt jól mutatják a vállalat 1933. évi mérlegadatai is, amelyek szerint ebben az évben 21.846 pengő nyereséget könyvelhetett el. Mindemellett megkétszereződött a Danuvia ingatlan vagyona és üzemberendezésének értéke is.¹⁰⁸

A tendencia folytatódott 1934-ben és 1935-ben, a katonai megrendelések növekedésének köszönhetően. A HM biztosította a Danuvia részére a 31M golyószóró gyártási jogát.¹⁰⁹ A légierő fejlesztéssel kapcsolatos fegyvergyártásban is megújult. A vállalat 1934-ig 243 darab Gebauer-géppuskát szállított le, amely elegendőnek bizonyult a légierő motormeghajtású géppuska igényeinek biztosítására.¹¹⁰ Ugyanebben az évben pozitív eredménnyel befejeződött a repülőgép megfigyelőgéppuska (GMF) tartóssági próbája is.¹¹¹

1933-tól szorosabbá vált Magyarország és Olaszország fegyverkezési együttműködése is, amely lehetőséget adott a Danuvia fegyvereinek a külföldi értékesítésre. Az olaszok élénk érdeklődést mutatta a Gebauer-féle géppuska iránt. A próbák biztatóan végződtek, az olaszok elégedettek bizonyultak. Egyetlen problémának a motormeghajtású géppuska kalibere bizonyult, ugyanis a 8 mm-es űrméret helyett az olasz légierőben 12,7 mm-es kaliber volt rendszeresítve. A Gebauer-géppuska új kaliberre átállítása 1934 végén fejeződött be, és ezután megindultak a tárgyalások a gyártási jog értékesítésére.¹¹²

A légierő-felfegyverzésén felül a páncélosok fejlesztése is lehetőséget jelentett a Danuvia géppuskájának eladására. A HM a harckocsi könnyűfegyverzetekkel ellátásában Gebauer

¹⁰⁵ Uo.

¹⁰⁶ PAPP Péter: A Király-féle KD hadipisztoly. In *Haditechnika* 2014/2. 68.

¹⁰⁷ PAPP Péter: A Magyar Királyi Honvédség önműködő lőfegyver kísérletei, 1920–1935 I. rész. In *Haditechnika* 2016/2. 74.; GÁSPÁR F.: i. m. 27.

¹⁰⁸ KALLÓS János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1934–1935. évre*. Pesti Tőzsde, Budapest, 1934, 138.

¹⁰⁹ DOMBRÁDY L.: i. m. 295.

¹¹⁰ HORVÁTH János: Gebauer Ferenc fegyverkonstruktor. In *Haditechnika* 1987/1. 34.

¹¹¹ PAPP Péter: A Gebauer-féle megfigyelőgéppuska II. rész. In *Haditechnika* 2015/2. 74.

¹¹² GÁSPÁR F.: i. m. 30.

Ferenc motormeghajtású géppuskájának és megfigyelőpuskájának a különböző variánsaival tervezett. Ennek megfelelően Magyarországon gyártott páncélosokra, illetve az Olaszországtól megvásárolt Ansaldo-harckocsikra a Gebauer-géppuskák kerültek beépítésre.¹¹³

Ezzel kapcsolatban érdekes adalék, hogy Passarelli alezredes, a Danuvia gyárlátogatására 1934. július 11-én érkezett olasz küldöttségének tagja, jelentést készített a vállalat 1934. évi helyzetéről. A jelentésben Passarelli a Danuviáról a következőket írta: „Automatikus fegyverek gyártására van berendezkedve, jelenleg azonban kevés, de igen modern Loewe géppel rendelkezik, mindössze 25–30 fegyver egyszerre való gyártására képes, nagy sorozatok gyártása nem lehetséges. Mai helyzetében inkább kísérleti üzemnek nevezhető, melyben a legújabb találmányoknak és a hadsereg folytatólagos követelményeinek megfelelő próbapéldányokat gyártanak. Jelenleg 90 munkást foglalkoztat, maximális munkáslétszám 200.”¹¹⁴ A jelentése további részében Passarelli alezredes Gebauer Ferenc és Király Pál fegyverbemutatóit emelte ki, és találmányaikról pozitívan nyilatkozott.¹¹⁵

II. 1. 2. Az 1935-ös beruházásoktól a II. világháború utolsó előtti évéig

1935-től a vállalat fejlődésének mérete jelentős növekedést mutatott, amely sok tekintetben a növekvő állami támogatásoknak tudható be, ugyanis ekkoriban Magyarország ismét érdekeltté vált a hadseregfejlesztésben.¹¹⁶ Ennek köszönhetően a Danuvia szignifikáns mértékben növelte ingatlanvagyonát, gépberendezését, és felszerelését. 1935-ben a vállalat megvásárolt egy újabb telket a Kövér Lajos utcai üzem szomszédságában, ahol egyúttal új gyárépület felépítése kezdődött el.¹¹⁷

1934-es és 1938-as mérlegadatok alapján lehet legjobban szemléltetni a növekedést. A Danuvia ingatlanvagyonára az 1934-es adatok szerint 146.491 pengő értékű volt, majd 1938-ban ez az összeg 820.362 pengőre emelkedett. Ugyancsak nagymértékű változás tapasztalható az üzemi berendezések tekintetében, amelyek értéke az 1934-es 467.844 pengőről 1938-ra 2.227.933

¹¹³ CSIMA János: Olaszország szerepe a Horthy-hadsereg fegyverkezésében. (1920–1941.) In *Hadtörténelmi Közlemények* 1969/2. 299.

¹¹⁴ idézi: GÁSPÁR F.: i. m. 30.

¹¹⁵ GÁSPÁR F.: i. m. 30.

¹¹⁶ HM HIMHL MM Tgy. II. IV/B-63. Halmosi László: Danuvia – Fegyvergyártás története 1945 után. 1985. február 13. 4–5.

¹¹⁷ GÁSPÁR F.: i. m. 30.

pengőre növekedett. A Danuviánál ebben az időszakban, 1936-ban történt a legnagyobb méretű gépparkfejlesztés, mintegy 101 gépberendezést vásároltak a 1.327.980 pengő értékben.¹¹⁸

A gépek közel felét ismét a német Ludwig Loewe gyártól rendelték, a többi más német cégtől, illetve svájci és amerikai vállalatoktól, egyet pedig a Budapesti-Salgótarjáni Gépgyár Rt.-től szereztek be.¹¹⁹ A vállalat anyagi helyzetének szignifikáns növekedése a munkavállalók létszámának növekedését is magával hozta. 1935 és 1938 között az alkalmazottak létszáma megháromszorozódott: míg 1935-ban a munkások és a tisztviselők létszáma együttesen 229 főt számolt, addig ez a szám 1938-ra 685 főre emelkedett.¹²⁰

1938-ban a hadiipari termelés nagy mértékben felfutott. Erre utal az, hogy a Danuviánál ekkor gyártották a legnagyobb mennyiségű 31M golyószórót: hozzátevélegesen 3.600 darabot, ezenfelül 600 darab nehézgéppuskát is összeszereltek.¹²¹ Mindezek valószínűleg a vállalat utólagos becslései. Dombrády Lóránd adatai szerint a HM 1938-ban küldött megrendelése szerint havi 300 darab golyószóróra tartott igényt, de arra nincs információ, hogy ezt a Danuvia valóban tudta-e teljesíteni.¹²² Pontos adatok talán azért nem ismertek, mert „a katonai megrendelések lebonyolítása tényleg »bonyolult« módon történt, mind a gyártmányok műszaki adatait, mind az előállított mennyiséget igyekeztek leplezni.”¹²³ Szintén becslések szerint a vállalat 1938. évi bruttó forgalma 9.623.768 pengő volt.¹²⁴ Jelentősen megnőtt a nyersanyagfelhasználás is. A Danuvia a nagy beruházásokat különféle módon finanszírozta, habár pontos képet nehéz kialakítani, mivel a vállalat sajátos belső körülményei miatt a közgyűlések csak formálisak voltak.¹²⁵ A beruházások támogatását szolgálta, habár összességében ez csak kisebb hányadát tette ki a ráfordításoknak, hogy a részvényeseknek a nyereségből csupán 3, illetve 5% osztalékot utaltak ki. Ezen felül a Danuvia több alkalommal vett fel rövid lejáratú forgótőke kölcsönt Székesfővárosi Községi és Takarékpénztártól. A szakirodalom szerint a vállalat beruházásait elsősorban a fegyverszabadjalmak értékesítéséből és a HM fokozódó anyagi támogatásával fedezte, de sajnos az erre vonatkozó írásos

¹¹⁸ KALLÓS János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1935–1936. évre.* Pesti Tőzsde, Budapest, 1935, 138.; KALLÓS János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1938–1939. évre.* Pesti Tőzsde, Budapest, 1938, 126.

¹¹⁹ GÁSPÁR F.: i. m. 31.

¹²⁰ Uo.

¹²¹ BFL XI. 187. b. 9. doboz. Az iparügyi minisztérium részére készített üzemi kérdőív a Danuviáról, 1945. október 8. sz. n.

¹²² DOMBRÁDY L.: i. m. 295.

¹²³ GÁSPÁR F.: i. m. 32.

¹²⁴ BFL XI. 187. b. 9. doboz. Az Iparügyi Minisztérium részére készített üzemi kérdőív a Danuviáról, 1945. október 8. sz. n.

¹²⁵ GÁSPÁR F.: i. m. 33.

dokumentumok nem maradtak fenn.¹²⁶ Ebben az időszakban ugyancsak jelentősen növelte a bevételt, hogy a Seiberth-szindikátus új vállalkozásokba is fogott. 1935 áprilisában megalapították az Oxid és Vegy Ipari Rt.-t, valamint az 1939-ben bejegyzett Kemény Antal Szerszám- és Szerszámgépgyár Rt.¹²⁷ részvényeinek 49%-át is megszerezték 250 ezer pengő értékben.¹²⁸

1938-ban Darányi Kálmán miniszterelnök meghirdette az öt év alatt végrehajtandó győri programnak elnevezett fegyverkezési tervezetet. Ennek következtében a magyar ipar hatalmas megrendelésekhez jutott, amelyek elsősorban a nehézipart érintették. A háborús konjunktúra a Danuvia várakozásait felülmúló lehetőségeket biztosított.¹²⁹ A vállalat kereskedelmi cégből, majd kísérleti üzemből – a beruházott vagyon nagyságát és az alkalmazottak létszámát tekintve egyaránt – Magyarország egyik vezető hadiipari vállalatává nőtte ki magát. Mindezt jól jelezte a vállalat nevének megváltoztatása, amely 1939. december 18-tól a Danuvia Fegyver- és Lőszergyár Rt. nevet viselte.¹³⁰

A fejlődést jól mutatja a Danuvia ingó- és ingatlanvagyonának 1938 és 1943 közötti nagyméretű növekedése is. A vállalat ingatlanvagyonának összértéke 1938-ban 820.362 pengő volt, ez az összeg 1943-ra 11.082.421 pengőre emelkedett.¹³¹ Ez azzal áll összefüggésben, hogy a zuglói gyártelepen 1939-től kezdődően folyamatosan építkeztek, illetve bővítettek. 1939-ben gépműhely, 1940-ben edzőműhely, lőtér, és egy raktárhely épült, valamint bővült az igazgatósági épület és a tanonciskola. 1941-ben lemezműhely és az Angol utcai II. számú épület épült meg, 1942-ben pedig a meglévő épületeket bővítették egy újabb emelettel.¹³² Az új igazgatósági épület felépülését követően a vállalat címe megváltozott, átkerült az Angol utca

¹²⁶ Uo. 34.

¹²⁷ Kemény Antal Szerszám- és Szerszámgépgyár Rt.: A vállalat alapítója és névadója Kemény Antal vállalkozó volt. Kemény Antal tehetséges gépipari szakmunkás, aki 1918-ban sógorával, Szabó Lajossal közös vállalkozásba fogva szerszámgépkészítő üzemet alapított. A szerény üzemből két évtized alatt virágzó vállalkozást alakítottak ki. Kemény Antal 1939-ben önállósult, és megalapította a Kemény Antal Szerszám- és Szerszámgépgyárat. Az új vállalat részvényeinek 51%-át Kemény Antal birtokolta, a fennmaradó 49%-ot pedig Seiberth Sándor, Zamaróczy Jenő és Kranz József szerezték meg. A gyár Budapesten, a Liget utca 22. szám alatt működött. Az együttműködés gyümölcsözőnek bizonyult, ugyanis a vállalat látta el a Danuviát különféle szerszámokkal és szerszámgépekkel. A II. világháborúban súlyos károkat szenvedett el, csak részlegesen sikerült működését újrakezdenie. 1948 tavaszán államosították, és ezt követően Kőbányai Szerszámgépgyár Nemzeti Vállalat név alatt működött tovább. Lásd: HOLLÓS József–KISS Emil: *Ötven esztendő. A szerszámgépipari Művek kőbányai gyárának története*. SZIM Kőbányai Gyára, Budapest, 1968.

¹²⁸ GÁSPÁR F.: i. m. 34.

¹²⁹ DOMBRÁDY L.: i. m. 7.

¹³⁰ BFL VII. 2. e. 11737 (1920) 2733. doboz. A Danuvia rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve, 1939. december 18. sz. n.

¹³¹ KALLÓS János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1940–1941. évre*. Pesti Tőzsde, Budapest, 1940, 126.; BFL XI. 187. f. 3. doboz. A Danuvia mérlege 1943. december 31-én, 1944. február 20. sz. n.

¹³² GÁSPÁR F.: i. m. 36.

10–12. szám alá. 1939-ben a Danuvia új gyárteleppel gyarapodott, Veszprémben egy száz hold nagyságú területen lőszergyártó üzemet építettek, amely 1940-ben kezdett el működni. Mindemellett 1942-ben a vállalat hozzáfektett Székesfehérváron is egy gyártelep építkezéséhez. A Danuvia ebben a gyárban precíziós fogaskerék gyártását tervezte elindítani, amely a II. világháborúban egyre inkább hiánycikké vált a magyar iparban.¹³³ A vállalat a HM-től is kapott támogatást a létesítmény felépítéséhez, amelynek feltételeként az új gyárban a honvédség részére beütemezték a BMW R75 típusú oldalkocsis motorkerékpár gyártását. A megrendelés értelmében az 1944. évben mintegy 3.660 darab motorkerékpárt kellett leszállítani.¹³⁴ Székesfehérváron 1943-ben indultak meg az építkezések, és az év második felében megérkeztek a Svájcól, illetve Németországból megrendelt szerszámgépek. A székesfehérvári gyár Magyarország egyik legkorszerűbben felszerelt üzemének indult, az országban addig épített legnagyobb gépcsarnokával. Sajnos a székesfehérvári gyár költségvetésére vonatkozóan dokumentumok nem ismertek, azonban a vállalat 1944. június 30-án készített félévi mérlege a folyamatban lévő beruházások összegét 24.187.935 pengőben állapította meg, amelynek legnagyobb részét a székesfehérvári gyárépítés kötötte le.¹³⁵ A székesfehérvári üzem a háború végéig nem tudta elindítani a gyártást.

A vállalat gépállományával kapcsolatban megemlítendő, hogy az 1942. évi mérlegadatok szerint az Angol utcai üzembn hozzátevőlegesen 910 szerszámgép volt mintegy 5.969.000 pengő, Veszprémben pedig körülbelül 180 szerszámgép 1.804.000 pengő értékben. A szerszámgépeken felül irodai berendezések, gépkocsik és más felszerelési tárgyak összeértéke 906.852 pengőt tett ki.¹³⁶

A vállalat vagyonának növekedése tovább folytatódott a következő két évben. 1944. június 30-án a Danuvia vagyona részletekre lebontva a következőképpen nézett ki: az ingatlanok 11.082.421 pengőt, a berendezés és felszerelés 11.773.587 pengőt, a folyamatban lévő beruházások 24.187.935 pengőt, a nyers- és segédanyagok 12.755.434 pengőt, a félkészárúk pedig 17.083.758 pengő értéket tettek ki. A vállalat vagyona 1944 közepén az egyéb kintlévőségekkel együtt 102.429.312 pengőt mutatott.¹³⁷ Azonban 1944-re a hitelállomány meghaladta a 80 millió pengőt, amelyet elsősorban az államkincstár nyújtott az Ipari Munkaszervező Intézetten keresztül, de a HM is biztosított hitelt a saját költségvetéséből.

¹³³ Uo. 37–38.

¹³⁴ BFL XI. 187. b. 3. doboz. Adatok a Danuvia Rt. Székesfehérváron létesített motorkerékpár- és fogaskerékgyárának történetéhez (Jaczkó Ernő feljegyzése), 1945. július 1. 3.

¹³⁵ BFL XI. 187. f. 3. doboz. A Danuvia féléves mérlege 1944. június 30-án, 1944. augusztus 21. sz. n.

¹³⁶ GÁSPÁR F.: i. m. 37.

¹³⁷ BFL XI. 187. f. 3. doboz. A Danuvia féléves mérlege 1944. június 30-án, 1944. augusztus 21. sz. n.

Mindebből látszik, hogy a Danuvia a haditermelés egyértelmű haszonélvezőjévé vált. Beérték a sokéves kutató- és kísérleti munkák, az új fegyverek tömeggyártásra állítása már problémamentesen történt.¹³⁸

A Danuvia régóta érdekelt volt a repülőgépgyártásban a Gebauer-féle géppuska által. 1940–1941-ben a magyar repülőgépgyártás nagy lendületet vett a német-magyar gyártási egyezmény megkötésével, azaz a Messerschmitt-programhoz csatlakozással.¹³⁹ Ugyan a német licenc alapján gyártott repülőgépek fegyverzetének szállítását a németek megállapodásban vállalták, de a magyar fejlesztésű gépekbe – melyek gyártása a programmal összefüggésben ugyancsak lendületet vett – a Danuvia géppuskáját építették be. A szakirodalom szerint a vállalat 1944 közepéig kb. 250 fegyvert szállított le erre a célra.¹⁴⁰ 1942-től a német ipar egyre nagyobb leterheltsége miatt a HM megvásárolta a német repülőgépeknél rendszeresített Mg 151 típusú géppuskát a Mauser Werke AG németországi cégtől. A megállapodás keretében a HM kétezer darab géppuska és 7.500 darab cső gyártására kapott engedélyt, amivel a Danuviát bízták meg. Ezeket a géppuskákat építették be a Magyarországon gyártott ME 109 és 210 típusú repülőgépekbe.¹⁴¹ Az ugyancsak lendületet vett harckocsigyártásba is a Gebauer-féle géppuska különböző variánsait építették be.¹⁴² Különösen kelendőnek bizonyult a Gebauer 39M 8 milliméter űrméretű géppuska variánsa, melyet repülőgép-szárnyfegyverként alkalmaztak, de kompatibilis volt harckocsiba építésre és légvédelmi célokra is. Ebből a típusból 1940-ben a HM 250 darabot, a Légügyi Hivatal pedig 320 darabot rendelt, és kötelezték a Danuviát további 30 darab gyártására való berendezkedésre.¹⁴³

Az utókor számára talán a Danuvia géppisztoly programja a legnevezetesebb.¹⁴⁴ A TEKI 1928. május 26-i jelentése alapján már 1922–1927 között folytak kísérletek egy géppisztoly kifejlesztésére, de a projekt háttérbe szorult a golyószóró- és géppuskafejlesztések javára. Csak a II. világháború árnyékában került sor a géppisztoly program feléledésére. Ennek gyümölcse lett Király Pál 39M 9 milliméteres géppisztolya, amit 1939. július 12-én javasolt a HTI rendszeresítésre.¹⁴⁵ A 39M géppisztoly súlya 4,15 kg volt, 40 töltényt befogadó tárral

¹³⁸ GÁSPÁR F.: i. m. 37.

¹³⁹ DOMBRÁDY L.: i. m. 327–338.

¹⁴⁰ Uo. 306.

¹⁴¹ Uo. 355.

¹⁴² Uo. 306

¹⁴³ GÁSPÁR F.: i. m. 39.

¹⁴⁴ A Danuvia és Király Pál géppisztolyának részletes történetére vonatkozóan lásd: EÖTVÖS Péter–HATALA András–SOÓS Péter: *A Király géppisztoly*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2014.

¹⁴⁵ Uo. 39–40.

rendelkezett, és képes volt percenként 650-700 lövés leadására.¹⁴⁶ A Honvédség számára, apróbb módosításokkal, 1943 februárjában rendszeresítették. A HM 1943-ban először 45 ezer darabot rendelt meg, majd ezt a számot ugyanezen év júliusában felemelték 80 ezer darabra. A gyártásra a Danuvián kívül a Fémáru-, Fegyver és Gépgyár is megbízást kapott.¹⁴⁷ A HM a géppisztolygyártást kiemelt feladatnak tekintette, és utasította mindkét vállalatot, hogy a rendelt mennyiséget – akár más cikkek gyártásának háttérbe szorításával – igyekezzenek leszállítani.¹⁴⁸

A II. világháború alatt a Danuvia egyik legnagyobb mennyiségben gyártott cikke a 38M nehézpuskaállvány volt, amelyet elsősorban légvédelmi célokra terveztek hasznosítani. A szerkezet egy 8,6 kg súlyú tripod állványból, valamint a géppuska elhelyezését és mozgását biztosító bölcsekből állt. A Magyar Királyi Honvédség 1938 októberében rendszeresítette a HTI javaslatára, és utasította a Danuviát a sorozatgyártás megindítására.¹⁴⁹

A vállalat létrehozott egy teljesen új termelési ágat az Angol utcai üzemben, amely óraműves gyújtó gyártásra rendezkedett be. Az óraműves gyújtó a légvédelmi tüzérség páncélgránátba tartozó szerkezete, amely a detonációjának idejét szabályozta. A gyártáselőkészítés 1939-ben indult meg speciális szerszámgépek Svájcból történő vásárlásával. A gyártás 1940-ben vette kezdetét, a kapacitás napi 500 darab óraműves gyújtó volt, amit 1941-re ezer darabra emeltek.¹⁵⁰

A veszprémi gyárnak is tekintélyes volt a kapacitása: 1940-ben naponta a 36M kézigránátból ötezer darab, 8 cm 29/32. lőszerből 200 darab, 20 mm 36M páncélgránátból hétezer darab, 20 mm 36M új töltényhüvelyből kilencezer darab készült.¹⁵¹ Ezt a kapacitást még a háború végéig megduplázták, továbbá hozzáláttak más típusú lőszer gyártásához is. Ekkoriban a veszprémi üzemben hozzávetőlegesen 1.800 munkavállaló végzett munkát. Az 1945-ben készített becslések szerint a Danuvia hadiipari cikkekből 1943 és 1944 között a következő mennyiséget szállította le: 31M golyószóróból 3583 darabot, 39M géppisztolyból 9.050 darabot, 43M géppisztolyból 18.500 darabot, 34/40 A. M. tankgéppuskából 1.200 darabot, megfigyelő

¹⁴⁶ TURÓCZI Attila: A 39M géppisztoly I. rész. In *Haditechnika* 2001/4. 60.

¹⁴⁷ DOMBRÁDY L.: i. m. 327–338.

¹⁴⁸ Uo. 308–311.; GÁSPÁR F.: i. m. 40.

¹⁴⁹ GÁSPÁR F.: i. m. 40.

¹⁵⁰ Uo.

¹⁵¹ Uo.; Az 1948-as becslések szerint a veszprémi gyárban a II. világháború alatti maximális gyártási kapacitás havi 12.500 darab 36M kézigránát, havi ötezer darab 8 cm-es 29/32. lőszer, havi 12.500 darab 36M páncélgránát, havi 5 millió darab géppisztolytöltény, és havi 12.500 darab tányérakna volt. Lásd: MNL OL XIX-F-1-r 6. doboz. Üzemi kataszter a Danuviáról, 1948. szeptember 23. sz. n. Köszönöm Germuska Pálnak, hogy felhívta a forrás jelentőségére a figyelmemet, és hogy rendelkezésemre bocsátotta.

géppuskából kilencezer darabot, valamint óraműves gyűjtőből 480 ezer darabot.¹⁵² A termelés felfutását tükrözik a Danuvia üzleti eredményei, melyek szerint 1942-ben a vállalat három gyáregysége összesen 28.793.044 pengőt, majd 1943-ban 54.573.010 pengő bevételt mutatott.¹⁵³ Ehhez hozzájárult, hogy a Danuvia a II. világháború alatt nemcsak a Magyar Királyi Honvédség részére, hanem a német fegyveres erőknek is szállított fegyvereket. Azonban a szakirodalom szerint erről pontos kép nem alkotható, mivel csak részadatok maradtak fenn, de azok alapján mindenképpen szignifikánsnak mondható. 1942. január 1-én a vállalatnak 27,3 millió pengő értékű megrendelése volt Németországtól.¹⁵⁴

A Danuvia Rt. vállalatvezetésének hosszú távú számításait, az 1920-as évek befektetéseit a II. világháború messzemenőig igazolta. Kitűnő választásnak bizonyult Gebauer Ferenc és Király Pál munkásságának támogatása. Ezt mi sem bizonyította jobban, minthogy a Gebauer-féle fegyverkonstrukciókból körülbelül egy tucat változat készült el, a Király-géppisztolyból pedig kilenc variáns került gyártósorra és rendszeresítésre.¹⁵⁵ A Danuvia 1943-ban érte el az üzleti csúcst, ekkor a vállalat tiszta nyeresége 1.313.261 pengőt mutatott.¹⁵⁶ Ez nagyon jelentős nyereségnek tekinthető, kiváltképpen annak tekintetében, hogy a tiszta nyereség 1939-ben még csak 265.922 pengő volt.¹⁵⁷ Ezek alapján kijelenthető, hogy a II. világháború derekára a Danuvia minden tekintetben Magyarország egyik legfontosabb hadiipari vállalkozása lett.

II. 1. 3. Az 1944-től Budapest ostromának végéig

1943-ban érte el a Danuvia a termelőképessége csúcst, de ezzel egyidőben különféle problémák is jelentkeztek. A Hadianyaggyárak Országos Felügyelőségének 1943. június 15-én kiadott jelentése szerint súlyossá vált a magyar iparban a munkaerő- és nyersanyaghelyzet, amit elsősorban a megrendelési határidők elcsúszása mutatott.¹⁵⁸ A Danuviában a problémák visszavetették a 36M nehézpuska, a 39M géppisztoly, és a 34/40M géppuska gyártását, ugyanis

¹⁵² BFL XI. 187. b. 9. doboz. Az Iparügyi Minisztérium részére készített üzemi kérdőív a Danuviáról, 1945. október 8. sz. n.; Az 1948-ban készített üzemi kataszterben konkrét gyártási számok helyett a II. világháború alatti maximális havi gyártási kapacitásokat tüntették fel. Ez alapján a Danuvia budapesti gyárának legnagyobb gyártási kapacitása havi kétezer darab 31M golyószóró, havi hatezer darab 43M géppisztoly, valamint havi 50 ezer darab óraművesgyűjtő volt. Lásd: MNL OL XIX-F-1-rr 6. doboz. Üzemi kataszter a Danuviáról, 1948. szeptember 23. sz. n.

¹⁵³ BFL XI. 187. f. 3. doboz. A Danuvia 1943. december 31-i mérlegének melléklete, d. n. sz. n.

¹⁵⁴ GÁSPÁR F.: i. m. 42.

¹⁵⁵ HORVÁTH J. (1987/1.): i. m. 33–35.; HORVÁTH J. (1987/4.): i. m. 36–37.

¹⁵⁶ BFL XI. 187. f. 3. doboz. A Danuvia 1943. december 31-i mérlegének melléklete, d. n. sz. n.

¹⁵⁷ KALLÓS J. (1940): i. m. 126.

¹⁵⁸ GÁSPÁR F.: i. m. 43.

a magyar vasipar az elengedhetetlenül szükséges magas minőségű fémötvözetek szállítását képtelen volt biztosítani a nyersanyagok beszerzésének problémája miatt.¹⁵⁹

A munkaerőhiány 1944 elején vált egyre nyilvánvalóbbá a Danuviánál, amely fennakadásokat okozott a termelés biztosításában. 1944. április 18-án a vállalat 268 fő szakképzett munkást kért az iparügyi tárcától, majd még ebben a hónapban egy félszázad munkaszolgálatost is igényeltek a 39M géppisztoly gyártásához.¹⁶⁰ Ugyanebből a célból júliusban további 140 fő női munkaszolgálatos, októberben pedig 250 fő 18 éves fiúkból álló munkásalakulat érkezett a Danuvia központi üzemébe.¹⁶¹

A székesfehérvári gyártelep építkezését is súlyosan érintették a kialakult problémák: „A nyersanyagszállítás mind a gyártáshoz, mind az építkezéshez áprilistól kezdve még vontatottabban ment, nem lévén vagon, teherautó kellő számban, az építkezéshez áprilistól kezdve még vontatottabban ment, nem lévén vagon, teherautó kellő számban, az építkezési anyagkiutalás körül pedig valóságos fékezés állt be (...) megállapítást nyert (...) a nagy munkáshiány, készülék-, szerszám- és idomszerhiány katasztrofális végzetet ígért az egész motorkerékpár-rendelés perfektuálásában. Ehhez hozzájárult, hogy az 1944. március 19-én bekövetkezett német megszállás miatt az élelmezési és lakásviszonyok Fehérváron rosszabbodtak” – írta Jaczkó Ernő helyettes gyárigazgató a vállalatról készített jelentésében 1945. július 1-én.¹⁶²

1944 tavaszán megkezdődött Magyarország közlekedési-, ipari- és egyéb hadifontosságú létesítményeinek, berendezéseinek bombázása a szövetséges erők által. Az első bombázásokat 1944. április 3-án hajtották végre, és ezzel a megkezdődött támadások sorozata 1945. március 26-án, a Szombathely elleni légitámadással ért véget.¹⁶³ A nagyjából egyéves időszak alatt az Amerikai Egyesült Államok Hadseregének Légierője 1944. április 3.–1944. szeptember 20. között 14 nap alkalmával támadott budapesti célpontokat, amely során mintegy 7.475 tonna tömegű bombamennyiséget dobott le.¹⁶⁴ Az ipartelepek budapesti koncentrációja miatt a

¹⁵⁹ Uo.

¹⁶⁰ Uo.

¹⁶¹ BFL XI. 187. c. 17. doboz. Az Iparügyi Minisztérium válasza a Danuvia hadiüzemi személyzeti parancsnokának beadványára, 1944. június 6. sz. n.; BFL XI. 187. c. 17. doboz. Kimutatás a m. kir. budapesti I. honvéddadtestparancsnokság részére, 1944. október 31. sz. n.

¹⁶² BFL XI. 187. b. 3. doboz. Adatok a Danuvia Rt. Székesfehérváron létesített motorkerékpár és fogaskerékgárának történetéhez (Jaczkó Ernő feljegyzése), 1945. július 1. 4.

¹⁶³ A Magyarországot, kiváltképpen a fővárost, sújtó szövetséges bombázásokra vonatkozóan lásd: OLÁH András Pál: Az amerikai légierő Budapest elleni légitámadásai a II. világháború idején. In *Belvedere Meridionale* 2019/3. 99–146.; CSEH Valentin: *A Petróleum-kikötő. A csepeli olajipari társaságok története 1945-ig*. Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum, Zalaegerszeg, 2014, 89–102.

¹⁶⁴ OLÁH A.: i. m. 105.

bombázások viszonylag rövid idő alatt rendkívül súlyos károkat okoztak a magyar olajiparban és nehéziparban.¹⁶⁵

A légitámadások okozta személyi- és anyagi káron túl jelentős volt azok lélektani hatása is a főváros lakosságára, kiváltképpen a hadiiparban dolgozókra. Ennélfogva az állandósult légiveszély a Danuvia alkalmazottainak munkavégzését is befolyásolta. Az Angol utcai gyártelep hadiüzemi parancsnokának 1944. június 30-i jelentése mindezt a következőképpen jellemezte: „A munkásság hangulata nyomott és kissé nyugtalan. A sorozatos légitámadások, melyek utóbbi időben üzemünkhöz egész közeli környéken súlyosak voltak, a munkásságra nyugtalanítólag hatnak, és oly irányú kívánságok merülnek fel, hogy az üzemet légiveszély esetén elhagyhassák és a kőbányai sziklapincébe vonulhassanak.”¹⁶⁶

Azonban a nyár közepére a gyári hangulat annyira nyugtalanná vált, hogy az már a termelést is jelentősen veszélyeztette. A Danuvia Rt. 1944. július 11-i napi értesítőjében az ügyvezetés ennek megakadályozására a következőket hirdette ki: „A rádió adásának beszüntetésekor munkásainkon nyugtalanság vesz erőt, munkahelyüket elhagyják és sokan a gyárat is elhagyni készülnek. Ezen helytelen és teljesen értelmetlen magatartást a legnagyobb mértékben helytelenítjük. Amíg a riadó jel el nem hangzott, munkahelyét senki el nem hagyhatja. Munkásainkat azért mentesítettük a harctéri szolgálat alól, hogy fegyveres szolgálat helyett a munka arcvonalán teljesítsenek szolgálatot. A gép vagy satu mellett mindenkit kötelesség terhel, mint a rajvonalba harcoló katonát, mert nem csak ott, hanem itt is háború van és mert épp azért vagyunk mindnyájan a munkászászlóalj tagjai. Aki munkahelyét riadó előtt otthagyja, épp oly beszámítás alá esik, mint az a katona, aki őrhelyét hagyja ott. Egy pár tájékozatlan, tudatlan uszító gyáva hangulatkeltése megmértelyezte a józan gondolkodást. Sajnos sokan felülnek az ilyen értelmetlen beszédnek. Ne veszítsük el az eszünket és főleg a józanságunkat.”¹⁶⁷ A székesfehérvári gyár építkezési munkálatainál is érződött a légitámadások hatása. Egy beszámoló szerint az alkalmazottak – megfelelő óvóhelyek hiánya miatt – a légvédelmi szirénák elhangzásakor rendszeresen elmenekültek a gyártelep területéről. Ennek hatására az egyébként is hiányosan zajló munkálatok 50%-ra illetve 30%-ra csökkentek.¹⁶⁸

¹⁶⁵ OLÁH A.: i. m. 105.; CSEH V.: i. m. 93–98.

¹⁶⁶ BFL XI. 187. c. 17. doboz. A Danuvia hadiüzemi személyzeti parancsnokának hangulatjelentése a budapesti I. honvédhadtestparancsnokság részére, 1944. június 30. sz. n.

¹⁶⁷ BFL XI. 187. b. 7. doboz. Danuvia Rt. napi értesítője, 1944. július 11. sz. n.

¹⁶⁸ BFL XI. 187. b. 3. doboz. Adatok a Danuvia Rt. Székesfehérváron létesített motorkerékpár és fogaskerékgyárának történetéhez (Jaczkó Ernő feljegyzése), 1945. július 1. 4–5.

Ugyancsak a bombatámadások következményeként 1944 májusában a Danuviával egyeztetések kezdődtek a termelőegységek kitelepítéséről. Ennek következtében 1944 nyarán Budafokra, a Petőfi utca 54. számon kialakított földalatti pincébe szervezték ki a géppisztolagyártást. Körülbelül 270 szerszámgépet, valamint az edző- és faipari műhelyt telepítették ide. Budafokon hozzátevélegesen 670 fő alkalmazott dolgozott.¹⁶⁹

A veszprémi gyár kitelepítése nem került napirendre, azonban a székesfehérvári gyárba érkezett gépberendezések áttelepítéséről döntés született. A tervek szerint a vállalat székesfehérvári gépeinek és egyéb részlegeinek célállomása Fertőrákos volt.¹⁷⁰ Az ide telepített részleg történetével kapcsolatban Jaczkó Ernő a következőket közölte: „XII. 21-én délelőtt elmentem Fertőrákosra a homokkőbányába. Ekkora már a Budapestről hozott gépekből mintegy 30 gép már le volt hordva; a fele a bánya mélyebb részén állott, a fele pedig a bejárat előtt a szabad ég alatt. A bánya feltárásával a Todt szervezet¹⁷¹ foglalkozott, de ez ekkor még oly kezdetleges állapotban volt, hogy ide gépeket lehozni nem lett volna szabad. Kint a bejárat előtt a hólé és latyak tette tönkre a már idehozott gépeket, lent a bányában pedig a kőfejtésnél szálló finom por és nyirkosság.”¹⁷² A Danuvia jelentős lépéseket tett a fertőrákosi üzem létesítésére, 1944 folyamán körülbelül 200 szerszámgépet, és jelentős mennyiségű építkezési anyagot szállítottak a helyszínre. Ezenfelül 415 tonna betongömbvasat, 2.080 köbméter faanyagot, 4.810 tonna cementet, és 1,3 millió téglát vitettek a helyszíni építkezési munkálatokra. A Fertőrákost és Sopront összekötendő híd építésére a helyszínre szállítottak 11 kilométer hosszúságú sínanyagot, 2 darab mozdonyt, 5 darab Diesel-vontatót, 80 csillét.¹⁷³

1944 nyarán sor került a vállalat budapesti irodáinak széttelepítésére is, egyrészt a Hősök terére, másrészt a Lónyay utcába. 1944. július 2-án a vállalat Hősök terén található irodája bombatalálatot kapott, az itt őrzött könyvelési papírok nagyrésze megsemmisült, és a személyzetből három fő életét veszítette.¹⁷⁴ A kitelepítési folyamat újabb fejezete 1944. október 15. után vette kezdetét, ugyanis a puccsal hatalomra került Szálasi-rezsim november 14-én megállapodott a legfontosabb üzemek berendezéseinek és nyersanyagkészletének

¹⁶⁹ GÁSPÁR F.: i. m. 44.

¹⁷⁰ BFL XI. 187. b. 3. doboz. Adatok a Danuvia Rt. Székesfehérváron létesített motorkerékpár és fogaskerékgyárának történetéhez (Jaczkó Ernő feljegyzése), 1945. július 1. 13.

¹⁷¹ Todt-szervezet (Organisation Todt): Német katona munkaszervezet volt, amely 1938-ban szerveződött meg. A német hadiipari teljesítmény fokozására hozták létre, félkatonai alapon működött, és hírhedtté vált a kényszermunkások foglalkoztatásáról.

¹⁷² Uo.

¹⁷³ BFL XI. 187. b. 9. doboz. A Danuvia beadványa az iparügyi miniszter részére, 1944. július 17. sz. n.

¹⁷⁴ BFL XI. 187. b. 7. doboz. A Danuvia Rt. napi értesítője, 1944. július 8. sz. n.

Németországba szállításáról, valamint a hátrahagyandó gyárak megbénításáról.¹⁷⁵ A Danuviánál 1944 végére egyedül az óraművesgyűjtő-gyártás maradt meg, a vállalat igazgatósága is áttette működésének központját a Sopron melletti Tómalomba.¹⁷⁶

1944 decemberére a Danuvia Rt. gépparkjának, nyersanyag és félkészáru készletének túlnyomó részét átszállították a Nagynémet Birodalom területére. A Fertőrákosra szállított gépberendezéseket Németország területére telepítették át. Tervbe vették ezek használatát egy 1945 januári magyar-német megállapodás keretében, a Fegyvergyár szintűgy kitelepipített kirendeltségével, hogy felállítsanak egy géppisztolygyártó munkaközösséget. A veszprémi és a székesfehérvári gyáregység gépeit teljes egészében kiszállították az országhatáron túlra.¹⁷⁷ A Danuvia Németországba került vagyontárgyainak további sorsára vonatkozóan a Magyar Nemzeti Bank (MNB) által a magyar ipar nyugatra hurcolt gépeiről és anyagairól 1945. december 5-én készített összefoglaló kárjelentésében találhatóak információk. A jelentés szerint 1945. január 27-től a Danuvia gépi berendezéseivel megpakolt vasúti kocsikat irányítottak Simbach am Inn-en keresztül Nürnbergbe. Február 14-én ugyancsak Simbach am Inn-ből Vöcklaburgba indult egy szerelvény a vállalat vagyontárgyaival megpakoltan. Az MNB-jelentés szerint 1945. március 4-én Lenzingbe érkezett a Danuvia géppisztolygyártó munkaközösség keretében kitelepipült kirendeltsége mintegy 500 fővel, 80 darab szerszámgéppel, valamint 60 vagon nyers- és félkészáruval.¹⁷⁸

Az anyagi értékeken túl hatalmas szellemi veszteség is érte a vállalatot, ugyanis a vállalat vezetői közül sokan – többek között Seibert Sándor vezérigazgató – nem tért haza. A németek nem bántak szövetségeshez méltóan a vállalat tisztviselőivel. Jaczkó Ernő visszaemlékezett arról, hogy „Leinzingben a pettinghofi barakkba kerültünk, tömegbarakk-lakások voltak. A bánásmód, miben részesültünk, szentelen és erőszakos volt. A németek élelmiszereinket elvették átvizsgálva csomagjainkat, élelmiszerjegyet pedig nem akartak adni. Úgy bántak velünk, mint ellenségeinkkel.”¹⁷⁹

A budapesti központi gyáregységben az óraművesgyűjtő részleg 1945. január 2-ig üzemelt. Budapest ostroma során a Danuvia Angol utcai üzemét több bombatalálat és tüzérségi belövés

¹⁷⁵ GÁSPÁR F.: i. m. 45.

¹⁷⁶ Uo.

¹⁷⁷ BFL XI. 187. b. 5. doboz. Az Iparügyi Minisztérium részére küldött kárbejelentés, 1945. október 3. sz. n.

¹⁷⁸ BÁLINT József: *Magyarország nemzeti vagyónvesztése*. Agroinform Kiadó, Budapest, 2013, 106.

¹⁷⁹ BFL XI. 187. b. 3. doboz. Adatok a Danuvia Rt. Székesfehérváron létesített motorkerékpár és fogaskerékgyárának történetéhez (Jaczkó Ernő feljegyzése), 1945. július 1. 17.

érte, az ekkor keletkezett károk értéke megközelítette az egymillió pengőt. A vállalat budapesti gyárát 1945. január 5-éről 6-ára virradó éjjel foglalta el a Vörös Hadsereg.¹⁸⁰

II. 2. A Danuvia 1945 és 1948 közötti története

II. 2. 1. Háborús pusztítás, frontmunkák és gyárleszerelés

1945 januárjában a Danuvia a többi budapesti vállalathoz hasonlóan rendkívül siralmas állapotba jutott. Az Angol utcai központi üzemet a főváros ostroma alatt 104 bomba- és aknatalálat érte, a nyersanyagraktár tetőszerkezete súlyosan megsérült, az áramszolgáltatás megszűnt. A szerszámgépállományban bekövetkezett számszerű károkról pontos adatok nem állnak rendelkezésre. Azonban jól szemlélteti a gépállomány mennyiségében okozott károk nagyságát, hogy míg az 1942. évi mérlegadatok szerint az Angol utcai gyár 910 szerszámgéppel rendelkezett, addig az 1945. november 19-én küldött jóvátételi adatszolgáltatás szerint a rendelkezésre álló szerszámgépek száma 339 darab volt.¹⁸¹ Ennélfogva – csak – a központi gyártelep gépparkjában közel kétharmadra becsülhető a világháborús károk mértéke. Az iparügyi minisztériumnak 1945. október 3-án elküldött kárbejelentés szerint a Danuvia elrabolt gépeinek és anyagkészletének, illetve a háborús károknak az összértéke – 1940. december 31-i árfolyamon számolva – 65.447.103 pengőt tett ki. A vállalat tulajdonból a németek 41.221.443 pengő értékben raboltak, míg a szovjetek 20.694.860 pengő értékű fosztogatásért felelősek.¹⁸² Részletekre bontva az elrabolt vagyon és a háborús károk megoszlása a következőképpen alakult: a szerszámgépek értéke 22.845.413 pengő, a egyéb gépek értéke 257.403 pengő, a felszerelési tárgyaké 10.246.865 pengő, a nyersanyagoké 6.015.031 pengő, a gyártási segédanyagoké 4.066.923 pengő, a félkészárúké 7.221.069 pengő, a készárúké (elsősorban lőszer) 12.415.443 pengő, az irodai felszerelési tárgyaké 891.556 pengő, a gépjárműveké és egyéb szállítási eszközöké 722.400 pengő, a készpénz értéke 765 ezer pengő volt.¹⁸³ A harcok megszűnte nem hozta el a fosztogatások végét. A Danuvia iparügyi miniszternek címzett 1945.

¹⁸⁰ HM HIMHL MM Tgy. II. IV/B-63. Halmosi László: Danuvia – Fegyvergyártás története 1945 után. 1985. február 13. 7.

¹⁸¹ BFL XI. 187. b. 5. doboz. Adatszolgáltatás a Jóvátételi Szállítások Vas- és Gépipari Munkaközössége részére, 1945. november 19. sz. n.

¹⁸² BFL XI. 187. b. 5. doboz. Az Iparügyi Minisztérium részére küldött kárbejelentés, 1945. október 3. sz. n.

¹⁸³ Uo.

július 3-i levelében beszámolt arról, hogy az 1944-ben berendezett budafoki telepen tárolt gépeket a Vörös Hadsereg 1945 június hó folyamán elszállította.¹⁸⁴

A harcok elcsendesedésével párhuzamosan a Danuvia központi gyárában megkezdődött az újraindítás előkészítése szovjet felügyelet alatt. A Vörös Hadsereg a Danuvia szovjet katonai parancsnokának egy bizonyos Dubasov mérnök őrnagyot nevezett ki, és felügyelete alatt megkezdődtek a romeltakarítási és helyreállítási munkálatok. A szovjet megszállás első napján, 1945. január 6-án mintegy 20 munkás kezdte meg a munkavégzést, azonban néhány nap leforgása alatt a jelenlevő dolgozók száma már elérte a 100 főt.¹⁸⁵ Január 29-én pedig a munkavállalók száma megközelítette a 150 főt.¹⁸⁶

Hamarosan megindult a Vörös Hadsereg részére végzendő szerelő- és javítómunkák előkészítése is. Ezzel együtt megkezdték a vállalatvezetés újjászervezését, ugyanis a Danuvia zuglói gyára 1945 januárjában a harci események miatt felelős vezető nélkül maradt. Seibert Sándor vezérigazgató és Zamaróczy Jenő ügyvezető igazgató még 1944. december 24-én elhagyták Budapestet a Dunántúl irányába, majd a vállalat tisztviselőinek többségével együtt Németország területére menekültek.¹⁸⁷ A vezérigazgató távollétében a gyár vezetését Székely László igazgatóra bízta, de – lévén, hogy Budán élt – csak 1945 március végén tudott becsatlakozni a vállalatvezetésbe. A vezető tisztviselők közül leghamarabb – még januárban – Borbély Béla helyettes műszaki igazgató és Rotter Lajos¹⁸⁸ műszaki igazgató tért vissza a vállalat zuglói gyárába.¹⁸⁹ A Danuvia az iparügyi minisztériumnak 1945. március 7-én küldött levele szerint addigra a vezető tisztviselők közül munkára jelentkezett Füsti Molnár Lajos helyettes igazgató, Gosztonyi Iván helyettes műszaki igazgató, valamint „kereskedelmi vonalon” Tuschkán Artúr cégvezető és Tarján Frida osztályvezető.¹⁹⁰

A gyárvezetés újjászervezésében elsősorban a kommunista mozgalomban résztvevő Danuvia-alkalmazottak ragadták magukhoz a kezdeményezést, vélhetően a szovjet katonák támogatását

¹⁸⁴ BFL XI. 187. b. 9. doboz. Levél az iparügyi miniszter részére a Danuvia hadizsákmányként elszállított gépeinek tárgyában, 1945. július 3. sz. n.

¹⁸⁵ GÁSPÁR F.: i. m. 54.

¹⁸⁶ BFL XI. 187. b. 11. doboz. A Danuvia budapesti üzemi bizottság január 29-i ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

¹⁸⁷ GÁSPÁR F.: i. m. 46.

¹⁸⁸ Rotter Lajos (1901–1983) gépészmérnök, repülőgéptervező, pilóta. 1932-ben a Magyar Wolfram Rt. szerkesztési osztályának vezetője. 1932-től több vitorlázógép tervezője és megépítője. 1936-ban „Nemere” típusú vitorlázógépével 336 kilométert repülve világrekordot döntött. 1937-től a Danuvia szerszámkészítő osztályának vezetője, majd műszaki igazgatója lett. 1941-ben tervei alapján készült el a Danuvia speciálisan alacsony légítámadások elhárítására alkalmas léghárító-lőelemképzője. 1946 őszén az Orion Rt. műszaki igazgatója, 1951-ben a Székesfehérvári Repülőüzem főmérnöke, majd 1953 és 1957 között a Lenin Kohászati Művek főmérnöke volt.

¹⁸⁹ Uo. 54.

¹⁹⁰ BFL XI. 187. b. 9. doboz. Jelentés a Danuvia helyzetéről az iparügyi miniszter részére, 1945. március 7. sz. n.

élvezve. 1945. január 20-án megalakult a Danuvia Üzemi Tanácsa.¹⁹¹ A január 23-i ülésen a testület vezetőjének megválasztották Borbély Bélát „az üzem teljhatalmú üzemi megbízottját.” A tanács döntése nyomán Borbély „személyi kérdésekben nem dönt, intézkedéseit pedig az üzemi tanácson keresztül végezi.”¹⁹²

Az üzemi tanács 1945. január 29-i ülésén Borbély Béla beszámolt az MKP küldöttjeinek a Danuviában a szovjet katonai megszállás óta végzett tevékenységről. A jelentés szerint január végére sikerült szerény keretek között megindítani a „termelő produktív” munkát a legsürgősebb helyreállítási és romeltakarítási feladatok elvégzésével. Borbély kiemelte, hogy mindezt a gyár alkalmazottai önerőből, minden „hatósági és orosz támogatás” nélkül érték el, ugyanis a szovjet katonai parancsnok részéről az eddigi összes támogatás „öt darab személyi igazolvány, egy autó fuvar és a mai reggel folyamán tíz zsák búza volt.”¹⁹³ Munkavégzésre alkalmas állapotba hozták a tanoncműhelyt, ahol elektromos áram hiányában egy 42 fő szakmunkásból álló csoport kézimunkával két nap alatt négy darab golyószórót, állványt, és 8 darab géppisztolyt szerelt össze, valamint hozzátevőlegesen 45–50 darab géppisztoly készítéséhez szükséges alkatrészt és tartozékot állított elő. A munka eredményeképpen bemutatták az első fegyvereket a szovjet katonai parancsnoknak és rendelkezésre bocsátották további intézkedésre.

A tanoncműhely ablakait beüvegezték, és megoldották annak fűtését. Helyreállították a lőszerosztály szerszámműhelyének egyik helyiségét, a másikkal meg közel kerültek a befejezéséhez. A tanoncműhellyel egyaránt ebben a műhelyben is üzemre kész állapotba helyezték a szerszámgépeket az áramszolgáltatás újra indulására várva. Ugyancsak zajlott a nagy szerszámműhely renoválása és gépeinek beállítása. Emellett szintén folyamatosan zajlott a gyárterületen a romok eltakarítása, a szerszámok és a nyersanyagok lehetőségek szerinti mentése. Borbély egyúttal felhívta a figyelmét a küldöttségnek arra, hogy a szovjet katonák nagymértékben hátráltatták a munkavégzésüket: „Nehézséget okoz azonban az, hogy állandóan jelennek meg a gyár területén úgy nappal, mint éjszaka az orosz hadsereg egyes tagjai, akik gépeket, szerszámokat, köszörűket, golyóscsapágyakat stb. visznek el írások és nyugtaadás nélkül. Kérjük ezért a Párt jelenlévő küldöttjeit, hogy az orosz hatóságoknál járjanak el abban az irányban, hogy a gyár őrőségét megerősítsék és tiltsák meg azt, hogy a gyár területéről bármit

¹⁹¹ Nem összekeverendő a hasonló elnevezésű nyilas üzemi tanácsokkal. Az üzemi tanácsokra és a Danuvia Üzemi Tanácsára vonatkozóan részletesen lásd: 76–78. oldalon.

¹⁹² BFL XI. 187. b. 11. doboz. A Danuvia budapesti üzemi bizottság 1945. január 23-i ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

¹⁹³ BFL XI. 187. b. 11. doboz. A Danuvia budapesti üzemi bizottság 1945. január 29-i ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

is elszállítsanak, mert itt oly pótolhatatlan értékekről van szó, melyek hiányában esetleg rendkívüli nehézségekkel és óriási energia áldozattal megindított termelőmunkát nem csak hogy nem tudjuk folytatni folyamatosan, hanem az esetleg menthetetlenül fennakad.”¹⁹⁴ Ezzel összefüggésben az üzemi tanács kérte az MKP küldöttjeit, hogy a pártközpont segítségével járjanak közbe a szovjeteknél, hogy engedélyezzék a gyárban egy éjszakai fegyveres őrség felállítását.¹⁹⁵

A katasztrofális helyzet dacára az Üzemi Tanács a nagyobb méretű fegyvermegrendelések teljesítésére tett ajánlatot. Rotter Lajos igazgató 1945 március első napjaiban tárgyalt Debrecenben az ideiglenes kormány megbízottjaival, az iparügyi miniszterrel a fegyvergyártás újraindításáról.¹⁹⁶ A rendelkezésre álló források alapján arra lehet következtetni, hogy konkrét megrendelést a vállalat ekkor még nem kapott, egyelőre csak ajánlattételig jutottak a tárgyalófelek. A megbeszélések kontextusa a Minisztertanács 1945. február 5-én elfogadott átíratá volt, amelyben segítséget kértek a Szovjetuniótól a demokratikus honvédség első négy hadosztályának felállításához a Vörös Hadsereg tulajdonában álló honvédségi hadianyagok átadásának igénylésével és hadifoglyok szabadon bocsátásával.¹⁹⁷

A Danuvia Rotter Lajos debreceni szóbeli tájékoztatásáról a honvédelmi miniszternek írt 1945. március 7-i jelentése szerint a Vörös Hadsereg ellenőrzése alatt előállított fegyverekből a szovjet katonai hatóságok típusonként néhány darabot Moszkvába küldtek, majd „a fegyverek zömét elszállították avval, hogy azt Debrecenbe viszik és a Magyar Kormány rendelkezésére bocsátják.”¹⁹⁸ Azonban átvételi elismervény kitöltését megtagadták, és a jelentés írásának idején a vállalatnak nem volt tudomása arról, hogy a fegyverek átadásra kerültek a debreceni magyar hatóságok részére.

A jelentéshez csatolt kimutatás alapján 1945. március 6-ig elkészült 167 darab 34/40M géppuska gyalogsági állvánnyal, 117 darab 31M golyószóró, 6 darab 39M géppisztoly, 69 darab 43M géppisztoly, és 14 darab „rövid géppisztoly”. A legyártott 34/40M állványos géppuskából, 31M golyószóróból, valamint 43M géppisztolyból típusonként 5 darabot szállítottak el Moszkvába tanulmányozás céljából. A Vörös Hadsereg Debrecenbe elszállítás indokán elvitt 129 darab 34/40M állványos géppuskát, 94 darab 31M golyószórót, valamint 64 darab 43M

¹⁹⁴ Uo.

¹⁹⁵ Uo.

¹⁹⁶ BFL XI. 187. b. 9. doboz. Jelentés a honvédelmi miniszternek, 1945. március 7. sz. n.

¹⁹⁷ GERMUSKA Pál: *A magyar közgépipar – Hadiipar és hadiipari termelés Magyarországon 1945 és 1980 között*, Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára – Argumentum Kiadó, Budapest, 2014, 20.

¹⁹⁸ BFL XI. 187. b. 9. doboz. Jelentés a honvédelmi miniszternek, 1945. március 7. sz. n.

géppisztolyt. A legyártott 6 darab 39M géppisztolyt indoklás nélkül lefoglalták és ismeretlen helyre vitték. Az összes elkészült úgynevezett „rövid géppisztolyt” a szovjet gyári őrseg saját használatra lefoglalta. A fennmaradt 33 darab 34/40M állványos géppuskát, 18 darab 31M golyószórót pedig szovjet katonai felügyelet alatt a Danuvia Angol utcai telepén tároltak.¹⁹⁹

A hivatalos szervekkel történt levelezés alapján a vállalat megpróbált biztosítékot szerezni a termelés újraindításához. Az iparügyi miniszter 50.028/1945. Ip. M. számú rendeletének²⁰⁰ felhívására a Danuvia 1945. március 7-én küldött adatszolgáltató jelentésében közölte, hogy elég mennyiségű nyersanyaggal és félkészárúruval rendelkezik ahhoz, hogy a géppisztolygyártást még hónapokon keresztül folytathassa. Azonban – tették hozzá – „ehhez a felszabadító hadsereg hozzájárulása, általuk a gyártás lehetővé tétele és valamilyen fórumtól megfelelő megrendelés lenne szükséges. Ezen követelmények hiányában komolyabb mértékben alkalmazottainkat foglalkoztatni nem tudjuk. Gyárunk összes nyersanyag és félkészárúinak, anyagainak megvédésére emberileg minden lépést megtettünk.”²⁰¹

Még ugyancsak Rotter Lajos debreceni szóbeli beszámolójára utalva a vállalat az iparügyi minisztériummal kötött megállapodásra hivatkozva 1945. március 12-én elküldte a Vörös Hadsereg által a zuglói gyárból elrabolt szerszámgépek, felszerelési tárgyak és gépjárművek listáját. Ezt abban a reményben tette, hogy az ideiglenes kormány közben tud járni azok visszaszállításában. Azonban a segítségkérés hiábavalónak bizonyult, ugyanis sem a kormányzat, sem a MKP nem tudta megakadályozni a szovjetek továbbra is folyamatban levő zsákmányolási akcióit. Ezen még az sem változtatott, hogy a Danuvia márciusi kérésének megfelelően a HM 1945. május 3-án kétezer darab 43M géppisztolyt rendelt példányonként 7 darab tárral és 1 darab tártartóval.²⁰²

Az elkövetkező hónapokban egymást érték a vállalattól az iparügyi minisztérium részére küldött levelek az éppen aktuálisan megtörtént gépleszerelésekről. 1945. március 25-én a Danuvia vezetősége tájékoztatta az iparügyi tárcát arról, hogy a budapesti Tenyészállatvásár téren a szovjetek 5 vagonban a vállalattól leszerelt szerszámgépeket tároltak, amelyeket a megszálló vasúti hatóságok március 21-én Szolnokra továbbítottak, hogy onnan a Szovjetunióba induljanak el.²⁰³ Ráadásul a HM-megrendelést követő napoktól kezdve súlyos fosztogatási hullámot szenvedett el a Danuvia gépállománya. Május 10-én az iparügyi

¹⁹⁹ BFL XI. 187. b. 9. doboz. Jelentés a honvédelmi miniszternek, 1945. március 7. sz. n.

²⁰⁰ BFL XI. 187. b. 9. doboz. Adatszolgáltató jelentés az iparügyi miniszternek, 1945. március 7. sz. n.

²⁰¹ Uo.

²⁰² GERMUSKA P. (2014): i. m. 201.

²⁰³ BFL XI. 187. b. 9. doboz. Levél az iparügyi miniszternek, 1945. március 26. sz. n.

miniszternek jelentették, hogy a vállalat érdekeltségébe tartozó Kemény Antal Szerszám- és Szerszámgyár tulajdonát képező gépeket a Monori Magyar Magtényesztési Rt. telepéről elvitték a szovjetek, és kérték a mielőbbi interveniálást a megszálló katonai parancsnokságnál azok visszaszolgáltatására. A károk jelentőségét szemléltetve a levél kiemelte, hogy „a fenti cég készítette hadianyaggyártásunk majdnem minden munkaeszközét /szerszám, idomszer stb./ sőt túlterheltségünk esetén kísérleti minta fegyverek és sorozatban gyártott fegyverek alkatrészeit is.”²⁰⁴ Éppen ezért – indokolták – a magyar és szovjet katonai hatóságok számára végzett megrendelések teljesítésének fokozása érdekében feltétlenül szükségesnek ítélték meg a „Kemény-féle gépek” visszaadását.²⁰⁵

Ennél súlyosabb következményekkel járt, hogy május 12-én a Vörös Hadsereg megkezdte a Budafoki földalatti pincében berendezett géppisztoly-gyártó üzem szerszámgépeinek és berendezéseinek leszerelését. 1945. május 15-én a Danuvia jelezte az Iparügyi Minisztériumnak, hogy a HM megrendelés teljesítéséhez elengedhetetlen a budafoki berendezések visszaszállítása a zuglói gyár részére: „mivel a fenti üzem leszerelése esetén a géppisztoly és géppisztoly alkatrészeinek gyártását szinte lehetetlen lesz teljesítenünk, tisztelettel kérjük Miniszter úr azonnali intézkedését, hogy az üzem leszerelése ne történjen meg.”²⁰⁶ Vélhetően az Iparügyi Minisztérium továbbra sem volt képes visszafordítani, illetve megakadályozni a üzemleszerelést, ezért a Danuvia vezetői megpróbálták más módon közbe lépni. Az iparügyi tárcának május 28-án címzett levelében a vállalat azt javasolta, hogy a budafoki gépek elszállítása helyett „azokon olyan gyártmányokat termelnénk, amelyek egyrészt az orosz megszálló hatóságok megítélése szerint a jogos orosz igényeket kielégítenék, akár úgy is, hogy a Magyar Állam jóvátételi kötelezettségei számára, mint termelőeszközök állnának rendelkezésre. Ha ez nem volna lehetséges, akkor kérjük a Miniszter úr közbenjárását oly értelemben, hogy gépparkunkból az alább felsorolt gépeket dolgozó munkás-társaink számára ajándékképpen kikérni szíveskedjék.”²⁰⁷ Felajánlották tömegbútorok, vasúti biztosító berendezések, gáz- és vízvezeték-szerelvények (szelepek, csapok, idomdarabok), csavarok, épülettartozékok, órák, gépjármű- és kerékpár-alkatrészek gyártását. Mindez eredménytelennek bizonyult, ugyanis az ügyet érintő június 8-i vállalati kárjelentés tanúsága szerint a Vörös Hadsereg addigra csaknem befejezte a budafoki pincében beállított 270 darab szerszámgép elszállítást.

²⁰⁴ BFL XI. 187. b. 9. doboz. Levél az iparügyi miniszternek, 1945. május 10. sz. n.

²⁰⁵ Uo.

²⁰⁶ BFL XI. 187. b. 9. doboz. Levél az iparügyi miniszternek, 1945. május 15. sz. n.

²⁰⁷ Uo.

A Danuvia és az Iparügyi Minisztérium közötti levelezésben a továbbiakban is található a szovjet zsákmányolással kapcsolatos jelentés, ugyanis a vállalat kiemelt figyelmet szentelt az egyes esetek kivizsgálásának, valamint az elszállított értékes gépberendezések és alkatrészek tárolási helyeinek felkutatásában. Sajnos ezek az erőfeszítések hiábavalónak bizonyultak, a feltárt források alapján nem sikerült a visszaszerzésük. A Danuvia 1945. október 3-án készített kárkimutatása szerint a Vörös Hadsereg a gépleszerelések zömét az 1945. május 9. és június 21. közötti intervallumban hajtotta végre, amely során – 1943. december 31-i értékében számolva – 14.456.988 pengő értékű vagyontárgyat tulajdonított el.²⁰⁸ A gyárleszerelés egyúttal végleg megakadályozta a május 3-án kapott HM-megrendelés teljesítését, a feltárt dokumentumok között nem találni utalást arra vonatkozóan, hogy bármilyen előrelépés történt e a teljesítése érdekében.

Azonban a Vörös Hadsereg részére végzett frontmegrendelések tovább folytatódtak, amelyek gyakorlatilag lefoglalták a Danuvia teljes akkori kapacitását. Ezt jól mutatja egy 1945. március 24-én jegyzett tervezet a kilátásba helyezett szovjet fegyverjavítási munkálatokról. A dokumentum szerint a Vörös Hadsereg 40 ezer darab gyalogsági puska, 15 ezer darab géppisztoly, 3.500 darab géppuska, 10 ezer darab aknavető, ezer darab ágyú, valamint különböző készülékek és szerszámok javítását és szerelését vette tervbe a zuglói gyárban.²⁰⁹ A munkához szükséges személyzetet a becslések körülbelül 780 főre tették. Ráadásul ennél ténylegesen több munkát kapott a törzsgyár, ugyanis a fennmaradt iratok alapján a Vörös Hadsereg különféle gépjárműveinek szervizelését és javítását is rendszeresen végeztették a vállalat munkásaival.²¹⁰

A szovjetek nem voltak tekintettel az egyéb megrendelésekre, sőt egyenesen akadályozták azok teljesítését. Erről a Danuvia vállalatvezetése tájékoztatta az iparügyi minisztert, és ismételten kérte közbenjárását a megszálló szovjet hatóságoknál. Egy június 30-án kelt levél szerint a Vörös Hadsereg ismét nagyméretű frontmunkára irányította a vállalatot, amelynek kifutása akár elérhette az egy hónapot. Ebből kifolyóan a törzsgyár tulajdonát képező nyersanyagok felett továbbra is a szovjetek rendelkeztek, akik „a frontmunkákat részesítik előnyben és a jóvátételi munkáinkat így mellőzésre kényszerítik.”²¹¹ Történt mindez annak ellenére, hogy az iparügyi tárca az iparvállalatok sorozatos panaszait meghallgatva megpróbált fellépni a leszerelésekkel

²⁰⁸ BFL XI. 187. b. 9. doboz. Levél az iparügyi miniszternek, 1945. május 17. sz. n.

²⁰⁹ BFL XI. 187. d. 2. doboz. Tervezet a kilátásba helyezett szovjet fegyverjavítási munkákról, 1945. március 24. sz. n.

²¹⁰ BFL XI. 187. d. 2. doboz. Szerződések 1945. november 29-én és december 5-én, sz. n.

²¹¹ BFL XI. 187. b. 9. doboz. Levél az iparügyi miniszternek szovjet frontmegrendelés tárgyában, 1945. június 30. sz. n.

és frontmunkákkal szemben. 1945. május 31-én az iparügyi miniszter a hadiállapot felszámolása és iparvállalatoknak a polgári termelés céljaira való átadása tárgyában kiadott 55.824/II/2. 1945. számú rendeletéhez kapcsolódó I. utasításában elrendelte, hogy a Vörös Hadsereg ellátására, valamint a jóvátételi szállításokra vonatkozó megrendeléseket a Szövetséges Ellenőrző Bizottságon (SZEB) keresztül közvetlenül csak az Iparügyi Minisztérium útján lehet kiadni az iparvállalatoknak.²¹² 1945. június 9-én az iparügyi miniszter ugyancsak ezzel kapcsolatban kiadott II. utasításában a korábbi rendelkezéseket kiegészítve az iparvállalatoknak meghagyta, hogy engedélye nélkül a gépi- és egyéb berendezéseket nem szerelhetik le és nem szállíthatják el. Továbbá a kizsákmányoló szovjet frontmegrendeléseknek megpróbálva az elejét venni megtiltotta a vállalatoknak, hogy „termelvényeiket olyan áron szolgáltatassák ki, amelyből még a munkabéreket sem tudják fedezni.”²¹³ Ezt követően június 25-én egy III. utasítással kiegészültek ezek a rendelkezések, amelyben az iparügyi tárca vezetője többek között meghagyta: „amennyiben bármelyik vállalat (...) a hadiállapot idején kelt kényszerű körülmények alapján még most köteleztetnék olyan szállítások teljesítésére, amelyek különben közszállításoknak volnának minősíthetők és mint privát rendelések nem a jelen és fenti utasításaim értelmében jöttek létre, tartozik ezeket sztozírozni, vagy jelen rendelettemmel megfelelő privát megrendelésre változtatni.”²¹⁴

Azonban a Danuvia vezetői az említett június 30-i levelükben keserűen megjegyzték, hogy a gyárak felszabadításáról szóló rendelet egyelőre semmilyen pozitív következményt nem hozott a Danuvia számára.²¹⁵ A levél kiemelte, hogy amennyiben a szovjet hatóságok nem adnak módot a jóvátételi munkák teljesítésére, akkor a „normális termelésben való gátlások folytán rendkívüli anyagi nehézségekkel küzdve, vállalatunk pénzügyi helyzete oda súlyosbodik, hogy dolgozóinknak sem fogunk tudni megélhetést biztosítani.”²¹⁶

A Vörös Hadsereg részére végzett fegyverjavítási és frontmunkák a Danuviánál 1945. augusztus elsejével szüntek meg. A gyári szovjet katonai parancsnokság egészen 1945. szeptemberéig működött, ettől az időtől kezdve a törzsgyár teljes egészében visszakerült a

²¹² BFL XI. 187. b. 9. doboz. Az iparügyi miniszter 55.824/II/2. 1945. számú rendeletéhez kapcsolódó I. utasítás, 1945. május 31. sz. n.

²¹³ BFL XI. 187. b. 9. doboz. Az iparügyi miniszter 55.824/II/2. 1945. számú rendeletéhez kapcsolódó II. utasítás, 1945. június 9. sz. n.

²¹⁴ BFL XI. 187. b. 9. doboz. Az iparügyi miniszter 55.824/II/2. 1945. számú rendeletéhez kapcsolódó III. utasítás, 1945. június 25. sz. n.

²¹⁵ BFL XI. 187. b. 9. doboz. Levél az iparügyi miniszternek szovjet frontmegrendelés tárgyában, 1945. június 30. sz. n.

²¹⁶ Uo.

vállalat rendelkezésébe.²¹⁷ A végelszámolások során készített kimutatás szerint összesen a Danuvia mintegy 255.602 munkaórát felölelő megrendelést teljesített, melyek összesített önköltsége 16.305.415 pengőt tett ki.²¹⁸ Azonban az elvégzett munkák után készített elszámolás sem zajlott zökkenőmentesen és korrekt módon. Az iparügyi miniszternek címzett tájékoztató szerint a Honvédség és a Vörös Hadsereg részére végzett „munkák kifizetése kb. 8,5 millió pengő összegben orosz katonai hatóságok által és rendeletére történt még az új Honvédségünk részére szolgáló munkáknál is. A kalkulációs vázlatot az Orosz Katonai Parancsnokság delegáltja adta meg. A saját kalkulációk és parancs-kalkuláció közötti differencia a Honvédség részére történt munkáknál javunkra kb. 3 millió pengő, az Orosz Hadsereg frontmunkáinál kb. 4–5 millió pengő, Ezen összegek nem valorizálva értendők, hanem április, május, június, július, augusztus havi kollektív bérek alapján. Ez a két összeg valorizálva kb. 240–270 millió pengőt tenne ki a mi meglevő kalkulációnk szerint, melyből 100–120 millió pengő a Honvédségünket, 150–160 millió pengő a Vörös Hadsereget terhelné.”²¹⁹ Ez alapján látható, hogy a szovjetek a gépleszereléseken túl a frontmegrendelések elszámolásának sajátos módjával is számottevően megkárosították a Danuviát. Ettől függetlenül nem ért véget teljesen az együttműködés, a későbbiekben több esetben a vállalat végzett – elsősorban gépjárműjavítási és karbantartási – munkákat a Vörös Hadsereg részére, igaz ezek a megrendelések már teljesen más alapokon jöttek létre.

II. 2. 2. Polgári cikkek gyártása és jótételi óragyártás

A gyárleszereléssel és frontmegrendelések teljesítésével párhuzamosan zajlott a polgári cikkek termelésére való átállás. 1945. május 19-én az Iparművek Képviselői Államiérdekű Részvénytársaság (IKART)²²⁰ tájékoztató levelet küldött a Danuviának arról, hogy május 15-én az iparügyi tárca a jótételi szállítások adminisztrációs feladatának lebonyolításával őket

²¹⁷ BFL XI. 187. b. 9. doboz. Levél az iparügyi miniszternek a szovjet frontmunka végelszámolásáról, 1945. november 24. sz. n.

²¹⁸ Ezzel szemben a szovjet katonai igazgatás alatt elvégzett „polgári munkák” csupán 6502 munkaórát tettek ki 481748 pengő önköltségben.

²¹⁹ BFL XI. 187. b. 9. doboz. Levél az iparügyi miniszternek a szovjet frontmunka végelszámolásáról, 1945. november 24. sz. n.

²²⁰ Az IKART jogelődje a 19–20. század fordulóján alakult meg, és eredetileg az állami Magyar Királyi Állami Vas-, Acél- és Gépgyárak Rt. (MÁVAG) eladásait intézte. 1936-tól más állami vállalatok kereskedelmi ügyeit is végezte. 1945. május 15-én az iparügyi miniszter megbízta az IKART-ot a jótételi szállítások megszervezésével. Ezt követően az IKART a jótételi munkába bevont cégeknél megrendeléseket eszközölt, a munka teljesítését ellenőrizte, valamint közreműködött az áruk leszállításában és átadásában. Az IKART-ot a GF 844/1948. számú határozatával felszámolta, és a jótételi részlegét a Jótételi Hivatalba olvasztotta be. Lásd: GERMUSKA P. (2017): i. m. 33–34.

bízta meg.²²¹ Erre hivatkozva három nappal később küldött levelében az IKART tárgyalásra hívta a Danuvia vezetőit vagon- és mozdonyalkatrészek jóvátételi gyártásának kérdésében.²²² A másnapra tervezett megbeszélésre a vállalat képviselői azonban nem jelentek, amelyet aznap írt levelükben azzal indokoltak, hogy „amúgy is fölösleges lett volna, tekintettel arra, hogy vagon- és mozdonyalkatrészek gyártásával vállalatunk egyáltalán nem foglalkozott és gépi berendezésünk alkalmatlan erre a célra.”²²³ Helyette felajánlották finommechanikai készülékek gyártását, mivel a rendelkezésre álló gépi berendezésük erre jobban megfelelt. Az IKART elfogadta a magyarázatot, és ígéretet tett a Danuvia berendezéseinek megfelelő jóvátételi megbízásra.²²⁴

Ebből is látható, hogy a jóvátételi termelés megindításának elengedhetetlen feltétele volt a meglévő berendezések további javítása és a törzsgyár műhelyeinek helyreállítási munkálatai. Az Iparügyi Minisztérium Iparindítási Osztályának küldött helyzetfelmérés tanúsága szerint 1945. május 17-én a zuglói gyárban mintegy 339 darab működőképes gép állt rendelkezésre, és hozzátevélegesen 750 főnyi létszámmal folyt a munka.²²⁵ A jelentés apropója a Danuvia békegyártásra átállítása és a jóvátételi munka szolgálatába állítása volt. A meglévő gépek többek között alkalmasnak bizonyultak automata és revolver esztergamunkát, óraszerkezetek, kisebb méretű precíziós fogaskerekek, óraműves és fogaskerekes szerkezetek, számláló órák, vasúti sebességmérők, vasúti blokk- és biztosító-berendezések, vasúti fékberendezések, traktor és motoralkatrészek, kismotorok, motorkerékpárok, pontonok, csónaktestek, porlasztók, elektromos szerelvények, rádióalkatrészek, mindennemű présmunkák előállítására.²²⁶ A polgári cikkek gyártására való átálláshoz a Danuvia támogatást igényelt az Iparügyi Minisztériumtól, hiszen érthető okokból erre önerőből képtelennek bizonyult. Erre annál is inkább szükség volt, mert a vállalat „a magyar Honvédség és a Vörös Hadsereg részéről történt nagyösszegű és tekintélyes számban teljesített munkákért járó anyagi ellenszolgáltatáshoz csupán olyan kis mértékben sikerült hozzájutni, hogy ez nem csupán a rendelkezésre álló, amúgy is kevés anyagi erőnket, hanem hitelünket is teljes mértékben kimerítette.”²²⁷ A jelentéshez csatolt jegyzék szerint hónapok óta elmaradtak a bérkifizetések, május 17-én az alkalmazottak hátralékos

²²¹ BFL XI. 187. b. 5. doboz. A IKART tájékoztató levele a Danuvia részére, 1945. május 19. sz. n.

²²² BFL XI. 187. b. 5. doboz. A IKART levele a Danuvia részére jóvátételi szállítások tárgyában, 1945. május 22. sz. n.

²²³ BFL XI. 187. b. 5. doboz. A Danuvia levele az IKART részére, 1945. május 23. sz. n.

²²⁴ BFL XI. 187. b. 5. doboz. IKART levele a Danuvia részére, 1945. május 30. sz. n.

²²⁵ BFL XI. 187. b. 9. doboz. A Danuvia levele az Iparügyi Minisztérium Iparindítási Osztályának, 1945. május 17. sz. n.

²²⁶ Uo.

²²⁷ Uo.

illetménye összesen 2.260.000 pengőt tett ki, amely a szovjet megszállás előtti időket figyelembe véve valójában a 4.200.000 pengőt is elérte.²²⁸

A vállalat jóvátételi munkába való bevonása nem váratott sokat magára, de az nem a Danuvia elképzelései és az IKART-nak jelzett kívánságai alapján történt meg. 1945. május 25-én délelőtt 11 órakor a vállalathoz érkezett az Iparügyi Minisztérium két képviselője azzal a kéréssel, hogy még aznap délután 16:45-kor a Andrássy út 102. szám alatti Jóvátételi Bizottságnál a Danuvia nyújtson be „versenyképes kalkulációt” óragyártásra. A vállalat képviselői írásbeli ajánlatukban napi kétezer darab óra gyártását tartották kivitelezhetőnek. A megbeszélésen teljesítési határidőről nem adtak szóbeli tájékoztatást a minisztérium képviselői, viszont a gyártás megindításának kezdetét szeptember 1-re tűzték ki – annak függvényében, hogy kilátásba helyezték a szovjet frontmunkák beszüntetését július 1-vel.²²⁹ Egy héttel később részletesebb információt kapott a kilátásba helyezett munkáról a Danuvia. Ekkor egy szovjet katonai delegáció a Jóvátételi Bizottság képviselőivel kiszállt a zuglói gyárba, és közölték elvárásaikat a jóvátételre szánt ébresztőórák típusára, minőségére és gyártási ütemére vonatkozóan. A delegáció vezetője, Abramov főhadnagy a gyártás felfejlődésével kapcsolatban elvárta, hogy a Danuvia kivitelezze szeptemberben ötezer darab, októberben 15.000–20.000 darab, novemberben 30.000–40.000 darab, decembertől pedig havi 50 ezer darab ébresztőóra gyártását.²³⁰ Ezen felül Abramonov 10 darab óramodell legyártását kérte augusztus 1-i határidővel, melyet „tűzön-vízen keresztül a Danuviának el kell készítenie.”²³¹

A vállalat számára a további részletek a jóvátételi megrendelés hivatalos megérkezésével derültek ki. A Magyarország és a Szovjetunió között 1945. június 15-én megkötött jóvátételi egyezmény mellékletének 129. pontja asztali órák gyártását írta elő. Ebben a tárgyban a Danuviának megküldött 56/53025. számú 1945. június 22-i megrendelés 300 ezer darab asztali ébresztő óra leszállítását írta elő 1946. január 1-i határidővel szeptembertől havonta 60 ezer darab óra leszállításával.²³² Az ébresztőórák árát darabonként 2,5 amerikai dollárban, a teljes megrendelés értékét pedig 750 ezer USA dollárban határozták meg.²³³ A szovjet küldöttség által felvázolt ütemtervvel szemben a megrendelésben felvázolt teljesítési terv lesújtóan hatott.

²²⁸ BFL XI. 187. b. 9. doboz. Kimutatás a Danuvia Fegyver és Lőszergyár Rt. alkalmazottainak hátralékos illetményeiről, 1945. május 17. sz. n.

²²⁹ BFL XI. 187. b. 5. doboz. A jóvátételi óragyártás munkaközösség 1945. július 6-i ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

²³⁰ Uo.

²³¹ Uo.

²³² BFL XI. 187. b. 5. doboz. 56/53025. számú jóvátételi megrendelés, 1945. június 22. sz. n.

²³³ Uo.

Borbély Béla igazgató később az óragyártó munkaközösség július 6-i ülésén teljesen érthetetlennek tartotta a megrendelésben jelölt „terminust” és lehetetlennek a teljesítését.²³⁴

A nehézségek dacára az iparügyi tárca segítségével a Danuvia óragyártási munkaközösséget hozott létre a Magyar Optikai Művek (MOM) és néhány további kisebb vállalkozás közreműködésével. A munkaközösség vállalkozásainak megbízottjai 1945. július 6-án tartották első közös tanácskozásukat, ahol a megjelentek megválasztották a projekt elnökét Stern Richárd személyében, aki egy kisebb vállalkozás, a Műszerüzem vezetője volt. A tárgyaláson felosztották a rendelés teljesítését, amelynek értelmében a 300 ezer darab ébresztőórából 220 ezer darabot a Danuvia, 80 ezer darabot pedig a MOM vállalt be legyártásra.²³⁵ A munkaközösség a továbbiakban megállapította, hogy a megrendelésben megadott mennyiség leszállítása „tökéletes iparügyi minisztériumi támogatással” teljesíthető.²³⁶ Azonban a munkacsoport a megrendelésben feltüntetett teljesítési határidőt „műszaki abszurdumnak” nyilvánította, ugyanis „egy új gyártást – vélték – nem lehet még a legnyugodtabb békekörülmények között sem keresztülvitelezni – ezen a módon.”²³⁷

A Danuvia már 1945. július 2-án kérvényezte az Iparügyi Minisztériumtól az ébresztőórák szállítási határidőjének átalakítását a korábban a zuglói gyárnál járt szovjet delegáció által javasolt felfutási idő implementálásának elfogadásával. Indoklásul ismételten felhozták, hogy az Iparügyi Minisztérium ígérete ellenére a Vörös Hadsereg továbbra sem szolgáltatva vissza azokat a Hoffer-Schranz gyárba²³⁸ elszállított szerszámgépeket, amelyek nélkülözhetetlenek lennének a jóvátételi termeléshez. Ugyancsak jelezték, hogy az ígéretek ellenére a törzsgyárnak a Vörös Hadsereg és annak frontmunkái alóli felszabadítása továbbra sem történt meg – ez alapvetően gátolt a minden egyéb munkavégzést a vállalatnál.²³⁹ Egy ugyancsak július 2-án az Iparügyi Minisztériumnak küldött átiratban kérték a tárca hozzájárulását svájci órarugók

²³⁴ BFL XI. 187. b. 5. doboz. A jóvátételi óragyártás munkaközösség 1945. július 6-i ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

²³⁵ Uo.

²³⁶ Uo.

²³⁷ Uo.

²³⁸ Hofherr-Schranz-Clayton-Shuttleworth Magyar Gépgyári Művek Rt.: 1900-ban alapította Hoffer Mátyás és Schranz János. A két világháború között Magyarország egyik legjelentősebb mezőgazdasági gépgyártással foglalkozó vállalatává vált. A vállalat többek között lokomobilok, cséplőgépek, traktorok, és kazánok gyártását folytatta.

²³⁹ BFL XI. 187. b. 9. doboz. Levél az iparügyi miniszternek a jóvátételi ébresztő-óramegrendelés tárgyában, 1945. július 2. sz. n.

beszerzéséhez, amit azzal indokoltak, hogy a Magyarországon gyártott rugók nem megfelelő minőségűek.²⁴⁰

Az 1945. július 6-án megérkezett válasz teljesen elhárította a Danuvia kéréseit. A határidővel kapcsolatosan az iparügyi tárca ezt azzal indokolta, hogy a jóvátételi tárgyaláson jelen lévő Danuvia-megbízott szóbeli vállalása alapján született a megrendelés ütemezése. Egyúttal az Iparügyi Minisztérium jelezte a vállalatnak, hogy „a szállítások elmaradása, vagy pontatlan teljesítése súlyos büntetést von maga után, saját érdekükben mindent kövessenek el, hogy termelésükkel a megkívánt fokra minél hamarabb fussanak fel.”²⁴¹ A nyersanyag beszerzéssel kapcsolatban az Iparügyi Minisztérium engedélyezte a Danuvia képviselőinek útlevéligényét és svájci utazását, de egyúttal meglehetősen reménytelennek ítélte meg azt. Emiatt a vállalatnak az iparügyi tárca azt javasolta, hogy mindent kövessen el a szükséges nyersanyagok belföldön való beszerzésére, vagy „legrosszabb esetben” Csehszlovákiából importálja.²⁴²

Így az Iparügyi Minisztérium és a Vörös Hadsereg hozzáállása alapvetően kudarcra ítélte a Danuvia jóvátételi ébresztőórámunkáját. A Danuvia aggodalmai beigazolódtak a megrendelésben feltüntetett havi szállítási volumennel és az elégtelen minőségű nyersanyagokkal kapcsolatban. A megrendelésben kért 10 darab mintaórát az előírt augusztus 1-jei határidő alatt csak augusztus 21-ére sikerült legyártani, ráadásul ezeket a szovjet átvevő szervek nem fogadták el megfelelő minőségű órábúra, rugók és fogaskerekek hiányában.²⁴³ A megfelelő minőségű mintapéldányokat csak szeptember elejére sikerült elkészíteni Ausztriából becsempészett alkatrészek felhasználásával.²⁴⁴ A Danuvia 1945. szeptember 14-én hivatalosan is beszámolt az óragyártás késedelmének okairól az IKART-nak, majd több mint két hónap után ismételten kérte a hatóságok segítségét a problémák orvoslására. Egy 1945. szeptember 24-én kelt beadványban kérték az Iparügyi Minisztérium-ot, hogy a hónapok óta csúszó svájci anyagbeszerzési utazás előkészületeihez nyújtson támogatást. A Danuvia szerint már csak arra volt szükség, hogy az Iparügyi Minisztérium hozzájáruljon az utazáshoz szükséges valuták és az órarugó megrendelés kiegyenlítésére szükséges 260 ezer svájci frank deviza engedélyezéséhez. A svájci rugógyárakkal ugyanis a vállalat már előzetesen letárgyalta a

²⁴⁰ BFL XI. 187. b. 9. doboz. Levél az iparügyi miniszternek a jóvátételi munkákkal kapcsolatos külföldi utazás tárgyában, 1945. július 2. sz. n.

²⁴¹ BFL XI. 187. b. 5. doboz. Az iparügyi miniszter levele a Danuvia kérvénye tárgyában, 1945. július 6. sz. n.

²⁴² Uo.

²⁴³ BFL XI. 187. b. 5. doboz. A jóvátételi óragyártás munkaközösség 1945. szeptember 5-i ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

²⁴⁴ BFL XI. 187. b. 5. doboz. Levél az IKART részére a jóvátételi szállítás késedelmének okairól, 1945. szeptember 14. sz. n.

beszerzést: a szükséges, mintegy 1.080.000 darab rugó szállítására készség mutatkozott. A kérés nyomatékosítására a levél közölte a SZEB megbízottjának, Stolarov alezredesnek a megállapítását is, amely szerint a jóvátételi óraszállítás „súlyosan veszélyeztetve van abból kifolyólag, hogy a magyar hatóságok a rugóbehozatal céljából szükséges kiutazást mindezideig még nem engedélyezték. A legkomolyabb következményekre való szigorú utalással közölte velünk, hogy lehetetlen állapotnak tartja miszerint ilyen fontos ügyben hatóságaink részéről késedelmeskedés történik.”²⁴⁵ Egyúttal felhívta Pokorny Herman altábornagyot, a jóvátételi kormánybiztost,²⁴⁶ akinél követelte, hogy haladéktalanul intézzék el a Danuvia tisztviselőinek svájci kiutazását.²⁴⁷

Közben a vállalatvezetés megbizonyosodott arról, hogy a Hoffer-Schranz gyárba elszállított szerszámgépeket nem fogja a Danuvia visszakapni, ezért új gépek beszerzésére tett kísérletet. 1945. szeptember 21-én Rotter Lajos műszaki igazgatónak az Iparügyi Minisztérium részére küldött útlevelehosszabbítási kérelmét a Danuvia a következőkkel indokolta: „vállalatunk Svájcban nagyobb mennyiségű gépjármű gyártásához alkalmas szerszámgépet rendelt 1.764.924 svájci frank értékben és ezen gépekre 1.195.800 svájci frank fizetést már teljesített is. Ezen gépek leszállítása túlnyomórészt már esedékes. Az ország mai elesettségében e gépmennyiség behozatala eminens jelentőségű. Az ország újjáépítésében ugyanis a közlekedés helyreállítása döntő szerepet játszik.”²⁴⁸

Hosszas előkészületek után 1945. október 30-án indultak el a Danuvia megbízottjai Rotter Lajos igazgató vezetésével a svájci rugó- és gépbeszerző útra. A küldöttség először az ausztriai Lenzingbe látogatott, ahol tárgyaltak Seiberth Sándorral a vállalat jövőbeli terveiről. Ezt követően 1945. november 20. és december 15. között tartózkodtak Svájcban, amely során sikerült 10 ezer garnitúra órarugót és szerszámot vásárolni. Ötezer garnitúra rugót és szerszámot a Danuvia-küldöttség felügyeletével szállítottak Magyarországra, a fennmaradó mennyiség leszállításával pedig megbíztak egy svájci szállítványozási céget. A kormányzati ígéretek ellenére – nem kaptak svájci frank átutalást a magyar kincstártól, így a tranzakciót részben

²⁴⁵ Uo.

²⁴⁶ Az 1945 augusztusában felállított Jóvátételi Kormánybiztosság feladata a fegyverszüneti egyezményben Magyarországra kiszabott jóvátétellel kapcsolatos tennivalók ellátása, a jóvátételi szállítások előkészítése, lebonyolítása és ellenőrzése volt. A szervezet vezetője Pokorny Hermann nyugalmazott altábornagy volt, aki egyúttal a külügyi tárca Fegyverszüneti Osztályát is vezette. A Jóvátételi Kormánybiztosság az ideiglenes kormánytól kapta az utasításokat, és jelentéseit is oda terjesztette fel. A szervezet a Jóvátételi Hivatal felállításával szűnt meg.

²⁴⁷ BFL XI. 187. b. 5. doboz. Levél az Iparügyi Minisztérium részére Rotter Lajos műszaki igazgató útlevele érvényességének meghosszabbítására, 1945. szeptember 21. sz. n.

²⁴⁸ Uo.

Svájcban felvett személyi kölcsönből voltak kénytelenek teljesíteni. A még legyártandó rugók költségeinek egy részét viszont sikerült az IKART-ra áthárítani. A rugók mellett „felkutattak” 10 darab szerszámgépet, amelyet a vállalat még a II. világháború alatt vásárolt Svájcban, de leszállításukra nem került sor. Információt kaptak arról is, hogy a Danuvia svájci képviselői korábban további szerszámgépekre fizettek előleget 505.268 svájci frank értékben. Ezenfelül megállapították azt is, hogy Svédországban 6 darab szerszámgép áll kifizetve rendelkezésre. A szerszámgépek hazaszállítása azonban még váratott magára, mert a megszállt területeken történő átszállítás biztonságát nem lehetett egyelőre garantálni. A rugó- és gépbeszerzés mellett a Danuvia-küldöttség tapogatózott írógép betűgyártó gépek beszerzéséről, és a General Motors amerikai vállalat svájci képviselőjével gépjármű szerelőtelep átvételének és felállításának lehetőségéről.²⁴⁹

Ez utóbbi irányba történő svájci tapogatózások utaltak arra, hogy a Danuvia vezetősége az óragyártás mellett a folyamatos foglalkoztatottság biztosítására megpróbálta működési profiljának a bővítését. Ezek közül a legjelentősebb a gépjárműjavításra való berendezkedés volt. 1945 őszén magyar szervektől és szovjet katonai alakulatoktól vállaltak megrendeléseket. A Danuvia az első jelentős megbízást a 25.880 táborigazgatóság számú szovjet katonai alakulattól kapta a Danuvia, 1945. november 29-én 40 darab személygépkocsi, majd december 5-én további 100 személygépjármű generáljavítására kötöttek szerződést előbbiben 1946. február 15-i, utóbbiban június 30-i határidővel.²⁵⁰ A gépjárműjavítást egyrészt készpénzzel ellentételezték, másrészt a kijavított gépkocsik bizonyos hányadának átengedése volt a fizetség. Azonban alapvető problémának számított, hogy a vállalat nem rendelkezett megfelelő alkatrészekkel és szerszámokkal felszerelt és megszervezett gépjárműszervizelésre alkalmas műhellyel, megfelelő finanszírozási háttérrel, valamint elegendő szakmunkással.²⁵¹ A helyzet nem változott pozitív irányba a következő év elején sem. Az igazgatóság 1946. március 26-i ülésén Rotter Lajos igazgató kifejtette, hogy véleménye szerint a gépkocsijavítás túlságosan is ráfizetéses volta miatt a vállalatnak egyszerűen nem kéne üzletszerűen foglalkoznia ezzel.²⁵² Mindezt a rendkívüli anyagi megterhelés mellett azzal indokolta, hogy a már említett szovjet megrendelések alapján fizetségként átadott gépjárműveket az állam – a közmunkarendelethez hivatkozva – nagymértékben igénybe vette újjáépítési közmunkavégzés céljaira. Az igazgatóság egy hónappal későbbi, április 25-i ülésének jegyzőkönyve számot adott az

²⁴⁹ BFL XI. 187. a. 1. doboz. Jegyzőkönyv a Danuvia igazgatóságának 1946. január 23-i üléséről, sz. n.

²⁵⁰ BFL XI. 187. d. 2. doboz. Szerződések 1945. november 29-én és december 5-én, sz. n.

²⁵¹ BFL XI. 187. d. 1. doboz. Szakértői vélemény a gépjárműszerelési munkavégzésről, 1946. január 10. sz. n.

²⁵² BFL XI. 187. a. 1. doboz. Jegyzőkönyv a Danuvia igazgatóságának 1946. március 26-i üléséről, sz. n.

autójavítás mérlegének lesújtó képéről.²⁵³ Az ülésen Székely ügyvezető igazgató ismertette 28 darab szovjet gépkocsijavítás kalkulációját, amely igen kedvezőtlen üzleti eredményt mutatott. A beszámoló rámutatott a javító műhelyben uralkodó munkafegyelmi problémákra is, amely szerint míg a Danuviánál egy gépkocsi javítására körülbelül 1620 órát fizettek ki, addig a vállalattal szerződésben álló alvállalkozók ugyanezt a munkát 550 óra alatt végezték el. Emellett számos lopási esetről is beszámoltak. Ennek következményeként az igazgatóság az üzemi bizottsággal egyetértésben felszámolta a gépkocsijavításra felállított autóosztályt, és az ott dolgozó munkások elbocsátásáról is döntött.²⁵⁴

Negatív eredménnyel zártak az egyéb hasonló profilbővítésre vonatkozó kísérletezések is. A vállalat 1945 ősztől foglalkozott többek között benzin forrasztólámpa, karburátor, traktormelegítő, ATE-fékek²⁵⁵ és petróleumkályhák készítésével, faszékek gyártásával, és a Ganz gyár részére vállalt bér munkával.²⁵⁶ Az ideiglenes jellegű munkák célja a törzsgyár kapacitásának részleges lekötése volt, ugyanis az üzemi bizottság már 1945. szeptember 21-én kritizálta az igazgatóságot a vállalat anyagi helyzete és a foglalkoztatottsághoz szükséges munkák hiánya miatt.

A helyzet az elkövetkező hónapokban sem javult. 1946 elejére a Danuvia súlyos anyagi helyzetbe került, elsősorban a jótételi ébresztőóragyártás bedőlése miatt. 1945-ben egyetlen óraszállítást sem sikerült lebonyolítania a vállalatnak, ezért az első, augusztusi határidő lejártával havonta növekedett a kötbér. Ennek következtében az 1946. január 3-i adatok alapján az óramunkaközösségben a Danuvia részére előírt 220 ezer darab órán felül a bírsággal együtt a vállalatnak egymillió darab órát kellett volna leszállítania az 1946-os naptári évben.²⁵⁷

Az anyagbeszerzés miatti termelési fennakadás mellett a Danuvia problémáit drasztikusan nehezítette az 1946 elején elszabadult infláció is. A hiperinfláció körülményei között rekordsebességgel elértéktelenedtek a pengőben fizetett bérek, és a csupán a létminimumhoz elegendő ellátás körülményei miatt a munkásság hangulata drasztikusan romlott. A romló gazdasági körülmények a munkásfegyelem lazulásában, és 1946 tavaszától az autóműhelyben és a szerszámműhelyben dolgozók időszakos munkabeszüntetésében mutatkoztak meg.²⁵⁸ A

²⁵³ BFL XI. 187. a. 1. doboz. Jegyzőkönyv a Danuvia igazgatóságának 1946. április 25-i üléséről, sz. n.

²⁵⁴ Uo.

²⁵⁵ ATE-fékek: A német Alfred Teves Maschinen Armaturenfabrik vállalat által gyártott gépjármű fékrendszerekhez kompatibilis féktárcsa.

²⁵⁶ GÁSPÁR F.: i. m. 58.; HM HIM HL Tgy. II. IV/B-63. Halmosi László: Danuvia – Fegyvergyártás története 1945 után. 1985. február 13. 9.

²⁵⁷ BFL XI. 187. b. 11. doboz. A Danuvia budapesti üzemi bizottsága szeptember 21-i ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

²⁵⁸ GÁSPÁR F.: i. m. 58.

munkafegyelem romlása érintette az óraosztályt is. Az igazgatóság 1946. április 25-i ülésén közölt adatok alapján az óraosztályon munkát végző 500 fő naponta mindössze 50 darab órát volt képes legyártani. Ez a munkaintenzitás a becslések szerint a jóvátételi megrendelésben szereplő mennyiség töredékének előállítására lett volna elegendő 1946 végéig. A probléma okát – az említett anyagbeszerzési gondok mellett – Rotter Lajos igazgató az üzemvezetés gyenge vezetői készségében látta, ami miatt javasolta az óraosztály teljes átszervezését.²⁵⁹ A igazgatóság július 1-i ülésének jegyzőkönyve szerint a helyzet továbbra sem javult, a vállalatvezetés egyáltalán nem volt képes az óragyártás helyzetét orvosolni.

Ennek következtében augusztus elején a Jóvátételi Hivatal az órarendelés 1946-os évre vonatkozó szállítási kötelezettségeinek törléséről döntött nemteljesítésre hivatkozva, amit a szállítások elmaradásával indokolt.²⁶⁰ A Danuvia 1946. május 15-től augusztus 1-ig összesen 4.830 darab ébresztőórát szállított le. Ennek fő oka az volt, hogy nem sikerült az anyagbeszerzés tervszerű lebonyolítása. Ugyanis jelentősebb svájci nyersanyagszállítmány csak 1946 tavaszán érkezett be. Ezen túl nem álltak rendelkezésre megfelelő számban munkaszerszámok, gyártási rajzok, valamint az év elején nagy reményekkel kecsegtető svájci és svéd szerszámgépeket továbbra sem kapta meg a vállalat. Ehhez hozzáadódott az is, hogy a vállalatvezetés elve 9–10 hónapig tartó folyamatnak becsülte a törzsgyár új gyártmányra való átállítását.²⁶¹

II. 2. 3. Az ébresztőóragyártás kudarca, gazdasági nehézségek, és az állami kezelésbe vétel vontatottsága

A jóvátételi óragyártás bizonytalanná válása veszélybe sodorta a Danuvia létét, ugyanis a vállalat kiadásainak nagy részét, többek között a munkások béreit, a szállításokra rendszeresen felvett előlegek fedezték. A vállalat vezetésének megújítása érdekében az igazgatóság – az üzemi bizottság közreműködésével – elérte Zamaróczy Jenő helyettes vezérigazgató hazahívását Ausztriából, akit hivatalosan az igazgatóság 1946. augusztus 22-én kérték fel a Danuvia vezetésére.²⁶² Megérkezését követően azonnal drasztikus lépéseket tett a vállalat pénzügyi helyzetének stabilizálása érdekében. Már az augusztus 22-i igazgatósági ülésen egyetértés mutatkozott az igazgatóság és az üzemi bizottság között a létszámleépítés

²⁵⁹ BFL XI. 187. a. 1. doboz. Jegyzőkönyv a Danuvia igazgatóságának 1946. április 25-i üléséről, sz. n.

²⁶⁰ GÁSPÁR F.: i. m. 59.

²⁶¹ MNL OL XIX-A-10 16. doboz. A GF 1947. február 11-i jegyzőkönyve; MNL OL XIX-A-10 16. doboz. Jelentés a Danuvia jóvátételi szállításokra felvett előlegeiről, 1946. november 30. sz. n.

²⁶² BFL XI. 187. a. 1. doboz. Jegyzőkönyv a Danuvia igazgatóságának 1946. augusztus 22-i üléséről, sz. n.

elkerülhetetlenségéről. Augusztus 30-án döntés született ennek részleteiről, amely értelmében a B-lista rendeletre hivatkozva a havidíjasként foglalkoztatott 180 fő munkavállaló 24%-át, azaz 44 főt elbocsátottak.²⁶³ A létszámleépítés az igazgatóságot sem kerülte el, 1946 novemberében felmondtak az év folyamán sok kritikát kapott Rotter Lajos műszaki igazgatónak és Székely László ügyvezető igazgatónak is.²⁶⁴ Borbély Bélát pedig még áprilisban elbocsátották az autójavítási munkák kudarca miatt.²⁶⁵ Önmagában ez nem oldotta meg a pénzügyi problémákat, amit jól mutat az, hogy a vállalat 1946 szeptemberében képtelen volt kifizetni a munkavállalók bérét.²⁶⁶ Nyilvánvalóvá vált, hogy a Danuvia önerőből képtelen működni. Ezért 1946 szeptemberében a vállalat 1,5 millió forint iparindítási hitelért folyamodott, amely a GF 1946. szeptember 27-én hozott határozatával támogatást nyert.²⁶⁷

A hitel stabilizálta a Danuvia pénzügyi állapotát, és a munkavállalók bérfolyósításának elmaradását is sikerült pótolni. Az említett iparindítási hitel tárgyában a GF-hez benyújtott előterjesztés alapján a Danuvia – tervei szerint – 1947 júniusáig 13 millió forintos termelés lebonyolítására lenne képes fogyasztási javakból belföldi és külföldi piacra együttesen.²⁶⁸ A vállalatvezetés továbbra is azzal számolt, hogy 1947-ben le kell szállítani a jóvátételi megrendelésben előírt ébresztőórákat. Ennélfogva a kölcsönt az óragyártásra való átállás befejezésére fordította. A hitel fedezte a felszerszámozás költségeinek nagy részét, amire azért volt szükség, mert a Svájcban, illetve a Svédországban megrendelt szerszámgépek továbbra sem álltak a vállalat rendelkezésére.

Az áttéréssel párhuzamosan a vállalatvezetés szeptember elejétől tárgyalást folytatott a Jóvátételi Hivatallal a jóvátételi óramegrendelés módosítására és átstrukturálására vonatkozóan. Az IKART szeptember 5-én kelt 100.395/1946. számú levele alapján a jóvátételi megrendelés olyan értelemben módosult, hogy az augusztusig leszállított mennyiségen túl a Danuviát további 3.650 darab ébresztőóra leszállítására kötelezték október végéig.²⁶⁹ A levélben az IKART egyúttal közölte, hogy hamarosan közölni fogja az 1947. évi szovjet jóvátételi programot. Azonban a vállalat ekkor még ezt a mennyiséget sem tudta teljesíteni az átállási procedúra befejezetlensége miatt. 1946. november 13-án a Jóvátételi Hivatal, a Danuvia

²⁶³ BFL XI. 187. a. 1. doboz. Jegyzőkönyv a Danuvia igazgatóságának 1946. augusztus 30-i üléséről, sz. n.

²⁶⁴ BFL XI. 187. a. 1. doboz. Jegyzőkönyv a Danuvia igazgatóságának 1946. november 8-i üléséről, sz. n.

²⁶⁵ BFL XI. 187. a. 1. doboz. Jegyzőkönyv a Danuvia igazgatóságának 1946. január 23-i üléséről, sz. n.; GÁSPÁR F.: i. m. 59.

²⁶⁶ BFL XI. 187. b. 11. doboz. A Danuvia budapesti üzemi bizottságának szeptember 16-i ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

²⁶⁷ MNL OL XIX-A-10 13. doboz. A Gazdasági Főtanács 1946. szeptember 27-i jegyzőkönyve, 477.

²⁶⁸ Uo. sz. n.

²⁶⁹ MNL OL XIX-A-10 16. doboz. Az IKART Danuviának küldött levele, 1946. szeptember 5. sz. n.

és a MOM óragyártás ügyében tartott tanácskozásán a szeptemberben meghatározott óramennyiséget 2.045 darabbal csökkentették. Ennek eredményeképpen a Jóvátételi Hivatal az október 25-ig leszállított 1.605 darab ébresztőórával a megrendelést teljesítettnek fogadta el, és a további szállításokat beszüntette. Ennek oka többek között az volt, hogy a tárgyaláson a Jóvátételi Hivatalt képviselő Pikler Ferenc értesülése szerint a folyó évben a szovjetek több órát nem terveztek átvenni. A tárgyaláson felmerült az 1947. évi szovjet jóvátételi program is, amely közlését szeptember 5-én az IKART levélben ígérte meg a Danuviának a közeljövőben. A novemberi tárgyaláson a Jóvátételi Hivatal nevében eljáró Pikler lesújtó hírekkel szolgált a vállalat képviselőinek, ugyanis azt információi szerint teljesen bizonytalannak nevezte. Emiatt tudomásul vette, hogy a Danuvia és a MOM a jóvátétel céljaira készített, illetve készülő ébresztőórákat belföldi és külföldi piacon értékesíti. A tanácskozás ezzel összefüggésben a jóvátételi megrendelésekre kifizetett előlegek kérdésével is foglalkozott, amelyek elszámolását Pikler ideiglenesen felfüggesztette és ezek törlesztését két éven belül valamilyen valorizált formában helyezte kilátásba a cégek képviselőinek.²⁷⁰ Ezzel megpecsételődött a jóvátételi óramegrendelés sorsa, amit végül hivatalosan a 14.200/1946. M. E. számú rendelet alapján 1947. március 31-én töröltek.²⁷¹

Pikler bejelentése minden bizonnyal hidegzuhanyként érthette a vállalatvezetést, ugyanis lassan, de biztosan érezte hatását az óragyártásban a befektetett tőke. A termelési volumen felfutóban volt a rentabilitást biztosító mennyiségre. 1946 novemberében 19.118 órát állított elő a vállalat. Azonban a gyártás meglehetősen egyenlőtlennek bizonyult, mert november közepéig 7.972 darab, míg a hónap végéig 11.146 darab ébresztőóra készült el. Ugyancsak magas volt a hibásan előállított termékek hányada. A november 15-ig elkészült órák közül 4.935 darab hibás volt, amelyből javítást követően is 1027 darab lett leselejtezve. A hónap második felében ez az arány sokat javult, ugyanis ekkor a nagyobb mennyiségben legyártott órából csak 3.566 darab volt hibás és mindössze 279 darab vált selejtté.²⁷² Havi 19 ezer darab ébresztőóra elkészítése már biztatónak mutatkozott a rentabilitás tekintetében, de a gyártás ingadozása fennmaradt.

A legnagyobb problémát azonban mégis az jelentette, hogy az 1947. évi szovjet jóvátételi megrendelés kilátástalansága miatt teljesen bizonytalanná vált az órák értékesítése. Az 1946-os

²⁷⁰ MNL OL XIX-A-10 16. doboz. Feljegyzés Pikler Ferenc, a Danuvia Rt. és a Magyar Optikai Művek Rt. megbízottjainak tárgyalásáról, 1946. november 13. sz. n.

²⁷¹ BFL XI. 187. b. 5. doboz. A Jóvátételi Szállítások Vas és Gépipari Munkaközösségének átírata, 1947. március 31. sz. n.

²⁷² BFL XI. 187. b. 7. doboz. A Danuvia Rt. Napi Értesítője, 1946. december 5. sz. n.

év során kiszállított órák száma összesen 14.716 darab volt, melyből a szovjet jóvátételi szállításra 6.435 darab jutott, belföldi piaci értékesítésre pedig 7.161 darab került.²⁷³

Az 1946. augusztus 1-től 1947. január 1-ig terjedő időszak meglehetősen kedvezőtlen képet mutatott a Danuvia pénzügyi helyzetéről. A vállalat vesztesége 1.999.904 forintot tett ki, amelyet a raktáron lévő nyersanyag, félkész és készáru mennyisége ellensúlyozott. Az anyagkészletből az órák értéke 1.963.000 forintra rúgott – majdnem fedezte a veszteséget – és megfelelt ötvenezer darab óra értékének.²⁷⁴ Az óragyártás az év végére elérte a rentabilitás legalsó határát, de a szovjet jóvátételi megrendelés törlése okozta szervezetlen értékesítés miatt a Danuvia forgótőke hiánnyal küzdött. Ennek oka az volt, hogy az egész 1946-os gyártási program a 220 ezer darabos szovjet jóvátételi munkára lett megszervezve, és a teljesen elkészült órák csekély száma ellenére a megrendelt óramennyiség teljes egésze 43-80%-os mértékű készültségben volt.²⁷⁵

A Danuvia elkészült, illetve készülöben lévő óráinak értékesítésére a vállalatvezetés komoly erőfeszítéseket fordított. 1946 végén jelentős bevételt ígérő exporttárgyalások indultak meg. 1947 áprilisára sikerült az Egyesült Királyságból egy 25 ezer darabos óramegrendelést szerezni a Bank of England közvetítésével, amelynek átszámított értéke 950 ezer forintot tett ki. Ugyanebben az időben a vállalat azt az értesülést szerezte, hogy a brit partnerek további 200 ezer darab órát óhajtanak vásárolni.²⁷⁶ Az óraexportra vonatkozóan előrehaladott tárgyalások zajlottak olaszországi és dél-amerikai partnerekkel, és érdeklődést mutatkozott svédországi és dániai üzletfelek részéről is.²⁷⁷ Az export értékesítési ár hozzávetőlegesen 4,5 dollár volt.²⁷⁸ Az exporttárgyalások eredményeképpen a Danuvia törzsgyárának foglalkoztatottsága az előrelátható közeljövőre biztosítottak ígérkezett.

Azonban az átmeneti időkre a vállalatnak ismét pénzügyi támogatásra volt szüksége, annál is inkább mert a folyó költségek döntő részét az 1946. szeptember 23-tól 1947. január 3-ig hetente 100 ezer forintos címletekben kiutalt 1,5 millió forintos átállási hitel biztosította. Az utolsó címlet kifizetését követően ismét veszélybe sodródott a Danuvia rentabilitása. A helyzet

²⁷³ MNL OL XIX-A-10 16. doboz. Jelentés 1946. november 10. és 30. között a Danuvia Rt. részére jóvátételi szállításokra folyósított előlegek felhasználásáról, 1946. november 30. sz. n.

²⁷⁴ GÁSPÁR F.: i. m. 60.

²⁷⁵ MNL OL XIX-A-10 16. doboz. Jelentés 1946. november 10. és 30. között a Danuvia Rt. részére jóvátételi szállításokra folyósított előlegek felhasználásáról, 1946. november 30. sz. n.

²⁷⁶ MNL OL XIX-F-32 101. doboz. Revizori jelentés a Danuvia Rt. pénzügyeinek felülvizsgálatáról, 1947. május 19. sz. n.

²⁷⁷ Uo.

²⁷⁸ BFL XI. 187. b. 11. doboz. A Danuvia budapesti üzemi bizottságának 1946. november 19-i ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

súlyosságát jól mutatta az, hogy 1947 februárjától a vállalatnak ismét problémát jelentettek a bérkifizetések. Ezen a beföldi óraértékesítés sem tudott segíteni, ugyanis Magyarországon havonta háromezer darabnál több órát nem lehetett eladni. Mindezt jól magyarázza a Nehézipari Központ revizori osztályának becslése is, amely szerint az említett mennyiségű belföldi értékesítés havi 150 ezer forint bevételt hozna, ugyanakkor a vállalatnak havi ezer darab óra gyártása mellett 800 ezer forint lenne a pénzügyi szükséglete.²⁷⁹

A vállalatvezetés pénzügyi nehézségekből a kivezető utat az állami kezelésbe vételben látta. Magánhitel felvétele nem mutatkozott ideálisnak tekintettel a magas kamatra, melyet a vállalat képtelen lett volna fizetni.²⁸⁰ Így 1947 február elején Zamaróczy Jenő helyettes-vezérigazgató és Németh István, az üzemi bizottság elnöke tárgyaltak Vas Zoltánnal, a GF főtitkárával, akinek beszámoltak a Danuvia nehéz helyzetéről.²⁸¹ A vállalat állami kezelésbe vételét bonyolította, hogy a főrésztulajnos Seiberth Sándor vezérigazgató továbbra is Ausztriában tartózkodott, ugyanis a Hazahozatali Kormánybizottság²⁸² megbízásából vagyonörként felelt az amerikai megszállási övezetben található Danuvia-ingóságok biztonságának felügyeletéért.²⁸³ Rövidtávú hazatérése a kötelezettsége miatt nem volt valószínű. A Danuvia üzemi bizottságának 1947. február 6-i ülésén a tárgyalásról tartott beszámoló szerint Vas Zoltán a felajánlást támogatva „azonnal utasította” az Elhagyott Javak Kormánybizottságát,²⁸⁴ hogy Seiberth Sándor részvényeit vegyék kezelésbe a Danuvia rentábilissá²⁸⁵ válásáig. A tárgyaláson szóban megegyezés történt arról is, hogy a vállalat vezérigazgatói teendőit az állami kezelésbe vétel után is Zamaróczy fogja ellátni.²⁸⁶ Vas Zoltán kezdeményezésére a GF-től 170 ezer forintos hitelt kapott a vállalat az elmaradt munkabérek kifizetésére. Ezekről a döntésekről a Danuvia

²⁷⁹ MNL OL XIX-F-32 101. doboz. Revizori jelentés a Danuvia Rt. pénzügyeinek felülvizsgálatáról, 1947. május 19. sz. n.

²⁸⁰ BFL XI. 187. b. 11. doboz. A Danuvia budapesti üzemi bizottságának 1947. január 7-i ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

²⁸¹ BFL XI. 187. b. 11. doboz. A Danuvia budapesti üzemi bizottságának 1947. február 6-i ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

²⁸² A Hazahozatali Bizottságot 1945 augusztusában állították fel a nyugatra menekültek és hadifoglyok repatriálásával kapcsolatos feladatokkal összefüggésben. Működésére vonatkozóan lásd: ERDŐS Kristóf: A Hazahozatali Kormánybizottság a politikai ellenőrzés szolgálatában (1945–1947). In: *Súlypontát helyezés a diplomáciában: A NEB Külügyi Munkacsoportjának tanulmányai I.* NEB Hivatala, Budapest, 2015, 171–196.

²⁸³ MNL OL XIX-F-32 101. doboz. Javaslat a Danuvia Rt. bérleti szerződésének megkötéséhez, 1947. február 14. sz. n.

²⁸⁴ Az Elhagyott Javak Kormánybizottságát az ideiglenes kormány 1945. március 31-én kihirdetett 727/1945. M.E. számú rendelete nyomán állították fel, és egészen 1948 augusztusában szüntették meg. Feladata a háború miatt otthonukat vagy megélhetésüket veszítették személyek megsegítése; az elhagyott ingatlanok és vállalatok felügyelete, fenntartása, működtetése; valamint a károsultak részben kárpótlása.

²⁸⁵ Rentábilis: Gazdasági, üzleti szempontból célszerű, hasznos; jövedelmező, hasznot hajtó, gazdaságos, kifizető.

²⁸⁶ BFL XI. 187. b. 11. doboz. A Danuvia budapesti üzemi bizottságának 1947. február 6-i ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

50 éve című könyv szerint Vas Zoltán személyesen adott tájékoztatást a Danuviában tartott üzemi értekezleten.²⁸⁷ A megbeszélésnek megfelelően az Elhagyott Javak Kormánybiztossága 1947. február 6-án kelt 3.336/1947. számú határozatával a vállalat egész vagyonát elhagyottnak nyilvánította.²⁸⁸

A GF 1947. február 11-i ülésén határozatot hozott arról, hogy „kívánatosnak tartja annak lehetővé tételét, hogy a Nehézipari Központ kezelésbe vehesse a csőd előtt álló Danuvia fegyver- és gépgyárat”.²⁸⁹ Az állami kezelésbe vétel folyamata azonban kissé bonyolultan ment végbe, ugyanis a bérleti szerződés megkötése hónapokig húzódott. Február második felében a Nehézipari Központ és az Elhagyott Javak Kormánybiztossága a vállalatvezetéssel szóbelileg megegyezett arról, hogy még a szerződéskötés előtt a Danuvia határozat útján a Nehézipari Központ és az IKART kezelésébe kerül át. Néhány hónappal később, az Elhagyott Javak Kormánybiztossága 1947. május 4-én hozott 6.656/1947. számú határozatával 1947. március 20-i hatállyal visszamenőleg bérbe adta a Danuviát az IKART részére.²⁹⁰ Ténylegesen a 23.550/1946. M. E. számú egyes nehézipari vállalatok állami kezelésébe vételére szóló rendeletre hivatkozva a Nehézipari Központ vált a kezelővé.²⁹¹ Azonban mielőtt erről hivatalos döntés született volna, a februári szóbeli egyezségnek megfelelően a Nehézipari Központ már 1947 március végén delegálta a vállalathoz Takáts László főmérnököt külön megbízotti minőségben.²⁹² A bérbeadási szerződés megkötésére csak 1947. július 16-án került sor, ugyanis többek között a Nehézipari Központ sokáig azt kifogásolta, hogy a szerződéstervezetben foglaltak sokkal inkább a bérbeadó, illetve rajta keresztül a tulajdonosok érdekeit szolgálta, mintsem a bérlőét.²⁹³ A megkötött szerződés²⁹⁴ határozott időtartamra szólt, 1947. március 20-tól 1952. március 19-ig. A bérlet tárgyát képezték a Danuvia tulajdonában álló magyarországi ingatlanok, épületek, ingóságok, berendezési és felszerelési tárgyak, gépek, alkatrészek és szerszámok. A bérlő köteles volt a vállalat nyereségének 50%-át a bérbeadó budapesti

²⁸⁷ GÁSPÁR F.: i. m. 62.

²⁸⁸ MNL OL XIX-F-32 101. doboz. Javaslat a Danuvia Rt. bérleti szerződésének megkötéséhez, 1947. február 14. sz. n.

²⁸⁹ MNL OL XIX-A-10 16. doboz. Jegyzőkönyv a GF 1947. február 11-i üléséről, sz. n.

²⁹⁰ MNL OL XIX-F-32 101. doboz. Feljegyzés a Danuvia Rt.-ről, 1947. június 13. sz. n.

²⁹¹ *Magyar Közlöny – Hivatalos Lap*. 272. szám (Debrecen: Magyar Állami Nyomda, 1946), 1–2.

²⁹² BFL XI. 187. b. 11. doboz. A Danuvia budapesti üzemi bizottságának az 1947. március 27-i ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

²⁹³ MNL OL XIX-F-32 101. doboz. A Nehézipari Központ Jogügyi Osztályának levele a Nehézipari Központ Titkárságához, 1947. május 8. sz. n.

²⁹⁴ A szerződéssel ezt követően sem volt maradéktalanul elégedett mindkét fél, emiatt annak utolsó módosítására 1947. december 22-én került sor. MNL OL XIX-F-32 101. doboz. A Danuvia bérleti szerződésének módosítása, 1947. december 22. sz. n.

pénztárába befizetni félévenként, január és július hónapokban. A szerződés értelmében a cég „Danuvia Ipari és Kereskedelmi Rt. az IKART kezelésében” név alatt folytatta a működését.²⁹⁵

Az állami kezelésbe vétel procedúrájával párhuzamosan a vállalatvezetés az óragyártás felfuttatását tervezte előmozdítani az 1947-es év folyamán. 1947. május 30-án tartott üzemi értekezleten az ismertetett gyártási program szerint június hónapra 16 ezer darab, júliusban 18 ezer darab, augusztus havában pedig 20 ezer darab óra gyártását célozták meg.²⁹⁶ Ez a célkitűzés azonban kudarcot vallott, mert jelentős volt a termelés ingadozása. 1947 június utolsó hetében 4.200 darab óra, júliusban 12.432 darab, augusztusban pedig 7.536 darab óra készült el.²⁹⁷ Az augusztusi gyártási volumen az előírányzott mennyiség 50%-át sem közelítette meg, amelynek elsődleges oka a továbbra is fennálló nyersanyag- és alkatrészhiány volt.²⁹⁸ Nem sikerült a termelés racionalizálása sem, ugyanis a vállalat szervezetében a vezetői együttműködés hagyott kívánni valót maga mögött. Ez utóbbi jelenséget a Nehézipari Központ megbízottja, Takáts László a következőképpen jellemezte az 1947. szeptember 23-i üzemvezetői értekezleten: „Egymás mellett működő osztályok nem dolgoznak össze. Általában hiányzik az együttműködés. Az egyes osztályoknak be kell avatkozniuk a másik ügyeibe és utána kell járni, hogy egy munka, ami elindult, valóban befejezéshez jutott-e. Hiányzik a lelkesedés a munkánál és a leleményesség.”²⁹⁹ A munkamorál csökkenésében közrejátszott az alkalmazottak egy részénél eluralkodott bizonytalanság, amely a törzsgyárban tapasztalt állandó átszervezések, áthelyezések és elbocsátások miatt romlott.³⁰⁰

Ezen felül nem rendeződött az elkészült órák értékesítésének problémája sem. Belföldön csak a készített órák kb. egynegyedét lehetett értékesíteni, a külföldi értékesítés kapcsán azonban rendszeresen nehézségek merültek fel. A Danuvia óráit Magyarországon az Órakereskedelmi Rt. forgalmazta, amiket darabonként 62 forintért vett át és 92 forintért értékesített.³⁰¹ Ez azt jelentette, hogy a vállalat veszteségesen adott túl óráin, ugyanis azok gyártási önköltsége körülbelül 60 forintot tett ki. Az Órakereskedelmi Rt.-el kötött szerződés lejártát követően, 1947. augusztus 12-én tartott ülésén az üzemi bizottság tarthatatlannak nevezve az állapotot

²⁹⁵ MNL OL XIX-F-32 101. doboz. A Danuvia bérleti szerződése, 1947. július 16. sz. n.

²⁹⁶ BFL XI. 187. a. 1. doboz. Jegyzőkönyv az 1947. május 30-i üzemi értekezletről, sz. n.

²⁹⁷ GÁSPÁR F.: i. m. 62.

²⁹⁸ BFL XI. 187. a. 1. doboz. Jegyzőkönyv a Danuvia 1947. július 24-i üzemi értekezletéről, sz. n.; BFL XI. 187. a. 1. doboz. Jegyzőkönyv a Danuvia 1947. szeptember 3-i értekezletéről, sz. n.

²⁹⁹ BFL XI. 187. a. 1. doboz. Jegyzőkönyv az 1947. szeptember 23-i üzemi értekezletről, sz. n.,

³⁰⁰ GÁSPÁR F.: i. m. 62.

³⁰¹ Uo.

saját kereskedelmi szerv felállítására tett javaslatot az igazgatóságnak.³⁰² Azonban a Nehézipari Központ nem támogatta a felvetést, amely következtében a vállalatvezetés meghosszabbította a szerződését az Órakereskedelmi Rt.-vel.³⁰³

A Nehézipari Központ megbízásából folytatott tárgyalások eredményeképpen született megegyezés alapján az Órakereskedelmi Rt. 42 ezer óra értékesítését, a Hangya Szövetkezet³⁰⁴ vidékre 15 ezer darab eladását, valamint a két értékesítő a Nehézipari Központ és a Magyar Állami Szénbányák dolgozói részére kedvezményes áron további 15 ezer óra szállítását vállalták.³⁰⁵ A „Danuvia 50 éve” című munka szerint az export értékesítést nehezítette az a körülmény, hogy a magyar óra teljesen új termék volt a világpiacon.³⁰⁶ 1947. március 1-én a Danuvia svájci megbízottja azt szerette volna elérni, hogy az órák „svájci alkatrészből gyártott ébresztőóra!” felírással kerüljenek forgalomba. Ennek az oka az volt, hogy a Danuvia ébresztőóráját magas áron dobták piacra, amely szemben állt a II. világháború előtt forgalmazott órák alacsony árával. Ugyanis az ébresztőórák főleg német gyártmányú tömegcikk voltak, sajtolt fogaskerekekkel, húzott profilacélból készült meghajtókerekekkel. Ezzel szemben a Danuvia órája túl jó minőségű svájci alapanyagokból készült, a szerkezete sokkal jobb volt egy átlagos ébresztőóráéhoz képest.³⁰⁷ A Danuviában az óragyártáson kívül írógépmodellek fejlesztését folytatták, valamint számba vették dinamók sorozatgyártásának lehetőségeit.³⁰⁸

A fejlesztések és az értékesítések ellenében a gyártás még 1947 végén is veszteségesnek bizonyult. Az éves termelés értéke az 1947. évben 8.403.000 forint értékű volt. Az árueladásból származó bevétel 5.450.000 forintot tett ki, amelyből az óraeladás 3.965.000 forintot tett ki. A befolyó összegből a Danuvia forgótőke szükségletét nem tudta fedezni, ezért 6,3 millió forint bankhitelt vett fel. Emelkedtek a köztartozások is, melyek összege 1947 november végén 2.176.000 forintra rúgott. A termeléssel szemben a ráfordítás az év első kilenc hónapjában

³⁰² BFL XI. 187. b. 11. doboz. A Danuvia budapesti üzemi bizottságának 1947. augusztus 12-i ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

³⁰³ BFL XI. 187. b. 11. doboz. A Danuvia budapesti üzemi bizottságának 1947. szeptember 3-i ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

³⁰⁴ A Hangya Szövetkezet Magyarország legrégebbi fogyasztási szövetkezete volt, 1898-ban alakult. A II. világháborúra mintegy kétezer tagszövetkezete, négyezer boltja és 80 termelő üzeme működött. Kezdetben csak élelmiszerek szétosztásával foglalkozott, érdekeltségeit fokozatosan terjesztette ki egyéb gazdasági cikkek, háztartási áruk, valamint ruházati cikkek értékesítésére. A Hangya Szövetkezet 1947-ben főosztályként beolvadt a Magyar Országos Szövetkezeti Központba. 1949-ben megszüntették, vagyonát államosították.

³⁰⁵ GÁSPÁR F.: i. m. 63.; MNL OL XIX-F-32 101. doboz. A Danuvia levele a Nehézipari Központ Igazgatóságához, 1947. augusztus 13. sz. n.

³⁰⁶ GÁSPÁR F.: i. m. 63.

³⁰⁷ Uo.

³⁰⁸ BFL XI. 187. a. 1. doboz. Jegyzőkönyv a Danuvia igazgatóságának 1948. január 21-i üléséről, sz. n.

8.117.521 forint volt. Az aránytalanul magas ráfizetés kialakulásában közreműködött az óragyártás körülbelül 1,7 millió forint költségű felszerszámozása, a gyártás bevezetésének három havi kiadásai, valamint – a kezdeti alacsony – a gyártásmennyiséggel nem arányos magas munkáslétszám.³⁰⁹

Mindemellett sikerült nagymértékben növelni az óragyártási számot. Az 1948. évre vonatkozó tervek szerint januárban 25 ezer darab, februárban 34 ezer darab, márciustól havi 40 ezer darab óra gyártását vették tervbe.³¹⁰ Ez a gyártási mennyiség a kiadások fedezésén túl, már feltételezte a forgótőke létezését is. Egyre pozitívabb képet mutatott a külföldi értékesítés is, Hollandiába 170 ezer darab, Svédországba 12 ezer darab, Olaszországba 10 ezer darab órát rendeltek. Tárgyalások zajlottak egy 100 ezer darabos amerikai, egy további 200 ezer darabos hollandiai exportra, illetve Ceylonba 160 ezer óra szállítására.³¹¹ Hazai piaci értékesítésre 120 ezer órát kötöttek le, a GF pedig kétezer darab munkásellenőrző blokkoló óra megrendeléséről tárgyalt 4.810.000 forint értékben.³¹²

A vállalat vagyoni helyzete az 1947. december 31-i évi mérleg szerint a következően alakult: az ingatlanokba, berendezésekbe és felszerelésekre fordított beruházási vagyon összértéke 2.974.094 forintot tett ki; az áru- és anyagkészletet, a készpénzt, az átmeneti vagyont és követelést magába foglaló forgó vagyon összesen 12.922.612 forint volt; az egyéb vagyonként feltüntetett háborús kárigény pedig 1.024.490 forintot mutatott. Azonban a teher oldalon a veszteség ezek összértékét jelentősen felülmúlva összesen 54.523.480 forintra rúgott.³¹³

Az 1948. november 30-i vállalatvezetői beszámoló a veszteséggel kapcsolatban megállapította, hogy azok tekintélyes hányada nem közvetlenül az üzletmenetből eredt, hanem a Danuviát terhelő vagyondézsmából, valamint a kötbér- és kamatterhek összértéke is mintegy egymillió forintot tett ki. Ugyancsak negatívan hatott a kedvezőtlen eredményhez, hogy a vállalat Németországba, illetve Szovjetunióba elhurcolt vagyontárgyait lényegében nem sikerült visszakapni, külföldi követeléseit zárolták, a székesfehérvári, illetve a veszprémi gyártelepek pedig üzemén kívüli állapotban voltak.³¹⁴

³⁰⁹ MNL OL XIX-F-32 101. doboz. A Nehézipari Központ jelentése a Danuvia adminisztrációjáról és általános helyzetéről, 1948. január 14. sz. n.; GÁSPÁR F.: i. m. 63.

³¹⁰ GÁSPÁR F.: i. m. 63.

³¹¹ BFL XI. 187. a. 1. doboz. Jegyzőkönyv a Danuvia igazgatóságának 1948. január 21-i üléséről, sz. n.; GÁSPÁR F.: i. m. 63.

³¹² BFL XI. 187. b. 9. doboz. Levelezés a GF-el 1948. január 8-án és március 24-én, sz. n.

³¹³ GÁSPÁR F.: i. m. 63–64.

³¹⁴ Uo.; MNL OL XIX-F-32 101. doboz. A Danuvia tájékoztatója a Nehézipari Központ Pénzügyi Főosztályának, 1947. november 18. sz. n.

Az 1948. január 21-i üzemvezetői értekezleten megvitatott 1948-as gyártási tervvázlat szerint a Danuvia vezetői 1948-ban az óragyártást először 40 ezer darabra, majd 80 ezer darabra tervezték felfuttatni, valamint kerékpárdinamógyártásra való befektetést és írógépek készítését tűzték ki célul.³¹⁵

Az 1948-as év azonban drasztikus változásokat hozott. Ugyanis 1948. március 25-én államosították a 100 munkásnál többet foglalkoztató üzemeket, így a Danuviát is. Ez a lépés végérvényesen elszakította a Danuviát a két világháború közötti időszakról, a régi tulajdonos-igazgatóitól. A vállalat tulajdonjogi helyzetének tisztázatlansága miatt viszont sokáig nem delegáltak új vezérigazgatót a Danuviához, így az élén még hónapokig Zamaróczy maradt. Az Iparügyi Minisztérium végül a márciusban a vállalathoz műszaki igazgatónak kiküldött Demeter Györgyöt³¹⁶ tette meg 1948. július 7-én az államosított Danuvia vállalatvezetőjévé, amellyel végérvényesen beköszöntött egy új korszak a vállalatnál.³¹⁷ Ezt követően az államosított Danuviát átállították jövedelmezőbb termékek gyártására. A vállalat új feladatként a magyarországi igényeket kielégítő méretű forgácsolószerszám-gyártás kialakítását kapta. A profilváltás részeként 1949-ben az Iparügyi Minisztérium a Danuviába olvasztott több kisebb államosított szerszámgyártó vállalkozást. Mindezek következtében a Danuvia anyagi helyzete sokat javult: az év végére már 5.500.000–6.000.000 forintos termelési értéket ért el.³¹⁸

II. 3. A Danuvia vállalatvezetése

II. 3. 1. Vezetés és menedzsment 1920 és 1945 között

A Danuvia alapításától kezdve részvénytársaság formájában működött, amely ügyeit az 1875. évi XXXVII. tc., azaz a kereskedelmi törvényben meghatározott módon az igazgatóság intézte.³¹⁹ A vállalatvezetés ellenőrzését minden ágában pedig a felügyelőbizottság látta el.³²⁰

³¹⁵ BFL XI. 187. a. 1. doboz. Jegyzőkönyv a Danuvia igazgatóságának 1948. január 21-i üléséről, sz. n.

³¹⁶ Demeter György (1916–1975) gépészmérnök. 1942-ben gépészmérnök oklevelet szerzett Zürichben. 1942 és 1945 között egy svájci vállalatnál osztályvezetőként géptervezéssel foglalkozott. 1941-től részt vett a svájci kommunista párt tevékenységében. A II. világháború idején a Szőnyi Tibor vezette svájci magyar kommunista csoport tagja volt. 1945 júniusában visszatért Magyarországra, többek között a MÁV-nál, a Kovács Motorgyárban, valamint a Mérnök Szakszervezetben dolgozott. 1948. július 7-én kinevezték a Danuvia vállalatvezetőjévé. 1949 májusában őrizetbe vették, majd 1950. március 27-én a Budapesti Büntető Törvényszék hűtlenség bűntettében 10 évi fegyházbüntetésre ítélte, amit a Legfelsőbb Bíróság 1950. május 20-án 15 évi fegyházbüntetésre súlyosbított. 1954. szeptember 1-én a Legfelsőbb Bíróság rehabilitálta, ekkor szabadult.

³¹⁷ GÁSPÁR F.: i. m. 65.

³¹⁸ Uo. 69–70.

³¹⁹ JANCÓS György (szerk.): *A magyar kereskedelmi törvény (1875. évi XXVII. t. cz.)*. Franklin Kiadó, Budapest, 1885, 64.

³²⁰ JANCÓS Gy.: i. m. 67–68.

Az igazgatóság és felügyelőbizottság személyi összetételéről a vállalat legfelsőbb döntéshozó szerve, a részvényeseket tömörítő közgyűlés döntött. Ezen felül a közgyűlés határozott a számadások megvizsgálásáról, a pénzügyi mérleg megállapításról és a nyereség felosztásról; egyesülről más társasággal; kartell szerződések megkötéséről; az alaptőke emeléséről és leszállításáról; a társaság felosztásáról és felszámolók kirendeléséről; valamint az alapszabályok módosításáról.³²¹

A közgyűlést az igazgatóság hívta össze, és rend szerint minden üzleti év lezárását követő első negyedévben ülésezett. A közgyűlések helyszíne Budapesten, a Danuvia törzsgyárában volt. Az évenként tartott rendes közgyűlésen kívül az igazgatóság bármikor összehívhatott rendkívüli közgyűlést. Az igazgatóság köteles volt erre, ha a felügyelőbizottság kívánta, vagy ha a részvénytőke állomány egytizedét birtokló egy vagy több részvényes ok és cél megjelölésével erre kérte. A közgyűlés akkor volt határozatképes, ha a megjelent részvényesek a részvénytőke legalább egynegyedét képviselték, és legalább öt szavazásra jogosult részvényes jelen volt. Minden egyes részvény egy szavazatra jogosította fel tulajdonosát.³²²

Az eredetileg „Danuvia Bel- és Külkereskedelmi Részvénytársaság” nevet viselő vállalat részvényesei az 1920. június 6-án megtartott alapító közgyűlés szerint tőkésék, hivatalnokok, és leszerelt katonatisztek egy csoportja volt.³²³ A Danuvia 50 éve című gyártörténeti munka a következőképpen jellemezte a részvényeseket: „A részvények többsége egy kisebb csoport kezében volt, akiknek egymásra találása okait ötven év távlatából nehéz megállapítani.”³²⁴ Az alapítók közül többen vélhetően a Királyi Magyar Automobil Clubból ismerhették egymást, ugyanis több részvényes neve megtalálható az egyesület tagjai között.³²⁵ Ráadásul beszédes, hogy a Danuvia alakuló ülésére az egyesület székházában került sor. A cégalapító részvényes csoport feje Haliczky Árpád volt, aki 1926-ban bekövetkezett haláláig egyben a vezérigazgatói pozíciót is betöltötte. A jogi végzettségű Haliczky sokáig ügyvédként dolgozott Budapesten. A 20. század elején herceg Sulkowski József Mária pankotai uradalmának jószágigazgatója, majd 1909-től a herceg leányának gondnoka volt.³²⁶ Haliczkyt házasság révén rokoni kapcsolatok fűzték a részvényesek között ugyancsak megtalálható Kranz családhoz, ugyanis 1908-ban

³²¹ Uo. 62.

³²² BFL VII. 2. e. 11737 (1920) 2733. doboz. A Danuvia alapszabálya, 1923. február 28. sz. n.

³²³ BFL VII. 2. e. 11737 (1920) 2733. doboz. A Danuvia alapítási tervezete, 1920. május 1. sz. n.; BFL VII. 2. e. 11737 (1920) 2733. doboz. A Danuvia alakuló közgyűlésének jegyzőkönyve, 1920. június 6., sz. n.

³²⁴ idézi: GÁSPÁR F.: i. m. 8.

³²⁵ *Motor*. 15. szám (Budapest: A Motor Kiadóhivatala, 1918), 5.; *Motor*. 9–10. szám (Budapest: A Motor Kiadóhivatala, 1921), 13.; BFL VII. 2. e. 11737 (1920) 2733. doboz. A Danuvia alapítási tervezete, 1920. május 1. sz. n.; BFL XI. 187. a. 1. doboz. Déghy Ödön levele Seiberth Sándornak, 1926. augusztus 26. 74.

³²⁶ *Budapesti Hirlap*. 229. szám (Budapest: A Budapesti Hirlap nyomdája., 1912), 14.

feleségül vette Kranz Alajos posta- és távírda főfelügyelő Ilona nevű leányát.³²⁷ Kranzékát Haliczky sógora, Kranz József képviselte a Danuvia igazgatóságban.³²⁸ Kranz József az I. világháború alatt gazdasági tisztként szolgált, majd 1920-ban szerzett okleveles gazdasági végzettséget. Még katonai szolgálatából származhatott ismeretsége egy másik nagyobb részvényessel, Knauz Károly kereskedővel, akivel együtt szolgáltak a pápai Magyar Királyi 7. Honvéd Huszárezrednél.³²⁹ Ugyancsak az alapító részvényesek között található a verseci születésű – akkor még egyetemi tanulmányait folytató – volt tartalékos tiszt, Seiberth Sándor, aki később a Danuvia legfontosabb emberévé vált. Édesapja, Seiberth Tivadar Habsburg-Lotharingiai József Ágost főherceg ménésfelügyelője volt.³³⁰ Rajtuk kívül nagyobb részvénytulajdonos alapító volt Knauz Károly fivére Győző, báró Lippe Károly osztrák üzletember, Pintér Andor gazdasági, Lőrinczy Ferenc gyógyszerész, valamint Mencil Saló délvidéki kereskedő.³³¹ Az alapító részvényesek közül csak Seiberth Sándor és Kranz József maradtak meg mindvégig a Danuvia vezetői között.

Az alapításkor a vállalat elnök-igazgatójává a befolyásos politikai és gazdasági kapcsolatokkal rendelkező Burchard-Bélaváry Rezsőt választották meg. A Danuvia igazgatóságának tagjai Lippe Károly, Haliczky Árpád, Knauz Károly és Kranz József lettek.³³² A már tárgyalt érdekkörön kívül 1922-ben részvényesek és igazgatósági tagok lettek a vállalatnál Petroff Ivanovics Eugén és Pál, akik egy kijevi emigráns-tőkés család tagjai voltak. Az orosz részvényesek beemelésével – a korabeli sajtó szerint – a keleti piacok felé akart nyitni a Danuvia: „Minthogy a társaságnál orosz emigrált üzletemberek vállaltak érdekeltséget és mihelyt az ottani viszonyok megengedik, a vállalat nagyobb arányú kiviteli üzletet fog lebonyolítani Oroszország felé és onnan árukat hoz majd hozzánk be.”³³³ Valójában többről lehetett szó, mint potenciális üzleti lehetőségek kibővítéséről. Rajtuk kívül ugyancsak Danuvia-részvényeket szerzett két másik orosz üzletember, Alekszandr Prokin és Alekszej Alekszandrovics von Lampe,³³⁴ akiket egyúttal a vállalat felügyelőbizottságába is

³²⁷ *Az Újság*. 155. szám (Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1908), 12.

³²⁸ BFL VII. 2. e. 11737 (1920) 2733. doboz. A Danuvia alakuló közgyűlésének jegyzőkönyve, 1920. június 6., sz. n.

³²⁹ *Budapesti Közlöny*. 179. szám (Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1917), 4.; *Rendeleti Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára – Személyes ügyek*. 96. szám (Budapest: Pallas Rt. nyomdája., 1917), 1857.

³³⁰ *8 Órai Újság*. 187. szám (Budapest: A Budapesti Hírlap nyomdája., 1932), 5.

³³¹ BFL VII. 2. e. 11737 (1920) 2733. doboz. A Danuvia alapítási tervezete, 1920. május 1. sz. n.

³³² DR. GALÁNTAI NAGY S. (1922): i. m. 667.

³³³ *Magyar Pénzügy*, 16. szám (Budapest: Globus Nyomdai Műintézet Rt., 1922), 7.

³³⁴ Alekszej Alekszandrovics von Lampe (1885–1967) orosz katonatiszt. Német felmenőkkel rendelkező családba született. Katonai tanulmányait a szentpétervári Nyikolajevszk Hadmérnök Iskolában kezdte meg. 1904–1905-ben harcolt az orosz-japán háborúban, amely után a szentpétervári Nyikolajevszk Vezérkari Akadémián folytatta tanulmányait. Az I. világháborút vezérkari beosztásban szolgálta végig. Az orosz polgárháború kitörésekor csatlakozott a „fehérek” dél-országi hadseregéhez. 1921 márciusában érkezett Magyarországra Pjotr Vrangel

beválasztottak.³³⁵ Von Lampe ezredes az orosz katonai emigráció egyik prominens vezetője volt, akit 1921 márciusában báró Pjotr Nyikolajevics Vrangel³³⁶ tábornok hivatalos katonai képviselőjeként Magyarországra küldött, hogy tárgyalásokat folytasson a magyar kormánnyal a Krímből evakuált orosz hadsereg egyes alakulatainak elhelyezéséről.³³⁷ Von Lampe személye miatt feltételezhető, hogy a kijevi tőkések az orosz katonai emigrációval szoros kapcsolatban álltak. Azonban Vrangel magyarországi elképzelései nem valósultak meg, emiatt von Lampe németországi megbízatást kapott, majd fokozatosan áttette működése központját Berlinbe. Ezzel összefüggésben von Lampe 1922 december végén lemondott a Danuviában betöltött felügyelőbizottsági tagságáról, és vélelmezhetően eladta részvényeit is.³³⁸ 1923-ban Petroffék is lemondtak igazgatósági tagságukról és elköltöztek Magyarországról ugyancsak Németországba. Részvényeiket 1926-ban Seiberth Sándor vásárolta meg.³³⁹ Ugyancsak ezekben az években vásárolt részvényeket a felvidéki földbirtokos Zombory család és Bárczy Boldizsár ügyvéd. Utóbbi a Horthy-korszak befolyásos tisztviselőjének számító bárcziházi Bárczy István³⁴⁰ politikus testvére volt. A részvényesek háttéréből kirajzolódik, hogy a Danuvia több szállal kötődött a Horthy-korszak politikai elitjéhez.

1926-ban kezdetét vette az a folyamat, amely lényegében a Danuviát közel két évtizedig meghatározó tulajdonos-érdekcsoport hegemon helyzetbe kerüléséhez vezetett. 1926-ban a vállalat éléről távozó Haliczky Árpádot a fiatal és energikus Seiberth Sándor váltotta a

tábornok hivatalos katonai megbízottjaként. Ezt követően 1922-ben Vrangel új állomáshelyet jelölt ki neki, a berlini katonai megbízottja lett. 1924-ig Budapest és Berlin között ingázott, de végül véglegesen a német fővárosba költözött. Németországban az orosz emigráció egyik vezéralakja lett. A II. világháború alatt támogatta a németekkel együttműködő Orosz Felszabadító Hadsereg működését. 1946-ban Párizsba költözött. Lásd: SAVINO, Giovanni: From the White Armies to Nazi Collaboration: Alexei von Lampe (1885–1967). In *IERES Occasional Papers* (7) 2020. 1–25. Ezúton köszönöm Kolontári Attilának, hogy segítségemre volt Alekszej von Lampe beazonosításában.

³³⁵ BFL VII. 2. e. 11737 (1920) 2733. doboz. A Danuvia igazgatóságának jelentése az 1922. június 28-án megtartott rendkívüli közgyűlés alkalmával, 1922. június 28. sz. n.

³³⁶ báró Pjotr Nyikolajevics Vrangel (1878–1928) orosz tábornok, az antibolsevista orosz „fehér” katonai csapatok egyik vezetője. Svéd eredetű balti német családban született. Katonai tanulmányait a szentpétervári Nyikolajevszk Vezérkari Akadémián végezte. Harcolt az 1904–1905-ös orosz-japán háborúban, majd az I. világháborúban. Az orosz polgárháború idején a „fehérek” dél-oroszországi csapatainak egyik vezetője volt. Csapatainak 1922-es krími evakuációját követően az orosz katonai emigráció egyik vezetője lett. 1928-ban Berlinben hunyt el.

³³⁷ Von Lampe magyarországi működésére vonatkozóan lásd: KOLONTÁRI Attila: Kozák emigránsok szervezkedése Magyarországon az 1920-as években. In *Világtörténet* 2011/1–2. 39–60.

³³⁸ BFL VII. 2. e. 11737 (1920) 2733. doboz. A Danuvia igazgatósági ülésének jegyzőkönyve, 1922. december 30. sz. n.

³³⁹ GÁSPÁR F.: i. m. 10.

³⁴⁰ bárcziházi Bárczy István (1882–1952) miniszterelnökségi államtitkár. Zemplén vármegyében kezdte pályafutását, 1905-ben került a miniszterelnökséghez. Először Wekerle Sándor, majd Khuen-Héderváry Károly miniszterelnökök személyi titkára, 1913-tól a miniszterelnökségi elnöki osztály helyettes vezetője. A Tanácsköztársaság bukása után 1919 őszén a miniszterelnökség elnöki osztályának vezetője, 1922-ben helyettes államtitkár, 1928-tól adminisztratív államtitkár. Titkos tanácsos volt. 1921–1944 között a minisztertanácsai ülések jegyzőkönyvvezetője.

vezérigazgatói székben, aki egészen 1945-ig a vállalatvezetés legfontosabb kulcsszereplője volt. Seiberth Sándor vezetésével, többek között Kranz József és Bárczy Boldizsár részvételével szindikátus formálódott, amely 1926-tól – kihasználva a Danuvia veszteséges 1924–1926 közötti üzleti évei miatt romló hangulatot – fokozatosan megvásárolta az alapítócsoport tagjainak részvényeit.³⁴¹ A Gebauer-féle géppuska szabadalom csehszlovákiai értékesítéséből befolyt összegből olyan ütemben hajtották végre ezt a felvásárlást, hogy az 1926. augusztus 23-i közgyűlés szerint a jelenlevők által letétbe helyezett részvények többségét már a szindikátus tagjainak, elsősorban Seiberth Sándornak és Bárczy Boldizsárnak a nevére jegyezték.³⁴² A szindikátus tagjai a részvényeiket zárolt bankbetétekben tartották, amelyektől – a tagok közötti egyezség értelmében – egymás tudta nélkül nem adhattak túl, továbbá eladás esetén a szindikátus tagjai elővételi jogot élveztek. Ezzel Seiberth Sándor és társai gyakorlatilag bebiztosították korlátlan befolyásukat a Danuviára.³⁴³ A HM-mel kötött géppuska megállapodással párhuzamosan 1926-ban a szindikátus szorosabbra fűzte kapcsolatát Gebauer Ferenc fegyverkonstruktőrrel, bevásárolták a vállalat igazgatóságába.³⁴⁴ A Danuviával fennálló szerződése alapján kötelezték Gebauert arra, hogy a HM-től kapott juttatásokból 500 darab Danuvia részvényt megvásároljon, valamint 80 ezer pengőt gyártásfinanszírozási célból letétbe helyeztettek vele.³⁴⁵ A következő években Seiberth és szövetségesei tovább folytatták a részvények felvásárlását, amely következtében 1929 februárjára a kibocsájtott 35 ezer darab részvény több mint 50%-a, 17.052 darab személyesen Seiberth Sándor tulajdonába került. Rajta kívül a szindikátus több tagja is jelentősen gyarapította részvénytárcáját, amellyel így együttesen a részvényeknek több mint 90%-át bírták.³⁴⁶

A Danuvia egyik meghatározó alakjává vált Zamaróczy Jenő gépészmérnök is, aki 1927-ben került a vállalathoz. „Belépésétől fogva ő volt a vállalat műszaki ügyeinek vezetője és irányítója, neki kellett a konstruktőrök elgondolásait a gyártás mindennapi nyelvére lefordítani. Zamaróczy elsősorban kiváló szervezőnek bizonyult, mind a termelés szervezése, mind a munkatársak kiválasztása és vezetése terén. Szakmai felkészültségéről, közvetlen munkatársaihoz és a gyár fizikai munkásaihoz tanúsított emberi magatartásáról ma is

³⁴¹ BFL XI. 187. a. 1. doboz. Seiberth Sándor magánlevelezése, 1924–1926, 16–77.

³⁴² BFL VII. 2. e. 11737 (1920) 2733. doboz. A Danuvia éves közgyűlésének jegyzőkönyve, 1926. augusztus 23. sz. n.

³⁴³ GÁSPÁR F.: i. m. 18.

³⁴⁴ KALLÓS János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1926–1927. évre*. Pesti Tőzsde, Budapest, 1926, 214.

³⁴⁵ GÁSPÁR F.: i. m. 18.

³⁴⁶ BFL VII. 2. e. 11737 (1920) 2733. doboz. A Danuvia éves közgyűlésének jegyzőkönyve, 1929. február 19. sz. n.

elismerően nyilatkozott mindenki, aki valamikor együtt dolgozott vele.”³⁴⁷ – emlékezett meg róla a Danuvia 50 éve című munka. Zamaróczy néhány év alatt a vállalat üzemvezető főmérnöke, majd ügyvezető igazgatója és helyettes-vezérigazgatója, részvényese és a Seiberth-szindikátus tagja, valamint a Danuvia igazgatósági tagja is lett. Zamaróczy kiemelt figyelmet fordított a Danuvia munkaszervezésének és a műszaki gárda munkájának összehangolására. Szakszerű vezetésének köszönhetően néhány év alatt kivételesen tehetséges műszaki csapat állt össze. Zamaróczy alatt kezdtek a Danuviánál dolgozni Király Pál és Kucher József fegyverkonstruktőrök, valamint Lechner Egon,³⁴⁸ Ligeti Imre, Varsa István, Székely László, Rotter Lajos gépészmérnökök.³⁴⁹

1937-ben a Danuvia részvényállománya – részvényösszevonásokat követően – 20 ezer darab részvényt számolt, amit a következő részben birtokoltak a tulajdonosok: Seiberth Sándor 12.283 darab, Zamaróczy Jenő 1.540 darab, Kranz József 1.870 darab, Bárczy Boldizsár 4.090 darab, Gebauer Ferenc pedig 200 darab részvény tulajdonában volt. A fennmaradó 17 darab részvény a Danuvia ügyvezetésének tisztviselői között oszlott meg.³⁵⁰ Gebauer Ferenc a vállalat tulajdonosköréből fokozatosan kivonult, melyet mutatott a részvényeinek csökkenése is az 1926-os állapothoz képest. 1932-től a korábban megkötött szerződéses viszony is megszűnt. Az 1945 előtt megtartott utolsó, 1944. március 27-i közgyűlés szerint pedig Gebauer már túl is adott összes részvényén.³⁵¹ Azonban továbbra is a Danuvia igazgatóságának tagja maradt egészen az 1944-es év során történt távozásáig.

A háborús évek utolsó közgyűlése szerint a Danuvia részvényeinek száma ekkora már 40 ezer darabot számlált. Ezek többsége, 24.556 darab továbbra is Seibert Sándor tulajdona volt. A szindikátus többi tagja közül Zamaróczy Jenő 3.080 darab, Kranz József 3.740 darab, Bárczy Boldizsár pedig 8.180 részvényt birtokoltak. Gebauer „helyét” a tulajdonosok köréből történő távozása után Liptay Lajos igazgatósági tag vette át, aki a kisztrésvényesek között a legnagyobbak számított ekkoriban a közgyűlésen 320 darab névre letett részvénnel.³⁵²

³⁴⁷ GÁSPÁR F.: i. m. 24.

³⁴⁸ Lechner Egon (1890–1967) gépészmérnök, egyetemi tanár. 1913-ban szerzett gépészmérnöki oklevelet a Magyar Királyi József Műegyetemen. 1913–1921 között a Gépelemek Tanszéken tanársegéd. Rövid szabadalmi bírói tevékenység után a Fejes Gépgyárnál dolgozott, ahol iskolai repülőgépek, MÁV-sínautók motorját tervezte. 1928–1934 között a MÁVAG traktorszerkesztési irodájában dolgozott, ahol kifejlesztette a MÁVAG-Lechner traktort. 1934–1949 között a Danuvia szerkesztési osztályát vezette. 1949-ben a Láng-gyár konstruktöre volt. 1953-ban a Budapesti Műszaki Egyetem professzorává nevezték ki.

³⁴⁹ GÁSPÁR F.: i. m. 32.

³⁵⁰ Uo. 33.

³⁵¹ MNL OL XIX-F-32 101. doboz. A Danuvia rendes közgyűlése, 1944. március 27-én. sz. n.,

³⁵² Uo.

A Danuvia 1930-as évek közepétől történő felfutását követően a részvényesek évente 3, illetve 5% osztalékot vettek fel, a nyereség többi része a pénzügyi tartalékot duzzasztotta, amely önmagában alacsonynak számított a 1930-as és az 1940-es évek beruházásaihoz képest. Seiberth és köre a már említett előnyösen megkötött csehszlovákiai szerződésnek köszönhetően a Gebauer-féle géppuska szabadalmának értékesítéséből származó bevétel 25%-át biztosította magának. Jelenleg nem rendelkezünk forrással arra vonatkozóan, hogy a későbbi fegyverkonstrukciók után milyen részesedést kapott a Danuvia, illetve a szindikátus. Minden bizonnyal azért, mert vélelmezhetően a Seiberth-féle szindikátusnak nem állt érdekében nyilvánosságra hozni az adatokat. Azonban feltételezhető, hogy a vállalatba beruházott tőke forrásának tekintélyes része – a HM által egyre növekvő támogatások mellett – valójában ezekből az ügyeletekből származott.³⁵³

A beruházások mellett a Seiberth szindikátus más vállalkozásokba is belekezdett a felhalmozott tőkéből. 1935 áprilisában bejegyeztették a cégbíróságnál az Oxid és Vegyi Ipari Rt.-t, melynek igazgatósági tagjai között helyet foglalt Seiberth Sándor, Bárczy Boldizsár, Kranz József és Zamaróczy Jenő. A vállalkozás Hunyadi István mérnök timföld-előállítási szabadalmára jött létre, amely nem bizonyult eredményes beruházásnak ezért 1938/1939-ben tekintélyes veszteséggel felszámolták.³⁵⁴ Az 1939-ben alapított Kemény Antal Szerszám- és Szerszámgyépgyár Rt. részvényeinek 49%-át Seiberth Sándor, Zamaróczy Jenő és Kranz József birtokolta.³⁵⁵ A cég igazgatóságában szintén helyet foglaltak a Danuvia „erős emberei”, nevezetesen Seiberth és Zamaróczy, valamint a felügyelőbizottságában többek között Kranz József. A Kemény vállalat a II. világháború alatt szerszámokat és készülékeket gyártott a Danuvia számára, sőt időnként új fegyverkonstrukciók kísérleti példányait is.³⁵⁶

A részvényeseket tömörítő közgyűlés után a Danuvia tényleges irányítást végző szervének az igazgatóság számított, működését az említett kereskedelmi törvény és a vállalat alapszabálya határozta meg.³⁵⁷ Ez a testület az alapszabály szerint legalább három és legfeljebb 15 tagból állhatott. Az első igazgatóságot az alapítók három évre választották, ezt követően a közgyűlés öt üzletévre választotta őket. Elnökét és alelnökét maga az igazgatóság választotta saját tagjai közül. Hatásköre kiterjedt a vállalat ügyeinek intézésére, valamint az igazgatóságnak volt jogosultsága a társaság tisztviselőit kinevezni, felfüggeszteni, vagy elbocsájtani, hatáskörüket

³⁵³ GÁSPÁR F.: i. m. 34.

³⁵⁴ Uo.

³⁵⁵ HOLLÓS J. i. m. 53.

³⁵⁶ GÁSPÁR F.: i. m. 34.

³⁵⁷ JANCÓS Gy.: i. m. 64–67.; BFL VII. 2. e. 11737 (1920) 2733. doboz. A Danuvia alapszabálya, 1923. február 28. sz. n.

és munkakörüket meghatározni, fizetésüket és illetményüket megállapítani, valamint az egyes tisztviselőket cégvezetői jogosultsággal felruházni.³⁵⁸ Az 1975. évi kereskedelmi törvénytől kezdődően jellemzően az igazgatóság hozta meg egy részvénytársaságban a stratégiai horderejű döntéseket.³⁵⁹ Azonban a Danuvia esetében az igazgatósági ülések jegyzőkönyveiből nem ismerhető meg az üzletpolitikai döntések részlete és háttere. Ugyanis a rendelkezése álló források alapján ezeken az üléseknek a témája többnyire az igazgatóságot és az ügyvezetést érintő személyi ügyek, valamint a közgyűlések előkészítése voltak.³⁶⁰ Az igazgatóság szerepe tehát valójában formális volt, üléseinek jegyzőkönyveiből a vállalat irányításának részletei, valamint belső viszonyai nem ismerhetőek meg.

Ennek okai a Danuvia sajátos tulajdoni viszonyaira vezethetőek vissza. Míg 1920–1926 között a főrészvényesek, az igazgatóság és az ügyvezetés között csak részleges volt az átfedés, addig ezt követően ebben alapvető változások történtek. Ugyanis 1926-tól a részvények többségét megszerző Seiberth-szindikátus tagjai egyaránt helyet foglaltak a vállalat irányítását végző igazgatóságban és a vezetési funkciókat gyakorló ügyvezetésben is. Tehát a Danuvia élén álló személyek többségében egyszerre a vállalat tulajdonosai, tisztviselői és vezető alkalmazottai is voltak. A különféle döntéshozói funkciók tényleges, gyakorlati összeolvadásáról a két világháború közötti időszakban évenként kiadott „Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz” hasábjain közölt vállalati adatok is árulkodnak. Szembetűnő például, hogy 1926-tól és 1944-ig Seiberth Sándor, Gebauer Ferenc, Kranz József, Bárczy Boldizsár és Zamaróczy Jenő neve is szerepelt az igazgatóság és az ügyvezetőség tagjai között a kompasz Danuviáról szóló részeiben.³⁶¹ Ebből kifolyóan a vállalat tulajdonosai elsőkézből voltak tájékoztatva a folyó ügyekről, ehhez külön igazgatósági ülésekre aligha lehetett szükség.³⁶² Azonban egy

³⁵⁸ BFL VII. 2. e. 11737 (1920) 2733. doboz. A Danuvia alapszabálya, 1923. február 28. sz. n.

³⁵⁹ KLEMENT Judit: *Gőzmalomok a Duna partján*. Holnap Kiadó, Budapest, 2010, 80.

³⁶⁰ BFL VII. 2. e. 11737 (1920) 2733. doboz. A Danuvia igazgatósági üléseinek jegyzőkönyvei, 1920–1944, sz. n.

³⁶¹ KALLÓS János (1926): i. m. 214.; KALLÓS János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1927–1928. évre*. Pesti Tőzsde, Budapest, 1927, 223.; KALLÓS János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1928–1929. évre*. Pesti Tőzsde, Budapest, 1928, 219–221.; KALLÓS János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1929–1930. évre*. Pesti Tőzsde, Budapest, 1929, 197.; KALLÓS János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1930–1931. évre*. Pesti Tőzsde, Budapest, 1930, 194.; KALLÓS János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1931–1932. évre*. Pesti Tőzsde, Budapest, 1931, 181.; KALLÓS János (1932): i. m. 160.; KALLÓS J. (1933): i. m. 147.; KALLÓS J. (1934): i. m. 138.; KALLÓS J. (1935): i. m. 138.; KALLÓS János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1936–1937. évre*. Pesti Tőzsde, Budapest, 1936, 130.; KALLÓS János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1937–1938. évre*. Pesti Tőzsde, Budapest, 1937, 129.; KALLÓS János (1938): i. m. 127.; KALLÓS János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1939–1940. évre*. Pesti Tőzsde, Budapest, 1939, 126.; KALLÓS J. (1940): i. m. 126.; KALLÓS János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1941–1942. évre*. Pesti Tőzsde, Budapest, 1941, 125.; KALLÓS János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1942–1943. évre*. Pesti Tőzsde, Budapest, 1942, 107.; KALLÓS János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1943–1944. évre*. Pesti Tőzsde, Budapest, 1943, 111.

³⁶² GÁSPÁR F.: i. m. 33.

vállalatban az irányítási és vezetési funkciók határainak különböző mértékű elmosódása nem volt egyedi jelenség. Klement Judit megállapításai szerint a 19. században az egyéni vagy családi tulajdonban állt budapesti malomipari vállalkozásoknál előfordult, hogy a tulajdonosok és a vezetők ugyanazok a személyek voltak, így a különböző feladatkörök nem mindig különültek el tisztán.³⁶³

A vállalat két világháború közötti szervezeti felépítésére, illetve munkaszervezésére vonatkozóan nem maradtak fenn dokumentumok, amit ennél fogva források hiányában jelenleg nem lehet rekonstruálni. Ennek ellenére igen valószínű, hogy a Danuvia felépítése alapvetően nem sokban különbözhetett egy általános gépipari vállalat szervezeténél. Az operatív vezetés hatáskörét az ügyvezetőség, azon belül is a vezérigazgató, valamint az ügyvezetőségi igazgatók gyakorolták. Az alattuk működő főosztályok – és az ezek alatti osztályok – a különböző vezetési-, gazdasági-, kereskedelmi-, irányítási és műszaki tevékenységek (termeléstervezés, gyártmánytervezés és gyártás-előkészítés), valamint az anyagfeldolgozás (gyártás) feladatainak megosztása alapján szerveződhetek.

Sok vállalathoz hasonlóan az 1939-es év a Danuviára is jelentős következményekkel járó változások nyitányát hozta magával. 1939-ben a közvetlen állami beavatkozás is egyre nyilvánvalóbbá vált a vállalatvezetésben. 1939. szeptember 1-jén a II. világháború kitörésének hírére életbe lépett a honvédelemről szóló 1939. évi II. törvénycikk 141. §-ban körülírt „kivételes hatalom” jogköre, amely szabad kezet adott az államnak a gazdasági életbe való beavatkozására.³⁶⁴ A törvénycikk 107. és 112. §-a alapján a gazdaságot mozgósító és a hadiüzemek zavartalan működését biztosító intézkedéseket kezdtek fogantatni. Ezek kiterjedtek a hadigazdálkodás dotálásához szükséges pénzügyi műveletek meghozására, a hadiipari üzemre nyilvánított gyáraknak a hozzájuk eljuttatott hadiipari katonai tervek szerinti hadianyaggyártásra, illetve az ehhez való felkészülésre – az állami kisajátítás szankciójának kilátásba helyezésével. A haditermelésbe bevont vállalatoknál a honvédelmi tc. rendelkezései hadiüzemi személyzeti parancsnokságok felállítását írta elő. A HM 1939. szeptember 15-én kiadott rendeletében szabályozta a hadiüzemi személyzeti parancsnokok ügykörét. Hatáskörük kiterjedt a munkavállalók felmentésére, üzemi munkasalakulatok felállítására és megszervezésére, a munkások szociális helyzetének, fegyelmének és hangulatának ellenőrzésére, az ellenséges kémkedés, propaganda és szabotázs elleni védekezésre, a hadiüzem földi harcászati védelmének megszervezésére, a munkafegyelem biztosítására,

³⁶³ KLEMENT J. (2010): i. m. 76.

³⁶⁴ DOMBRÁDY L.: i. m. 41.

helyzetjelentések készítésére, a gyári légo parancsnokkal való együttműködésre, és az elkészült hadianyagok átvételénél a Központi Átvételi Bizottság³⁶⁵ segítségével, valamint egy esetleges kiürítés előkészítésére.³⁶⁶ Emellett részletesen intézkedett a katonai szolgálat alól felmentett munkavállalók névjegyzékének összeállításáról és ellenőrzéséről.³⁶⁷

1939. szeptember 5-ig a Danuvia alkalmazottjait tájékoztatták arról, hogy a HM 44.504/el. n. 17-1939. számú rendelete alapján a törzsgyárat „A” kategóriájú, azaz első osztályú hadiüzemmé nyilvánította.³⁶⁸ A törzsgyár alkalmazottjaiból egy munkásszázadot alakítottak ki, amelynek parancsnoka a gyár első hadiüzemi személyzeti parancsnoka, Tasnady Szücs András szolgálaton kívüli százados volt. Egyik első intézkedése a munkanapok kiterjesztése volt: „A rendkívüli körülményekre való tekintettel a szombat, vásár- és ünnepnapok rendes munkanapokká nyilvánítatnak. Tehát gyárunkban az ilyen napokon rendes munkaidővel fogunk dolgozni. Mindenkinek kötelezettsége rendes időben, pontosan ezeken a napokon munkára megjelenni.”³⁶⁹ A hadiüzemi személyzeti parancsnokság felállításával nagyjából egyidőben, 1939 júliusában indították a Danuvia Rt. Napi Értesítőjét, amely a vállalat budapesti törzsgyárában dolgozó alkalmazottainak hetente több alkalommal megjelenő bizalmas tájékoztatójaként funkcionált.

Az 1941. június 27-én Magyarország és Szovjetunió között beállt hadiállapotot követően intézkedések születtek a haditermelés fokozásának központi biztosítására, amely tovább növelte az állami beavatkozás mértékét és szűkítette a vállalatok autonómiáját. A hadiüzemeket a katonai parancsnokság által jóváhagyandó éves üzemmozgósítási terv elkészítésére kötelezték, melyben meghatározták a termelési feladatot, és ennek teljesítéséhez szükséges alapanyagok, félkész termékek mennyiségét, azok beszerzési módját, költségeit, valamint időpontját.³⁷⁰ A mozgósítási tervben utasították a vállalat vezetését a gyártáshoz szükséges gépek beszerzésére és csoportosítására. Ugyancsak feladat lett az ehhez szükséges munkaerőkeret megállapítása. Az üzemekben lévő munkahelyeket fontosságuk szerint minősítették egytől négyig tartó skálán.³⁷¹ Elsőrendűnek bizonyult az a munkahely, amelynek

³⁶⁵ A Magyar Királyi Honvédség 1932 és 1944 között működő Központi Átvételi Bizottságának feladata az iparból és a külkereskedelemből származó hadiipari és fogyasztási cikkek technikai, minőségi és mennyiségi átvétele, valamint az átvétel bizonylatolása volt, amelynek alapján az MNB átutalása jogszerűvé vált a gyártó számára.

³⁶⁶ DOMBRÁDY L.: i. m. 23.

³⁶⁷ Uo. 41.

³⁶⁸ BFL XI. 187. b. 6. doboz. A Danuvia Rt. Napi Értesítője, 1939. szeptember 6. sz. n.; MNL OL XIX-F-1-rr 6. doboz. Üzemi kataszter a Danuviáról, 1948. szeptember 23. sz. n.

³⁶⁹ Uo.

³⁷⁰ DOMBRÁDY L.: i. m. 78.

³⁷¹ Uo. 79.

betöltése nehezen elsajátítható, sokéves előképzéshez és munkahelyi gyakorlathoz kötött szakképesítést igényelt. Másodrendűnek a két-három hónapos gyakorlatot igénylő, előképzést vagy szakképzést feltételező munkahelyeket soroltak. Harmadrendűnek azokat a munkahelyeket minősítették, amelyek betöltésének előfeltétele olyan szakképzettség volt, amely a munkaerőpiacon megfelelő számban állt rendelkezésre, tehát könnyebben pótolható volt. Negyedrangúnak azok a munkahelyek minősültek, amelyek szaktudást nem igénylő, könnyen pótolható segédmunkát jelentettek. Ehhez az intézkedésekhez hozzájárult a munkavállalók fokozott munkahelyhez kötése és ellenőrzése, valamint a felelősségrevonás rendszerének komplexebbé tétele. 1941 márciusában a kormány a katonakötelesek és a honvédelmi munkára kötelezettek számontartására bejelentési kötelezettséget rendelt el, amely a gyárakban a munkahelyi fegyelem megerősítését, és az igazolatlan távolmaradások, kilépések megakadályozását célozta meg. Ugyanebből a megfontolásból még 1941 áprilisában a honvédelmi miniszter elrendelte a hadiüzemi munkások eskütételét. Ebben a hadiüzemi munkavállaló kötelezte magát arra, hogy a honvédelmi munkát becsületesen és híven elvégzi, a kapott parancsoknak engedelmeskedik, és a tudomására jutott katonai titkokat megőrzi. Az esküszegőkkel, munkahelyelhagyókkal, és a munkát megtagadókkal szemben, mint esküjüket megszegő katonákkal lehetett eljárni és szükség szerint hadbíróság elé állítani. A hadiüzemi parancsnokoknak 1941 májusában kiadott rendelet alapján a munkások kéréseit csak két ember adhatta elő. A csoportosulás, a tömegfelvonulás a kérések előadása céljából tilossá vált. Ezekkel az intézkedésekkel gyakorlatilag kiterjedt a hadiüzemek militarizálásának folyamata.³⁷²

1941 októberében rendeletet adtak ki a hadiipari termelésbe bevont vállalatok felügyeletének céljából a Hadianyaggyártás Országos Felügyelőjének kinevezéséről. Feladatává tették a hadianyaggyártással kapcsolatos intézkedéseket háború, valamint az „országot közvetlenül fenyegető háborús veszély esetén” is. A honvédelmi miniszter által – a vezérkar főnökének meghallgatásával és az iparügyi miniszterrel egyetértésben – kinevezett Hadianyaggyártás Országos Felügyelőjének hatásköre kiterjedt minden üzemre, amely a magyar királyi honvédség felszereléséhez szükséges anyagok és gyártmányok előállításával foglalkozott. Ellenőrizte a hadianyaggyártást szabályozó rendeletek és intézkedések végrehajtását, a megrendelések teljesítését, valamint minden egyéb hadianyaggyártással kapcsolatos

³⁷² Uo.

tevékenységet. Ez a hatáskör kiterjedt a hadiüzemek helyiségeinek, gyártóegységeinek, valamint a vállalat menedzsmentjének megvizsgálására is.³⁷³

Magyarország 1941-es hadba lépését követő katonai ellenőrzés szigorodását tükrözi a Danuvia hüpszk. iratanyaga is.³⁷⁴ 1941. november 19-én Minder Róbert hadiüzemi parancsnok a korábbiaknál jóval erélyesebben fenyegette a „munkájukat hanyagul” végző törzsgyári alkalmazottakat: „ha a jövőben az ilyen esetek megismétlődnek, az illetőt nemcsak fegyelmileg fogom a legszigorúbban felelősségre vonni, hanem súlyosabb esetben bűnvádi eljárást indítok ellene.”³⁷⁵ A zászlóaljparancsok tanúsága szerint mindez nem maradt üres fenyegetés. Az 1942 és 1944 közötti éveket felölelő iratanyag szerint a gyári fogdába rendszeresen kerültek be különféle kihágásokat elkövető munkások. A büntetés okaként a kiadott parancsok leggyakrabban a munkahelytől való igazolatlan távolmaradást, az előljáróval szembeni fegyelmetlen magatartást, szerszámrongálást, hanyagság következtében előállt selejt, kiadott munka vonakodva való teljesítését, engedélytelen üzérkedést, az előljáróval való tiszteletlen magatartást, és lopást neveztek meg. A kiszabott „fenyítések” 1-től 10 napig terjedő szigorított fogságok voltak. Volt olyan parancs, amely 14 fő „fenyítéséről” tájékoztat.³⁷⁶ A vállalat életébe történő durva beavatkozást a Danuvia vezetése sem nézte el minden esetben: „Zsolnay ezr. volt a gyárban az, aki mindent a legszigorózusabban (sic!) ellenőrzött, a zsidó származásúakat azonnal el akarta küldeni, mire a Vezérig. őt helyeztette el innen.”³⁷⁷ Mindenesetre a kiadott parancsok hangvétele fokozatosan erősebbé vált. Az 1943. február 16-án kiadott parancs még „csak” felhívta a vállalatvezetést a munkarend és a munkafegyelem betartására, de az 1943. május 6-án kiadott parancsával Bereznay József alezredes hadiüzemi személyzeti parancsnok már nyíltan fenyegette meg az alkalmazottakat: „Figyelmeztetek mindenkit, hogy a tőlem kapott intelmeket szívlelje meg, a büntetések okulásra szolgáljanak, mert aki egyszer fogságfenyítést elszenvedett, annak további kihágásait már hadbírói útra fogom terelni. Ebben a tekintetben senkivel szemben elnézéssel nem leszek.”³⁷⁸ 1943. május 13-án a hadiüzemi személyzeti parancsnok korlátozta a Danuvia munkásainak „üzemen kívüli” munkavállalását

³⁷³ Uo. 80.

³⁷⁴ BFL XI. 187. c. 17. doboz. A Danuvia hadiüzemi személyzeti parancsnokának parancsai, 1942–1944, sz. n.

³⁷⁵ GÁSPÁR F.: i. m. 49.

³⁷⁶ BFL XI. 187. c. 17. doboz. A M. kir. I/91. hadiüzemi személyzeti parancsnok 15. számú hadiüzemi zászlóalj parancsa, 1943. május 6. sz. n.

³⁷⁷ BFL XVII. 1683. 4. doboz. A 398/a. számú Igazoló Bizottság 1945. augusztus 2-án tartott ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

³⁷⁸ BFL XI. 187. c. 17. doboz. A M. kir. I/91. hadiüzemi személyzeti parancsnok 15. számú hadiüzemi zászlóalj parancsa, 1943. május 6. sz. n.

azzal, hogy az üzemfőnökség írásbeli engedélyéhez kötötte.³⁷⁹ 1944. január 6-án kiadott parancsban Mike Sándor százados hadiüzemi személyzeti parancsnok ismertette a belügyminiszter és a honvédelmi miniszter rendeletét, amely megteremtette a jogalapot a kihágásokat elkövető munkavállalókkal szemben akár a rendőrhatalósági őrizetbe vételt (internálást) is.³⁸⁰ További szigorításként félévvel később, 1944. július 29-én a 209.100/Eln. 17/a-1944. számú HM-rendelet alapján a Danuviában is létesült a „Munkaszállítás” intézménye a munkafegyelem szilárdítására: „A Munkaszállításra való beutalás legkisebb időtartama 1 hónap. A Munkaszállításra utaltak a beutalás egész ideje alatt – tehát munkahelyen és munkaidőn kívül is – katonai büntetőbíráskodás, illetve katonai fegyelmi szabályok alatt állanak, mert a Munkaszállításra a hadiüzem területének kell tekinteni és onnan csak engedéllyel távozhatnak.”³⁸¹ A munkaszervezésbe való beavatkozás az 1944. október 15-e utáni nyilas hatalom alatt csúcsosodott ki. 1944. november 15-én kiadott hadiüzemi parancs tájékoztatta a munkásokat a honvédelmi miniszter új rendeletéről, amely minden munkabeszüntetéssel, és önkényes vagy igazolatlan távolmaradással szemben kilátásba helyezte a statáriális büntetést.³⁸²

Magyarország 1944. március 19-én bekövetkezett német megszállása nemcsak a magyar gazdasági élet német szolgálatba állítását hozta el, hanem újabb mérföldkövet jelentett a magyar hadiipari vállalatok kiszolgáltatottságának súlyosodásában is. A még 1944 februárjában Budapestre települt Magyarországi Német Ipari Bizottság (Deutsche Industrie Kommission in Ungarn) – amely a német Fegyverkezési és Haditermelésügyi Minisztérium kihelyezett állomásaként működött – a megszállást követően a magyar hadiipar teljes alávetését szolgáló ellenőrző intézménnyé vált.³⁸³ E szervezet működéséről részletes ismertetést nem találni a szakirodalomban, inkább csak közvetett információk állnak rendelkezésre. Albert Speer fegyverkezési és haditermelésügyi miniszter és Joachim von Ribbentrop német külügyminiszter tárcái között 1944. április 6–7. tartott konferencia jegyzőkönyvei alapján a németek az ipari bizottság magyar vállalatokat érintő feladatának és hatáskörének a következőket szánták: a magyar ipar, valamint az ipari, kereskedelmi és honvédelmi tárcáknak a német ipari bizottsággal szembeni tájékoztatási kötelezettségének az elérését; a magyar hadfelszerelési program átállítását német fegyverzetre; a német ipari bizottság útján közvetlen együttműködés

³⁷⁹ BFL XI. 187. c. 17. doboz. A M. kir. I/91. hadiüzemi személyzeti parancsnok 16. számú hadiüzemi zászlóalj parancsa, 1943. május 13. sz. n.

³⁸⁰ BFL XI. 187. c. 17. doboz. A M. kir. I/91. hadiüzemi személyzeti parancsnok 2. számú hadiüzemi zászlóalj parancsa, 1944. január 6. sz. n.

³⁸¹ BFL XI. 187. b. 7. doboz. A Danuvia Rt. Napi Értesítője, 1944. július 29. sz. n.

³⁸² GÁSPÁR F.: i. m. 49.

³⁸³ DUNAI Andrea: *Javak sorsa. Az 1944/45-ben Magyarországról elvitt értékek nyomában*. Napvilág kiadó, Budapest, 2019, 17.

kialakítását német és magyar iparvállalatok között; alkalmanként az „ipar által az iparnak” közvetlenül adott feladatok megerősítését; a német ipari bizottság engedélyéhez tervezték kötni csapatrészek beavatkozását a cégekhez készletek és anyagok igénybevétele céljából.³⁸⁴ A Magyarországi Német Ipari Bizottság tehát egy újabb szerv lett a vállalatok felett, amely 1944 őszére gyakorlatilag az egész magyar gyáripar feletti ellenőrzést megszerezte.

1944. október 15-ével bekövetkezett nyilas hatalom átvételt követően a vállalatmenedzsmentre közvetlenül ható következmény az üzemi tanácsok megalakulása volt, amelynek céljával a gyárak totális mozgósítását tűzték ki. A német „munkafront” mintájára szervező új intézmény korporatív jellegű volt, ebből következően az üzemekben létrejövő testületekben egyaránt helyet foglaltak a (nyilaskeresztespárti) munkavállalók és a munkaadók képviselői is. Az üzemi tanácsok felállításáról szóló, különféle nyilas lapokban 1944. október 26-án és 27-én közzétett, rendelet szerint minden legalább húsz alkalmazottat foglalkoztató munkahelyen kellett üzemi tanácsot megalakítani. Az üzemi tanács vezetője mellett úgynevezett munkatörzs működött, amelybe az üzemi nyilas pártszervezet tisztségviselői közül kerültek ki a tagok: az üzemi pártszervező, a szakmai szervező, a szociális vezető, az üzemi munkásvezető, a női és az ifjúsági vezető. Megbízásukat a területileg illetékes nyilas pártszervezet ún. munkásvezetőjétől kapták, aki egyúttal vissza is vonhatta azt. Az üzemi tanács feladatai közé tartozott az üzemi alkalmazottak politikai nevelése, a munkaviszonnyal kapcsolatos jogszabályok ellenőrzése, a dolgozók panaszainak meghallgatása és közlése a munkaadóval. Ha a hiányosságok megoldása érdekében a munkaadó nem tett lépéseket, abban az esetben az üzemi tanács feljelentette felettes hatóságánál, az említett területi nyilaspárti munkásvezetőnél. Az üzemi tanács adatszolgáltatást, illetve a munkaadó irataiba való betekintést csak az illetékes miniszter engedélyével kérhetett. Azonban a hadiüzemi személyzeti parancsnok ügykörébe az üzemi tanács semmilyen módon nem avatkozhatott bele. Az üzemi tanács tagjai megbízásukat díjazás nélkül végezték, és a tisztségviselés miatt joghátrányt nem szenvedhettek. Azonban az üzemi tanácsok felállítása nem biztosította a munkásfegyelmet a nyilas hatalom számára, ezért a fenyítés egyre inkább széleskörűbbé vált. Ráadásul a termelés feletti ellenőrzést sem tudták tartani.³⁸⁵

1944. október 15. után a nyilasok a Danuviára is megkísérelték kiterjeszteni befolyásukat. A Danuvia 50 éve című munka szerint napokkal a nyilas hatalomátvétel után 35–40 fő karszalagos

³⁸⁴ BORUS József: Néhány kérdés Magyarország második világháborús történetének feldolgozásához. *Hadtörténelmi közlemények* 2005/1–2. 280–281.

³⁸⁵ TELEKI Éva: A nyilas uralmi rendszer berendezkedése. 1944 október–november. In *Történelmi Szemle* 1972/1–2. 172.

fegyveres kezdett a zuglói törzsgyárban tevékenykedni, rendszeresen gyűléseket szerveztek és a frontszolgálat mellett agitáltak.³⁸⁶ A Danuviában is megszerveződött az Üzemi Tanács, azonban ennek időpontjára vonatkozóan nem rendelkezünk pontos adatokkal. A Danuvia Rt. Napi Értesítőjében a „Danuvia Fegyver és Lőszergyár Rt. Üzemi Tanácsa” létezéséről a gyári lap 1944. november 10-i száma tanúskodik.³⁸⁷ Tagjainak kilétével kapcsolatban egymásnak ellentmondóak a források, az igazoló bizottság jegyzőkönyvei szerint az Üzemi Tanács „hangadója” a lőszerosztályon dolgozó Gazda Imre mérnök volt. A vállalatvezetés nyomására Kranz József került be az igazgatóság részéről a nyilas Üzemi Tanácsba, azzal az indokkal, hogy ő foglalkozott leginkább munkás-kérdésekkel.³⁸⁸ Székely László igazgató a lépést másképpen indokolta: „Kormányrendelet volt arra, hogy az Üz. Tanácsba az Igazgatóságot is képviselni kell valakinek, erre az igazgatóság Kranzot jelölte ki. Valószínűleg azért esett rá a választás, mert a gyár vezetésében nem vett részt, a legkevésbé volt elfoglalva és a legjobban ráért ezzel foglalkozni.”³⁸⁹ Kranzot sok kritika érte, többek között Szelepcsényi László zuglói nyilas kerületvezetőtől, mert az igazgatóság és vállalat érdekeit képviselte a nyilas szervezetben.³⁹⁰

Az Üzemi Tanács megalakulásától kezdve fokozatosan kikezdte a vállalatvezetés autoritását. Az 1944. november 14-i Napi Értesítő arról tájékoztatta az alkalmazottakat, hogy a kiállított kimenőjegyeket a kötelező bemutatni és bélyegeztetni az Üzemi Tanács irodájában. Egyúttal közölték azt is, hogy a kimenőjegyeket csak rendkívüli esetben (betegség, haláleset stb.) bélyegzik le.³⁹¹ A rendelkezést a két nappal későbbi Napi Értesítőben az Üzemi Tanács visszavonta, feltételezhetően az igazgatóság tiltakozására.³⁹² Az Üzemi Tanács és az igazgatóság között fennállt ellentétre/ellenszenvre utalnak a háború utáni igazoló bizottsági ülések is, amelyekről felvett jegyzőkönyvekben több alkalmazott igazolta Seiberth Sándor vezérigazgató és Zamaróczy Jenő helyettes-vezérigazgató nyilasokkal szembeni ellenszenvét. Borbély Béla igazolása során előadta, hogy a vezérigazgató a „nyilasoktól vagyoni okok miatt nagyon félt. Sztójay alatt mondta, hogy ha jönnek a nyilasok, főbelőhetem magam (...). A régi ideológia szerint, ha a gyártulajdonosok úgy viselkedtek volna, mint ő, talán sok bajt

³⁸⁶ GÁSPÁR F.: i. m. 50–51.

³⁸⁷ BFL XI. 187. b. 7. doboz. A Danuvia Rt. Napi Értesítője, 1944. november 10. sz. n.

³⁸⁸ BFL XVII. 1683. 4. doboz. A 398/a. számú Igazoló Bizottság 1945. október 9-én tartott ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

³⁸⁹ BFL XVII. 1683. 4. doboz. A 398/a. számú Igazoló Bizottság 1945. november 2-én tartott ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

³⁹⁰ Uo.

³⁹¹ BFL XI. 187. b. 7. doboz. A Danuvia Rt. Napi Értesítője, 1944. november 14. sz. n.

³⁹² BFL XI. 187. b. 7. doboz. A Danuvia Rt. Napi Értesítője, 1944. november 16. sz. n.

elkerülhettünk volna.”³⁹³ Seiberth és az igazgatóság lehetőségei szerint próbált ellenállni a nyilasok önkényeskedésének, és a Danuvia kitelepítésének Németországba. Azonban a nyilasok erős nyomás alá helyezték a Danuvia igazgatóságát: „A kitelepítés erős presszióra történt, Princ, Faragó, Szelepcsényi fegyverrel fenyegették a vállalat vezetőségét, ha nem megy elég gyorsan.”³⁹⁴ A németek sem fukarkodtak a fenyegetőzéssel: „Egy alkalommal kijött a gyárba egy német tiszt két altiszttel és körülnéztek itt azzal, hogy felrobbantják a gyárat.”³⁹⁵

Az igazgatóság és a nyilas Üzemi Tanács közötti huzavona egészen december közepéig, a törzsgyár fertőrákosi kitelepítésének befejeződéséig elhúzódott. Ekkorra a vállalat igazgatósága is átköltözött a Sopron melletti Tómalomba.³⁹⁶ Seiberth Sándor utazása előtt a gyár ügyvezetésének feladatával ideiglenesen megbízta Székely László ügyvezető igazgatót, aki azonban az ostrom idején budai lakásában húzta meg magát,³⁹⁷ és csak 1945 március végén tért vissza a Danuviához. A budapesti törzsgyár vezetését, ahol egyedül az óraművesgyűjtő-gyártás maradt, az ostrom hajnalára kisajátította az Üzemi Tanács.

A Danuvia vállalati kultúráját meghatározta a paternalizmus. Seiberth Sándor vezérigazgatót valóságos személyi kultusz vette körül, az alkalmazottak és a tisztviselők is egymás között „a Vezér” néven emlegették. Seiberth a visszaemlékezések szerint „jó koncepciójú” és szociálisan gondolkodó ember volt, akire anyagi segítségkérés esetén is számíthattak a munkavállalói. Rotter Lajos igazgató az igazolási eljárás során a következőképpen emlékezett meg róla: „Dr. Seiberth Sándor mindent megtett, amit lehetett. A gyár volt az első Budapesten, amelyik fizetési szabadságot adott a munkásoknak, háztelket adtak, többször mondta az igazgatóknak, hogy nem bánnak úgy munkásokkal, mint ő szeretné.”³⁹⁸ Elsősorban az üzletpolitikában és a vállalati stratégia kialakításában jeleskedett. Zamaróczy Jenő ezzel szemben a Danuvia napi szintű ügyeit vitte, és kimagaslott a műszaki gárda koordinálásában. Székely László szerint „Zamaróczy ig. volt a gyár lelke, neki köszönheti a gyár, hogy ennyire fejlődött.”³⁹⁹

³⁹³ BFL XVII. 1683. 4. doboz. A 398/a. számú Igazoló Bizottság 1945. augusztus 15-én tartott ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

³⁹⁴ BFL XVII. 1683. 4. doboz. A 398/a. számú Igazoló Bizottság 1945. augusztus 2-án tartott ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

³⁹⁵ BFL XVII. 1683. 4. doboz. A 398/a. számú Igazoló Bizottság 1945. október 9-én tartott ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

³⁹⁶ GÁSPÁR F.: i. m. 45.

³⁹⁷ BFL XI. 187. b. 9. doboz. A Danuvia Rt. levele az Iparügyi Minisztérium részére, 1945. március 7. sz. n.

³⁹⁸ BFL XVII. 1683. 4. doboz. A 398/a. számú Igazoló Bizottság 1945. augusztus 25-én tartott ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

³⁹⁹ Uo.

A visszaemlékezések szerint a Danuviában kimagaslóak voltak a szociális támogatások a korszak más vállalataihoz viszonyítva. Az első olyan vállalatok közé tartozott, ahol bevezették a fizetett szabadságot mielőtt azt törvény írta volna elő.⁴⁰⁰ Miután 1939-ben országosan bevezették – jelezve a Danuvia elkötelezettségét a szociális támogatás iránt – a vállalatnál átlagosan 1–2 nappal több szabadság járt a dolgozóknak, mint amennyit a rendelet előírt.⁴⁰¹ Egyedi prémium-juttatási rendszert is kidolgoztak: „Prémium volt a vállalaton belül, ha valaki elkészített egy sürgős munkát, vagy munkakedvét akarták fokozni – ez jutalom címén volt elkönnyelve.”⁴⁰² 1934-től kezdve minden év karácsonyán a tíz évnél régebbi munkavállalók ajándékot kaptak, amely az „ezüst cigarettatárcától a motorkerékpáron keresztül a kisorsolt lakóházig terjedt.”⁴⁰³ Az önkéntes szociális kifizetések nagyságának mértékét jól mutatja, hogy Tarján Frida igazgatónő szerint 1943-ban ennek mértéke megközelítette a 2,5 millió pengőt.⁴⁰⁴ A kimagasló juttatások rendszere többek között azt szolgálta, hogy megtartsa a Danuvia a kiválóan képzett szakmunkásgárdáját és megelőzze a munkásmozgalmi szervezkedéseket. Ennek érdekében a menedzsment hosszú évekig nem is foglalkozott az alkalmazottak pártállásával annak ellenére, hogy a Danuvia kifejezetten „nemzeti keresztény alapokon álló”, jobboldali vállalat hírében állt. A Danuvia 50 éve című könyv szerint Seiberth egy 1932-ben írt levelében kifejtette, hogy alkalmazottai nagy része szocialista volt. Az alkalmazottak komfortjának növelésére az Angol utcai gyárban az 1930-as évektől számos szociális létesítményt felépítettek: mosdókat, zuhanyzókat, öltözőket, és egy üzemi étkezdét is.⁴⁰⁵

A vállalat nagy gondot fordított az alkalmazottak között a „Danuvia-család” érzésének kialakítására. Ennek érdekében kiemelt hangsúlyt fektettek kultúrára és a sportra. 1933-tól a Danuvia is saját futballcsapattal büszkélkedett. 1940-től egyéb sport szakosztályok is alakultak, a teljesség igénye nélkül sakk, birkózó, ökölvívó, teke, asztalitenisz, kézilabda, természetjáró, torna és horgász szakosztályok.⁴⁰⁶ A vállalatnak volt saját dalárdája, amely gyakran előadott a gyár alkalmazottjai részére szervezett táncestélyeken.⁴⁰⁷ Egyedülálló sportegyesületnek számított a Danuvia vitorlázó szakosztálya, amely élén Rotter Lajos igazgató állt, aki egyúttal

⁴⁰⁰ BFL XVII. 1683. 4. doboz. A 398/a. számú Igazoló Bizottság 1945. augusztus 29-én tartott ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

⁴⁰¹ GÁSPÁR F.: i. m. 47.

⁴⁰² BFL XVII. 1683. 4. doboz. A 398/a. számú Igazoló Bizottság 1945. augusztus 2-án tartott ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

⁴⁰³ GÁSPÁR F.: i. m. 47.

⁴⁰⁴ BFL XVII. 1683. 4. doboz. A 398/a. számú Igazoló Bizottság 1945. augusztus 2-án tartott ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

⁴⁰⁵ GÁSPÁR F.: i. m. 47.

⁴⁰⁶ Uo.; BFL XI. 187. c. 15. doboz. A Danuvia Rt. Levente Évkönyvének Kézirata, é. n. 11–16.

⁴⁰⁷ BFL XI. 187. c. 15. doboz. A Danuvia Rt. Levente Évkönyvének Kézirata, é. n. 14.

neves vitorlázórepülő sportember hírében állt. Seiberth vezérigazgató kiemelt összegekkel támogatta szakosztály működését. Erről tanúskodik, hogy a Danuvia vitorlázónak három vitorlázórepülő adományozott.⁴⁰⁸

Mindezekon túl a vállalatvezetés gondoskodott az igazgatóság „szórakoztatásáról” és az informális kapcsolatépítés lehetőségeinek kiépítéséről azzal, hogy a Danuvia saját vadászterületet bérelt.⁴⁰⁹ A szociális intézményrendszer sikeréről tanúskodik, hogy a Seiberth Sándorra sok évvel a Danuviából való kényszerű távozása után is tisztelettel, „Vezérként” emlegetve emlékeztek vissza az egykori alkalmazottak.

II. 3. 2. Vezetés és menedzsment 1945 és 1948 között

A II. világháború a Danuvia menedzsmentjét is alapjaiban rengette meg. A törzsgyárat kisajátító nyilas Üzemi Tanács tagjai szétszéledtek, a harcok megszűntével pedig a Vörös Hadsereg vette át a romos központ vezetését. Ezzel együtt a Danuvia Budapesten maradt tisztviselői és alkalmazottai hozzákezdtek a vállalatvezetés újjászervezéséhez, ugyanis a Danuvia zuglói gyára 1945 januárjában a harci események miatt felelős vezető nélkül maradt. Seiberth Sándor vezérigazgató és Zamaróczy Jenő igazgató még 1944. december 24-én elhagyták Budapestet. Előbb a Dunántúlra mentek, majd a vállalat kitelepített kirendeltségével együtt a mai Ausztria területére kényszerültek távozni.⁴¹⁰ Seiberth és Zamaróczy távozásakor a törzsgyár vezetésével megbízott Székely László igazgató a megbízatását – a többek között már említett okok miatt – „tovább adta” Rotter Lajos műszaki igazgatónak.⁴¹¹ A vezető tisztviselők közül leghamarabban – még januárban – Borbély Béla helyettes műszaki igazgató és Rotter Lajos műszaki igazgató tért vissza a vállalat zuglói gyarába.⁴¹²

A vállalathoz visszatért vezető tisztviselők és a kommunista mozgalomban résztvevő Danuvia-alkalmazottak együttműködésével jött létre a Danuvia első harcok utáni vezető szerve, vélhetően a szovjet katonák támogatását élvezve. Ez volt az 1945. január 20-án megalakult Danuvia Üzemi Tanácsa, amely nevével ellentétben semmilyen módon nem kapcsolódott a nyilas idők hasonló nevű intézményéhez.⁴¹³ Az új testület január 23-i ülésén elnöknek Borbély

⁴⁰⁸ Uo. 19.

⁴⁰⁹ BFL XVII. 1683. 4. doboz. A 398/a. számú Igazoló Bizottság 1945. augusztus 2-án tartott ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

⁴¹⁰ BFL XI. 187. b. 9. doboz. A Danuvia Rt. levele az Iparügyi Minisztérium részére, 1945. március 7. sz. n.

⁴¹¹ Lásd a 39. oldalon.

⁴¹² GÁSPÁR F.: i. m. 54.

⁴¹³ Uo.

Bélát gyárvezető minőségben, mint „az üzem teljhatalmú üzemi megbízottját.” A tanács döntése következőképpen határozta meg Borbély vezetési jogkörét: „személyi kérdésekben nem dönt, intézkedéseit pedig az üzemi tanácson keresztül végezi.”⁴¹⁴ Borbély kinevezésében valószínűleg közrejátszott az előélete, ugyanis „1917–1919-ben mint internacionalista harcolt a Szovjethatalom védelmében.”⁴¹⁵

Az elnökön kívül a tanács tagjai lettek Gyöngy József alelnökként, Viertl Gyula jegyzőként, valamint Rotter Lajos, Krsák István, Gerlei Lajos, Morvay Ádám, Bajzáth Sándor, Nagy István és Keserű Alfréd. Az alelnök Gyöngy József egyúttal az MKP-t is képviselte az szervben, és a jegyzőkönyv tanúsága szerint „közölte a párt utasításait a tanáccsal.” Gyöngy szerint „a Debreceni kormány a kommunista pártot bízta meg, hogy alakítsa meg a munkástanácsokat.”⁴¹⁶ A Gyöngy útján tolmácsoltak alapján az MKP bízta meg a Danuvia vezetésével Borbély Bélát, a jelenlevő tanácsstagok választásukkal lényegében csak végrehajtották a pártutasítást. Mindez arra utal, hogy jóval egy hónappal az üzemi bizottságok felállításáról szóló rendelt megjelenése előtt ad hoc jelleggel felálló szervek függési és hatásköri viszonyai meglehetősen tisztázatlanok és zavarosak voltak. A Danuvia esetében a felállított szerv az MKP-től függött, amelyről tanúskodik az üzemi tanács január 29-i jegyzőkönyve, ugyanis az ülésen Borbély az MKP pártközpontjából küldött képviselőknek nyújtott beszámolót a törzsgyár helyzetéről.⁴¹⁷ Feltételezhető, hogy az üzemi bizottságok működését szabályozó 50.100/1945. Ip. M. számú rendelet 1945. február 15-i megjelenéséig fennállt ebben a formában ez a tisztázatlan függési viszony.

A Danuvia Üzemi Tanácsának január 23-i „tisztválasztó” ülésén Borbély Béla kérésére a tanács bejegyeztetett abba, hogy „az üzem vezetésével” – megválasztott tisztség nélkül – Rotter Lajos legyen megbízva.⁴¹⁸ Borbély Béla és Rotter Lajos közötti pontos munkamegosztást nem lehet egyértelműen megállapítani, de az bizonyossággal kirajzolódik az iratokból, hogy 1945 első hónapjaiban közösen látták el a törzsgyár ügyvezetését. Mindenesetre a források alapján úgy tűnik, hogy Borbély a törzsgyár munkaszervezési és helyreállítási munkájára koncentrált, míg Rotter a vállalatot képviselte a hivatalos szervekkel történő tárgyalások során. A rendelkezésre

⁴¹⁴ BFL XI. 187. b. 11. doboz. A Danuvia üzemi tanácsának 1945. január 23-i ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

⁴¹⁵ GÁSPÁR F.: i. m. 47.

⁴¹⁶ BFL XI. 187. b. 11. doboz. A Danuvia üzemi tanácsának 1945. január 23-i ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

⁴¹⁷ BFL XI. 187. b. 11. doboz. A Danuvia üzemi tanácsának 1945. január 29-i ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

⁴¹⁸ BFL XI. 187. b. 11. doboz. A Danuvia budapesti üzemi bizottságának 1945. január 23-i ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

álló források alapján február elején kezdődhetett meg az üzemi tanács ideiglenes üzemi bizottsággá átalakításának folyamata.

Általánosságban érve az üzemi bizottságok 1944 végétől kezdve alakultak meg a szovjet csapatok által megszállt területek gyáraiban. Ezek az új intézmények – részben – a munkásság spontán kezdeményezésére szerveződtek,⁴¹⁹ de megalakításában kulcsszerepet játszottak a szervezett munkások, kiváltképpen az MKP régi-új párttagjai.⁴²⁰ Az MKP meglehetősen gyorsan felismerte az ebben rejlő lehetőségeket, amely minden bizonnyal nem véletlen. Ugyanis már a magyar kommunista emigráció 1944 szeptemberi–októberi moszkvai tanácskozásain kiemelték a „munkásellenőrzés” és a munkásszerveződések jelentőségét.⁴²¹

Az üzemi bizottságok működését, jogait először az 50.100/1945. Ip. M. számú rendelet szabályozta, amely a Magyar Közlönyben 1945. február 15-én jelent meg.⁴²² A jogszabály szerint az üzemi bizottságok hatásköre kiterjedt „a kérdéses üzemnek a munkaviszonyt illető összes ügyeire, úgymint a munkabérre, munka és szabadságidőre, az alkalmazottaknak a munkaviszonyból folyó jogainak érvényesítésére, közös gazdasági és jóléti érdekeire, (...) az alkalmazottakkal való bánásmódra, az alkalmazottak fegyelmi ügyeire, a munkaviszályok békés elintézésére, valamint a munkafeltételekre, a gyári munkarend és munkafegyelem összes kérdéseire (...), az üzemeknek a fasisztáktól megtisztítására, valamint olyan egyének eltávolítására, akik részt vettek az üzem megrongálásában.”⁴²³

Pákozdi Imre MKP-küldött és az üzemi tanács 1945. február 1-i megbeszéléséről készült jegyzőkönyv első sorai a Danuvia Üzemi Bizottságának üléseként nevezi az eseményt.⁴²⁴ Az ülés főtémája a Danuvia – egyébként drasztikusan megfogyatkozott – munkáslétszámának a további csökkentése volt. Erre a legnagyobb hatást az gyakorolta, hogy az MKP-küldött szerint a törzsgyár nem dolgozott megfelelő hatékonysággal a Vörös Hadsereg részére végzett frontmunkákon. Borbély Béla politikai megbízhatóság, családi állapot és szorgalom szempontjai alapján javasolta a személyi leépítést, amit a tanács elfogadott, és ennek végrehajtására felállított egy hármas bizottságot Rotter Lajos, Krsák István és Bajzáth Sándor

⁴¹⁹ HUNGLER Sára: A munkavállalói részvétel alakulása az 1944 és 1949 közötti Magyarországon. In *Múltunk* 2013/4. 41.

⁴²⁰ DR. JENEI Károly–RÁCZ Béla–STRASSENREITER Erzsébet (szerk.): *Az üzemi bizottságok a munkáshatalomért, 1944–1948*. Táncsics Kiadó, Budapest, 1966, 9–17.

⁴²¹ KOROM Mihály: A moszkvai magyar kommunista emigráció 1944. őszi megbeszélései a programkészítésről. In *Múltunk* 1993/1. 119–121.

⁴²² *Magyar Közlöny – Hivatalos Lap*. 5. szám (Debrecen: Magyar Állami Nyomda, 1945), 2–4.

⁴²³ Uo. 2–3.

⁴²⁴ BFL XI. 187. b. 11. doboz. A Danuvia budapesti üzemi bizottságának 1945. február 1-i ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

jelölésével.⁴²⁵ Pákozdi Imre MKP-küldött hozzászólásában kiemelte, hogy „a tanácsstagoknak kell jópéldát adni a munkában, a szorgalomban.”⁴²⁶ A létszámcökkentéssel kapcsolatban megjegyezte, hogy „szem előtt kell tartani azt, hogy a tisztviselői szám ne tengjen túl a munkáslétszámban a munkásság rovására.”⁴²⁷

A Danuvia iparügyi minisztériumnak 1945. március 7-én küldött levele szerint márciusra egyre több vezető tisztviselője tért vissza a vállalathoz, amely az ügyvezetés részleges normalizálódására enged következtetni. Munkára jelentkezett Füsti Molnár Lajos helyettes igazgató, Gosztonyi Iván helyettes műszaki igazgató, valamint „kereskedelmi vonalon” Tuschkán Artúr cégvezető és Tarján Frida osztályvezető. Ezzel kapcsolatban a levélben megjegyezte, hogy mindennek köszönhetően „a vállalat vezetését megfelelő szakértelemmel és tudással rendelkező egyének láthatják el.”⁴²⁸

A vezető tisztviselők visszatéréseivel összefüggésben változott az ügyvezetés céljára ad hoc jelleggel létrehozott üzemi tanács szerepe és összetétele. 1945. március 13-án Pákozdi Imre MKP-küldött és az üzemi tanácsstagok egy része határozott a Danuvia ideiglenes üzemi bizottságának létrehozásáról. A vonatkozó kormányrendelet figyelembevételével felállított üzemi bizottság tagja Joó István, Gyöngy József, Pákozdi Imre, póttagja Heizler József, Németh István és Nagy István lett egészen addig,⁴²⁹ amíg lehetővé nem vált az üzemi bizottsági választások megtartása. Borbély Béla és Rotter Lajos az 50.100/1945. Ip. M. számú rendelet szerint vezető tisztviselőknél minősültek, ami miatt nem kerülhettek be az üzemi bizottságba, ugyanis a jogszabály értelmezése alapján meghatározott alkalmazottak lehettek csak tagjai.⁴³⁰ Az üzemi bizottság ebben az összetételben 1945. március 29-ig funkcionált, amikor is lezajlottak a Danuviában az első üzemi bizottsági választások. Ennek eredményeként a megválasztott üzemi bizottság tagjai: Häusler József, Gallián István, Pákozdi Imre, Földessy Ernő, Joó István, Sári Pál, Máthé Kálmán, Viertl Gyula, póttagjai: Gyöngy József, Bajzáth Sándor, Kubis Antal, Szilágyi Sándor, Szalay László, Krsák József, Szennyeyi Béla és Kovács Gyula lettek.⁴³¹ Az üzemi bizottság tagjainak többsége az MKP tagjai közül kerültek ki.⁴³² Ezt

⁴²⁵ Uo.

⁴²⁶ Uo.

⁴²⁷ Uo.

⁴²⁸ BFL XI. 187. b. 9. doboz. A Danuvia Rt. levele az Iparügyi Minisztérium részére, 1945. március 7. sz. n.

⁴²⁹ BFL XI. 187. b. 11. doboz. A Danuvia budapesti üzemi bizottságának 1945. március 13-i ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

⁴³⁰ *Magyar Közlöny – Hivatalos Lap*. 5. szám (Debrecen: Magyar Állami Nyomda, 1945), 3.

⁴³¹ BFL XI. 187. b. 11. doboz. A Danuvia budapesti üzemi bizottságának 1945. március 29-i ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

⁴³² GÁSPÁR F.: i. m. 55.

megelőzően, még 1945 februárjában alakult meg a Danuvia pártszervezete, amelynek titkára Balogh Béla volt.⁴³³

A másnap tartott ülésen az üzemi bizottság határozott a tisztségekről. Elnöke Häusler József, ügyvezetője Gallián István, ellenőre Pákozdi Imre lett. Ugyanekkor döntöttek a többi bizottsági tag munkaköréről. Viertl Gyula a közélelmezés biztosításának feladatát kapta, és munkáját segítve beosztották mellé beszerzőnek Gyöngy Józsefet. Az adminisztrációs ügyek lebonyolítását Joó Istvánra, a műszaki ügyek felügyeletét Máthé Kálmánra, a szakszervezeti és kulturális ügyek vitelét Sári Pálra, és az ifjúsági és sportügyek intézését pedig Földessy Ernőre bízták.⁴³⁴ A megválasztott üzemi bizottság az ügyvezetés feladatkörét ugyan már nem töltötte be, de a kiosztott feladatkörök is mutatják, hogy a törzsgyár munkaszervezésére, személyzeti politikájára és az alkalmazottak szociális ügyeinek menedzselésébe számottevően beavatkozott. Az üzemi bizottság április 3-i ülése tovább erősíti ezt a megállapítást, ugyanis a jegyzőkönyv szerint az ügyvezetéssel folytatott megbeszélés és megegyezés alapján a munkások felvételére, a szabadságolás engedélyeztetésére és a tisztviselők beosztásába beleszólási jogi felhatalmazást kapott a szerv. Ezzel együtt az üzemi bizottság hatásköre közelebb állt a februári kormányrendeletben meghatározottakhoz, mint az üzemi tanács működéséhez.

A megváltozott szerepkörű üzemi bizottságnak a vállalat személyi politikájára gyakorolt befolyását jól mutatja a Danuvia igazolási eljárásának előkészítése 1945 tavaszán. Már 1945. március 13-án az Ideiglenes Üzemi Bizottság megalakulásakor sor került – a jegyzőkönyv tanúsága szerint – a szervezeten belül egy igazoló bizottság felállítására Bajzáth Sándor, Krsák István és Sári Pál részvételével.⁴³⁵ Ezek alapján arra lehet következtetni, hogy a Danuvia Üzemi Bizottságánál jóval a vonatkozó jogszabályok megalkotása előtt elkezdődött a vállalat alkalmazottainak és tisztviselőinek előzetes „igazolása”. Azonban az említett jegyzőkönyvön kívül nincs olyan forrás, amely ennek az üzemi bizottságon belül felállított igazoló bizottság működésére utalna. Mindenesetre ezek alapján feltételezhető, hogy a Danuvia Üzemi Bizottsága előzetes információgyűjtést végzett az alkalmazottak között az 1944-es eseményekről.

Hivatalosan a Magyar Közlönyben 1945. május 30-án kihirdetett 2.480/1945. M. E. számú rendelet írta elő a honvédség tagjainak, valamint a honvédelmi igazgatás körében szolgálatot

⁴³³ Uo.

⁴³⁴ BFL XI. 187. b. 11. doboz. A Danuvia budapesti üzemi bizottságának 1945. március 30-i ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

⁴³⁵ BFL XI. 187. b. 11. doboz. A Danuvia budapesti üzemi bizottságának 1945. március 13-i ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

teljesítő polgári alkalmazottak igazolását.⁴³⁶ Mivelhogy a Danuvia a II. világháború alatt hadiüzemként funkcionált, a vállalat igazolási eljárása hivatalosan ennek a jogszabálynak a kihirdetése alapján indult meg. Az üzemi bizottság szerepe az igazolásban több aspektusban is megmutatkozott. A jogszabály végrehajtására az ugyanakkor kihirdetett 24.300/1945. Eln. ig. biz. H. M. számú rendelet szerint az eljárásra kötelezettnek igazoló nyilatkozatot kellett szerezni az üzemében működő illetékes üzemi bizottságtól.⁴³⁷ Az 1945. május 2-án kihirdetett 1.080/1945. M. E. számú rendelet alapján, melynek rendelkezései alkalmazandónak minősültek a 2.480/1945. M. E. számú rendelet szerint, az igazoló bizottság tagságába az érintett üzem alkalmazottjaiból is be kellett hívni valakit, amely az esetek többségében az üzemi bizottság egyik tagját jelentette.⁴³⁸

A Danuvia Üzemi Bizottsága 1945. május 11-én fordult levélben a Budapesti Nemzeti Bizottsághoz igazoló bizottság kiküldése tárgyában.⁴³⁹ A 398/a. számú Igazoló Bizottság 1945. június 21-én tartotta az alakuló ülését.⁴⁴⁰ A bizottság elnökének Tausz Jánost, a Szakszervezeti Tanács kiküldöttjét választották. A pártok küldöttjein túl a Danuvia részéről Gallián István üzemi bizottsági tag lett a szerv tagja, amely egyúttal jelzi az üzemi bizottság befolyását is az igazolásokra. Az igazoló bizottság 1945. június 21-től 1946. április 17-ig tartott ülései során a vállalat 382 alkalmazottjának és tisztviselőjének igazolási eljárását tárgyalta le. Ennek során 355 személyt igazoltak, 27 fővel szemben pedig elmarasztaló ítéletet hoztak.⁴⁴¹ Köztük volt Kranz József igazgató, akit hosszas tárgyalás után 1945. november 20-án az igazoló bizottság egyhangúlag állásvesztésre ítélt illetmények folyósítása nélkül.⁴⁴² A döntés körülményei miatt szándékos politikai beavatkozás sejthető, amelyhez a Danuvia Üzemi Bizottsága is asszisztált. Ugyanis azon kívül, hogy 1944 őszén Seiberth kérésére Kranz tagja lett a nyilas üzemi tanácsnak, semmilyen bűncselekményt vagy kihágást nem sikerült rábizonyítani. Ráadásul a meghallgatott tanúk többsége is Kranz számára pozitív vallomást tett. Kranz József az igazoló bizottság döntése ellen fellebbezett. A Budapesti Népbíróság 1946. december 2-án tartott fellebbviteli tárgyalásán hozott határozatával helyben hagyta az igazoló bizottság döntését.⁴⁴³

⁴³⁶ *Magyar Közlöny – Hivatalos Lap*. 39. szám (Budapest: Magyar Állami Nyomda, 1945), 2.

⁴³⁷ *Uo.* 2–5.

⁴³⁸ *Magyar Közlöny – Hivatalos Lap*. 20. szám (Budapest: Magyar Állami Nyomda, 1945), 1–3.

⁴³⁹ BFL XVII. 1683. 4. doboz. A Danuvia Üzemi Bizottságának levele a Budapesti Nemzeti Bizottsághoz igazoló bizottság kiküldése tárgyában, 1945. május 11. sz. n.

⁴⁴⁰ BFL XVII. 1683. 4. doboz. A 398/a. számú Igazoló Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1945. június 21. sz. n.

⁴⁴¹ BFL XVII. 1683. 4. doboz. Kimutatás a 398/a. számú Igazoló Bizottság tevékenységéről, d. n. sz. n.

⁴⁴² BFL XVII. 1683. 4. doboz. A 398/a. számú Igazoló Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1945. november 20. sz. n.

⁴⁴³ BFL XVII. 1683. 2. doboz. A Budapesti Népbíróság határozata Kranz József igazolási határozatának fellebbviteli ügyében, sz. n.

1945 március végén Székely László igazgatónak a Danuviához visszatérését követően került előtérbe a vállalatvezetés jogi helyzetével kapcsolatos tisztázatlanságok kérdése.⁴⁴⁴ Az üzemi bizottság 1945. május 5-i ülésének napirendjére is felkerült a probléma. Gallián István ismertette az igazgatósági dilemmát, „mely szerint jelenleg csak olyan igazgatók vannak a gyárban, akik cégjegyzésre nem jogosultak.”⁴⁴⁵ Székely igazgató, aki szintén részt vett a tanácskozáson, megoldásként „csonka” vállalati közgyűlés összehívását vetette fel a Danuvia új igazgatóságának megválasztása céljából Kranz József igazgató vezetésével, aki az egyetlen vállalatnál tartózkodó nagyrésztvényes és bejegyzett igazgatósági tag volt 1945 tavaszán.⁴⁴⁶

Erre azonban nem kellett sort keríteni. Ugyanis az 1945. április 28-án megjelent vezető nélkül maradt vállalatok további működésének biztosítása tárgyában hozott 1.560/1945. M. E. számú rendelet alapján lehetőség nyílt arra, hogy egy alternatív megoldással oldják meg a problémát.⁴⁴⁷ A rendelet 2. §-a alapján az iparügyi miniszter igazgatósági tagokat rendelhetett ki azokhoz a vállalatokhoz, amelyek részvényesei és vezető tisztviselői Magyarország határain kívül tartózkodtak.⁴⁴⁸ A jogszabályra hivatkozva 1945. június 6-án a Danuvia kérte Borbély Béla, Székely László és Rotter Lajos igazgatósági tagként kirendelését a vállalathoz.⁴⁴⁹ Az iparügyi miniszter pozitív döntését követően 1945. június 25-én tartotta az újjáalakuló ülést a Danuvia Rt. igazgatósága. Az igazgatóság elnöke Kranz József lett, tagjai Székely László, Rotter Lajos és Borbély Béla lettek. Ezzel egyidejűleg az új igazgatóság döntött a távollétében akadályoztatott Seiberth Sándornak, Liphay Lajosnak és Bárczy Boldizsárnak a cégjegyzékből törléséről. Ugyanezen az ülésen született meg a döntés a vállalat nevének megváltoztatására is, amelynek következtében ismét „Danuvia Ipari és Kereskedelmi Rt.” lett a Danuvia hivatalos cégneve.

Az 1945 utáni igazgatósági ülések egyik szembeötlő újdonsága volt, hogy az igazgatósági tagokon kívül rendszeresen részt vettek az üzemi bizottság vezetői, legtöbbször Häusler József és Gallián István. Az üzemi bizottság jelenlévő tagjai ráadásul egyáltalán nem passzív szemlélők voltak, gyakran közreműködtek az ülések napirendi pontjainak megvitatásában, valamint javaslatokat tettek és előterjesztéseket is benyújtottak. Mindez azt bizonyítja, hogy az üzemi bizottság képviselőit megillette a tanácskozási jog az igazgatóság ülésein.

⁴⁴⁴ GÁSPÁR F.: i. m. 55.

⁴⁴⁵ BFL XI. 187. b. 11. doboz. A Danuvia budapesti üzemi bizottságának 1945. május 5-i ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

⁴⁴⁶ Uo.

⁴⁴⁷ *Magyarországi Rendeletek Tára 1945.* IX. évfolyam (Budapest: Magyar Belügyminisztérium, 1945), 126–127.

⁴⁴⁸ Uo. 126.

⁴⁴⁹ BFL XI. 187. b. 9. doboz. A Danuvia Rt. levele az Iparügyi Minisztérium részére, 1945. június 6. sz. n.

Azonban 1946 januárjától az üzemi bizottság képviselői kihasználta a Danuvia újraindításában és civiltermelésre való átállásában egyre inkább jelentkező súlyos problémákat, amelyek következményeként egyre gyakrabban vádolt alkalmatlansággal és súlyos felelősséggel egyes igazgatósági tagokat és azok távozását indítványozták. Az üzemi bizottság követeléseinek első áldozata az 1946 elején éppenséggel az MKP és az első üzemi bizottság által kiemelt és „teljhatalmú gyárvezetőnek” megített Borbély Béla lett.⁴⁵⁰ Borbély Bélát a jegyzőkönyvek szerint a Danuvia gépkocsijavítási projektjének kudarca miatt terhelte felelősség, de ennek okán az üzemi bizottság nyomására kellett távoznia 1946 áprilisában.⁴⁵¹ Azonban túlzás lenne az igazgatóságon belüli személyi változások felelősségét teljes egészében az üzemi bizottságra fogni, ugyanis a vállalatvezetésen belül is egyértelműen megvoltak, láthatóvá váltak a törésvonalak. Erről tanúskodnak a következő sorok: „Székely László ü. v. ig. azon megállapítását, hogy a vállalatot ő vezeti, Rotter ig. kétségbevonja azzal, hogy még annak idején megállapodtak abban, hogy Tarján Frida, Székely László, Borbély Béla és Rotter ig. közösen vezetik a vállalatot és minden ügyletet megbeszélnek. Szerinte Székely ig. ettől a megbeszéléstől eltért és sok esetben önhatalmúan intézkedik és nem informálja Tarján Frida igazgatót és őt az ügyekről. Egyes osztályok foglalkoztatását, pl. szerkesztését, teljesen egyénileg végzi anélkül, hogy a dolgokat megbeszélné.”⁴⁵²

A vállalat krízishelyzetét tovább súlyosbította a jóvátételi óragyártás egyre kilátástalanabb helyzete, ami további közvetlen hatással járt a személyi változásokra. Az igazgatóság az üzemi bizottság támogatásával lépéseket tett Zamaróczy Jenő helyettes vezérigazgató hazahívására, aki méltán kitűnő szervező és menedzser hírében állt évtizedes tapasztalattal felvértezve. Zamaróczy hazatérése már az igazgatóság 1945. szeptember 28-i ülésén felmerült, amellyel kapcsolatban kérte „Häusler József Ü.B. elnököt ennek keresztülvitelére, amennyiben az Ü.B. szavatosságot vállal, hogy Zamaróczy Jenő budapesti hazatéréséről reá nézve semmiféle következmény származni nem fog és számára az esetleges visszautazást biztosítják.”⁴⁵³ A vállalat helyzetének és a svájci gép- és óraalkatrész-beszerzésének ismertetése mellett valószínűleg a helyettes vezérigazgató Budapestre történő meghívása is tárgyként szerepelt Rotter Lajos, Tarján Frida és Seiberth Sándor, valamint a Danuvia többi Lenzingben tartózkodó vezetője által az oda- és visszaút során tartott megbeszéléseken. Ez az első dokumentált kapcsolatfelvétel a vállalat magyarországi és a II. világháború alatt külföldre távozott vezetői

⁴⁵⁰ BFL XI. 187. a. 1. doboz. Jegyzőkönyv a Danuvia igazgatóságának 1946. január 23-i üléséről, sz. n.

⁴⁵¹ Uo.; GÁSPÁR F.: i. m. 59.

⁴⁵² BFL XI. 187. a. 1. doboz. Jegyzőkönyv a Danuvia igazgatóságának 1946. március 26-i üléséről, sz. n.

⁴⁵³ BFL XI. 187. a. 1. doboz. Jegyzőkönyv a Danuvia igazgatóságának 1946. szeptember 28-i üléséről, sz. n.

között, amelyről Rotter 1946. január 23-i beszámolójában szűkszavúan annyit közölt, hogy „a Vezérékkel sok mindent átbeszéltek.”⁴⁵⁴ Zamaróczy Jenőnek a hazahívása legközelebb 1946. március 26-án került napirendre a Danuvia igazgatósági ülésén, és határozatot hoztak Tarján Frida, Székely László és Häusler József üzemi bizottsági elnök sürgősen lebonyolítandó lenzingi utazásáról.⁴⁵⁵ A „Vezérékkel” történt tárgyalásról 1946. július 1-én számolt be Székely László igazgató, amely során megegyezés született Zamaróczy három héten belüli hazatéréséről. A beszámoló szerint Seiberth Sándor vezérigazgató távlati visszatérése is felmerült, amelyet a „Vezér” az ausztriai Lenzingben őrzött Danuvia-szerszámgépek hazaszállításához kapcsolt.⁴⁵⁶

Zamaróczy Jenőt hivatalosan az igazgatóság 1946. augusztus 22-én kérte fel a Danuvia vezetésére.⁴⁵⁷ Megérkezését követően a vállalt rentabilitásának érdekében hozott intézkedések részeként az üzemi bizottsággal egyetértésben létszámleépítést kezdeményezett. A személyi változások az igazgatóságot is érintették: ennek következtében 1946 novemberében az óragyártás kudarca miatt távozott Rotter Lajos műszaki igazgató és Székely László ügyvezető igazgató.⁴⁵⁸ 1946 végén az igazgatóság elnöke, Kranz József is elvesztette állását, ugyanis december 2-án a Budapesti Népbíróság a fellebbviteli tárgyalásán helyben hagyta az igazoló bizottság állásvesztést kimondó ítéletét. Annak érdekében, hogy az igazgatóság jogilag működőképes maradjon, Zamaróczy megkérte Rottert és Székelyt, hogy a Danuviától távozásuk mellett tartsák meg igazgatósági tagságukat a legközelebbi közgyűlésig.⁴⁵⁹ Zamaróczy Jenő helyettes vezérigazgatónak vélhetően érdekében álltak ezek a személyi változtatások, ugyanis a források szerint nem tudtak az igazgatósági tagok hatékonyan együttműködni a Danuvia érdekében.

Zamaróczy Jenő a vállalat csúcsvezetőjeként – az üzemi bizottság támogatását élvezve – minden bizonnyal hatékonyabban tudta végrehajtani a főrésztvényesek elgondolásait a Danuvia jövedelmezőségének elérése érdekében. Megjegyzendő, hogy 1947 elejétől az állami szervekkel történő levelezésben Zamaróczy mellett megjelent Tarján Frida igazgató aláírása

⁴⁵⁴ BFL XI. 187. a. 1. doboz. Jegyzőkönyv a Danuvia igazgatóságának 1946. január 23-i üléséről, sz. n.

⁴⁵⁵ BFL XI. 187. a. 1. doboz. Jegyzőkönyv a Danuvia igazgatóságának 1946. március 26-i üléséről, sz. n.

⁴⁵⁶ BFL XI. 187. a. 1. doboz. Jegyzőkönyv a Danuvia igazgatóságának 1946. július 1-i üléséről, sz. n.

⁴⁵⁷ BFL XI. 187. a. 1. doboz. Jegyzőkönyv a Danuvia igazgatóságának 1946. augusztus 22-i üléséről, sz. n.

⁴⁵⁸ BFL XI. 187. a. 1. doboz. Jegyzőkönyv a Danuvia igazgatóságának 1946. november 8-i üléséről, sz. n.

⁴⁵⁹ A Danuvia 1948. január 14-én jegyzett közgyűlési beszámolója szerint az igazgatóságnak két tagja volt: Zamaróczy Jenő és Rotter Lajos. A felügyelőbizottság pedig egyetlen tagot számlált: dr. Doby Ivor. BFL XI 187. f. 3. doboz. A Danuvia igazgatóságának jelentése a közgyűlés számára, 1948. január 14. sz. n.

is. Annak ellenére, hogy egyelőre nem került elő dokumentum Tarján igazgatósági tagként és/vagy cégjegyzésre jogosultként való beiktatására.

Szükség lehetett a vizálykodástól mentes, határozott irányításra, ugyanis különböző okokból 1947-ben a Danuvia tulajdonosainak és az üzemi bizottságnak is érdekében állt – egy megfelelő megállapodás megkötésével – a vállalat állami kezelésbe vétele, bérbeadása. A különbség abból adódott, hogy míg a vállalat részvényesei ezt egy ideiglenes, kényszerű megoldásnak tartották a vállalat megmentéséért Seiberth Sándor visszatéréséig, addig az üzemi bizottság vélhetően az államosításhoz vezető folyamat első lépésének.

A vállalatvezetésben 1947 elején bekövetkezett változások egyik szembeűnő momentuma az igazgatósági ülések jegyzőkönyveinek teljes hiánya, amely alátámasztja azt, hogy az igazgatóság funkcióját ekkorra már egy személy birtokolta. A bérbeadási procedúra rendeződése ellenére 1947 márciusában a Nehézipari Központ már delegálta külön megbízottját a Danuviához Takáts László főmérnök személyében, akin keresztül képviseltette magát a vállalatvezetésben az átmeneti időszak alatt.⁴⁶⁰ Az igazgatósági ülések helyett az iratanyagban 1947. május 30-tól megtalálható ún. vezérigazgató vezetésével megtartott értekezletek váltak a legfőbb vállalatvezetői fórummá, amelyeken részt vettek a Danuvia vezető tisztviselői, üzemi bizottságának tagjai, valamint Takáts László, a Nehézipari Központ megbízottja egyaránt. Zamaróczy távollétében Takáts László vezette az üléseket, amely egyben jelzi a Nehézipari Központ egyértelmű befolyását a Danuvia irányításában. 1947 tavaszától a Nehézipari Központot – Takáts személyes jelenlétén túl – ténylegesen is bevonták a vállalat vezetésébe. Ebben az időszakban a Danuvia ügyvezetésében döntés nem történt a Nehézipari Központ tájékoztatása és hozzájárulása nélkül. A Nehézipari Központ Revizori Osztálya rendszeresen vizsgálta a vállalat könyvelését és pénzügyi helyzetét. Ezenfelül a Danuvia vezetése pénzügyi tranzakciót is csak a Nehézipari Központ hozzájárulásával – és az üzemi bizottság ellenjegyzésével – hajhatott végre. Ugyancsak a Nehézipari Központ bevonásával került sor a munkaszervezés racionalizálására, amit a Danuvia óragyártásának 1947-es évre tervezett felfuttatása céljából hajtottak végre.

A vállalatvezetés metódusában bekövetkezett szembeűtlő változások ellenére a Danuvia állami kezelésbe vétele jogilag rendezetlen volt, hiszen még 1947 végén is Zamaróczy Jenő helyettes vezérigazgató és Tarján Frida igazgatónő vezette a céget. Új igazgatóság megalakítására a

⁴⁶⁰ BFL XI. 187. b. 11. doboz. A Danuvia budapesti üzemi bizottságának 1947. március 27-i ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

Nehézipari Központtól kirendelt személyek részvételével nem került sor. Az ellentmondás egyik oka talán a bérleti szerződés tekintetében az állam és a Danuvia részvényesei között fennálló vitás helyzet volt. Az 1947. december 22-i megállapodás értelmében a részvénytulajdonosok számára kedvezőtlenebb szerződésmódosítás történt, amely a Nehézipari Központnak előnyösen a bérlőre vonatkozó pénzügyi kockázatot csökkentette.⁴⁶¹ A Danuvia vállalatvezetésére tekintettel a Nehézipari Központ és Zamaróczy Jenő között a következő megállapodás született: „A Danuvia Ipari és Kereskedelmi r.t. közgyűlése a legrövidebb időn belül összehívandó, azon új igazgatóság és felügyelő bizottság választandó meg. Mindkét testületbe egyharmad – egyharmad megosztás szerint tagokat az Elhagyott Javak Kormánybiztossága, Önök (a Nehézipari Központ – a szerző megjegyzése) és a részvénytársaság meghatalmazottja /: jelenleg én (Zamaróczy Jenő – a szerző megjegyzése) /: jelöl ki. Ha az elhagyottság a bérleti időn belül szűnik meg, akkor a Kormánybiztos kijelölési joga is Önökre száll át.”⁴⁶²

A megállapodásról 1947. december 24-én készült jelentés alapján a Nehézipari Központ régóta nehezményezte a fennálló állapotot, mely szerint „Nyomatékosan rá kell mutatnunk arra a körülményre is, hogy a Pénzügyi Főosztálytól nyert információ szerint a Danuviánál mindeddig egyáltalán nem működik egy, a NIK (a Nehézipari Központ – a szerző megjegyzése) által kinevezett teljes jogkörű vezető és így a Danuvia nevében ügyleteket máig is az eddig is cégjegyzési jogosultsággal bíró tisztviselők kötnek. Ez az állapot a NIK-re nézve súlyos veszélyekkel járhat és így sürgősen szükségét látjuk, hogy az idemellékelt megállapodás alapján is a NIK küldjön ki cégvezetőként egy delegáltat, aki egyrészt a NIK részéről cégjegyzésre jogosult, másrészt a Danuvia ügyvitelét állandóan ellenőrizheti. Tájékoztatásul még megjegyezzük, hogy az új igazgatóság megalakítása a közeljövőben megtartandó forintmérleg megállapító közgyűlésen fog megtörténni és ezután kerülhet sor az új cégbejegyzésekre. A cégjegyzőként delegálandó személy nevének sürgős közlését kérjük.”⁴⁶³ A dokumentumon kézzel írt megjegyzés arra figyelmeztet, hogy még 1948. január 29-én sem volt Nehézipari Központ által kinevezett vállalatvezető a Danuvia élén. A fellelhető iratok alapján megállapítható, hogy a Danuvia vezetői a vállalat pénzügyi helyzetét összegző átadási mérleget és a közgyűlési beszámolót is elkészítették, de az új igazgatóságot és felügyelőbizottságot megválasztó közgyűlés megtartása továbbra is elmaradt. Ebben változást az 1948. március 26-án hatályba lépett államosítási törvény sem hozott. Ugyanis a Danuvia 50 éve c. munka szerint

⁴⁶¹ MNL OL XIX-F-32 101. doboz. A Danuvia bérleti szerződésének módosítása, 1947. december 22. sz. n.

⁴⁶² Uo.

⁴⁶³ MNL OL XIX-F-32 101. doboz. A Danuvia Rt. részvényeiről való megállapodás, 1947. december 24. sz. n.

az Iparügyi Minisztérium „csak” 1948. július 7-én küldte ki az államosított Danuvia első vállalatvezetőjét Demeter György személyében, tehát ez az időpont tekinthető korszakhatárnak a vállalt vezetésében. Ezzel párhuzamosan az óragyártást megszüntették, és a Danuvia profilját átállították forgácsolószerszám-gyártásra. Demeter alig egy évig állt a Danuvia élén, ugyanis az iparügyi tárca 1949. március 1-jével megszüntette a megbízatását, és helyette Maracskó Lászlót rendelte ki vállalatvezetőnek.⁴⁶⁴ Ennélfogva a profilváltás befejezése már Maracskó nevéhez fűződött, de ez már lényegében a vállalat egy későbbi korszakának története.

III. A Fegyvergyár története

III. 1. A Fegyvergyár 1891 és 1945 közötti története

III. 1. 1. Az alapításától az I. világháború végéig

A Fegyvergyár létrehozása az Osztrák-Magyar Monarchia időszakába nyúlik vissza. Az alakuló közgyűlésére Budapesten, 1891. február 21-én került sor, ezt követően február 24-én jegyezték be az új vállalatot, Fegyver- és Gépgyár Rt. néven.⁴⁶⁵ Az alapszabálya szerint fegyver- és fegyveralkatrészek gyártására, továbbá szerszámgépek és egyéb gyártmányok előállítására rendezkedett be.⁴⁶⁶ A vállalat központi gyára Budapesten, a Soroksári út 158. szám alatt volt, később Kőbányán és Törökbálinton létesült egy-egy üzemegysége. A Fegyvergyár először a közös hadseregben rendszeresített gyalogsági lőfegyverek készítésére kapott megrendelést az államtól. 1899-től tábori tarackokat és ágyútarozékokat is készítettek.⁴⁶⁷

Az osztrák, német és magyar befektetők közreműködésével létrehozott vállalat részvényesei között 1894-ben megjelent a Magyar Általános Hitelbank, és rövid időn belül a részvények többségének tulajdonosa lett.⁴⁶⁸ A Hitelbank ilyen irányú vállalkozása nem volt egyedi eset, ugyanis 1880-as évek végétől – más magyar pénzüzetekhez hasonlóan – egyre nagyobb méretekben vásárolt részesedéseket az ország ipari ágazataiban, illetve részt vett vállalatok alapításában. A folyamat eredményeképpen az I. világháború hajnalán a Hitelbank Magyarország legnagyobb vállalatbirodalmát építette ki, amelyhez ekkor 63 vállalat

⁴⁶⁴ BFL VII. 2. e. 11737 (1920) 2734. doboz. A Danuvia alapszabálya, 1923. február 28. sz. n.

⁴⁶⁵ MNL OL XXIX-F-363-o 98. doboz. Reiner Róbert: A Fegyver és Gázkészülékgyár ipartörténete (1935–1980), 1985. április. 22. 1–2.

⁴⁶⁶ SÁRKÖZI Z.: i. m. 376–377.

⁴⁶⁷ TEMESVÁRY Ferenc: Fejezetek a Magyar Fegyvergyár történetéhez I. In *Folia Historica* 5. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1977, 155–160.; TEMESVÁRY Ferenc: Fejezetek a Magyar Fegyvergyár történetéhez II. In *Folia Historica* 6. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1978, 161–179.

⁴⁶⁸ SÁRKÖZI Z.: i. m. 376–378.

tartozott.⁴⁶⁹ A vas- és gépiparban – a Fegyvergyáron kívül – Hitelbank terjeszkedésének állomásait a következő alapítások és érdekeltségvállalások jelzik: Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt. (1887), Újpesti Hajógyár (később Danubius, 1894), Diesel-motor Rt. (1898), Ganz és Társa Villamossági Rt. (1906), Magyar Fémkohó és Vegyipar Rt. (1910), és Láng L. Gépgyár Rt. (1911).⁴⁷⁰ A Hitelbank részvényérdekeltségének növelésével párhuzamosan megjelentek a Fegyvergyár vezetésében a bank bizalmi emberei. Így került a vállalathoz többek között Frommer Rudolf, aki 1903-tól a vállalat kereskedelmi igazgatója, majd 1914-től vezérigazgatója lett. Frommer a vállalatvezetésen túl elévülhetetlen érdemeket szerzett fegyverkonstruktorként is, az elkövetkező évtizedek során kézilőfegyverek sorozatának szabadalmi fűződnék a nevéhez.⁴⁷¹

Az első világháború kirobbanásának köszönhető növekvő fegyvergyártás a vállalat fejlődésére is kedvezően hatott. Az ekkoriban indított nagy beruházások eredményeként a fegyvergyártás rendkívüli mértékben felgyorsult, amellyel összefüggésben a munkások létszáma 1917-re már több mint 4.500 főt számlált.⁴⁷² A háború befejezését követően a hadianyag gyártás jószerivel teljesen megszűnt, ugyanis a megszálló román csapatok a gyárat kifosztották, elhurcolták a legértékesebb gépeket, a félkész termékeket és a nyersanyagokat is. A foglalkoztatottak száma lecsökkent kb. 800 főre.⁴⁷³

III. 1. 2. Az I. világháború végétől 1935-ig

Az I. világháború befejezését követő években a hadianyaggyártásban érdekelt vállalatoknál, így a Fegyvergyárnál is erős visszaesés következett be. A fegyveres harcok végére a szakképzett munkaerő kivérzett, de a megmaradt munkások közül sokan munkanélküliekké váltak. Ráadásul a hadiipari termelésre használható energia- és nyersanyagkészlet összezsugorodott. A Tanácsköztársaság alatt a hadiipar helyzete tovább romlott, a Vörös Hadsereg ellátása tovább apasztotta a még fellelhető erőforrásokat. A román megszálló hadsereg pedig 1,5 milliárd korona értékben zsákmányolt – elsősorban – a hadiipari vállalatok gépparkjaiból, berendezéseiből és anyagkészletéből. Ráadásul az I. világháborút lezáró 1920. június 4-én aláírt

⁴⁶⁹ TALLÓS György: *A Magyar Általános Hitelbank (1867–1948)*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1995., 123.

⁴⁷⁰ Uo. 126.

⁴⁷¹ SÁRKÖZI Z.: i. m. 380–381.

⁴⁷² Uo. 388.

⁴⁷³ TEMESVÁRY Ferenc: Fejezetek a Magyar Fegyvergyár történetéből III. In *Folia Historica* 9. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1981, 155.

trianoni békediktátum drákói szigorral korlátozta Magyarország haderejének és hadiiparának működését. A honvédség létszámát 35 ezer főben maximalizálta, amely egyúttal determinálta a hadiipari termelés lehetőségeit is. A szerződés előírta, hogy hadianyagot csupán egyetlen, állami tulajdonú gyár állathatott elő.⁴⁷⁴ Minden más hadianyag előállítására, raktározására szolgáló létesítményt meg kellett szüntetni, illetve átalakítani polgári munkára. A szakképzett dolgozókat el kellett bocsátani, a hadiiparban használt gépeket meg kellett semmisíteni vagy át kellett állítani polgári békegyártásra. Ezen túlmenően Magyarországnak megtiltották, hogy fegyvert, lőszer, és egyéb hadiparinak minősülő terméket exportáljon, illetve importáljon. A békediktátum értelmében megszerveződött a Szövetséges Katonai Ellenőrző Bizottság, amely rendszeresen ellenőrizte az előírások betartását.⁴⁷⁵

Ilyen körülményekből adódóan törölték az I világháború alatti állami megrendeléseket részben vagy teljes egészében jellemzően részleges vagy teljes kártérítés nélkül. Ennek következtében az 1920-as évek első éveiben a Fegyvergyár valamennyi gyártási ágazatát a termelés nagyfokú csökkenése jellemezte. Az 1924 és 1935 közötti években a vállalat különféle civil termékek, többek között vas- és fémmegmunkálásra szolgáló gépek, gépipari szerszámok, Dieselmotorok, közlőművek, háztartási mérlegek, faipari esztergapadok, kovácsolt tömegcikkék, szürkevas- és fém öntvények gyártásába fogott. Ugyanekkor megindult a külföldön is nagy keresletnek örvendő, polgári használatra szánt lőfegyverek, azaz sörétes vadászpuskák, kiskaliberű golyós puskák és öntöltő pisztolyok gyártása.⁴⁷⁶ A hadianyaggyártás visszaesésének egyéb üzleti következményei is lettek. 1922-ben a Fegyvergyár Soroksári úti gyártelepének kihasználatlanná vált telekrészén megalakult a Hazai Fésűsfonó- és Szövőgyár Rt.,⁴⁷⁷ amit a Hitelbank és a Kohner bankház német tőkés érdekcsoportokkal közösen alapított. A magyar csoport 50%-os érdekeltségén a Kohner bankház és a Hitelbank egyenlő részben osztozott. A

⁴⁷⁴ A Trianoni szerződés ezen előírásainak betartására 1922. január 7-én a minisztertanács döntése nyomán megalapították az Állami Hadianyaggyárat, amellyel valójában állami felügyelet alá vonták a hadianyaggyártásban érdekelt vállalatokat. Ugyanis az Állami Hadianyaggyár telephellyel nem rendelkezett, feladata a különféle hadiüzemek munkájának koordinálása volt. Ebben az összefüggésben – gyakorlatilag alvállalkozói minőségben – a kézilőfegyvergyártás a Fegyvergyárban megmaradt, igaz meglehetősen csökkentett és korlátozott mértékben. Az állam a hadianyaggyár felállításával módot talált a magyar hadiipar túlélésének biztosítására a katonai ellenőrzés 1927-es enyhüléséig.

⁴⁷⁵ DOMBRÁDY Lóránd–KOVÁCS Vilmos: A magyar hadiipar a trianoni békediktátumtól a második világháború végéig 1919–1945. In: *A magyar hadiipar története. A kezdetektől napjainkig 1880–2015*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2016, 99–100, 105–106.

⁴⁷⁶ SÁRKÖZI Z.: i. m. 397–398.

⁴⁷⁷ Hazai Fésűsfonó- és Szövőgyár Rt.: A magyar és német üzleti körök által 1922. március 7-én alapított vállalat Magyarország első fésűsfonalat és fésűsszövetet előállító gyára lett. A két világháború közötti Magyarország egyik legfontosabb gyapjúipari textilgyárává vált. Bővebben lásd: KORONKAI Ákos: A Hazai Fésűsfonó- és Szövőgyár története (1922–1945). In *Tanulmányok Budapest Múltjából 21*. Budapest Történeti Múzeum, Budapest, 1980, 219–267.; RÁCZ Béla: A Hazai Fésűsfonó- és Szövőgyár története (1945–1975). In *Tanulmányok Budapest Múltjából 22*. Budapest Történeti Múzeum, Budapest, 1980, 268–312.

Hitelbank az új vállalat részvényeit elsősorban a Fegyvergyáron keresztül birtokolta. Ugyanekkor a magyar és német befektetők az új vállalkozás és a Fegyvergyár villamosenergia szükségletének kedvezményes áru biztosítására a Soroksári úti gyártelep egy másik részén energiaszolgáltató létesítményt alapítottak Erőtelepek Rt. néven. Ugyancsak létrehoztak Ferencvárosi Ingatlan Rt. néven egy ingatlantársaságot, amelyen keresztül fizették a Hazai Fésűsfonó- és Szövőgyár és az Erőtelepek által használt ingatlanok bérleti díjait, amelyek a Fegyvergyár tulajdonában maradtak.⁴⁷⁸

A Fegyvergyár vállalatvezetése által készített, a nyilvánosságnak szánt üzleti jelentések és zárszámadások adatai alapján a cég 1926 és 1929 között dinamikusan növekvő nyeresége – és a válságidőszak átvészélése is – az új gyártmányok kiválóságának és növekvő keresletének volt köszönhető. Azonban a valóság teljesen más képet mutatott, mert ezek a nyilvános jelentések a közvélemény és a Szövetséges Katonai Ellenőrző Bizottság megtévesztése érdekében készültek. Ezt legjobban a Fegyvergyár többségi részvénytulajdonával rendelkező anyaintézete, a Hitelbank által – a polgári igények kielégítését szolgáló egyes termékek 1925–1932 közötti forgalmáról – készített jelentés igazolja. Ebből kiderül, hogy a civil termékek forgalma a várakozásoktól eltérően gyenge képet mutatott. Ettől függetlenül tény, hogy a Fegyvergyár rátért az említett polgári cikkek tömeges előállítására, amely következtében a katonai megrendelések teljesítése csökkenő tendenciát mutatott. A nyilvános jelentésekben szereplő kedvező üzleti eredmények és a foglalkoztatottsági adatok valójában úgy jöttek ki, hogy a honvédség számára bizalmasan kezelt szállítások eredményeit, és az ennél fogva növekvő foglalkoztatottságot a békecikkekénél mutatták ki.⁴⁷⁹

A Hitelbanktól származó adatok alapján kirajzolódik, hogy a Fegyvergyár fő profilja továbbra is a haditermelés maradt. Jól mutatja ezt az, hogy az 1925–1932 közötti években a polgári és hadiszállítások a következőképpen alakultak: míg 1925-ben a szállítások 34%-a polgári, 66%-a honvédelmi cikket tett ki, addig 1932-ben ez az arány a civil termékek esetében 10%-ot, a haditermékénél pedig 90%-ot mutatott. Nyolc év adatainak összesítéséből kitűnik, hogy az 1925–1932 közötti évek 38.617.000 pengős összforgalmából 31.771.000 pengőt, azaz 82%-ot a hadiszállítások tettek ki.⁴⁸⁰ A kimutatások részletei alapján a fegyvergyártás 1925-ben és 1926-ban 95M puska és kurtály, 12M Frommer Stop és Frommer Liliput öntöltő pisztolyok, vadászpuskák, valamint kiskaliberű sportpuskák gyártását ölelte fel. A lőfegyver portfólió

⁴⁷⁸ KORONKAI Á.: i. m. 219–222.

⁴⁷⁹ SÁRKÖZI Z.: i. m. 398–399.

⁴⁸⁰ MNL OL XXIX-F-363-o 98. doboz. Reiner Róbert: A Fegyver és Gázkészülékgyár ipartörténete (1935–1980), 1985. április. 22. 3.; SÁRKÖZI Z.: i. m. 399.

1927-ben az 07/12M Schwarzlose géppuskával, 1931 után pedig az 29M öntöltő pisztollyal, valamint az 31M puskával bővült.⁴⁸¹

Hosszas diplomáciai egyeztetéseket követően 1926. november 27-én a szövetséges hatalmak megbízottjai enyhítettek Magyarország hadiipari tiltásain, amelynek következtében hivatalosan is engedélyezték a Fegyvergyár részére kézi- és gépfegyverek előállítását honvédelmi céllal. Ezt követően 1924. március 31-én megszűntette működését a Szövetséges Katonai Ellenőrző Bizottság, amellyel az állandó ellenőrzéseket felváltotta az időszakos vizsgálatok rendszere.⁴⁸² Ezzel összefüggésben 1927-ben a Fegyvergyár és a HM jelentős szerződést kötött 1927–1932 közötti időtartamra évenként 400 darab 07/12M Schwarzlose géppuska, illetve tartozékok szállítására. A szerződés történetét érdemes részletesebben tárgyalni, mert a vállalat jövedelmezőségére nézve hosszú távú következményeket okozott. A HM a szerződés megkötésekor kilátásba helyezte, hogy hosszú távon ötezer darab géppuskát kíván megrendelni, azzal a kikötéssel, hogy típuson belül, illetve más hasonló fegyverre módosíthatja eredeti elképzeléseit. A HM a szerződéskötés feltételeként kötelezte a Fegyvergyárat géppuskagyártási kapacitásának évi 500 darabra növelésére, valamint egy évi anyagszükséglet felhalmozására, és az ehhez megfelelő berendezkedésre 1928 végéig. A gyártás indulásakor nagy segítséget jelentett, hogy a honvédelmi tárca a Fegyvergyár rendelkezésére bocsátott ezer darab géppuska gyártásához szükséges nyersanyagot 43 milliárd korona értékében. Később azonban egyre nagyobb gondot jelentett a megfelelő mennyiségű gyártáshoz szükséges anyag beszerzése, ugyanis – elsősorban a magyarországi – üzleti partnerek nem tartották be a szállítási határidőket. A gyártás előmozdítása és új géppark beszerzése céljából a HM hozzájárult mintegy 4 millió pengő előleg kifizetéséhez is, amit a vállalat hat év alatt köteles volt törleszteni. Azonban a HM, hogy érdekeltté tegye a Fegyvergyárat az átállásra, magára vállalta a kölcsön kamatjainak fizetését. A szerződés következményeként a HM és a vállalat kapcsolata évekig jónak bizonyult. 1932 áprilisában megújították az 1931 végén lejárt 1927-es géppuskaszerződést. Mindezek alapján megállapítható, hogy a Fegyvergyár létét az I. világháborút követően is a hadikincstár számára teljesített megrendeléseknek köszönhetette.⁴⁸³

A haditermelésre támaszkodó túlzott egyoldalúság azonban hamarosan veszélybe sodorta a vállalat jövedelmezőségét. 1933 végére a Fegyvergyár anyagi gondjainak döntő része az 1930–1932 közötti évek géppuska szállításainak kincstári hátralékából származott, amely szerint az

⁴⁸¹ KOVÁCS V. i. m. 124–125.

⁴⁸² Uo. 111.

⁴⁸³ TEMESVÁRY F. (1981): i. m. 157–162.

állam 11,8 millió pengővel tartozott a vállalatnak. A Kincstár ezt a tartozást nem ismerte el, amelyet az 1927-es szerződésben megfogalmazott fizetési formák értelmezése határozott meg. Eszerint a szállított géppuskák kifizetésének módja a részletrendelések kiadásával kapcsolatban megrendelésenként állapítandó meg, „annak szemmel tartásával, hogy a gyár a történt szállítások arányában késedelmes fizetés által károsodást ne szenvedjen.”⁴⁸⁴ Az ambivalens szövegezésen a vállalat próbált változtatni, azonban a HM ellenállása miatt változatlan maradt. A Fegyvergyár tárgyalásokat kezdeményezett az állammal, hogy legalább a késedelmes fizetés kamatjainak törlesztését elérje. 1934-re a pénzügyminisztérium a kérdést úgy zárta le, hogy jelezte a vállalatnak: ha a kamatigényét nem engedi el, vagy nem mérsékli, a tőkére sem fognak fizetéseket teljesíteni. Így a Fegyvergyár a vitában alulmaradt, nem tudta elérni a hátralék kifizetését.⁴⁸⁵

Ugyancsak problémát jelentett a HM beígért megrendeléseinek késése miatti kártérítési igény. Az 1927-es alapszerződésben a HM ugyan kötelezettséget vállalt évi 400 darab géppuska megrendelésére, de ezt 1928-ban 9 havi, 1929-ben 10 havi, 1930-ban 12 havi, míg 1931-ben 4 havi késedelemmel tette meg. A szerződés egyéb vonatkozásaival kapcsolatban is gondok merültek fel. A Fegyvergyár a HM részéről kilátásba helyezett 5.000 darab géppuska megrendelésének figyelembevételével szerszámozta fel a gyártósort. Azonban a Kincstár csupán 2.400 darab géppuskát rendelt meg, a további 2.600 darab megrendelése változatlanul csak kilátásban maradt, ugyanakkor a HM kötelezte a Fegyvergyárat a szükséges anyagok beszerzésére.⁴⁸⁶

A vitás kérdések miatt a Fegyvergyár és a HM viszonya fokozatosan romlott. Lehetséges, hogy ezzel összefüggésben fogalmazódott meg a honvédelmi tárcának azon álláspontja, amely szerint a vállalat túl magas árakkal dolgozott. A HM szerint ezt a Fegyvergyár annak érdekében tette, hogy aránytalanul magas nyereséghez juttassa a részvényeseket.⁴⁸⁷ További negatív fejleménynek bizonyult, hogy 1933-tól a HM erősen csökkentette a Fegyvergyár részére adott megrendeléseket. Azonban ennek okait inkább a gazdasági válság nyomán kialakult súlyos anyagi helyzetben kell keresni. Emiatt a honvédelmi tárca – számolva a Fegyvergyár üzemének redukciójával is – csak annyi megrendelést adott, amely éppen elegendő volt a vállalat anyagi bukásának elkerülésére. A Fegyvergyár pénzügyi adataiból kitűnik, hogy az 1933–1935 közötti

⁴⁸⁴ Idézi: TEMESVÁRY Ferenc: Fejezetek a Magyar Fegyvergyár történetéből IV. In *Folia Historica 11*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1983, 137.

⁴⁸⁵ TEMESVÁRY F. (1983): i. m. 138.

⁴⁸⁶ Uo.

⁴⁸⁷ SÁRKÖZI Z.: i. m. 399.

évek értékesítése a becslések szerint az 1927–1932 közötti évek eladásának 15–30%-ára becsülhető. Ezt a részleges üzemszünettel járó időszakot a vállalat vezetése a gépi berendezések és felszerelések javítására és karbantartására használta fel. A Fegyvergyár 816 ezer pengőt fordított a termelőapparátus bővítésére és modernizációjára, de a gépeket és berendezéseket a vállalat többségében saját műhelyeiben, munkásaival állította elő és újította fel. Ezeknek a „belső” beruházásoknak az értéke nem szerepelt a nyilvános mérlegekben. Ugyancsak nem tüntették fel azokat a gépeket és berendezéseket sem, amit a géppuskagyártásra való felszerelés kapcsán szerzett be a vállalat a HM közreműködésével.⁴⁸⁸

A Fegyvergyár munkásainak létszáma az 1926 és 1933 közötti időszakban a gazdasági helyzetben végbement folyamatoknak megfelelően változott, alkalmazkodva a konjunktúra és a dekonjunktúra által támasztott követelményekhez.⁴⁸⁹ A vállalat munkáslétszáma 1926-ban 708 főt számolt, amely 1929-ben a kedvező üzleti működés következtében felemelkedett ezer före. Az alkalmazottak létszáma azonban a korábban ismertetett válság következtében 1933-ban visszaesett alig 351 före.⁴⁹⁰

III. 1. 3. Fúzió a Lámpagyárral és a nagy beruházások kezdete

Az 1935-ös év nagy változásokat hozott a Fegyvergyár számára. A vállalat kritikus anyagi helyzetét a főrészvényes Hitelbank rendhagyó lépés végrehajtásával kísérelte meg javítani. Ez volt a Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt. és a Fegyvergyár 1935-ös fúziója. A két vállalat hasonló rentabilitási problémákkal küzdött, éppen ezért vált mindkét cég számára kívánatosá az egyesülés.⁴⁹¹ A Fegyvergyár 1932 után csak annyi honvédelmi megrendelést kapott, amely éppen életben tartotta a vállalatot. A HM és vállalat között kialakult feszült viszony és az állam pénzügyi problémái miatt a Fegyvergyár kapacitása kihasználatlan maradt, amely a rezsiköltségek rossz elosztásában és üzleti veszteségben nyilvánult meg. Ráadásul továbbra is meglehetősen kilátástalanok voltak az említett géppuskaszerződésből származó állammal szembeni követelések kiegyenlítésének lehetőségei, ugyanekkor az anyaintézmények számító Hitelbankkal szembeni tartozások pedig növekedtek. A Lámpagyár is hasonló nehézségekkel

⁴⁸⁸ Uo. 400.

⁴⁸⁹ TEMESVÁRY F. (1983): i. m. 140–150.

⁴⁹⁰ SÁRKÖZI Z.: i. m. 402.

⁴⁹¹ TEMESVÁRY F. (1983): i. m. 163–169.

nézett szembe, legfontosabb cikkeinek a lámpáknak és a csillároknak a kereslete visszaesett, egyúttal a piacon a gyártmányainak ára jelentősen zuhant.⁴⁹²

A Fegyvergyár és a Lámpagyár főrészvényese, a Hitelbank felismerte, hogy a két érdekelttség életképességét csak abban az esetben tudja biztosítani, ha új tőkebefektetéssel korszerű, új gyártási ágazatokra is berendezkedő, fokozott haditermelésre alkalmas gyárakká alakítja azokat. Ennek feltétele volt a HM-el fennálló viták rendezése, amelyre az 1935 közepétől elkezdődött tárgyalások nyomán került sor. A kulcskérdés a Kincstárral szembeni fegyvergyári követelések sorsa volt. Ennek nagy részét a Hitelbank elengedte, ennek következtében pedig megegyeztek a tárgyalópartnerek az említett vitás kérdésekben. 1935. szeptember 6-án már a két vállalat elhatározott fúziójára tekintettel a HM és a Fegyvergyár 120 ezer darab 35M puskáról kötött szerződést 1.128.000 pengő értékben, amit az 1936/37. üzleti év kezdetével nyolc év alatt kellett teljesíteni évi 15 ezer darab leszállításával.⁴⁹³ Ugyanebben az összefüggésben a Lámpagyár is kapott egy 9 millió pengő értékű tüzérségi gránát megrendelést 1937. december 31-i határidővel. Ezt követően került sor 1935. november 15-én a Fegyvergyár és a Lámpagyár fúziójára, amely keretében az előbbi vállalat magába olvasztotta az utóbbit. A Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt. név alatt létrejött új részvénytársaság alaptőkéjét 5.440.000 pengőben állapították meg. Kibocsátottak 28.800 darab új részvényt, amit az alaptőke gyors biztosítása érdekében a Hitelbank vett át 1.440.000 pengőt befizetve, ilyen módon emelte fel a korábbi 4 millió pengős alaptőkét.⁴⁹⁴

A vállalat új korszakát már nem Frommer Rudolf vezérigazgatóval kezdte meg, aki 1935. november 1-jén két évtizedes szolgálatot a háta mögött tudva nyugdíjba vonult. A nyugdíjaztatás oka alapvetően a honvédelmi tárcával korábban elmérgesedett viszony volt. Frommer ugyanis a HM-el szemben minden körülmények között érvényesíteni akarta a Fegyvergyár érdekeit. Kritizálta a HM nyomásgyakorlási módszereit, nem értett egyet a tárgyalások menetével és a fizetési alkudozások eredményeivel, valamint az általa egyoldalúnak tartott szerződések megkötésével. Ennélfogva a Hitelbank fokozatosan arra a meggyőződésre jutott, hogy a HM-hez fűződő viszony javításának egyik legnagyobb személyi akadálya a Fegyvergyár vezérigazgatója. Frommer – felmérve, hogy az általa képviselt álláspont miatt mozgástere beszűkült – még a fúziós szerződés megkötése előtt nyugdíjba

⁴⁹² SÁRKÖZI Z.: i. m. 414.

⁴⁹³ Uo. 415.; TEMESVÁRY F. (1983): i. m. 174.

⁴⁹⁴ MNL OL XXIX-F-363. 98. doboz. Reiner Róbert: A Fegyver és Gázkészülékgyár ipartörténete (1935–1980), 1985. április 22. 3.

vonult.⁴⁹⁵ A vezérigazgatói székben a honvédelmi tárccával jó kapcsolatokat ápoló lámpagyári igazgató, Dammang András⁴⁹⁶ követte, akinek a neve már Frommer lemondása előtt egyre gyakrabban felmerült, mint lehetséges utód az egyesített vállalat ügyvezetésének élén.⁴⁹⁷ Dammang vezetése alatt a vállalatnál nagyszabású innovációk, változások történtek. A munkák közvetlenül megkezdődtek a fúziót követően: megindult az Fegyvergyár Soroksári úti gyáranak félkész álló épületeinek befejezése, valamint a volt Lámpagyár gyártórészlegeinek Kőbányáról a Soroksári útra történő átköltöztetése és korszerűsítése.⁴⁹⁸ Az átköltöztetés 1936 májusában kezdődött és július végére fejeződött be, de a Soroksári úti gyáron belül folyó átalakító és átcsoportosító munkálatok áttevődtek egészen az 1937-es évre. Ezzel párhuzamosan a volt Lámpagyár kőbányai telepén 1936 második felétől 1937 közepéig felépítettek egy új henger- és présművet. A HM-el folytatott tárgyalások eredményeképpen 1937 januárjától kivitelezésre került egy új gyártelep felépítése Törökbálinton, amely a Fegyvergyár tüzérségi lőszeralkatrész-összeszerelő üzeme lett. A felszerelési és berendezési munkálatok mintegy három hónap alatt, 1937 márciusában befejeződtek.⁴⁹⁹

A nagyszabású munkák teljesítéséhez szükséges beruházások finanszírozását a Hitelbank magára vállalta. A HM ellenben megígérte, hogy a Fegyvergyárnak behozatali vámmentességet fog kieszközölni az iparügyi-, kereskedelmi- és pénzügyi tárcaánál mindazon nyersanyagokhoz, gépekhez, felszerelésekhez és készülékekhez, amelyeket import útján tervez beszerezni a hadiipari megrendelések teljesítése érdekében. A honvédelmi tárca továbbá biztosította a Hitelbank vezetőit arról, hogy a vállalat a beszerzésekhez szükséges devizákat exportfelártól mentesen szerezheti be.⁵⁰⁰ Mindezek nyomán 1935 és 1938 között jelentős beruházások történtek, amelyek méretét jól szemlélteti a Fegyvergyár ingatlanjai, gépparkja és berendezései értékének alakulása. Míg a vállalat összes állótöke értéke 1935-ben 11.076.596

⁴⁹⁵ MNL OL Z 58 35. csomó 139. tétel. Az 1935. szeptember 17-i végrehajtó bizottsági ülés jegyzőkönyve, 386–387.

⁴⁹⁶ Dammang András (1891–?) üzletember, gyári igazgató. Az I. világháborúban tüzérfőhadnagyként teljesített szolgálatot. 1933 és 1935 között a Lámpaárugyár Rt. igazgatója. 1935-től 1944-ig az Fegyvergyár vezérigazgatója. Megbízását, állítólag, katonai körökkel fenntartott kiváló kapcsolatainak köszönhetette. Vezetése alatt a vállalat nagyszabású innovációkat, bővítéseket, és géppark modernizációt hajtott végre, amely nagymértékben összefüggött a Darányi-kormány győri programjával. A II. világháború alatt jó kapcsolatban állt a németekkel, valószínűleg ennek köszönhetően került 1944-ben a német befolyás alá került Alumínium, Bánya és Ipar Rt. élére. 1945-ben Németországba menekült. Lásd: SÁRKÖZI Z.: i. m. 414, 417–419, 431–432, 445.; ANDRÁSSY Antal: *Ahol a vörös út vezet... A Bakonyi Bauxit Vállalat és jogelődjeinek története a dokumentumok és visszaemlékezések tükrében*. Veszprém megyei Lapkiadó Vállalat, Budapest, 1973, 52, 81.

⁴⁹⁷ SÁRKÖZI Z.: i. m. 414.

⁴⁹⁸ *Honi Ipar*, 11-12. szám (Budapest: Honi Ipar Kiadóhivatala, 1936), 25.

⁴⁹⁹ MNL OL XXIX-F-363. 98. doboz. Reiner Róbert: *A Fegyver és Gázkészülékgyár ipartörténete (1935–1980)*, 1985. április 22. 3.

⁵⁰⁰ SÁRKÖZI Z.: i. m. 415.

pengőt tett ki, addig 1938-ra értéküket már 21.091.422 pengőben állapították meg, azaz szinte megduplázódott. A három év alatt végrehajtott beruházások óriási méretét még jobban mutatja az, hogyha számba vesszük: a vállalat alapításától 1935-ig terjedő 45 év alatt hozzátevőlegesen 11 millió pengő beruházás történt. Tehát közel annyi, mint az említett három év alatt beruházott 10 millió pengő. Az 1935 novemberétől 1938 végéig eszközölt beruházások a Fegyvergyár üzemei között a következőképpen oszlottak meg: a Soroksári úti törzsgyárba 3.727.000 pengőt, a kőbányai zománc-, fémhenger- és présműbe 4.690.000 pengőt, a törökbálinti tüzérségi lőszerüzemben pedig 2.269.000 pengőt fordítottak.⁵⁰¹

Ennek következtében látványosan megnövekedett a termelés pengőértéke, amely az 1935-ös 4.452.924 pengőről 1938-ra 22 millió pengőre emelkedett. Tehát az 1935. év termelési értéke hozzátevőlegesen ötszörösére nőtt 1938-ra. Hasonlóan gyorsütemben növekedett a termelés összértékén belül a hadicélokra történő gyártás értéke: míg 1935-ben csupán az össztermelés értékének 10,3%-át, addig 1938-ban már 61%-át tette ki. Fontos azonban megjegyezni, hogy a fegyvergyári profilt képviselő cikkeken túl a polgári termékeknél túlsúlyban voltak a Lámpagyár termékei, úgymint a lámpaáruk, a csillárok, a zománcdények és zománckádak. 1935-ben és 1936-ban még ezek a civil termékek alkották a gyártás gerincét, de előkelő helyüket a katonai gyártás 1937-es túlsúlyát követően is megőrizték. Azonban 1938-tól kezdve egyértelműen a haditermelés határozta meg a gyártási profilt, amely már összhangban állt a Darányi Kálmán miniszterelnök által hivatalosan meghirdetett 1938. évi „Győri program” néven elhíresült – de láthatóan jóval korábban elkezdődött – beruházási tervvel.⁵⁰²

Az 1936 és 1938 közötti évek az eladások tekintetében a nagy fellendülés képét mutatják: míg 1936-ban az eladási forgalom értéke 6.786.573 pengő volt, addig 1938-ban már 21.046.593 pengő volt. Az 1936-os évhez viszonyítva az 1938. év teljesítménye 210%-al emelkedett.⁵⁰³ Ebben döntő szerepet játszott az, hogy a teljesített honvédségi szállítások értéke tizenegyszeresen felülmúlta az 1936-os szintet.⁵⁰⁴

Az eladási forgalom lehangolóan döntő hányada belföldi értékesítésből adódott, a növekvő tendencia az exportot nem érintette: míg 1936-ban az exportforgalom pengőértéke 1.327.425 pengő volt – amely az összforgalmon belül 19,6%-ot tett ki – addig ez az érték 1938-ra 1.673.464 pengőre emelkedett, de ez csak az összforgalom 7,9%-át jelentette ekkorra. A

⁵⁰¹ Uo. 416–418.

⁵⁰² Uo. 418–419.

⁵⁰³ Uo. 419.

⁵⁰⁴ MNL OL XXIX-F-363. 98. doboz. Reiner Róbert: A Fegyver és Gázkészülékgyár ipartörténete (1935–1980), 1985. április 22. 10.

Fegyvergyár üzleti kapcsolatai ebben az időszakban többek között a következő országokra és területekre terjedtek ki: Albánia, Algéria, Egyesült Királyság, Ausztria, Belgium, Líbia, Bulgária, Ciprus, Dél-Afrika, Dél-Amerika, Egyiptom, Franciaország, Görögország, Hollandia, India, Jugoszlávia, Lengyelország, Marokkó, Mexikó, Norvégia, Olaszország, Irán, Palesztina, Románia, Svájc, Svédország, Szíria és Törökország. Az export forgalom tekintetében különösen Egyiptom, Franciaország, India, Olaszország, Románia és Törökország emelkedett ki.⁵⁰⁵

A nagyfokú fejlődés a Fegyvergyár foglalkoztatási mutatóit is pozitív irányba mozdították. A vállalat adatai szerint a munkások és tisztviselők száma 1935. december 31-én 2.133 fő volt, amely szám 1938. december 31-ére 6.058 főre emelkedett.⁵⁰⁶

III. 1. 4. A Fegyvergyár a II. világháború alatt

A II. világháború kitörése az Fegyvergyár számára is elhozta a nagy változások idejét. Az 1939. évi II. tc. alapján 1939 szeptemberében „honvédelmi munkára igénybevett” üzemmé nyilvánították a Fegyvergyárat, és „A” kategóriájú hadiüzem besorolást kapott.⁵⁰⁷ A rendelkezés alapján elkezdődött a Fegyvergyárnak a maximális termelőképességre átállítása a meghosszabbított 10–11 órás műszak mellett. A jogszabály alapján a polgári termelés drasztikus leépítése is megkezdődött. A vállalat kapacitását a HM-megrendelések szinte teljesen lekötötték, amihez 1941-től kezdve a német hadianyagmegrendelések is hozzájárultak.⁵⁰⁸ Becslések szerint a Fegyvergyár 1939 és 1944 között mintegy 400 millió pengő értékű megrendelést kapott.⁵⁰⁹ A „Fegyvergyár története 1891–1948” című munka mérlegadatok alapján számított becslése szerint a hadianyagforgalom 1940-ben látványosan felfutott, majd visszaesés alakult ki, amit 1943-ban és 1944-ben az addigi legmagasabb szintet túlmutató növekedés követett.⁵¹⁰

⁵⁰⁵ SÁRKÖZI Z.: i. m. 420–421.; TEMESVÁRY Ferenc: Fejezetek a Magyar Fegyvergyár történetéből V. In *Folia Historica 12*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1984, 129–132.

⁵⁰⁶ MNL OL XXIX-F-363. 98. doboz. Reiner Róbert: A Fegyver és Gázkészülékgyár ipartörténete (1935–1980), 1985. április 22. 13.

⁵⁰⁷ TEMESVÁRY F. (1984): i. m. 149.; BFL XXV.1.a. 3556/1945. Fábry Ferenc és társai perének jegyzőkönyve, 1945. október 31. 80–81.; MNL OL XIX-F-1-rr 6. doboz. Üzemi kataszter a Fegyvergyárról, 1948. szeptember 23. sz. n.

⁵⁰⁸ TEMESVÁRY Ferenc: Fejezetek a Magyar Fegyvergyár történetéből VI. In: *Folia Historica 13*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1987, 194.

⁵⁰⁹ SÁRKÖZI Z.: i. m. 427–428.

⁵¹⁰ Uo. 429.

A Fegyvergyár a második világháború kezdetén a hagyományos gyalogsági lőfegyverek és lőszer gyártására volt berendezkedve. A hagyományos könnyűfegyverzet tekintetében a vállalat különböző mintájú és kaliberű puskát, ismétlőpisztolyt, géppuskát, gránátvetőt gyártott.⁵¹¹ Ezenfelül egyedileg vagy kissorozatban készített lövész-, és versenypuskákat, fegyveralkatrészeket, valamint páncéltörő ágyútalpat is. A vállalat fegyvergyártó részlege a törzsgyárban működött, amely gyártósorai – a gépparkfejlesztésekkel együtt – jórészt még az első világháború előtti évekből származtak és erősen elhasználódott állapotban voltak. A Fegyvergyár II. világháború alatti maximális havi kapacitása puskából 12 ezer darabot, öntöltő pisztolyból ötezer darabot, géppuskából 80–100 darabot, gránátvetőből pedig 100 darabot számlált.⁵¹²

A korábban termelésre előkészített típusokon túl a II. világháború számos újfajta fegyvertípus gyártásának „meghonosítását” és tömegtermelésre előkészítését eredményezte. Ennek következményeként indult meg a 42M világítópisztoly gyártása, amelyet 1942-től szállítottak a HM részére. Magyar és német kívánságra a Fegyvergyár jelentős kapacitását csoportosítással készült a Király-féle 43M géppisztoly gyártásra. Az új géppisztoly szerkezeti rajzait 1943-ban a Danuviától kapta meg a vállalat. Előzetes tervek alapján először havi ezer, majd kétezer darab 43M géppisztoly készítését irányozták elő, szállításukat pedig a honvédség részére 1944. július 1-jén kellett volna megkezdeni. A vállalat 1944-ben – hosszas előkészületek után – csekély számban gyártott 36M nehézpuskát is.⁵¹³ A géppisztoly és a nehézpuska gyártásának kibontakozását a Fegyvergyár törzsgyárát érintő légitámadások, majd a kitelepítés végül megakadályozta. Mindenesetre a 43M géppisztoly projektjének fontosságát jelzi, hogy a kitelepített részleggel is folytatni tervezték a gyártását. A HM illetékes megbízottja csak 1945 márciusában nyilvánította meghiúsultnak a géppisztolygyártást.⁵¹⁴

Hasonlóan végződött a 42M géppuska gyártási terve, amellyel a honvédségnél addig rendszerben álló Schwarzlose-géppuskát akarták felváltani. A 42M géppuska német szabadalom volt, tervrajzait a Fegyvergyár 1943 februárjában kapta meg Németországból.

⁵¹¹ Ez többek között az 1931M, az 1935M, (1943-tól) az 1943M puskákat, valamint az 1929M és 1937M öntöltő pisztolyokat, a Schwarzlose géppuska továbbfejlesztett 1907/1931M variánsát, és az 50mm-es 1939M gránátvetőt jelentette.

⁵¹² SÁRKÖZI Z.: i. m. 429.; MNL OL XXIX-F-363. 98. doboz. Reiner Róbert: A Fegyver és Gázkészülékgyár ipartörténete (1935–1980), 1985. április 22. 16.; A korabeli számításokkal szemben az 1948-ban készített üzemi összeírások némileg eltérő II. világháború alatti maximális havi kapacitásról tájékoztatnak: 7500 darab puska, ötezer darab öntöltő pisztoly, 100 darab géppuska, valamint 100 darab gránátvető. MNL OL XIX-F-1-rr 6. doboz. Üzemi kataszter a Fegyvergyárról, 1948. szeptember 23. sz. n.

⁵¹³ DOMBRÁDY L.: i. m. 300.

⁵¹⁴ MNL OL XXIX-F-363. 98. doboz. Reiner Róbert: A Fegyver és Gázkészülékgyár ipartörténete (1935–1980), 1985. április 22. 15.

Előzetesen 13.500 darab géppuska megrendelését kötötték le a vállalatnál 30 millió pengő értékben. A tervek szerint a gyártást 1944 júliusában, a szállítást pedig 1945. január 1-jén kellett megkezdeni. Ez teljes egészében meghiúsult a háborús események miatt, amely végül azt eredményezte, hogy a Fegyvergyár egyetlen 42M géppuskát sem tudott legyártani.⁵¹⁵

A vállalat Soroksári úti törzsgyárában és a törökbálinti telephelyén lőszergyártásra is berendezkedett. A törzsgyárban üzemelő lőszergyártó műhely pisztoly-, világítópisztoly-, és géppisztoly töltényt készített napi 40.000–50.000 darabos mennyiségben.⁵¹⁶ A törökbálinti tüzérségi részlegben különféle típusú és űrméretű légvédelmi-, páncéltörő- és aknagránátokat, valamint nyeles kézigránátot gyártottak. A törökbálinti üzembrész teljes kapacitása a kisebb űrméretű tüzérségi lőszeremből napi 2.000–3.000 darab, a nagyobb űrméretűekből napi 500–600 darab volt.⁵¹⁷ A törökbálinti telep tüzérségi lőszergyártó profilját 1942-ben kiegészítették egy gyutacs- és csappantyúgyártó üzemmel, valamint repülőbomba gyártással is.⁵¹⁸ A „Fegyvergyár története 1891–1948” című munka szerint 1939–1942 között az Fegyvergyár fő haditermelési ágának – érdekes módon – a gránátgyártás tekinthető, ugyanis eladási forgalma mindig az összforgalom fele fölött állt. Az export tekintetében – amely a II. világháborúra lényegében leszűkült a Németországba irányuló szállításokra – viszont a kézilőfegyverek álltak vezető helyen.⁵¹⁹

A Fegyvergyár érdekelté vált a fegyver- és lőszergyártástól távol eső szállítórepülőgépgyártásban is. Az 1941 nyarán Magyarország és Németország közötti megállapodás következtében kidolgozott ún. Messerschmitt-program 1 milliárd pengő értékű közös repülőgépgyártási tervet irányzott elő.⁵²⁰ A programba bekapcsolódott az Fegyvergyár is, pontosabban ebből a célból leányvállalatot létesített Pestszentlőrinci Ipartelepek Rt. (PIRT) néven. A vállalkozás megalapításának legfőbb oka az volt, hogy Damming András vezérigazgatónak sikerült megrendelést szerezni 500 darab Junkers Ju 52 szállítórepülőgépre.⁵²¹

⁵¹⁵ Uo. 15–16.

⁵¹⁶ A korabeli számításokkal szemben az 1948-ban készített üzemi összeírások szerint a Fegyvergyár II. világháború alatti maximális havi pisztoly- és géppisztoly lőszergyártó kapacitása magasabb volt: 55 ezer darab. MNL OL XIX-F-1-rr 6. doboz. Üzemi kataszter a Fegyvergyárról, 1948. szeptember 23. sz. n.

⁵¹⁷ Az 1948-as összeírás szerint a tüzérségi lőszergyártás maximális kapacitása – minden kalibert beleértve – havi 75 ezer darab volt. MNL OL XIX-F-1-rr 6. doboz. Üzemi kataszter a Fegyvergyárról, 1948. szeptember 23. sz. n.

⁵¹⁸ SÁRKÖZI Z.: i. m. 430.

⁵¹⁹ Uo. 431.

⁵²⁰ DOMBRÁDY L.: i. m. 327–338.

⁵²¹ MNL OL XXIX-F-363. 98. doboz. Reiner Róbert: A Fegyver és Gázkészülékgyár ipartörténete (1935–1980), 1985. április 22. 18.

A kivitelezés a megrendelés alapján a következőképpen nézett volna ki: a szállítórepülőgép tervét, motorját és egyéb alkatrészeit német cégek szállítják, majd az összeszerelés és a berepülés Magyarországon történik. A tervek szerint az első gépek 1942 novemberében és decemberében készültek volna el, a gyártási program végrehajtását pedig 1944 közepéig irányozták elő. A projekt mielőbbi megindítás érdekében 1942. augusztus 4-én a Magyar Pamutipar Rt. pestszentlőrinci, Gyömrői út 85–91. szám alatti üzemen kívüli gyártelepét megvásárolták 5,5 millió pengőért. A Fegyvergyár vezetése hivatalosan 1942. szeptember 3-án döntött a repülőgéppalaszteszerelésre létrehozandó leányvállalatról, amit 5 millió pengő alaptőkével, a nyilvánosság teljes kizárásával jegyeztettek be. Azonban a háborús helyzet nehezédésének következtében csúsztak az építkezési munkálatok, vontatottá vált a németországi gépek beszerzése, és nehezen zajlott a megfelelő szakszemélyzet felfogadása és kiképzése. A problémáktól függetlenül a PIRT 1944-re számottevő vállalkozássá vált. A magyar és német megrendelőktől előlegként folyósított 60 millió pengőből 17 milliót fordítottak építkezésre, gépekre és felszerelésekre, és 20 millió pengő értékben halmoztak fel nyersanyagkészletet. Összesen 32 darab Junkers Ju 52 készült el, amelyből 13 darabot a HM, 19 darabot pedig a német megrendelők részére leszállítottak.⁵²²

1944 októberében a HM leállította a PIRT működését, majd a németek a pestszentlőrinci gyártelep teljes felszerelését, anyagkészletét, és gépparkját elszállították Németországba. A még 1948-ban is üresen álló üzemet az Iparügyi Minisztérium fonoda részére vette igénybe.⁵²³

A vállalat polgári cikkeinek termelése és forgalmazása a II. világháború alatt erősen visszaesett. Leállt többek között az acéllemez fürdőkádak, csillárok, mérőeszközök, zománcozott kályhák és tűzhelyek gyártása. A zománcgyár termékei közül egyedül az edények eladása maradt továbbra is biztosított. A civil termékek közül egyedül számottevő növekedést a vadászfegyverek eladása produkált, amely 1939 és 1942 között két és félszeresére emelkedett. Az 1940. és 1941. évek eladási forgalmának élén a fémgyártmányok álltak 6 millió pengővel, a zománcedények eladási értéke 2 millió pengő felett volt. A vadászfegyverek eladásából befolyt összeg 1941-ben meghaladta az 1 millió pengőt.⁵²⁴

A II. világháború kitörését követő években látványosan zuhant a civil termékek külföldi értékesítése. Míg 1939-ben az export hozzátevételesen 1.250.000 pengőt tett ki, addig 1941-ben már csak 477 ezer pengő volt. Némi emelkedést eredményezett 1942-ben a Törökországgal

⁵²² Uo. 18–19.

⁵²³ Uo. 20.

⁵²⁴ SÁRKÖZI Z.: i. m. 432–433.

létrejött külkereskedelmi kapcsolat. A kapcsolatfelvétel eredményeként 1942-ben a Fegyvergyár civil termék exportjának 90%-a zománc edényből állt, amit Törökországban értékesítettek. Egészen jelentéktelennek mutatkozott, de fennált Svédországgal és Svájcjal is az üzleti kapcsolat. A háború miatt beszűkült piaci lehetőségek mellett a nyersanyaghiány is közrejátszott a polgári termelés és forgalom visszaesésében.⁵²⁵

A pénzügyi eredmények tekintetében a Fegyvergyár kimutatott tiszta nyeresége 1939 és 1942 között a következőképpen alakult: 1939-ben 363.484 pengő, 1940-ben 1.167.971 pengő, 1941-ben 987.892 pengő, 1942-ben pedig 964.504 pengő volt. Ezek alapján kijelenthető, hogy a Fegyvergyár a világháború első három évében számottevő nyereséget termelt.⁵²⁶

A vállalat nagyméretű beruházásai a győri program keretében a háború alatt folytatódtak. A Fegyvergyár legmagasabb összegű beruházására 1939-ben került sor, ekkor állították fel a gránátgyártó üzemet, amelyre több mint 2 millió pengőt fordítottak. 1940-ben 500 ezer pengő értékben bővítették a törökbálinti csappantyúgyárat.⁵²⁷ Ugyancsak új gépekkel és berendezésekkel fejlesztették 245 ezer pengő értékben a fémművet, a lőszerüzemet 175 ezer pengő ráfordítással, a fegyverüzemre pedig 193 ezer pengőt költöttek. A Fegyvergyár törzsgyárában ezen felül egy új „rezsi üzem” is felépült egy 170 ezer pengős beruházással. 1941-ben összesen 1.540.000 pengő beruházást történt, amely legjelentősebb tétele a törökbálinti csappantyú- és gyutacsüzemnek a befejezése volt.⁵²⁸

1942-ben az ismertetett új fegyverprojektek miatt újra nagymérvű, az előző évinek többszörösét kitevő beruházásokra került sor mintegy 3.163.000 pengő értékben. 1 millió pengőt költöttek a fémmű bővítésére könnyűfém repülőgéppalkatrészek gyártásának céljára, a fegyvergyártás korszerűsítése 700 ezer pengőt, a lőszerüzem további bővítésére 500 ezer pengőt különítettek el, valamint ismét 280 ezer pengőt költöttek a csappantyú- és gyutacsgyártás fejlesztésére. A Fegyvergyár beruházott vagyona az 1938. évi 21.091.425 pengőről 1942-ben hozzátevélegesen 50%-kal 31.236.782 pengőre emelkedett.⁵²⁹

A vállalat az említett beruházásokat különféle módon finanszírozta. A világháború előtti években a bővítés költségeit jellemzően bankhitelek és részvénykibocsátás útján fedezték, amely részben később is igaz volt. Kölcsönök és előlegek formájában az állam közvetlenül

⁵²⁵ Uo. 433.

⁵²⁶ Uo.

⁵²⁷ TEMESVÁRY F. (1987): i. m. 169–172.

⁵²⁸ SÁRKÖZI Z.: i. m. 434.

⁵²⁹ Uo.; MNL OL Z 58 38. csomó 142. tétel. A Fegyvergyár 1938. évi zárszámadása, 1939. április 25. sz. n.

támogatta a haditermelés fejlesztéséhez szükséges beruházásokat. Ezt jól mutatja az, hogy a törökbálinti csappantyú- és gyutacsüzem felállításánál a költségek 20%-át a kincstár fedezte a Fegyvergyár részére. A háborús évek alatt csak egyszer történt részvénykibocsátás 1942. szeptember 21-én, ekkor 54.400 darab új részvény kibocsátásával emelték meg az alaptőkét 5.440.000 pengőről 8.160.000 pengőre.⁵³⁰ A Hitelbank több alkalommal ellenállt a fegyvergyári vezetés kérésének, hogy emeljék meg az alaptőkét, amelyet azzal indokolt, hogy a vállalat kedvező kilátásai csak a háborús évekre korlátozódnak.⁵³¹

Mindent összevetve 1942–1943 fordulóján a Fegyvergyár kifejezetten jövedelmező üzleti eredményeket produkált. Ez utólag igazolta a Hitelbank és a vállalat vezetőit, hogy helyes döntésnek bizonyult a Fegyvergyár és a Lámpagyár fúziója 1935-ben. A fúzió idején gyengélkedő Fegyvergyár 1943-ra Magyarország egyik legnagyobb gépipari vállalatává nőtte ki magát, amely több mint hatezer embert foglalkoztatott.⁵³²

1943-ban nagy erővel folytatódtak a bővítések a tervezett új fegyvertípusok gyártásának előkészítése részeként. Ráadásul a HM – új termelésbővítési igényekkel jelentkezve – szorgalmazta a géppisztolylőszer napi gyártási számának 150 ezer darabra emelését, valamint a 4 cm-es légvédelmi gépágyú vastöltényhüvely gyártásának megkésztetését. Ennek érdekében egy vastöltényhüvely üzem felállítását vették tervbe.⁵³³

Az 1943-as év közepétől azonban megsokasodtak a nehézségek: kritikussá vált a nyersanyag- és munkaerőhelyzet, amelynek következtében szinte minden gyárban eltolódott a megrendelések határideje. Az egész országot sújtó szénhiány következtében 1943 év végén a törökbálinti gyár rákényszerült a teljes leállásra. Az alapvető nyersanyagnak számító fémeken – vas, acél, réz, alumínium – túl, számos nyersanyag hiánycikké vált, többek között a benzin.⁵³⁴

⁵³⁰ TEMESVÁRY Ferenc: Fejezetek a Magyar Fegyvergyár történetéből VII. In: *Folia Historica 14*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1989, 164.

⁵³¹ MNL OL XXIX-F-363 98. doboz. Reiner Róbert: A Fegyver és Gázkészülékgyár ipartörténete (1935–1980), 1985. április 22. 20.

⁵³² TEMESVÁRY F. (1989): i. m. 170.

⁵³³ SÁRKÖZI Z.: i. m. 436.

⁵³⁴ MNL OL XXIX-F-363 98. doboz. Reiner Róbert: A Fegyver és Gázkészülékgyár ipartörténete (1935–1980), 1985. április 22. 22.

III. 1. 5. A Fegyvergyár és a viszontagságos 1944-es év

A vállalatnak 1944 tavaszára egyre több problémával kellett megküzdenie. A nyersanyaghiány tovább súlyosbodott, a szakképzett munkásság létszáma lecsökkent, amit a vezetőség a munkaidő meghosszabbításával igyekezett orvosolni.⁵³⁵

A Fegyvergyárat súlyosan érintették a Magyarország német megszállását követően megkezdődött bombatámadások.⁵³⁶ A légitámadások közvetlen hatása mellett komoly problémákat váltottak ki annak közvetett hatásai is. Hosszú napokig szünetelt az áramszolgáltatás, a vízellátás, találat érte a Soroksári úti gyár iparvágányait, amely miatt szénhiány állt elő, az ablaktörések miatt nem lehetett elsötétíteni és két hétig nem dolgozhatott az éjszakai műszak. Mindezek a körülmények együttesen, a haditermelés 85–90%-os visszaesését eredményezték.⁵³⁷

A bombázások más tekintetben is hatást fejtettek ki. 1944. május 11-én a fegyvergyári szállítási határidők tárgyában tartott értekezlet jegyzőkönyvében többek között az alábbi olvasható: „A bombázásoknak másodlagos hatása is; a munkások kényszer- és nem kényszer elköltözéseik miatt munkahelyeiken nem tudnak pontosan megjelenni. Csökken a túlórázási készség is, a kiköltözés miatt a visszamaradt családfő maga gondoskodik ellátásáról, viszont a beszerzés csak Pesten vagy általában távolabbi helyeken lehetséges, ezért igyekszik mielőbb elmenni a gyárból. Vonakodnak túlórázni azért is, mert a gyárban való tartózkodást veszélyesebbnek tartják.”⁵³⁸

Magyarországot 1944. július 2-án érte a legnagyobb II. világháború alatti légitámadás, amelyet az amerikaiak 15. légi hadserege hajtott végre. A bevetés során mintegy 620 darab nehézbombázó támadta a délelőtti órákban Budapest, Csepel, Győr, Debrecen és Szolnok kijelölt célpontjait.⁵³⁹ A bombázás nagy károkat okozott a Fegyvergyár Soroksári úti törzsgyárában, amely következtében a géppark döntő hányada elpusztult vagy használhatatlanná vált. Az 1944. szeptember 28-án készített kárjelentés szerint 4.368.234 pengőre becsülték az ekkor keletkezett károk értékét.⁵⁴⁰ A korabeli adatszolgáltatással szemben a bombatámadásokról a II. világháború után készített összegzés szerint a Fegyvergyárat ekkor

⁵³⁵ TEMESVÁRY Ferenc: Fejezetek a Magyar Fegyvergyár történetéből VIII. In: *Folia Historica 16*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1991, 154–155.

⁵³⁶ Lásd: részletesen a 34–35. oldalon.

⁵³⁷ SÁRKÖZI Z.: i. m. 436.

⁵³⁸ Idézi: Uo.

⁵³⁹ CSEH V.: i. m. 95.

⁵⁴⁰ MNL OL Z 466 8. doboz 75. tétel. Kárjelentés az 1944. évi július 2-i bombatámadásról, 1944. szeptember 28. sz. n.

ért bombakárok értéke megállapíthatatlan volt.⁵⁴¹ Mindenesetre ez a bombázás olyan csapást jelentett, amit a vállalat már nem tudott kiheverni. A légitámadások következményeként kezdődött meg a fegyvergyártás kitelepítése. Habár a kitelepítés már 1943 őszén felmerült a vállalat vezetőségének részéről, a megvalósítására csak az 1944. július 2-i bombatámadást követően, Csataj Lajos⁵⁴² honvédelmi miniszter július 22-i határozata alapján kiadott parancs következtében indult meg.⁵⁴³ Ezen a ponton váltotta Fábry Ferenc⁵⁴⁴ kohómérnök Dammang András a Fegyvergyár vezérigazgatói székében.⁵⁴⁵

A soroksári úti gyár kitelepítése 1944 őszén-telén részben Pápára,⁵⁴⁶ valamint részben Mosonmagyaróvárra irányulóan zajlott.⁵⁴⁷ A kitelepítés vontatottsága miatt a HM részéről nagy volt az elégedetlenség a vállalattal szemben.⁵⁴⁸ A Pápára történő kitelepülés bonyodalmisságát jól mutatja Bácsi Ferenc⁵⁴⁹ 1944. december 19-én írt jelentése: „A három hónap alatt feladott 53 vagon gépszállítmányból csak 40 érkezett meg, a gépek egy részét nyitott vagonokba rakták és megrongálódva kerültek Pápára. (...) A következő tényező a munkás személyzet leszállítása. Itt eddig gátló körülmény volt az, hogy a kb. 100-120 családot kitevő szakmunkás és művezető

⁵⁴¹ BÁLINT J.: i. m. 65.

⁵⁴² Csataj Lajos (1886–1944) vitéz, katonatiszt, honvédelmi miniszter. 1886-ban született Aradon, Tuczentaller Lajos néven. Katonai tanulmányait 1907-ben végezte el a mödlingi katonai műszaki akadémián, és még ugyanebben az évben tüzérhadnaggyá avatták. Harcolt az I. világháborúban, 1925-től tüzértörzskari századosként. 1919-ben a Tanácsköztársaság alatt csatlakozott a Vörös Hadseregehez. 1921. szeptember 1-től vezérkari őrnaggyá, 1925. május 1-től vezérkari alezredessé léptették elő. 1926 és 1933 között a miskolci 7. tüzérsztyály parancsnoka, 1932. november 1-től ezredesi rangban. Ezt követően 1941-ig a légvédelmi tüzériskola parancsnoka. 1938. május 1-jén előléptették tábornokká. 1940. március 1-től 1941. augusztus 1-ig a honvéd tüzérségi gyakorló és kiképző tábor parancsnoka, 1941. május 1-jével altábornagyi rangban. 1941. augusztus 1-től a pécsi IV. hadtest parancsnokává és vezénylő tábornokává nevezték ki. 1942-től szolgált a keleti fronton. 1942. december 3-án kinevezték a 3. hadsereg parancsnokává, és előléptették vezérezredessé. 1943. június 12-től honvédelmi miniszter egészen 1944. október 16-ig. A nyilas hatalomátvétel után letartóztatták. 1944. november 18-án feleségével öngyilkos lett.

⁵⁴³ MNL OL Z 466 9. doboz 82. tétel. Fábry Ferenc beszámolója a Fegyvergyár kitelepítéséről, 1945. július 25. sz. n.; TEMESVÁRY F. (1991): i. m. 156–158.

⁵⁴⁴ Fábry Ferenc (1892–1954) okleveles kohómérnök. 1892. november 2-án született, a felvidéki Podolinban egy római katolikus családban. 1944. augusztusában foglalta el a vezérigazgatói széket az Fegyvergyárnál. A Hitelbank bizalmi emberének számított, egyes feltételezések szerint rokonai kapcsolatainak köszönhette megbízását. Fábry koordinálta a vállalat termelőrészeinek Pápára és Mosonmagyaróvárra, majd az ausztriai Steyrbe történő kitelepítését. 1945 júliusában tért vissza Magyarországra. 1945. október 30-án a Budapesti Népbíróság háborús bűncselekmény koholt vádjával 1 év börtönbüntetésre ítélte.

⁵⁴⁵ MNL OL Z 466 9. doboz 82. tétel. Fábry Ferenc beszámolója a Fegyvergyár kitelepítéséről, 1945. július 25. sz. n.

⁵⁴⁶ A kitelepítési tervek szerint eredetileg Pápa mellett Losoncot jelölték ki célállomásnak, azonban a terv tárgyalanná válása – és a hadi helyzet – miatt Losonc helyett Mosonmagyaróvárra indult meg a második részleg kiküldése.

⁵⁴⁷ MNL OL Z 466 9. doboz 82. tétel. Fábry Ferenc beszámolója a Fegyvergyár kitelepítéséről, 1945. július 25. sz. n.

⁵⁴⁸ Uo.

⁵⁴⁹ Bácsi Ferenc (1906–?) okleveles gépészmérnök. 1906. október 30-án született, Budapesten. A vállalat főmérnöke és légoltalmi parancsnoka volt. Az 1944-es kitelepítés idején a pápai részleg vezetésével bízta meg az Fegyvergyár vezetését. 1945 elején a kirendeltségekkel együtt Németországba utazott. 1945 júliusában tért vissza Magyarországra.

személyzet több mint 90%-ban csak erőszaknak, munkabehívó jegynek engedve hajlandó betelepülni.”⁵⁵⁰ A kirendeltségnek ugyancsak meggyűlt a baja a német megszállókkal is, akik fenyegetések közepette sürgették a munkálatokat: „Itt jelenteném meg egy német tisztnek a tegnapi nap folyamán a gyártás célja, a szerelés állása, nehézségek és hasonlók iránt való helyszíni érdeklődését, melyet a helyszínen lévő Török munkavezető kérésére sem volt hajlandó nálam, mint felelős műszaki vezetőnél megismételni. Egyébként kijelentette, hogy bár segítséget nyújt a nehézségeknél, azonban, ha a helybeni vonatkozó német parancsnokság nem lát kellő hatásfokot, tudunkon és akaratumon kívül az itt levő berendezést esetleg elszállíttatja.”⁵⁵¹ Miután a szállítmányok megérkeztek Pápára, a kirendeltség hamarosan indulhatott is tovább Németországba.

Nem zajlott zökkenőmentesen a mosonmagyaróvári kirendeltség megérkezése sem. A részlegbe átvezényelt, mintegy 153 fő alkalmazottat gyalogmenetben indították Mosonmagyaróvárra, mivel a vállalat rendelkezésére nem állt elegendő szállító jármű.⁵⁵² A személyzettel együtt kitelepült a Fegyvergyár törzsgyárának vezetősége is, valamint magukkal vitték az üzemegység rendelkezésében álló berendezések és félkész anyagok többségét is.

A kitelepülés 1944 novemberének közepére teljesen megállt, ekkor a német katonai vezetés vette át a szállítások feletti irányítást. Ezt követően – a nyugat-magyarországi vasútvonalak tehermentesítésének ürügyével – 1945. január 9-én Németországba szállították a vállalat 38 vagonját, amelyre összesen 342 darab fegyvergyártáshoz szükséges gép és egyéb felszerelés volt felpakolva.⁵⁵³ A német hatóságok az így elrabolt javakat nem állt szándékukban visszaszolgáltatni a vállalatnak, ehelyett különböző gyűjtőállomásokon németországi cégek között szétosztották a gépeket.⁵⁵⁴

Az útnak indított részleg 1944. december 12-én érkezett meg Mosonmagyaróvárra. Azonban hamarosan ez a részleg is indulhatott új állomáshelyére, ezért munkavégzésre itt sem került sor.⁵⁵⁵ A vállalatvezetést ekkoriban gyakran kritizálták a kirendeltségek felállításának

⁵⁵⁰ MNL OL Z 466 8. doboz 80. tétel. Bácsi Ferenc 1944. december 19-én írt jelentése, sz. n.

⁵⁵¹ Uo.

⁵⁵² SÁRKÖZI Z.: i. m. 437.

⁵⁵³ MNL OL Z 466 8. doboz 79. tétel. A Fegyvergyár mosonmagyaróvári kirendeltségének jelentése, 1945. február 13. sz. n.; MNL OL Z 466 9. doboz 82. tétel. Fábry Ferenc beszámolója a Fegyvergyár kitelepítéséről, 1945. július 25. sz. n.

⁵⁵⁴ MNL OL Z 466 9. doboz 82. tétel. Fábry Ferenc beszámolója a Fegyvergyár kitelepítéséről, 1945. július 25. sz. n.

⁵⁵⁵ SÁRKÖZI Z.: i. m. 437.

akadozásáért, amely miatt 1944. december 2-4. között a nyilas Nemzeti Számonkérő Szék⁵⁵⁶ eljárást kezdeményezett Fábry Ferenc vezérigazgató ellen. Fábry – elmondása szerint – az eljárás alatt felügyelet alatt állt, kétnaponta jelentkeztek nála és jegyzőkönyvet írtak a tevékenységéről. A nyomozásnak Budapest körülzárása vetetett véget, a vezérigazgatónak december 22-én hivatalos engedéllyel sikerült elhagynia a fővárost, és Mosonmagyaróvárra utazott.⁵⁵⁷

Néhány napos ott tartózkodás követően, 1944. december 27-én Fábry Ferenc telefonértesítést kapott, hogy az Iparügyi Minisztérium magához rendelte a kitelepített üzemek vezetőit. Sopronban az illetékesek tájékoztatták arról, hogy a Fegyvergyár kitelepített részlegeinek Németországba kell áttelepülnie. Egyúttal közölték vele, hogy a kitelepítés célállomásával és a további információval kapcsolatban forduljon a Magyarországi Német Ipari Bizottsághoz. Időközben, a december 30-án Mosonmagyaróvárra érkező Bácsi Ferenc főmérnök személyesen tájékoztatta Fábryt a pápai részleg helyzetéről és a német katonai hatóságokkal történő súrlódásokról.⁵⁵⁸ Bácsi beszámolt arról, hogy a pápai kirendeltség felszerelése veszélybe került, ugyanis a németek az Oberkommando des Heeres⁵⁵⁹ rendelkezéseire hivatkozva a pápai vasútállomásra befutott – még ki nem pakolt – gépszállítmányokat Németországba akarták szállíttatni. Az eset kapcsán Fábry utasította Bácsit, hogy ezt – lehetőség szerint – akadályozza meg, aminek a főmérnök eleget tett. Azonban 1945. január 2-án Bácsi telefonon tájékoztatta Fábryt, hogy a németek továbbra is fenyegetőznek. Egy németországi célállomást követeltek, ahová tovább irányíthatják a szállítmányt. Ellenkező esetben, ennek hiányában, előrebocsátottak, hogy a vállalat számára ismeretlen helyre viszik a gépparkot – ami egyet jelentett a teljes elkobzással. Az események hatására Fábry Sopronban felkereste Szakváry Emil⁵⁶⁰ iparügyi minisztert, hogy panaszt tegyen a német katonai hatóságokra. Meghallgatása

⁵⁵⁶ Nemzeti Számonkérő Szék: 1944. november 1-én alakult nyilas szervezet. Feladata a köztisztviselők ellenőrzése, törvényjavaslatok véleményezése és politikusok elleni eljárás kezdeményezése volt. Vezetője egy kúriai bíró, aki közvetlenül a Nemzetvezető alá volt rendelve.

⁵⁵⁷ MNL OL Z 466 9. doboz 82. tétel. Fábry Ferenc beszámolója a Fegyvergyár kitelepítéséről, 1945. július 25. sz. n.

⁵⁵⁸ Erről az esetről Bácsi már 1944. december 19-én küldött levelet Fábrynak, azonban a hadi események miatt valószínűleg nem jutott el a vezérigazgatóhoz.

⁵⁵⁹ Oberkommando des Heeres: magyarul a Német Szárazföldi Erők Parancsnoksága. A legfőbb katonai irányítószerv volt a Német Birodalomban 1935 és 1945 között.

⁵⁶⁰ Szakváry Emil (1896–1969) vitéz, gépészmérnök, politikus. 1935-től a miniszterelnökségen, majd 1937 és 1939 között osztályvezetőként az Iparügyi Minisztériumban végzett munkát. 1940-ben kinevezték főosztályvezetőnek. 1944. október 16-án a Szálasi-kormány iparügyi minisztere lett pártonkívüliként. Politikai szerepe miatt a II. világháborút követően a népbíróóság életfogytig tartó kényszermunkára ítélte. Az 1956-os forradalom és szabadságharc idején kiszabadult, majd Franciaországba emigrált.

során tiltakozott az önkényeskedések és fenyegetések ellen,⁵⁶¹ de hamarosan egy újabb tárgyaláson kellett részt vennie. A vezérigazgató január 8-án utasítást kapott az Iparügyi Minisztériumtól, hogy jelentkezzen a német ipari bizottságnál, és vegyen részt a vállalt sorsával foglalkozó megbeszélésen. A Fegyvergyár képviselőjében Fábry Ferenc és Vitályos László⁵⁶² helyettes igazgató vett részt a tárgyaláson, amelyen a német ipari bizottság elnöke közölte, hogy a vállalat németországi kitelepítésére rendeleti úton adnak utasítást. A Fegyvergyár kirendeltségeinek állomáshelyéül a Bajorországban található Deggendorfot jelölték ki. A Németországba áttelepülést az iparügyi miniszter 1945. január 13-án kelt 709/1945. számú rendeletével rendelte el.⁵⁶³

Ezt követően Fábry Ferenc ellátogatott Deggendorfba, hogy megvizsgálja a célállomásnak kijelölt helyiséget, amely során megállapította annak alkalmatlanságát a Fegyvergyár kirendeltségének befogadására. A vezérigazgató célja az volt, hogy a vállalat számára egy olyan telephelyet keressen, amely biztosítja a megmaradt gépvagyonának összegyűjtését és megóvását a világháború utánra. Ebből a célból Németországban felvette a kapcsolatot a Steyr-Daimler-Puch AG-al,⁵⁶⁴ amellyel egykoron a vállalat szoros kapcsolatban állt. Fábry az egykori osztrák cég vezetésétől együttműködést és segítséget remélt terveihez, és a vállalat Steyr-i telephelyét nézte ki a Fegyvergyár ideiglenes otthonának. 1945. január 15-én és 19-én Bécsben folytatott tárgyalások eredményeképpen az vállalatot képviselő Fábry Ferencnek, Pálóssy Mátyásnak⁵⁶⁵ és Vitályos Lászlónak sikerült elvben megállapodni a német cég vezetésével egy

⁵⁶¹ MNL OL Z 466 9. doboz 82. tétel. Fábry Ferenc beszámolója a Fegyvergyár kitelepítéséről, 1945. július 25. sz. n.

⁵⁶² Vitályos László (1901–?) okleveles gépészmérnök. 1901. március 28-án született, Kassán. Az 1930-as években a Hadiműszaki Törzskar kötelékében, a Haditechnikai Intézetben teljesített szolgálatot referensként. 1938 januárjában, miután saját kérésére nyugállományba helyezte a honvédség, lépett a Fegyvergyár alkalmazásába, mint főmérnök. Munkaköre kezdetben a fegyverszerkesztési iroda vezetése, később a fegyvergyártás volt. 1944-ben a kitelepítés során a géppark és a személyzet elhelyezésért volt felelős. A kirendeltségekkel együtt Németországba került. 1945 júliusában tért haza.

⁵⁶³ MNL OL Z 466 8. doboz 81. tétel. Fábry Ferenc vezérigazgató utasítása a Fegyvergyár Németországba áttelepítésének végrehajtása tárgyában, 1945. február 11. sz. n.

⁵⁶⁴ Steyr-Daimler-Puch Aktiengesellschaft: 1934–2001 között Ausztria egyik legjelentősebb – világhírnévnek örvendő – vas- és fémipari, hadiipari részvénytársasága volt. Traktorok, teherautók, golyóscsapágyak, katonai- és polgári lőfegyverek előállításával foglalkozott. A vállalat főprofilja mind a két világháború alatt a lőfegyvergyártás volt. 1944-ben a légitámadások a Steyr-Daimler-Puch Műveket is súlyosan érintették, a keletkezett károk teljes helyreállítására csak a II. világháború után került sor. A vállalat jelentőségét és a hadiiparban betöltött regionális vezető szerepét sikerült megőriznie 1945 után is. A részvénytársaság 2001-ben szűnt meg, pontosabban vált ketté. Napjainkban a katonai és polgári lőfegyvergyártást a Steyr Mannlicher AG folytatja, míg a gépjárművek készítését a Steyr Motors GmbH viszi tovább.

⁵⁶⁵ Pálóssy Mátyás (1885–?) katonatiszt, vállalati tisztviselő. 1885. június 7-én született a felvidéki Zsombolyán egy római katolikus családban. Egészen fiatalon a katonai pályát választotta, honvéd hadbiztosként teljesített szolgálatot. Pálóssy a magyar királyi honvédség elismert logisztikai szakértője volt, aminek elismeréséül megkapta a Magyar Érdemrend tisztikeresztjét. Miután vezérőrnagyként nyugállományba helyezték, 1939. októberében került a Fegyvergyár alkalmazásába. A vállalat kereskedelmi osztályán dolgozott, mint adminisztratív tisztviselő.

munkaközösség létrehozásáról, amelynek keretében megvalósulhatott a Fegyvergyár elhelyezése.⁵⁶⁶ Indoklásképpen arra hivatkoztak, hogy a Fegyvergyár a jelenlegi körülmények között alkalmatlan az önálló haditermelés folytatására. Erről a megállapodásról Fábry tájékoztatta a német ipari bizottság vezetőjét, aki csak hosszas tárgyalást követően járult hozzá az elhelyezéshez.⁵⁶⁷

Időközben a német katonai hatóságok Mosonmagyaróvárról és Pápáról útnak indították a vállalat felszerelésével megpakolt szerelvények egy részét Deggendorf irányába, amit csak január utolsó napjaiban sikerült megakadályozni, és átirányítani Steyr (Felső-Ausztria) felé.⁵⁶⁸ Az erre vonatkozó hivatalos utasítást a vezérigazgató 1945. február 11-én, Mosonmagyaróváron adta ki.⁵⁶⁹ Azonban Fábrynak 1945 februárjában egy újabb fenyegető veszélyt kellett elhárítania. A német ipari bizottság – elképzelései szerint – négy magyar hadiipari vállalatból egy közös részvénytársaság megszervezését tervezte Németországban, amelyre – mint német cégre – már nem vonatkoztak volna a magyar törvények. Ebből a célból Sopronban a német ipari bizottság kezdeményezésére az Iparügyi Minisztérium megbeszélést hívott össze a Danuvia Fegyver- és Lőszergyár Rt., a Magyar Lőszerművek Rt.,⁵⁷⁰ a Vadásztöltény-, Gyutacs- és Fémárugyár Rt.,⁵⁷¹ és a Fegyvergyár képviselőivel. A vállalatok vezetői kategorikusan elutasították a tervet, amely lényegében egyet jelentett volna ezen cégek felszámolásával. Ekkor a hatóságok diktatórikus eszközökhöz nyúltak. Közölték, hogy a „renitens” vállalatokhoz új vezetőket fognak kirendelni, és mint gazdátlan vállalatokat fogják kisajátítani, majd rendeleti úton, kormányintézkedéssel valósítják meg a német ipari bizottság

Ebben a minőségben a kitelepítés pénzügyi részében játszott szerepet. A kirendeltségekkel együtt ő is Németországba került. 1945 júliusában tért vissza Magyarországra.

⁵⁶⁶ MNL OL Z 466 9. doboz 82. tétel. Fábry Ferenc beszámolója a Fegyvergyár kitelepítéséről, 1945. július 25. sz. n.

⁵⁶⁷ Uo.

⁵⁶⁸ Uo. Ennek megfelelően a Fegyvergyár gépeinek legnagyobb része Steyr-ben kötött ki, de 1945 decemberében az MNB által készített felmérések szerint nagyobb tételeket szállítottak Krumauba és a Vöcklabruckba. Ezen kívül kisebb tételek kerültek Sankt Georgen an der Gusen, Molln, Leobendorf, Ferlach, Rottenmann, Rossleithen, Ramingdorf helyiségekbe, valamint Linz városába is. BÁLINT J.: i. m. 106.

⁵⁶⁹ MNL OL Z 466 8. doboz 81. tétel. Utasítás a Fegyvergyár Németországba áttelepítésének végrehajtása tárgyában, 1945. február 11. sz. n.

⁵⁷⁰ Magyar Lőszerművek Rt.: Veszprém legnagyobb iparvállalata volt 1938-ban alakult, főként gyalogsági lőszer gyártására specializálódott. 1945-ben a németek a vállalat gépeinek mintegy 70%-át nyugatra szállították. 1949-ben a céget államosították, és Fémfeldolgozó Vállalat néven működött tovább, hadiipari- és fémtömegcikk gyártását folytatta.

⁵⁷¹ Vadásztöltény-, Gyutacs- és Fémárugyár Rt.: A vállalatot 1921-ben alapították. Mosonmagyaróváron, Nagytétényben és Székesfehérváron voltak telephelyei. A II. világháború alatt elsősorban tüzérségi- és gyalogsági lőszer gyártását folytatta. 1944–1945-ben a németek elszállították nyugatra a székesfehérvári üzem gépparkját. 1949-ben a vállalat részvényeinek egyharmada állami tulajdonba került, amely következtében a részvénytársaság nemzeti vállalattá alakult át. Lásd: KULCSÁR I.: i. m. 73–121.

elképzelését. Fábry Ferenc – saját beszámolója szerint – jogi úton próbálta megakadályozni a beolvasztási kísérletet, ami végső soron, időhúzás tekintetében sikeres volt.

A kutatás jelenlegi állása szerint a hadiesemények, a súlyosbodó kaotikus helyzet miatt a közös vállalat megalakítására nem került sor. A Fegyvergyár Németországba irányított felszereléseivel és gépparkjával megpakolt szerelvények és a kirendeltségek alkalmazottjai – többszöri veszteglés után – 1945 márciusában érkeztek meg Steyrbe. A személyzettel együtt végül mindössze 550 darab különböző gép érkezett meg.⁵⁷² Itt találkozott a mosonmagyaróvári és a pápai részleg személyzete, amely 1945 márciusában 242 főt számolt, ebből 155 fő volt gyári alkalmazott, a többi hozzátartozó.⁵⁷³ Itt a Steyr-Daimler-Puch céggel kötött munkaközösség keretében hivatalosan géppisztoly- és puskagyártás folyt volna.⁵⁷⁴ Azonban a Steyrben már nem állt munkába senki a Fegyvergyár személyzetéből, többek között a rendezetlen körülmények, a munkások legyengült egészségi állapota, és az egyre súlyosabb háborús „fejtelenség” miatt. Mindezek ellenére a német cég a gépparkot és a felszereléseket használatba vette, és azokért bérleti díjat fizetett.⁵⁷⁵

1945 elején a Fegyvergyár Németországba kirendelt személyzetének és vezetőségének célja – érthetően – a háború átvészélése, a vállalat anyagi ingóságainak egyben tartása és megőrzése volt az elkövetkező békeidőkre. A kitelepítési rendelkezést elkerülő üzemegységek történetével kapcsolatban kevés információ áll rendelkezésre. A szakirodalom szerint a törökbálinti gyárat a vállalatvezetés javaslatára nem kezdték meg kitelepíteni, a kőbányai üzemet pedig csekély mértékben érintették a rendelkezések. A Fegyvergyár törzsgyárában kizárólag a lőszergyártóüzem maradt meg. A vállalatvezetés 1944 decemberi távozását követően a nyilasok vették át az irányítást a Soroksári úton Cservenka Ferenc főmérnök és Mészáros Ferenc nyilas főszervező vezetésével, a kőbányai gyár korlátlan ura pedig Gencsi Márton üzemi tanácsvezető lett. 1944 decemberére minden termelőmunkát beszüntettek. 1945 decemberének végén a német hadsereg bevonult a Fegyvergyár törzsgyárának területére, és megkezdte megmaradt infrastruktúrájának szisztematikus leszerelését, amely addig zajlott, amíg azt a harci események lehetővé tették.⁵⁷⁶

⁵⁷² SÁRKÖZI Z.: i. m. 438.

⁵⁷³ Uo.

⁵⁷⁴ Uo.

⁵⁷⁵ MNL OL Z 466 8. doboz 81. tétel. Jelentés a Fegyvergyár pápai kirendeltségének megérkezéséről Steyr-be, 1945. március 10. sz. n.; MNL OL Z 466. 9. doboz. 82. tétel, Fábry Ferenc beszámolója a Fegyvergyár kitelepítéséről, 1945. július 25. sz. n.

⁵⁷⁶ SÁRKÖZI Z.: i. m. 438.

III. 2. A Fegyvergyár 1945 és 1948 közötti története

III. 2. 1. Újrakezdés, frontmunka és gépleszerelés

Budapest ostromának 1945 januári harcai a Fegyvergyár gyártelepeit sem kímélték. A legsúlyosabb veszteségek a Soroksári úti telepet érték, ahol a légitámadások óriási pusztítást végeztek a fegyverüzemben, amely gépparkjának jelentős része kiégett, az anyagraktárt pedig felemésztette a tűz. A kőbányai telep kárai jóval kisebbek voltak, sem az épületeket, sem a gépparkot nem érte ilyen méretű pusztulás. A törökbálinti telep szinte teljesen sértetlen maradt. A Fegyvergyár saját becslése szerint a károk összértéke hozzátevélegesen 85 millió 1938-as árfolyamú pengőt tett ki.⁵⁷⁷ Ez alapján becsülve a vállalati vagyon 69%-a megsemmisült, az anyagkészletekben 80%, a gépekben és berendezésekben 70%, az épületekben pedig 30% kár keletkezett. Ennek következtében a vállalat törzsgyára a korábbi kapacitásának mintegy 80%-át veszítette el.⁵⁷⁸

A kitelepítés következtében az Fegyvergyár törzsgyára 1.165 darab gépet veszített el. A károkhoz hozzáadódott, hogy Budapest ostromát követően a Vörös Hadsereg további 200 darab gépet szállított el zsákmányként a Soroksári útról.⁵⁷⁹ A károkat részletezve a következő megállapításokat lehet tenni. A géposztályról elrabolták a modern esztergapadokat, fűró- és vésőgépeket, valamint a harántgalyukat. Jóformán csak korszerűtlen gépek maradtak meg, amelyek alkalmatlanok voltak a precíz gépipari munkálatokhoz. Különösen érzékenyen érintette a fegyvergyári gépgyártást a fogaskerekek előállítására szolgáló, kitűnő minőségű maró- és köszörülőgépekből álló teljes gépparkjának elvesztése. Régebbi gyártmányú gépekkel képtelenség volt pótolni ezeket a károkat, amelyből adódóan a géposztály kapacitása egyharmadára csökkent. A – viszonylag elavult gépparkkal rendelkező – pisztolygyártó üzem nagyobb károkat nem szenvedett, így az többek között megfelelt kéziszerszámok, és polgári kézilőfegyverek gyártására.⁵⁸⁰

Mivel a kőbányai gyárnak sikerült a jelentősebb károkat elkerülnie, ennek következtében lényegében hiánytalan kapacitással állt rendelkezésre a polgári termelés újraindítására. A

⁵⁷⁷ Uo. 443–444.

⁵⁷⁸ MNL OL Z 58 41. csomó 146. tétel. Jelentés a háborús károkról, 1945. június 15. sz. n.

⁵⁷⁹ MNL OL Z 58 41. csomó 149. tétel. A Fegyvergyár igazgatóságának 1947. évi közgyűlési beszámolója, 1947. júniusa, sz. n.

⁵⁸⁰ MNL OL Z 58 41. csomó 146. tétel. Jelentés a háborús károkról, 1945. június 15. sz. n.

hasonlóképpen szerencsés törökbálinti üzem is rendelkezésre állt, azonban ott kizárólag hadiipari termelésre voltak berendezkedve.⁵⁸¹

A Fegyvergyár történetével kapcsolatban 1945 első hónapjairól alig rendelkezünk forrásokkal. A harcokat követően a vállalat első megszerveződött vezető testülete az üzemi bizottság lett. Budapest budai oldalán még zajlottak a harcok, amikor az MKP közreműködésével összehívták a párt pesterzsébeti székházában a Fegyvergyár Soroksári úti törzsgyárának azon munkásait és tisztviselőit, akik – a kommunisták szerint – számba jöhettek a vállalat ideiglenes vezetőiként. Ilyen körülmények között alakult meg 1945. január 8-án a vállalat törzsgyárának első üzemi bizottsága, amelynek elnöke Solt Jenő lett.⁵⁸² Egy nappal korábban, 1945. január 7-én a kőbányai gyárban is felállt egy kilenc tagú üzemi bizottság, Zöld József vasmunkás elnökletével.⁵⁸³ Ezt követően 1945. február 23-án a törökbálinti telepen szintén felállt az üzemi bizottság, amely vezetői Domák Sándor és Tauzin István lettek. Ezzel párhuzamosan megszerveződtek mindhárom gyártelepen az MKP és a Szociáldemokrata Párt (SZDP) üzemi pártszervezetei.⁵⁸⁴

A Fegyvergyár gyárainak újraindítása a Vörös Hadsereg felügyeletével és a megalakult üzemi bizottságok közreműködésével kezdődött meg az 1945. január 20-án megkötött fegyverszüneti szerződés 11. pontja értelmében. A Soroksári úti törzsgyárat 1945 januárjában megszállta a Vörös Hadsereg egyik alakulata, amelynek parancsnoka egy bizonyos Kabahisi őrnagy volt. Budapest szovjet városparancsnoka, Csernisov engedélye alapján még 1945 áprilisában is csak 40 fő alkalmazott léphetett be a gyártelepre, akik elsősorban romeltakarítással, karbantartással és a közművek rendbehozatalával foglalkoztak.⁵⁸⁵

A termelő munka elsőként a súlyos károkat elkerülő kőbányai üzem zománcműhelyében indult újra. A kőbányai üzemi bizottság 1945. február 13-án a következő munkákról adott tájékoztatást: „A vállalat a bizottság (üzemi bizottság) előzetes szervezési munkái után 1945. január 15-én kezdett dolgozni. Szén, víz, gáz és elektromos erő hiányában egyelőre csökkentett létszámmal működik. A munkák túlnyomó része javítási munka. A javítási munka elsődlegesen szükséges azért, hogy a háborús károk kijavításra kerüljenek. A Vörös Hadsereg Gyömrői úti péksége részére kenyérsütő tepsiket készítünk nagyobb mennyiségben, valamint alkalmi

⁵⁸¹ SÁRKÖZI Z.: i. m. 444.

⁵⁸² Uo.

⁵⁸³ SZKL 47. f. 35. ö. e. Jelentés a Fegyvergyár kőbányai telepén felállított üzemi bizottságról, 1945. február 13. 3.

⁵⁸⁴ SÁRKÖZI Z.: i. m. 444.

⁵⁸⁵ MNL OL XXIX-F-363-o 98. doboz. Reiner Róbert: A Fegyver és Gázkészülékgyár ipartörténete (1935–1980), 1985. április. 22. 25.

munkaként gépkocsikat javítunk.”⁵⁸⁶ Az Fegyvergyár 1945. február 20-tól kezdve zománcédények gyártására kapott megrendeléseket, amely következtében 1945. március 5. és június 1. között 49.452 kg zománc- és 8.788 kg alumíniumedényt készített a Vörös Hadsereg számára.⁵⁸⁷ Ezeket a termékeket vagonalkatrészek, szerszámok, szerszámgyártó gépek, valamint mezőgazdasági eszközök követték.⁵⁸⁸

Az 1945 első felében folytatott gyártáshoz még elegendőnek bizonyultak a világháború alatt Kőbányán felhalmozott nyersanyagtartalékok. Ezen felül az alumínium- és zománcédények gyártásához a Vörös Hadsereg alapanyagot biztosított. Ez a munka mozgásba hozta a gyári életet, de rentabilitásról szó sem lehetett, mert – más gyárakhoz hasonlóan – ezek a frontmegrendelésnek minősülő munkák jóval magasabb ráfordítással jártak, mint bevétellel.⁵⁸⁹

1945. március 17-én a Fegyvergyár benyújtotta gyártási és eladási tervezetét, amelyben megállapította az átállás mértékét és részletes gyártási tervezetben vázolta fel a kapacitás kihasználásának növekedését egészen 1948-ig. 1945-ben 35%-os, 1946-ban 60%-os, 1947-ben 80%-os gyártási kapacitást terveztek elérni, amit végül 1948-ra 100%-ra akartak maximalizálni.⁵⁹⁰ Mindez túlságosan is ambiciózus volt, ugyanis a Vörös Hadsereg – ellentmondásos módon – a frontmegrendelések erőltetése mellett hozzálátott a Fegyvergyár háborút túlélte gépparkjának leszereléséhez. Erről tanúskodik a törzsgyári üzemi bizottság 1945. március 3-i levele az iparügyi miniszterhez, amelyben tájékoztatták a tárcát arról, hogy a gyárat megszálló szovjetek nem engedik be az alkalmazottakat és megkezdték a gyár leszerelését. „Ezzel nemcsak telepünk termelő munkájának folytatása válik lehetetlenné és nem kevesebb, mint hatezer munkásnak, kb. 15 ezer főnyi családja lesz kenyéértelenné, hanem az a veszély is fenyeget, hogy az ország egyik legjelentősebb, korszerűen felszerelt és nemzetközi viszonylatban is mintaszerű ipartelepe a jövőre is kikapcsolódik a nemzeti termelésből.”⁵⁹¹

Az 1945. április 9-i tervezetben egyre határozottabban körvonalazódtak a gyártás jövőjével kapcsolatos elgondolások. A szerszámgyártás különösen hangsúlyossá vált, mert ezekkel a termékekkel a vállalat nemzetközi sikereket ért el. A rendelkezésre álló gépparkkal lehetségesnek tartottak legyártani mintegy 200 darab szerszámgépet, amely számításaik szerint 10 millió 1938-as átlagértékű pengőnek felelt meg. A szerszámgéptípusok tekintetében többek

⁵⁸⁶ idézi: SÁRKÖZI Z.: i. m. 444.

⁵⁸⁷ Uo.

⁵⁸⁸ TEMESVÁRY F. (1992): i. m. 111–112.

⁵⁸⁹ Uo. 112.

⁵⁹⁰ MNL OL Z 58 41. csomó 151. tétel. A Fegyvergyár gyártási tervezete, 1945. március 17. sz. n.

⁵⁹¹ idézi: TEMESVÁRY F. (1992): i. m. 112.

között a következők gyártásával számoltak: különböző esztergák, oszlopos- és állványos fúrógépek, véső-, harántgyalu-, marógépek, huzalhúzó, vasúti kocsikerék sajtók, valamint maró-, húzó-, peremező-, vadásztöltény töltő- és tömeggyártási gépek. Az egykori lámpagyári termékek közül a petróleum-tűzhely, propán- és butánfőző, gázlámpa, gázmérő, autógejzírek, szesz- és vízmérők gyártásával számoltak.⁵⁹²

1945. május 18-án a törökbálinti telep előterjesztette elképzeléseit, amely szerint a 250 ezer pengő összeg befektetésével lehetségesnek tartották a bányagyutacsok, robbanópréstestek előállítását, valamint olajpréselés vállalását. Mindebből hozzátevélegesen 8–12 millió pengő haszonnal számoltak egy év távlatában. Kilátásba helyezték továbbá tisztítószer, növényvédő vegyszerek gyártását és olajderítőföld feldolgozását, amelynek költsége további 250 ezer pengő beruházást igényelt.⁵⁹³

A vállalat vezetősége a háborús pusztítások miatt nehezen, hónapok elteltével tudott magához térni. Hátráltató tényező volt, hogy az ideiglenes kormány 1945. évi 817. M. E. számú rendelete értelmében – gazdasági okokra hivatkozva – tilos volt összehívni a részvénytársaság közgyűlését.⁵⁹⁴ Mindezek ellenére a Fegyvergyár 1945. május 4-én megtartotta a háború utáni első igazgatósági ülését a Magyar Általános Hitelbank központjában.⁵⁹⁵ Az ülésen személyi kérdésekkel foglalkoztak, melynek során a nyugatra távozott vezetők helyére újakat neveztek ki. A vállalat új vezérigazgatója az 1942-ben lemondani kényszerült ügyvezető igazgató, Ullmann István lett.⁵⁹⁶

Az igazgatóságnak készített beszámoló tanúsága szerint jelentősen nehezítette a vállalatvezetés tevékenységét, hogy a Vörös Hadsereg megszállva tartotta a Soroksári úti és a kőbányai telepeket, s csak május elején engedélyezte a hozzáférést az objektumokhoz a takarítási munkálatok megkezdése végett. A gyártelepek átadására még ezt követően kellett várni egy hónapot. A Soroksári úti törzsgyár és kőbányai üzem 1945. június 1-jével került vissza a vállalat kezelésébe, majd a szovjetek utoljára a törökbálinti üzemet adták át augusztus 9-én.⁵⁹⁷ Még súlyosabb problémát jelentett, hogy a Vörös Hadsereg katonái időközben hozzákezdtek a

⁵⁹² MNL OL Z 58 41. csomó 151. tétel. A Fegyvergyár gyártási tervezete, 1945. március 17. sz. n.

⁵⁹³ MNL OL Z 58 41. csomó 145. tétel. Előterjesztés a kőbányai telep gyártási programja tárgyában, 1945. május 18. sz. n.

⁵⁹⁴ *Magyar Közlöny – Hivatalos Lap*. 23. szám (Debrecen: Magyar Állami Nyomda, 1945), 3.

⁵⁹⁵ MNL OL Z 58 35. csomó 139. tétel. A Fegyvergyár igazgatóságának 1945. május 4-i ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

⁵⁹⁶ Uo.

⁵⁹⁷ SZKL 47. f. 35. ö. e. Jelentés a Fegyvergyár kőbányai telepéről, 1945. szeptember 25. 72–73.

háborút átvészelt kőbányai telep fémművéből egyes gépberendezések eltulajdonításához.⁵⁹⁸ Az elszállítások megakadályozása érdekében, a vállalt tárgyalásokat kezdett a hatóságokkal,⁵⁹⁹ de minden próbálkozás hasztalannak bizonyult. A szovjetek a Fegyvergyár ügyvezetésének feljegyzése szerint 1945. június 11-re csaknem teljesen leszerelték a kőbányai telep fémművének gépberendezéseit.⁶⁰⁰ A leszerelés befejeztével végül 205 darab gépet tulajdonítottak el, amellyel a fémmű gépparkjának 90%-át veszítette el. Ezek visszaszerzése érdekében a vállalat a kormányhatóságokkal hosszas tárgyalásokat folytatott, de csupán annyit ért el, hogy a kőbányai telepről elszállított gépeket 1945 őszén átminősítették jóvátételi szállításoknak.⁶⁰¹ Ráadásul az 1945. június 15-én aláírt jóvátételi egyezmény következtében – a vállalat adatai szerint – a Soroksári úti gyártelep kovács- és sajtolóberendezéseiből is 208 darab jól használható gépet kellett leszerelni szovjet jóvátétel jogcímén.⁶⁰² A szovjetek a Soroksári útról leszerelt gépek értékét 170 ezer USA dollárban, a kőbányai telepről elszállítottak értékét pedig 470 ezer USA dollárban számították be a jóvátételi törlesztések keretébe.⁶⁰³ Azonban a gépek valódi értéke ennél magasabb lehetett, ugyanis a Tárcaközi Bizottság csak a kőbányai gyárból elszállított gépek értékét 806.319 USA dollárra becsülte.⁶⁰⁴ A gépleszereléseket egyedül a törökbálinti telephely került el. Ennélfogva a vállalatvezetés több értelmét látta annak, hogy a nyugatra hurcolt 1.165 darab gépből próbáljon meg – a lehetőségek szerint – valamennyit visszaszerezni.⁶⁰⁵ Az egykori kirendeltségek gépparkja utáni kutatás miatt Ullmann István felvette a kapcsolatot a Németországból éppen hazatérő Fábry Ferencsel, akivel 1945. július 25-én tartott egy megbeszélését. A kérésnek megfelelően a volt vezérigazgató részletesen beszámolt a kirendeltségek viszontagságos hanyattatásáról, és az elhurcolt géppark mennyiségének adatairól, sorsáról és fellelhetőségi helyéről.⁶⁰⁶ Azonban

⁵⁹⁸ MNL OL Z 58 35. csomó 139. tétel. A Fegyvergyár igazgatóságának 1945. május 4-i ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

⁵⁹⁹ MNL OL Z 58 35. csomó 139. tétel. Beszámoló az Fegyvergyár igazgatóságának 1945. május 4-i üléséhez, sz. n.

⁶⁰⁰ MNL OL Z 466 9. doboz 94. tétel. A Fegyvergyár feljegyzése, 1945. június 11. sz. n.

⁶⁰¹ MNL OL Z 464 1. doboz 3. tétel. Beszámoló a Fegyvergyár igazgatóságának 1945. szeptember 25-i ülésére, sz. n.

⁶⁰² MNL OL Z 463 1. doboz. A Fegyvergyár igazgatóságának 1947. évi közgyűlési beszámolója, 1947 júniusa, sz. n.

⁶⁰³ GERMUSKA P. (2014): i. m. 39.

⁶⁰⁴ MNL OL Z 466 9. doboz. 95. tétel. Jegyzőkönyv a Tárcaközi Bizottság becsléséről, 1946. augusztus 1. sz. n.

⁶⁰⁵ MNL OL Z 463 1. doboz. A Fegyvergyár igazgatóságának 1947. évi közgyűlési beszámolója, 1947 júniusa, sz. n.

⁶⁰⁶ MNL OL Z 466 9. doboz. 82. tétel. Fábry Ferenc beszámolója a Fegyvergyár kitelepítéséről, 1945. július 25. sz. n.

végző soron ez a próbálkozási kísérlet is kudarcba fulladt, sőt 1947 júniusában a vállalatnak a gépek állapotáról sem volt már információja.⁶⁰⁷

Mindezek következtében a jótételi szállítások súlyosbították a vállalat helyzetét és békegyártásra átállásának folyamatát. Ehhez hozzájárult, hogy a világháború alatt felhalmozott tartalékok fokozatosan kimerülőben voltak. Ugyancsak negatív tényező volt az egyre akutabb tőkehiány és a pengő fokozódó inflációja. Az állam csupán akkora mértékű anyagi támogatást nyújtott, amely az alkalmazottak béreinek kifizetésére volt elegendő. Ugyan 1945 augusztusában a vállalat kapott 45 millió pengő hitelt átállási célokra, de a nyersanyag- és szénhiány, valamint az infláció miatt a termelés csak lassan emelkedett.⁶⁰⁸

Mindezzel együtt 1945. augusztus 1-től egyre hangsúlyosabbá váltak a jótételi megrendelések, amelyek kikerülése lehetetlen volt. A jótételi munka teljesítésének egyik feltétele – a géppark visszaszerzése mellett, amely végül sikertelennek bizonyult – a megfelelő minőségű és mennyiségű munkavállalók toborzása volt. 1945 közepére a Fegyvergyár munkavállalóinak létszáma az 1943-as foglalkoztatottság egyhatodára, 1.163 főre esett vissza. Ebből a 635 fő a törzsgyárban, 528 fő a kőbányai telepen dolgozott, míg a tisztviselők összesen 226-an voltak.⁶⁰⁹ A helyzet javítása érdekében a Hitelbank érdekkörébe tartozó vas- és gépipari vállalatok⁶¹⁰ vezetői 1945. június 16-án összetett bérkategóriarendszer kidolgozásáról állapodtak meg.⁶¹¹ Ennek következtében az vállalat alkalmazottainak száma 1945. október 1-én 1.520 főt számlált, amelyből 886 fő a törzsgyárra, 577 fő a kőbányai telepre, 57 fő pedig a törökbálinti objektumra jutott.⁶¹² Azonban a fegyvergyári munka iránti érdeklődés emelésére fordított erőfeszítések hosszú távon sikertelennel bizonyultak, mivel az egyre jobban elszabadult infláció minden elképzelést és tervet megdöntött.

⁶⁰⁷ TEMESVÁRY F. (1992): i. m. 114.; Bálint József restitúcióval kapcsolatos kutatásai is alátámasztják ezt, ráadásul a munkájában közreadott források szerint a Fegyvergyár később sem kapott vissza semmit a nyugatra hurcolt gépekből. BÁLINT J.: i. m. 374–390.

⁶⁰⁸ TEMESVÁRY F. (1992): i. m. 115.

⁶⁰⁹ Uo. 116.

⁶¹⁰ A II. világháború után ez – a Hitelbank részvényérdekeltségi arányaival feltüntetve – a következő vállalatokat jelentette: Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár (76,96%), Ganz és Társa Villamossági, Gép-, Waggon- és Hajógyár Rt. (65,56%), Hofherr-Schranz-Clayton-Shuttleworth Magyar Gépgyári Művek Rt. (76,095%), Magyar Acélárugyár Rt. (68,99%), Magyar Radiátorgyár Rt. (52%), Méray Motorkerékpárgyár Rt. (100%). TALLÓS Gy.: i. m. 368–369.

⁶¹¹ MNL OL Z 464 1. doboz 5. tétel. Feljegyzés a Hitelbank érdekkörébe tartozó vas- és gépipari vállalatok vezetőinek 1945. július 16-án tartott megbeszéléséről, 1945. július 16. sz. n.

⁶¹² TEMESVÁRY F. (1992): i. m. 123.

III. 2. 2. Jóvátételi termelés és buktatói

A problémák ellenére 1945 őszére a Fegyvergyárnak sikerült a gyártelepeket némileg konszolidálni. A legkritikusabb épületsérüléseket kijavították, a megrongálódott géppark egy részét üzemképes állapotba hozták, amellyel lehetővé vált a rendszeres gyártás. A vállalat törzsgyárának géposztályán elkezdődött a szerszámgépek gyártása, a lámpaosztályon pedig hozzáláttak petróleumlámpák, csillárok, petróleumfűzők, kályhák, gázórák és vízmelegítők előállításához, valamint szerszámok tömeggyártásához, kalapácsok, csípőfogók, tolómércék készítéséhez. A kőbányai gyárban háztartási zománcedények, lemezmunkák, valamint könnyű- és nehézfémöntvények, fémlemezok öntésére és hengerlésére rendezkedtek be. 1945 szeptemberében beüzemelésre került egy mintaasztalos műhely, valamint egy vasöntöde és a kovácsműhely is.⁶¹³

1945 őszén a vállalat kapacitásának 70%-át a jóvátételi megrendelések kötötték le, míg a maradék 30%-át a polgári munkák teljesítése tette ki. Szovjet jóvátételre a géposztály megrendelést kapott 100 csúcsesztergapad legyártására, a kőbányai telep lemezosztálya pedig 70–1.000 literes autoklávokat⁶¹⁴ készített ugyanebből a célból.⁶¹⁵ A maradék kapacitást a következő polgári célú munkák kötötték le: bér munkák, lámpák, zománcedények és egyéb tömegcikkek nagyrészt raktárra történő készítése.

1945. szeptember 19-én a Vörös Hadsereg elhagyta a törökbálinti gyárat is, és átadta a vállalatvezetés részére. Ezt követően ősszel megkezdődött az ipari ozidos gyutacsok termelése. Ebből 1945 novemberére mintegy 50 ezer darabot felajánlottak a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. részére. Előkészítették a civil lőfegyverekhez használható pisztoly- és puskalőszerkegyártását is.⁶¹⁶

1945 szeptemberében a vállalat hozzákezdett a II. világháború miatt megszakadt kereskedelmi kapcsolatok újrafelvételéhez. 1945 novemberére sikerült üzletet kötni Sri Lankára lámpák, Svájcba kádak, Bulgáriába petróleumlámpák és Svédországba vízórák szállítására. Azonban ekkor lassította a külkereskedelmi megrendelések lebonyolítását az is, hogy – azokkal az

⁶¹³ SÁRKÖZI Z.: i. m. 446.

⁶¹⁴ Autokláv: Az autokláv nagy nyomáson működő mechanikusan vagy gőzzel kavart, gőzzel fűtött, zárt tartály formájú készülék. Különböző vegyipari eljárásokban használt műveleteknél alkalmazzák.

⁶¹⁵ TEMESVÁRY F. (1992): i. m. 122.

⁶¹⁶ Uo. 125–126.

országokkal, amelyekkel Magyarország nem kötött még kereskedelmi szerződést – a termékek kiviteléhez a SZEB engedélyére volt szükség.⁶¹⁷

A termelés támogatására a vállalat 1945 novemberében 225 millió pengő iparindítási hitelt kapott. Mindezt az állam ahhoz kötötte, hogy a Fegyvergyárnak ebből elsősorban a törzsgyár épület- és gépkárait kell helyrehoznia. A hitelből 35 millió pengőt a kőbányai, 38 millió pengőt a törökbálinti telephelyre, 52 millió pengőt pedig szállítási eszközök berendezésére fordíthattak.⁶¹⁸ A támogatás segítségével az év hátralévő részében a géposztály és a szerszámműhely az elpusztult gépek és szerszámok pótlásán dolgozott. A javítások eredményeként 1945. december 31-én a vállalat részére 2.442 munkagép állt rendelkezésre.

Mindez nem jelentette azt, hogy a gépek gyártása probléma nélkül zajlott volna. 1946. január 3-án az IKART 40 darab marógépet rendelt meg a Fegyvergyártól. Történt ez annak ellenére, hogy a korábban szeptemberben jóvátételre megrendelt 100 darab esztergapad legyártása nem tervszerűen teljesült, mivel a jóvátételre szánt gépeket üzemközösségben kellett legyártaniuk, mert a hiányos géppark mellett a munkaerőhiánnyal is küszködtek.⁶¹⁹

1945 során már többször megfogalmazódott a vállalat nevének megváltoztatása. Javaslatként felmerült a Lampart Művek Részvénytársaság, vagy a Lampartművek r.t. fejléc használata. A névválasztásnál szerepet játszott, hogy elsősorban a kőbányai gyár polgári termékeire épülő átállást terveztek, továbbá a „fegyver” kifejezés cégnévben használatát önmagában aggályosnak ítélték meg a vállalat II. világháború utáni érdekei szempontjából.⁶²⁰ Az átnevezési procedúra jogi előkészítése 1945. december 15-én megtörtént, de az átnevezéshez közgyűlési határozatra volt szükség. Ez azonban a közgyűlések összehívását tiltó 817/1945. számú M. E. rendelet miatt hosszú ideig kivitelezhetetlen volt. Erre akkor nyílt esély, amikor a Magyar Közlönyben 1946. február 8-án megjelent 1.180/1946. számú M. E. rendelet lehetővé tette a kereskedelmi részvénytársaságoknak az „illetékes miniszter engedélye alapján” közgyűlés összehívását a cégszövegnek, illetőleg a cégjegyzés módjának megváltoztatása céljából.⁶²¹ Ezt követően a főrészvényes Hitelbank nem késlekedett sokat, 1946. február 11-én engedélyt kért az Iparügyi Minisztériumtól közgyűlés tartására. Az iparügyi miniszter 10554/1946. számú engedélyével hozzájárult ehhez, de az indoklásában nyomatékosította azt a kikötést, hogy: „Az

⁶¹⁷ Uo. 124.

⁶¹⁸ Uo. 125.

⁶¹⁹ Uo. 128.

⁶²⁰ BFL VII. 2. e. 02192 (1915) 6246. doboz. A Fegyvergyár felfolyamodása a cégbirósághoz cégnév változtatás tárgyában, 1946. április 10. sz. n.

⁶²¹ *Magyar Közlöny – Hivatalos Lap*. 32. szám (Debrecen: Magyar Állami Nyomda, 1946), 3.

engedélyem alapján összehívott közgyűlés csak a cégszövegnek Lampart Művek Részvénytársaság-cégszövegre való változtatása tárgyában hozhat érvényes határozatot.”⁶²² Ezután a Fegyvergyár megtartotta 1946. március 6-án első, II. világháború utáni (rendkívüli) közgyűlését, amely határozata alapján hivatalosan Lampart Művek Rt. lett a vállalat új neve.⁶²³

Az 1946. esztendő bizalomkeltő megrendeléssel köszöntött be a vállalat életébe. A vállalatvezetés 1946. február 15-i megbeszéléséről készített feljegyzés szerint a SZEB engedélyt adott 600 darab vadászfegyver és 350 ezer darab bányapatron legyártására. A feljegyzés szerint az ekkor működőképes gépek – amelyek javítása még mindig tartott – alapján hat hét alatt egyelőre 400 darab vadászfegyver készítésével tudtak tervezni. Azonban a rendelkezésre álló anyagkészletek alapján hosszabb távon lehetségesnek tartották 2.000–3.000 darab fegyver, valamint hozzátartozó lőszer készítését is. Ez utóbbival kapcsolatban megjegyezték, hogy a „sörét-öntőtornyot is a legrövidebb időn belül üzembe helyezik.”⁶²⁴ Egy későbbi, február 22-i feljegyzés szerint lehetőséget láttak 450 darab megégett vadászpuska helyreállítására is, melyek értékesítésében bizakodtak a SZEB-nél darabonként 200 USA dollár áron.⁶²⁵

Az 1946 elején biztatónak mutakozó vadászfegyvergyártás – amellyel kapcsolatban még Rajk László belügyminiszter is pozitívan nyilatkozott – egyáltalán nem jelentette a fegyvergyártó profil visszatérését. A Fegyvergyár – érthetően – továbbra is erőltette a gyutacsgyártást, amiért cserébe az állami szénbányáktól a működéshez elengedhetetlen szenet kapott. Jelentősebb megrendelések és nyersanyagok hiányában a termelés továbbra is alacsony volt: az 1944-es év 25,5 millió pengő összértékű termelés kevesebb mint felét produkálta 1946-ban a vállalat, azaz 10 millió pengőt.⁶²⁶

A Fegyvergyár kapacitásának döntő részét továbbra is a jóvátételi szállítások kötötték le. 1946 januárban 440 autoklávra érkezett megrendelés, majd 312 ezer petróleumégőre. Márciusában a Fegyvergyár bekapcsolódott a jóvátételi alumíniumedény szállításba is. Májusban szovjet csillárszállításokról folytattak tárgyalásokat, és megrendelést kaptak kb. 1.500 darab különféle csillárra és lámpára.⁶²⁷ Azonban a jóvátételi megrendelések teljesítésének számos akadály

⁶²² TEMESVÁRY F. (1992): i. m. 128.

⁶²³ MNL OL Z 463 1. doboz. A Fegyvergyár rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve, 1946. március 6. sz. n.

⁶²⁴ MNL OL Z 58 41. csomó 151. tétel. Feljegyzés a Fegyvergyárnál tartott megbeszélésekről, 1946. február 15. sz. n.

⁶²⁵ MNL OL Z 58 41. csomó 151. tétel. Feljegyzés a Fegyvergyárnál tartott megbeszélésekről, 1946. február 22. sz. n.

⁶²⁶ TEMESVÁRY F. (1992): i. m. 129–130.

⁶²⁷ SÁRKÖZI Z.: i. m. 448.

mutatkozott, többek között a gépeszerelések és az anyagihiány. A jóvátételi autokláv megrendelést csak úgy tudták megoldani, hogy magánvállalkozóktól vásároltak 20 vagon vaslemezt, ami a nyers anyagigény 30%-át sem tette ki.⁶²⁸ Ráadásul a jóvátételi megrendelések alól kitérni képtelenség volt.

1946 első felének legsúlyosabb problémáját az infláció okozta. A vállalat alkalmazottjainak már 1946 februárjában rossz volt a hangulata, mert „az áremelkedések következtében a pénzbeni bér ereje igen csekély” – szöveg a feljegyzés.⁶²⁹ A szociális helyzet 1946 közepére a hiperinfláció következtében azonban annyira súlyossá vált, hogy az életszínvonal 1945 nyarához képest 50–60%-al csökkent. A Fegyvergyár 1946 tavaszán a probléma orvoslására fizetéselőleg folyósítást vezetett be, de ez lényegében megoldást nem jelentett. 1946 májusára a munkások elégedetlensége olyan méreteket öltött, hogy 6-án részleges, 7-én pedig teljes munkabeszüntetésre került sor. Ennek következtében a szovjet jóvátételi gépgyártás leállt.⁶³⁰ Ráadásul az életszínvonalcsökkenés másik következménye a gyáron belüli lopások olyan szintű megnövekedése volt, amelyre korábban nem volt példa. Az 1946. május 3-i vállalatvezetői megbeszélés szerint 1946 januárja és májusa között „nem kevesebb, mint nyolcezer kg zománcedényt loptak el.”⁶³¹ A létbizonytalanságot némileg ellensúlyozta a kalória-bérrendszer bevezetése, amely következtében az 1945 előtti háromezer kalóriaértékből 1.500 kalóriaértéket muszáj volt biztosítani a vállalat dolgozóinak. Ennek ellenére a pengő romlása olyan szintet ért el 1946 tavaszának végére, hogy a vállalat helyzetét minden árueladás rontotta, ami miatt amennyire csak lehetett a megrendeléseket vagy elutasították vagy teljesítésüket csak több hónapos csúszással vállalták.⁶³² 1946. május 16-án készült feljegyzés szerint a vállalat bevezette az akkordrendszert is, azaz a teljesítménybérezést, amely azonban teljesen visszajára sült el az alacsony termelés, az energiaellátási, nyersanyagbeszerzési problémák, valamint a jóvátételi szerződések csökkenése és az általános létbizonytalansági helyzet miatt.⁶³³

A krízishelyzet ellenére a Fegyvergyár próbálta megőrizni a termelés struktúráját, valamint a lehetőségekhez mérten még fejleszteni is. Ezzel a céllal a vállalat benyújtotta az igényét egy

⁶²⁸ TEMESVÁRY F. (1992): i. m. 130.

⁶²⁹ MNL OL Z 58 41. csomó 151. tétel. Feljegyzés a Fegyvergyárnál tartott megbeszélésekről, 1946. február 15. sz. n.

⁶³⁰ TEMESVÁRY F. (1992): i. m. 131.

⁶³¹ MNL OL Z 58 41. csomó 151. tétel. Feljegyzés a Lampartnál tartott megbeszélésekről, 1946. május 3. sz. n.

⁶³² TEMESVÁRY F. (1992): i. m. 131.

⁶³³ Uo. 132.

szerszámgépvásárlási lehetőségre, amit 1946 májusában Svájc ajánlott fel mintegy 4,5 millió svájci frank értékű hitel keretében.⁶³⁴

1946 júliusában a katasztrofális pénzügyi állapot azt eredményezte, hogy a vállalat a kalóriát edénnyel váltotta meg úgy, hogy minden 10 ezer kalória fejében 1 kg edényt utalt ki az alkalmazottaknak. Ezzel párhuzamosan a Fegyvergyár bejelentette, hogy ideiglenesen felfüggeszti a termékkeladást, a bér munkát és a jóvátételi előlegek kérését.⁶³⁵

A forint bevezetésével 1946. augusztus 1-jén bekövetkezett a valutastabilizációt követően ismét valós alapokra helyeződött a gyártás, azonban mozgatókehiányt is eredményezett. Ebben a helyzetben a vállalat számára ismét fontossá váltak a jóvátételi juttatások. A vállalatvezetés 1946. augusztus 9-i ülése szerint a Fegyvergyár ekkoriban – egy számottevő jóvátételi szállítás csökkentése következtében – 9 millió dolláros szovjet, 6 millió dolláros cseh és 12 millió dolláros jugoszláv megrendeléssel rendelkezett.⁶³⁶

Ám ezek a szerződések csak felületes rátekintéssel tűnnek pozitívnak a vállalat szempontjából, ugyanis legfontosabb jellemzőjük a kaotikusság volt. Erről ugyanez a feljegyzés a következőket jegyzi meg általánosságban: „Piklernek⁶³⁷ az az elgondolása, hogy a Jóvátételi Hivatal a befagyasztást követően csak a már leszállított munkákat fizeti, éppen azokat a vállalatokat sújtja, amelyek a zárolást megelőzően nagy mértékben törekedtek eleget tenni szállítási kötelezettségüknek. Orosz részről változatlan erős tempóban követelik a szállítást; kőbányai, illetve Soroksári úti gyárban Szaviczky és Latyin fokozott eréllyel léptek fel, miután ők még nem kaptak értesítést stornókról. Ugyanakkor a GF közölte a Jóvátételi Hivatallal, hogy további jóvátétel pedig ez évre már nincs. Ennek következménye, hogy a vállalatok még nagyobb tőkét kénytelenek befektetni azokba a gyártásokba, melyekért belátható időn belül pénzt nem kaphatnak.”⁶³⁸ Egy konkrét esetről is készült beszámoló, amelyről az augusztus 23-i vállalatvezetői megbeszélésen számoltak be: „Ez évben kellett volna szállítani esztergapadot,

⁶³⁴ Uo.

⁶³⁵ Uo.

⁶³⁶ MNL OL Z 58 41. csomó 151. tétel. Feljegyzés a Lamparnál tartott megbeszélésről, 1946. augusztus 9. sz. n.

⁶³⁷ Pikler Ferenc (1916–1979) elektromérnök, minisztériumi főtisztviselő. 1935-ben tagja lett a Kommunisták Magyarországi Pártjának, és részt vett annak illegális mozgalmi tevékenységében. A Műszaki Egyetem diákmozgalmainak szervezője lett, majd 1936-ban a párt utasítására külföldre távozott. A párizsi Sorbonne-on folytatta mérnöki tanulmányait, és bekapcsolódott a francia kommunista párt magyar szekciójának tevékenységébe. 1945 áprilisában tért haza, előbb az Újjáépítési Minisztériumban, majd a Jóvátételi Hivatalban helyezkedett el, főosztályvezető, később a Hivatal elnöke lett. Ezt követően a Nehézipari Központ munkatársa. 1948 áprilisától az Állami Villamos Művek Rt., illetve a Nehézipari Minisztérium Villamosenergia Ipari Igazgatóság vezetőjének nevezték ki. 1949. júniusában letartóztatták, majd koholt vádak alapján 12 évi börtönrre ítélték. 1954 augusztusában a Legfelsőbb Bíróság rehabilitálta. Szabadulása után az Erőmű Beruházó Vállalat igazgatója, majd 1962-től haláláig az Országos Műszaki és Fejlesztési Bizottság főosztályvezetője volt.

⁶³⁸ MNL OL Z 58 41. csomó 151. tétel. Feljegyzés a Lamparnál tartott megbeszélésről, 1946. augusztus 9. sz. n.

melyből elkészült eddig 14 db és átadtak 7 darabot. Ez a rendelés 15% erejéig van finanszírozva. A leszállított padokért még az évi 1938. évi rossz árakon is 350 ezer forintot kellene kapni. Ezt az igényt a Jóvátételi Hivatalnál már benyújtották, mely azt el is fogadta. Most a rendeléseket stornírozzák olyan formán, hogy az eddig leszállított padokon kívül az összes gyár csak 14 darabot szállíthat, ebből 7-et a Lampart és 7-et a Salgótarjáni gépgyár. Ezzel szemben a W. M.⁶³⁹ azt követeli, hogy az ő padjaiból is vegyenek még át.”⁶⁴⁰

Az 1946-os évet a jóvátételi termelés drasztikus visszaesése jellemezte. Míg a jóvátételi megrendelés keretében gyártott termékek 1945-ben az össztermelés 70%-t jelentették, addig 1946-ra ez az arány 30%-ra esett vissza.⁶⁴¹

Ennek következtében a Fegyvergyár próbált megragadni minden lehetőséget üzletkötés céljából. 1946 szeptemberében ígéretesnek mutatkoztak a magyar-francia kereskedelmi tárgyalások, amely következtében a vállalat ígéretet kapott arra, hogy Franciaországba kétezer darab zománcdedényt, a francia gyarmatokra (Marokkó, Algéria és Tunézia) pedig 100 ezer darab zománcdedényt és 300 ezer darab lámpát exportáljanak. A francia tárgyalásokon kívül Hollandiába, Belgiumba, és a Brit Birodalomba irányuló szállításokat készítettek elő.⁶⁴² Hasonló okokból a Fegyvergyár kezdeményezte a vadászfegyver- és lőszergyártás rendszerességének beindítását. 1946. szeptember 24-én a vállalat engedélyt kapott a SZEB-től 300 darab simacsövű sörétespuska legyártására egymillió vadásztölténnyel, valamint egymillió bányagyutacs előállítására is. Azonban a vadászfegyverek és a lőszer forgalmazását a SZEB belügyminiszteri engedélyhez kötötte, amire Rajk belügyminiszter a Fegyvergyárban történt látogatása során 1946 október elején ígéretet adott.⁶⁴³

1946 őszén a foglalkoztatottsági adatok az egzisztenciális válság romlása ellenére növekedtek 1945-höz képest. Ekkor a Fegyvergyárnál 2.286 fő alkalmazott dolgozott, a tisztviselők száma pedig 380 volt. A forint bevezetését követően a dekonjunktúra miatt felmerült a vállalatnál a létszámleépítés. Az 1946. augusztus 23-i ügyvezetői megbeszélésről készült feljegyzés már utalt arra, hogy az említett jóvátételi megrendelések sztornírozása miatt „nagyszámú munka foglalkoztatása válik kérdésessé, miután ezeket civil termelésben, vagy más jóvátételi ágazatban lehetetlen foglalkoztatni. A munkás és ezzel azonos arányban a tisztviselői

⁶³⁹ Weiss Manfréd Acél- és Fémművek Rt.

⁶⁴⁰ MNL OL Z 58 41. csomó 151. tétel. Feljegyzés a Lampartnál tartott megbeszélésről, 1946. augusztus 23. sz. n.

⁶⁴¹ TEMESVÁRY F. (1992): i. m. 133.

⁶⁴² Uo.

⁶⁴³ MNL OL Z 58 41. csomó 151. tétel. Feljegyzés a Lampartnál tartott megbeszélésről, 1946. október 11. sz. n.

létszámcsökkentés kérdését az üzemi bizottsággal egyetértően tanulmányozzák.”⁶⁴⁴ A kérdés 1946 októberében ismét előtérbe került a B-listák előkészítése során.⁶⁴⁵ A lista összeállítása céljából az üzemi bizottságokkal megtartott megbeszélés szerint az igazgatóság ekkor már a következő álláspontot képviselte: „Az Igazgatóság is tudatában van azzal, hogy úgy a fizikai, mint szellemi munkavállalói egy részét elbocsáthatná, de az az álláspontja, hogy a felszabadulás utáni második télen vállalni kell a kockázatot, hogy egy átmeneti dekonjunktúra mellett is megtartsuk alkalmazottainkat, míg az átállás teljesen sikerül és akkor már nem is lesz szükség elbocsátásra.”⁶⁴⁶ Ennek következményeként nem került sor számottevő elbocsátásokra. A B-listázással az üzemi bizottság és a vállalatvezetés mindössze hét munkavállaló elbocsátásában állapodott meg, ráadásul nem gazdasági, hanem politikai indokkal. Az elbocsátottak ugyanis mindannyian „nyugatosok” voltak, azaz 1944-ben a kirendeltségekkel kényszerültek Németországba távozni.⁶⁴⁷

Azonban 1946 végére egyre inkább úgy tűnt, hogy a vállalat önerőből képtelen a kedvezőtlen gazdasági helyzet megfordítására. 1946 decemberére a nyersanyag és a forgótőke hiány tovább romlott, amely akadályozta a termelés kibontakozását. Az ügyvezetés 1946. december 13-i ülése szerint jóvátétel jogcímén a Fegyvergyár csak korlátozottan jutott pénzhez. A Magyar-Szovjet kereskedelmi társaság által megvett tolómércékre ugyan 60 ezer forint előlegre volt jogosult a vállalat, de ezek beérkezése – abból kifolyóan, hogy várhatóan a pénzügyminisztérium folyósította – rendkívül bizonytalannak mutatkozott.⁶⁴⁸ A következő eset is beszédes azzal kapcsolatban, hogy 1946 végén egyes jóvátételi munkák mennyire nehéz helyzetbe hozták a Fegyvergyárat: „December 9-én kapott az IKART útján a gyár megrendelést 12 esztergapadra, melyet december 31-ig, vagyis 3 hét alatt kellene legyártani és szállítani. Ezenkívül kapott rendelést 30 darab autoklávra is, melyek azonban nagyjából megvannak. A vállalat bejelentéssel élt a Jóvátételi Hivatalhoz és a minisztériumhoz, hogy ilyen irreális rendelési terminusokért semmilyen felelősséget nem vállalhat, majd eljár az IKART-nál, ahol közölték, hogy kénytelenek voltak a rendelést így kiadni, hogy az oroszokkal szemben fedezzék magukat. Erre dr. Ullmann vezérigazgató úr megmondta, hogy az IKART, ha szükséges, fedezheti magát, de ne a Lampart terhére. Ezen esztergák ára 42.000 forint, míg a jugoszláv jóvátételre rendelt esztergáké 46.500, illetőleg az orosz rendelésnél szállított alkatrészekkel

⁶⁴⁴ MNL OL Z 58 41. csomó 151. tétel. Feljegyzés a Lampartnál tartott megbeszélésről, 1946. augusztus 23. sz. n.

⁶⁴⁵ MNL OL Z 465 1. csomó. Jegyzőkönyv a Lampart igazgatóságának és üzemi bizottságainak 1946. október 16-i B-lista üléséről, sz. n.

⁶⁴⁶ Uo.

⁶⁴⁷ Uo.

⁶⁴⁸ MNL OL Z 58 41. csomó 151. tétel. Feljegyzés a Lampartnál tartott megbeszélésről, 1946. december 13. sz. n.

együtt azok ára 48.000 forint volna. Ezért a Lampart a terminuson kívül az árat is visszautasítja. Ez a rendelés 1,5 millió forintot tenne ki.”⁶⁴⁹ Ráadásul a megrendelés finanszírozására semmilyen intézkedés nem történt, amit ebből következően a vállalatnak önerőből kellett volna állnia. Ezt a vállalatvezetés az akkori körülmények között lehetetlennek ítélte.

A Fegyvergyár pénzügyi problémáiról ezzel egy időben a Jóvátételi Hivatal is megbizonyosodott az 1946 decemberében tartott vizsgálata során. A revízió célja a vállalat jóvátételi szállításai teljesítésének és előkészítésének ellenőrzése volt, amely során a revizor a következőket állapította meg: „a Lampart nincsen túl finanszírozva, hanem ellenkezőleg: 2 millió követelése van.”⁶⁵⁰ Ezzel kapcsolatban jegyezte meg Temesváry helyesen a tanulmányában azt, hogy „a jóvátételi szerződések egyrészt az életet jelentették, másrészt bizonytalanok voltak és a teljes csődhöz vezettek.”⁶⁵¹

III. 2. 3. Kísérlet a Fegyvergyár megmentésére, pénzügyi problémák és államosítás

Az ismertetett viszontagságok következtében 1947 januárjában az új év úgy köszöntött be a vállalat életébe, hogy kilátásba került a pénzügyi csőd, ugyanis a cég még a bérek kifizetésére sem rendelkezett elegendő pénzügyi tartalékkal. A vállalatvezetés az anyagi helyzet orvoslására a polgári ágazatok felpörgetésével próbálkozott. Erre utal az az 1947. március 7-én megkötött üzlet, amelyben 1.200 darab kádat rendeltek meg exportra. A Fegyvergyárnak a II. világháború előtti helyzetében ez nem jelentett volna különösebb problémát, de az 1947-es viszonyok között meglehetősen nagy kihívás volt ennek a mennyiségnek a leszállítása kifogástalan minőségben.⁶⁵²

A vállalatvezetésen túl a főreszvényes Hitelbank is lépéseket tett a Fegyvergyár megmentésére. A GF-el egyetértésben a Hitelbank vizsgálatot indított a Fegyvergyár növekvő veszteségeinek megállítása céljából. A bank vizsgálói 1947. március 31-én készítették el az összesítő jelentést. Az összeállítás magában foglalt egy tervezetet is a rentabilitás elérésére, amely kitűnően bemutatja a vállalat szerkezetét és pénzügyi helyzetét.⁶⁵³

A jelentésben felvázolt gyártási és eladási program alapján a következő termelési szerkezet rajzolódott ki: a termelés első csoportját a belföldi gyártás képezte, amelyben regisztráltak a

⁶⁴⁹ Uo.

⁶⁵⁰ Uo.

⁶⁵¹ TEMESVÁRY F. (1992): i. m. 135.

⁶⁵² Uo. 139.

⁶⁵³ MNL OL Z 58 41. csomó 151. tétel. Jelentés a Lampartnál lefolytatott vizsgálatról, 1947. március 31. sz. n.

zománc- és alumíniumedények, tűzhelyek, petróleumlámpák, égők, szerelvények, asztalilámpák, armatúrák, valamint egyéb háztartási-, és műszaki cikkek előállítását és a fémű ágazatát. A termelés második csoportja a külföldi piacra szánt termékeket ölelte fel. Külön kezelték a beépíthető- és normál kádak, valamint a zománcedények és viharlámpák értékesítését. A termelés harmadik kategóriájába a gépgyártás tartozott, amely a különböző típusú marógépeket, műszerész esztergapadokat jelentette. A negyedik „vegyes” címkével ellátott csoportba a következőket sorolták: a tolómércék, vízórák, jóvátételi gépek, jóvátételi autoklávok, vasöntés, késgyártás, kéziszerszámkészítés.⁶⁵⁴ Az eladásra gyártani tervezett termékek értékét 27.424.000 forintban állapították meg. Ezen túl beruházási célra folyamatban volt 20 darab szerszámgyártása 584 ezer forint értékben.⁶⁵⁵

A tervezet a gyártási és eladási program végrehajtása érdekében a vállalat foglalkoztatási szerkezetének átalakítását is magában foglalta, amely elsősorban a három gyártelep alkalmazottainak rotációjával számolt.⁶⁵⁶

Az összeállítás a Fegyvergyár törzsgyára esetében 1947 áprilisa és decembere között 3.679.000 forint veszteséggel tervezett. Ennek egy része az új cikkek gyártásából származott, amely csak a hagyományos termékek rovására történhetett. Alapvetően rossz döntésnek ítélték, hogy a korábban kapott beruházási- és forgótőke hiteleket nem a régi gyártási ágak megerősítésére használták fel. Ebből következően, mivel a kísérleti sorozatok a forgótőkét felemésztették, nem maradt pénzügyi tartalék a belföldi és külföldi igények kielégítésére. A veszteség másik csoportja a megelőző időszak gépgyártásából eredt: egészen pontosan abból, hogy a vállalat szériagépek helyett egyedi gépek gyártásába fogott, amelyek önköltsége többszöröse volt az eladási árak.⁶⁵⁷ A vállalat kőbányai gyára viszont a tervek szerint 3.231.000 forint nyereséggel zárt volna köszönhetően a zománc- és kádgépgyártásnak.⁶⁵⁸

A tervezet a törökbálinti gyárral egyáltalán nem számolt, mert úgy ítélték meg a jelentés összeállítói, hogy a 2.400 fő munkás foglalkoztatására méretezett lőszerösszeszerelő üzemet semmiféle polgári gyártásra nem lehet felhasználni. A tervezet az indoklást a következőképpen folytatja: „Jelenleg mintegy 200 munkás végez ott tessék-lássék munkát; 50-re tehető azoknak a munkásoknak a száma, akik ott valóban produktív munkát végeznek. De ez a produktív munka nem olyan, hogy helyileg törökbálinti üzemhez volna kötve. Semmi akadályja nincsen annak,

⁶⁵⁴ Uo.

⁶⁵⁵ Uo.

⁶⁵⁶ Uo.

⁶⁵⁷ Uo.

⁶⁵⁸ Uo.

hogy a csévegyártást, a töltényhüvelygyártást, az eloxáló üzemet, valamint a jól felszerelt javítóműhelyt a vállalat Soroksári úti telepére be ne hozza. Egyéb tevékenység ott úgy se folyik. Ha ez az áttelepítés megtörténik, a törökbálinti telepet le kell zárni. Így legalább a vállalat regiejét nem növelné. A felesleges 150 munkást a vállalat foglalkoztatni nem tudja. Ezeket tehát sajnos el kell bocsátani. A vállalat vezetőségének azután foglalkoznia kell a törökbálinti telep felszerelésének értékesítésével, épületeinek valamilyen módon való hasznosításával. Gondolni sem szabad arra, hogy valaha is foglalkoztathatik robbanó, vagy robbantószerkezetek gyártásával és lőszerkezetek szerelésével. Ez nem a magántőke feladata; ez állami feladat. Jobb ennek a konzekvenciáit most levonni, mint erre költséges kísérletezések után később rájönni.”⁶⁵⁹

A jelentésben felvetett 1947. évi termelési és értékesítési tervet megvalósításához 11 millió forint forgótőke- és 600 ezer forint beruházási tőkeszükséglettel kalkuláltak, amely összesen 11,6 millió forint szükségletet számolt. A tőkeszükséglet egy részét a vállalat a Hazai Fésűsfonó és Szövőgyár Rt. részvényeinek eladásával akarta előteremteni, amit jobban mondva a főrészvényes Hitelbank vett volna át. A Fegyvergyár 135.994 darab Fésűs részvényt rendelkezett, amelyek nominális értéke 8,3 millió forint volt, de a reális értéke a becslések szerint 3,45 millió forintot tett ki.⁶⁶⁰ Azonban az összeállítás rámutatott arra, hogy önmagában a tőkeszükséglet biztosítása nem oldotta volna meg a vállalat helyzetét, ahhoz a műszaki vezetés teljes átszervezését is szükségesnek látták.

A törökbálinti gyár bezárásáról 1947. március 27-én a Hitelbank képviselői tárgyalást folytattak a Fegyvergyár gyárainak üzemi bizottságaival is, akik meglehetősen kritikusan álltak a tervhez.⁶⁶¹ Az üzemi bizottságok nem támogatták a műszaki vezetésnek a Hitelbank elképzelése szerinti átszervezését, kiváltképpen hallani sem akartak a II. világháború alatti termelés kulcsembereinek, Matuschek Richárd⁶⁶² volt műszaki igazgatónak a kinevezéséről. Helyette lényegében a vállalat egész adminisztrációjának távozását, és a Fegyvergyár igazgatóságának létszámleépítését sürgették. Továbbá kiemelték a Hitelbank felelősségét a helyzet kialakulásában: „Rossz néven vették, hogy a bank miért sürgette a jelenlegi túltengő adminisztráció bevezetését. Szerintük több, mint 500 ezer forintba került ez eddig és ennek semmi előnyét nem látják, mert az adminisztráció nem tudja utolérni magát és állandó

⁶⁵⁹ Uo.

⁶⁶⁰ Uo.

⁶⁶¹ MNL OL Z 58 41. csomó 151. tétel. Bizalmas jelentés a Lampart üzemi bizottságok vezetőivel folytatott megbeszélésről, 1947. március 31. sz. n.

⁶⁶² Matuschek Richárd gépészmérnök 1927-től dolgozott a Fegyvergyárnál. 1938 és 1944 között a vállalat műszaki vezetését látta el 1938-tól igazgatói, majd 1942-től ügyvezető igazgatói minőségben. 1945-ben elhagyta a vállalatot.

restanciával küzd. Az üzemekre túl sok írásbeli munkát hárít és egy géprendeléshez annyi papírost kapnak, hogy az – mint mondták – többbe kerül, mint maga a gép.”⁶⁶³ A kőbányai telepre vonatkozó tervekkel kapcsolatban pedig még 1947. március 8-án az üzemi bizottságok képviselői értékesítés helyett felvetették a bérbeadás lehetőségét.⁶⁶⁴

A Hitelbank egyetértett az üzemi bizottságok azon kritikájával, hogy az adminisztráció is átszervezésre szorul, de egy széleskörű reorganizációt csak egy megfelelő műszaki vezető kinevezésével tartottak kivitelezhetőnek. A bank azért is sürgette az elképzelése szerinti átszervezéseket, mert azt a hitelnyújtás egyik alapvető feltételül határozta meg. Ugyanis a Hitelbank megállapítása szerint a Fegyvergyár „helyzete olyannak mutatkozik, hogy a vállalat teljes reorganizációja elkerülhetetlen és szükséges a vállalatnak nyújtott hitelek biztonsága szempontjából is.”⁶⁶⁵

A Hitelbank annak érdekében, hogy a vállalaton belüli belső ellenállást kiküszöbölje, bevonta az üzemi bizottságok képviselőit is a Fegyvergyár új vezetőinek kiválasztásába. A Hitelbank tette mindezt amellet, hogy kitartott azon álláspontjánál, hogy a vállalat vezetésébe továbbra is be kell vonni az említett szakemberét, Matuschek Richárdot.⁶⁶⁶ További feladatok közé sorolták a piacon értékesíthető új cikkek felvételét a termelési profilba, és a munkás foglalkoztatottsághoz viszonyítva aránytalanul sok tisztviselő létszámának leapasztását.⁶⁶⁷ Az ügyvezetőség átszervezésének kérdésében a vállalat üzemi bizottságai részletesen kifejtették véleményüket a Hitelbankhoz 1947. június 24-én kirendelt kormánybiztosnak írt levelükben. Ebben azt szorgalmazták, hogy az igazgatók számát tízről hatra kell csökkenteni. Az átszervezéshez a Lampart üzemi bizottságai kérték az iparügyi miniszter közbenjárását is.⁶⁶⁸

Az előzetes elképzelések szerint a lecsökkentett ügyvezetőségnek a veszteséges üzemrészeleget ésszerűsíteni kellett volna a piaci igények szerint. Többek között problematikusnak tartották a Soroksári úton álló törzsgyár fegyvergyártó üzemét, amely összességében egy óriási pénznyelőnek bizonyult az említett vadászfegyver megrendelések ellenére. Azonban vállalatvezetés a kritikák ellenére bízott a fegyvergyártás jövőjében, ezért vonakodott attól, hogy hozzájáruljon a drasztikus átszervezéshez. Temesváry szerint ennek

⁶⁶³ Uo.

⁶⁶⁴ MNL OL Z 465. 1. csomó. Feljegyzés a Lampart igazgatóságának és az üzemi bizottságok képviselői közötti megbeszélésről, 1947. március 8. sz. n.

⁶⁶⁵ MNL OL Z 58 41. csomó 151. tétel. Előterjesztés a Lamparttal kapcsolatban, 1947. május 12. sz. n.

⁶⁶⁶ TEMESVÁRY F. (1992): i. m. 142.

⁶⁶⁷ Uo.

⁶⁶⁸ MNL OL Z 58. 42. csomó 151. tétel. A Fegyvergyár üzemi bizottságainak levele a Hitelbankhoz kirendelt kormánybiztos részére, 1947. június 27. sz. n.

egyik oka az volt, hogy bizonyos forrásokon keresztül a Fegyvergyár vezetését azzal hitegették, „hogy a néphadsereg felszerelésében is számítanak rá.”⁶⁶⁹ A vállalatvezetés optimizmusát táplálta az is, hogy Rajk László belügyminiszter támogatásával egyre jobban szaporodtak a vadászpuska- és vadásztöltény megrendelések. Rajk 1947. június 25-én megerősítve az 1946. november 13-án kelt ideiglenes határozatát – hozzájárult 3 millió vadásztöltény gyártásához.⁶⁷⁰ Ezek a részeredmények azonban nem kompenzálták a törzsgyár éveken át felhalmozódott hiányosságait a munka- és termelés-szervezés terén, amelyek megoldására a Hitelbank próbált lépéseket tenni.⁶⁷¹

A problémák kardinális részét alkották a vállalat gépparkjában bekövetkezett károk is, amit – igazából az erre irányuló lépések ellenére – nem sikerült orvosolni. A vállalat kártérítést sem tudott kiharcolni az államtól. Ezen túl a megmaradt korszerűtlen szerszámgépekkel nem lehetett gazdaságosan termelést folytatni, amely szintén hozzájárult a munkateljesítmény csökkenéséhez, valamint a bér- és rezsiköltségek romlásához. A géphelyzet szignifikáns javítására a vállalat nem kapott beruházási hitelt, leszámítva a korábban említett svájci gépipportot. Ennek keretében azonban csak három új gép érkezett (további négy kilátásba volt helyezve), mintegy 380 ezer svájci frank értékben. Ez az érdemi változásokhoz azonban kevés volt.⁶⁷² A Fegyvergyár 1947 júliusában készített szanalási tervet arról, hogy a vállalatnak mekkora beruházási tőkére lenne szükség. E szerint a törzsgyárnak 6.748.100 forintot igényelt volna, amelyből mintegy 5.180.000 forint a gépgyártásra terveztek fordítani. A kőbányai gyár fejlesztése számításaik szerint 3.718.000 forint hitelt igényelt. A vállalat két gyárának a talpra állítása összesen 10.466.100 forint hitelt igényelt volna. A Fegyvergyár a gépek egy részét, körülbelül 2.297.000 forint értékben, saját üzemében tervezte legyártani.⁶⁷³

A forgótőke igénylésről rendszeres tárgyalások folytak az Iparügyi Minisztériummal és a GF-el. A Lampart 1947 április végén 6,9 millió forint kölcsönt kapott, aminek 60%-át a Hitelbank, 40%-át a MNB folyósította.⁶⁷⁴ 1947 júniusában vállalat benyújtott egy újabb hiteligenytlést, amelyben 14,9 millió forintot kért. Ezt azzal indokolta, hogy folyósítása esetén 14 hónapon át biztosítaná a vállalat működését.⁶⁷⁵

⁶⁶⁹ TEMESVÁRY F. (1992): i. m. 143.

⁶⁷⁰ MNL OL Z 466. 1. doboz 4. tétel. Lőszergyártási engedély, 1947. június 25. sz. n.

⁶⁷¹ TEMESVÁRY F. (1992): i. m. 144.

⁶⁷² Uo. 145.

⁶⁷³ MNL OL Z 466 9. doboz 99. tétel. Jelentés a Hitelbank kormánybiztosainak a vállalat szanalási tervzetéről, 1947. július 3. sz. n.

⁶⁷⁴ Uo.

⁶⁷⁵ Uo.

A szanalási programnak továbbra is feltételeként szabták meg a vállalat vezetésének és adminisztrációjának átszervezését, a tisztviselők leépítését és kicserélését, amely a korábbi ígéreték és lépések ellenére megnyugtatóan továbbra sem rendeződött. Ullmann István vezérigazgató az adminisztráció átszervezésével kapcsolatban hangot adott annak a véleményének, hogy a világháború következményei miatt egyszerűen nincsen elegendő jól képzett tisztviselő. „Ezen a helyzeten csakis úgy lehetne egészségesen segíteni, ha a mostani létszám 20–25%-át elbocsátanánk és feleannyi jó munkaerőt tudnánk találni.”⁶⁷⁶ – jegyezte meg a vezérigazgató a Hitelbank számára írt jelentésében. Ullmann helyzetét drasztikusan nehezítette, hogy az üzemi bizottságok, a GF különböző szervezetei, és a Hitelbank szorításában volt. Mindezekon felül a szociális szempont is az egyik oka volt annak, hogy nagyobb elbocsátásra nem került sor: „Az elmúlt két év folyamán leépítéseket nem végeztünk egyrészt – és főként – szociális szempontokból, mert úgy véltük, hogy az újjáépítés munkáját olyképpen kell folytatnunk, hogy a nálunk levő munkásokat ne tegyük ki az utcára.”⁶⁷⁷ Ullmann egyedül az igazgatók esetében volt képes cselekedni: 1947. július 10-én Senyei Károly ügyvezető igazgató, Iby Kálmán kereskedelmi igazgató és Vörös László aligazgató megkapta a felmondását. Kinevezték Sugár Pétert⁶⁷⁸ ügyvezető igazgatónak, műszaki vezetőnek pedig Szúnyogh Bélát.

Mindez azonban sok változással nem járt. Ilyen körülmények között a Fegyvergyár adóssága 1947. szeptember 25-re a Hitelbankkal szemben 14.079.000 forint volt, míg az Adóhivatalnál 6,5millió forint tartozása volt. Becsült adatok alapján ekkor a vállalat havi veszteségét 1,5 millió forintra tették.⁶⁷⁹ A Hitelbankot egyre jobban nyugtalanította a Fegyvergyár anyagi helyzete és adóhátraléka. 1947 májusában a központi gyár üzemi bizottsága a vállalatvezetés megkérdezése nélkül felajánlotta a Hitelbanknak a Hazai Fésűsfonó részvényeket eladásra. Erre a Hitelbank úgy tűnik hajlandó lett volna, azért, hogy ilyen módon tőkéhez juttassa a vállalatot. Azonban erre nem került sor, ugyanis hosszas engedélyeztetési procedúra után 1947. szeptember 10-én az adásvételt a pénzügyminisztérium elutasította.⁶⁸⁰ A Fegyvergyár még kártérítés címén is megpróbált tőkéhez jutni. 1947 augusztus végén benyújtotta kérelmét – az elrabolt és leszerelt gépparkjáért, valamint a jóvátételi megrendelések sztornírozása miatt elszenvedett károkért –

⁶⁷⁶ Uo.

⁶⁷⁷ MNL OL Z 466 9. doboz 99. tétel. Jelentés a Hitelbank kormánybiztosainak, 1947. július 4. sz. n.

⁶⁷⁸ Sugár Péter hosszú évekig a Magyar Fém- és Lámpaárugyár tisztviselője volt. Az 1935-ös fűzióval került a Fegyvergyár alkalmazásába. 1936–1942 között a vállalat kereskedelmi igazgatója volt. A zsidótörvények miatt 1942-ben kényszerűen menesztették a Fegyvergyártól.

⁶⁷⁹ TEMESVÁRY F. (1992): i. m. 148.

⁶⁸⁰ Uo. 151.

mintegy 35,5 millió forint kártérítés kifizetésére. A GF 1947. augusztus 27-én foglalkozott a Fegyvergyár hitelügyeivel, de a vállalatra nézve pozitív döntést nem hozott. Ellenben határozott egy öttagú bizottság felállításáról az Iparügyi Minisztérium, a GF Titkársága, az Országos Tervhivatal, és a Szakszervezeti Tanács képviselőiből. Ennek a bizottságnak a feladata volt két héten belül javaslatot tenni a Fegyvergyár veszteséges üzletvitelének megszüntetésével kapcsolatban a GF számára.⁶⁸¹ Azonban a bizottság bő egy héttel később, szeptember 5-én csak odáig jutott, hogy megállapítsa a tennivalókat, és javaslatot tegyen újabb szakértők bevonására, köztük a Munkatudományi- és Racionalizálási Intézetre.⁶⁸²

Több, mint három héttel később a GF 1947. szeptember 16-án határozott a vállalat hitelezésével kapcsolatban, amely szerint „a Lampart 3 telepe adminisztratív és számvitelileg különválasztandó és ennek megtörténteig újabb hitelek nem fognak megszavaztatni.”⁶⁸³ Ettől függetlenül a Tárcaközi Hitelvéleményező Bizottság engedélyezte 1,6 millió forint kifizetését a vállalat részére, hogy egyáltalán az alkalmazottaknak a béreit kifizethessék.⁶⁸⁴ Érdekes módon a szétválasztást a Fegyvergyár Központi Üzemi Bizottsága kérte írásban a vállalatvezetőség és a Hitelbank igazgatóságának tudta nélkül. Erről a központi üzemi bizottság 1947. szeptember 25-i értekezletének jegyzőkönyvében konkrét utalás olvasható: „Vas és Bán miniszter elvtársak az Iparügyi Minisztériumhoz beterjesztett kérvényünk alapján a három gyártelepet f. évi október 1-étől elrendelték, hogy (...) külön, önálló gazdasági egységként működjön.”⁶⁸⁵ Azonban ez az intézkedés a vállalat hiányosságait egyáltalán nem orvosolta, sőt inkább növelte a problémákat. A Hitelbankkal egyetértésben a Fegyvergyár tiltakozott a döntés ellen az Iparügyi Minisztériumnál, de ennek ellenére a tárcánál tényként hirdették ki ezt a vállalatvezetés előtt.⁶⁸⁶

Az események nyomán a Hitelbank a következőket állapította meg: „a Lampart Művek r. t. üzemi bizottságának módjában áll a vállalat vezetőségének, sőt intézetünk ügyvezetőségének teljes megkerülésével oly intézkedéseket tenni, melyeket a vállalatra nézve károsaknak tartunk. Ezzel szemben oly rendszabályokat, melyek a vállalat szempontjából elkerülhetetlenül fontosak volnának, mint például a csaknem teljesen foglalkoztatás nélkül álló törökbálinti üzem leállítása

⁶⁸¹ MNL OL XIX-A-10 22. doboz. A GF 1947. augusztus 27-i jegyzőkönyve, sz. n.

⁶⁸² TEMESVÁRY F. (1992): i. m. 152.; A Munkatudományi- és Racionalizálási Intézet egy tanácsadó szervezet volt, amit 1947 júliusában állított fel a kormány abból a célból, hogy az ország gazdasági termelésének ésszerűsítését elősegítse. *Népszava*. 164. szám (Budapest: Népszava Kiadó, 1947), 5.

⁶⁸³ MNL OL Z 58 41. csomó 151. tétel. Feljegyzés dr. Makai ügyvezető úrnak, 1947. szeptember 17. sz. n.

⁶⁸⁴ Uo.

⁶⁸⁵ SZKL 47. f. 199. ö. e. Jegyzőkönyv az 1947. szeptember 25-i üzemi bizottsági értekezletről, 26.

⁶⁸⁶ MNL OL Z 58 41. csomó 151. tétel. Feljegyzés dr. Makai ügyvezető úrnak, 1947. szeptember 22. sz. n.

és dolgozóinak más üzemekbe való átvezetése, immár félév óta nem sikerült keresztül vinni (...). Ugyanígy a vállalat legsúlyosabb problémájának, a műszaki vezetés kérdésének ügyében sem sikerült 1945 óta kifejtett állandó fáradozásainak ellenére sem a megfelelő megoldást létrehozni. Ily körülmények között fel kell vetnünk a kérdést, hogy (...) a vállalatnál rendelkezési joggal nem bírván, lehet-e intézetünknek viselnie a megkerülésünkkel történő intézkedések felelősségét és a vállalat részére való hitelfolyósítások anyagi terhét, azok hiábavalóságának teljes tudatában. Másszóval, hogy intézetünknek nem kell-e teljesen visszavonulnia a vállalat ügyeinek vitelére való beleszólástól és a hitelek folyósításától. (...) Amennyiben a döntés olyképpen történik, hogy mindezek ellenére a hitelek folyósítására kényszerülünk, illetőleg a vállalat ügyeinek vitelében továbbra is részt veszünk, kifejezetten kérnünk kell annak megállapítását, hogy intézetünket oly fejleményekért, melyeknek tekintetében rendelkezési joga nincsen, felelősség nem terhelheti, másfelől pedig annak tudomásulvételét, hogy a vállalatnak nyújtott hitelek folyósításáért intézetünk ügyvezetőségét ily körülmények között ugyancsak nem terheli semmiféle felelősség sem.”⁶⁸⁷

A Hitelbank 1947. október 1-jei feljegyzéséből kiderül, hogy feltételezése szerint a központi üzemi bizottság a vállalat üzemeinek szétválasztását a Munkatudományi- és Racionalizálási Intézet tanácsára kérelmezte. Az intézet – Hitelbank által félrevezetőnek minősített – megállapítása szerint a gyárak különválása esetén a törzsgyárat civil munkákkal foglalkoztathatónak vélték. Erre azonban a Hitelbank munkatársai a „jelenlegi anyag- és hitelszerzési lehetőségek mellett” kevés lehetőséget láttak. További megállapításuk szerint az üzemi bizottság vezetői azzal sem számoltak, hogy az új helyzetben az egyre terjedelmesebb veszteséget a kőbányai gyár fölöslegei nem fogják egyensúlyozni. Ráadásul súlyosbító tényező volt, hogy a Fegyvergyár helyzetének további romlása esetén a vállalatvezetést és a Hitelbankot fogja terhelni a felelősség „és bizonyos idő múltán, amikor a szétválasztásnak súlyos következményei nyilvánvalókká válnak, senki sem fog emlékezni arra, hogy a szétválasztás milyen kormánytényezők rövid úton adott rendelkezései alapján történt és hogy azokba a vállalat igazgatóságának és intézetünk ügyvezetőségének beleszólása nem volt.”⁶⁸⁸

Úgy tűnik, hogy a Hitelbanknak és a vállalatvezetésnek nem volt ismerete arról, hogy a Fegyvergyár gyárainak szétválasztását valószínűleg nem a központi üzemi bizottság javaslatára fogadták el a hatóságok, és ennek célja valójában az általuk is prognosztizált súlyos anyagi helyzet kialakítása volt. Erre a kommunista párt iratanyagában található magyarázat. Az MKP

⁶⁸⁷ Uo.

⁶⁸⁸ MNL OL Z 58 41. csomó 151. tétel. Előterjesztés az 1947. október 1-jei igazgatósági ülésre, sz. n.

Állampolitikai Osztályának Gazdasági és Pénzügyi Bizottsága a GF Titkárságának „társszervezete” volt, ahol előzetesen rendszeresen megvitatták a főtanács ülései elé került fontosabb kérdéseket és döntéseket. A pártbizottság, többek között Vas Zoltán, Háy László, Antos István és Berei Andor részvételével, 1947. november 4-i ülésén foglalkozott a Fegyvergyár jövőjével kapcsolatban, és a következő határozatot hozta: „Az egész Lampart gyárat a további hitelek megtagadása révén formailag is csődbe kell kergetni. Biztosítani kell a pénzügyileg már eddig is különválasztott kőbányai üzem teljes önállóságát és fenntartását. A Soroksári úti telepen külön fegyvergyárrá kell a mai fegyvergyári részleget szervezni, a Soroksári úti telep többi gépeit pedig sürgősen értékesíteni kell. A Soroksári úton feleslegessé váló munkások bérét órabérben elhelyezkedésükig, de legfeljebb 3 hónapig folyósítani kell. A bankok államosítása után tisztázni kell, hogy a megszervezendő fegyvergyár milyen tárca hatáskörébe tartozzék.”⁶⁸⁹ A dokumentum bizonyítja, hogy az MKP gazdaságpolitikusi, akik a GF mögött álltak, már döntöttek a Fegyvergyár sorsáról. Ezenfelül ez a dokumentum magyarázatot ad visszamenőlegesen a vállalattal szembeni hozzáállásra, a Hitelbank által hibás következményekkel járó döntések valódi prekonceptióját illetően. Az MKP ennél fogva a hároméves terv függvényében teljesen más jövőt képzelt el a Fegyvergyárnak, mint annak „tőkés” tulajdonosai, és ekkor már volt a pártnak akkora befolyása a gazdaságpolitikára, hogy ezt szemmel láthatóan végre is hajtsa. Az MKP elképzeléseire messzemenőig asszisztált a vállalat központi üzemi bizottsága is, amelynek egyik kulcsvezetője a párt bizalmát messzemenőig élvező Kutika Károly⁶⁹⁰ volt, aki később jeles katonai elhárító karriert futott be.

Az MKP elképzeléseinek megvalósítására utal, hogy a Fegyvergyár szétválasztásával kapcsolatban egymásnak ellentmondó utasítások hangzottak el: „volt, aki úgy nyilatkozott, hogy teljesen önálló egységeket kell létrehozni, míg mások csak egyes osztályok megosztásáról beszéltek. Az ügyben írásbeli utasítás nem volt, mégis meghatározó érvénnyel bírt Vas Zoltán kijelentése, mert annak végre nem hajtása esetén a kormány támogatásának megvonását

⁶⁸⁹ MNL OL M-KS 274. f. 12. cs. 27. ő. e. Jegyzőkönyv az MKP Állampolitikai Osztálya Gazdasági és Pénzügyi Bizottságának üléséről, 1947. november 4. 153.

⁶⁹⁰ Kutika Károly (1920–1979) vasesztergályos, katonai elhárító. 1937 és 1944 között dolgozott a Fegyvergyár kőbányai üzemében, ezt követően katonai szolgálatot teljesített. 1937-től a Vasas Szakszervezet és a Szociáldemokrata Párt tagja, 1945-től az MKP tagja. 1945-ben visszatért a Fegyvergyár alkalmazásába, főbizalminak választották, majd bekerült a kőbányai gyár üzemi bizottságába. 1945 novemberétől a Fegyvergyár központi üzemi bizottságnak vezetője. 1949-től a HM Politikai Főcsoportfőnökség Pártszervezési Osztályának századosa, majd a Híradó Parancsnokság Politikai Osztályának vezetője. 1951-től az ÁVH Katonai Elhárító Főosztályának vezetője. 1953-tól 1955-ig a BM ORFK bűnügyi helyettes vezetője. 1961 és 1965 között vezérőrnagyi rangban az 5. hadsereg-parancsnokságon a parancsnok politikai helyettese. 1969-től 1972-ig a Magyar Néphadsereg Kiképzési Főcsoportfőnök tanintézeti helyettese, majd 1975-től az Magyar Néphadsereg Tiszti és Tiszthelyettesi Kiképzési Csoportfőnökség vezetője.

helyezte kilátásba, ami egyben 1300 munkás, illetve munkavállaló családjának ellátatlanságát eredményezte volna.”⁶⁹¹

A vállalat helyzete ezzel párhuzamosan romlott: a tartozások 1947 októberére megközelítették a 16 millió forintot, az adóterhek pedig a 7 millió forintot. Hónapok teltek úgy el, hogy lényegében a tervezés szintjén maradtak a vállalattal kapcsolatos tennivalók. A nyomasztó pénzügyi helyzet következményeként a Fegyvergyár ügyvezetése 1947. november 13-án felhatalmazást kapott a Hitelbanktól a Soroksári úton álló törzsgyár értékesítésére az államnak. Ullmann István ennek ellenére annyira kilátástalannak látta a vállalat helyzetét, hogy benyújtotta a lemondását. Ezt a kibővített igazgatósági tanács nem fogadhatta pozitívan, ugyanis kompromisszumos megoldásként 1948. október 31-i hatállyal vette tudomásul. A Fegyvergyár helyzetét egyúttal megpecsételte a főreszvényes Hitelbank sorsa. Ugyanis 1947. november 24-én az országgyűlés törvényt hozott Magyarország nagybankjainak államosításáról, amely 1948. január 1-én be is következett.⁶⁹²

Azonban az állami kezelésbe vétel nem történt meg zökkenőmentesen annak ellenére, hogy a bankok államosításáról szóló törvény hatálya a Hitelbank érdekeltségébe tartozó vállalatokra is kiterjedt. 1947. december 16-án a vállalat tájékoztatta a GF-t, hogy a 10.092/1947. számú GF határozat értelmében a Soroksári úti gyárat 31.047.000 forintért felajánlotta az IKART számára 1948. január 1-jével. Egyúttal a Fegyvergyár vezetése kérelmet nyújtott be a törökbálinti gyár azonnali leállítására, és kérte annak megfontolását, hogy a Nehézipari Központ kezelésbe vegye. Mindezt azzal indokolták, hogy a Soroksári úti gyárban kialakítandó fegyverüzem részére lőszer összeszerelése csak a lakott területen kívül álló Törökbálinton folytatható.⁶⁹³

Azonban két hónappal később, még 1948 februárjában sem oldódott meg a Soroksári úti gyár átvételének ügye. Ugyanis a Nehézipari Központ mellett a Magyar Országos Gépkocsi Üzemi Rt. (MOGÜRT)⁶⁹⁴ is bejelentette igényét a törzsgyárra. 1948. február 7-én a vállalatnál látogatást tett Seres Tibor miniszteri tanácsos a Közlekedésügyi Minisztériumból, és közölte a vállalatvezetéssel, hogy a gyárat a MOGÜRT kapja meg. Seres a Soroksári úti üzemet 1 forint szimbolikus vételárért kívánta átvenni, miután az állam egy személyben volt a vevő és az eladó is. Seres Tibor a látogatása során egyúttal fenyegetett is: „a vállalat vezetője szabotázsért

⁶⁹¹ TEMESVÁRY F. (1992): i. m. 153.

⁶⁹² Uo. 154.

⁶⁹³ Uo.

⁶⁹⁴ A MOGÜRT-öt 1946-ban alapították a Gépjármű Roncsgyűjtő és Építő Központ jogutódjaként, amelynek főreszvényese az állam volt. A MOGÜRT révén az állam fokozatosan átvette az ellenőrzést Magyarország gépjármű kereskedelme felett, amelynek következtében a vállalat évtizedekre megkerülhetetlen tényezővé vált az autókerekelemben.

felelősséggel tartozik; ugyancsak felelősséggel tartozik a Hitelbank is szabotázsért, amiért a vállalatnak nem folyósított elég hitelt és ennekfolytán a vállalat nem termel. Dr. Ullmann v. i.g.⁶⁹⁵ annyiban szabotált, hogy – a hitelgénybevételek ügyén kívül – a Soroksári úti telepnek túl kevés nyersanyagot juttatott, ezenkívül pedig az igazgatói lakóépület helyreállításába pénz fektetett be.”⁶⁹⁶ Ezen kívül kijelentette, hogy felállítanak egy bizottságot, amelynek feladata az lesz, hogy a vállalatnál megvizsgálja: „kit milyen hibáért kell felelősségre vonni.”⁶⁹⁷

Azonban Fegyvergyár törzsgyáráért folyó küzdelem ezzel nem ért véget. 1948. február 12-én a Nehézipari Központ Horváth Károlyt megbízta a törzsgyár vezetésével, akinek a személye ellen azonban a Hitelbank hevesen tiltakozott. Erre a Nehézipari Központ visszakozott és közölte, hogy Horváth Károlyt nem vállalatvezetőnek, hanem a Soroksári úti telep átvételével kapcsolatos megbízottnak küldte ki.⁶⁹⁸ Ezt követően egy 1948. március 4-én kelt feljegyzés szerint a Nehézipari Központot képviselő Dobronyi főmérnök látogatást tett Ullmann István vezérigazgatónál, akivel többek között a részleg átvételéről tárgyalt. Ezenkívül Dobronyi meglátogatta a vállalat kőbányai gyárát is, és ezt követően megállapította, hogy az is „elkerülhetetlenül a Soroksári úti telep sorsára jut.”⁶⁹⁹

A csatározásoknak végül az 1948. március 26-án hatályba lépett 1948. évi XXV. tc. vetett véget, amely államosította a 100 munkásnál többet foglalkoztató üzemeket. Ezzel megkezdődött a Fegyvergyár gyárainak állami vállalattá átalakításának folyamata és betagozódása a szocialista tervgazdasági elképzelésekbe.⁷⁰⁰

III. 3. A Fegyvergyár vállalatvezetése

III. 3. 1. Vezetés és menedzsment 1935 és 1945 között

A Fegyvergyár működésének kereteit más 1945 előtti kereskedelmi részvénytársasághoz hasonlóan az 1875. évi XXXVII. tc., azaz a kereskedelmi törvény szabályozta. Ez alapján irányítását az igazgatóság, ellenőrzését pedig a felügyelő bizottság látta el.⁷⁰¹

⁶⁹⁵ Vezérigazgató.

⁶⁹⁶ MNL OL Z 58 41. csomó 151. tétel. Feljegyzés, 1948. február 7. sz. n.

⁶⁹⁷ Uo.

⁶⁹⁸ TEMESVÁRY F. (1992): i. m. 156.

⁶⁹⁹ MNL OL Z 58 41. csomó 151. tétel. Bizalmas feljegyzés Dobronyi főmérnökkel folytatott privát beszélgetésről, 1948. március 4. sz. n.

⁷⁰⁰ Uo.

⁷⁰¹ Lásd: a 63–64. oldalon.

A Fegyvergyár a legfőbb döntéshozó irányítószerve a cég részvényeseinek összehívásával megtartott közgyűlés volt. A vállalat éves rendes közgyűlését minden üzleti év befejezését követő hat hónapon belül kellett megtartani, amit rend szerint az igazgatóság hívott össze.⁷⁰² Egyébként az igazgatóság bármikor összehívhatott egy rendkívüli közgyűlést, ha ennek szükségét látta. A közgyűlés hatásköre az alapszabály szerint az említett 1875. évi kereskedelmi törvény 179. §-hoz igazodott.⁷⁰³

Az 1891. február 24-én bejegyzett Fegyvergyár tulajdonosi hátterét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a vállalat alapítása osztrák, német és magyar gazdasági érdekeltségekhez kapcsolódott. A főrészvényese az alapításakor a Ludwig Loewe & Company berlini cég volt, ráadásul a cég első igazgatóságában helyet foglalt a német cég tulajdonosa, báró Loewe Izidor, így személyesen részt vett az érdekeltségének irányításában. A német főrészvényes azonban nem tartotta rentábilisnak a vállalatot, és meggyőződését csak erősítették az évről-évre mutató gyenge üzleti eredmények. Ennek következményeként a Loewe cég fokozatosan megvált a fegyvergyári részvényektől, amit a Hitelbank és a mögötte álló „Nobel” Dinamit Társaság 1894-ben kezdett felvásárolni.⁷⁰⁴ A folyamat kulminációjaként a vállalat következő, 1895. június 30-án évi közgyűlése szerint a Hitelbank vált a Fegyvergyár főrészvényesévé.⁷⁰⁵ A teljes részvényállománnyal kapcsolatban a legkorábbi pontos adatokat az 1898. június 30-án tartott éves közgyűlés jegyzőkönyve szolgáltat. Eszerint ekkor a Fegyvergyár 18 ezer darab részvényéből 13.876 darab volt a Hitelbank birtokában.⁷⁰⁶

A tulajdonosi szerkezet megváltozása, ezzel párhuzamosan látványos személyi változásokban is megmutatkozott, ugyanis a Hitelbank fokozatosan feltöltötte bizalmi embereivel – akik többnyire magas rangú tisztviselők voltak – a vállalat igazgatóságát és ügyvezetését.⁷⁰⁷ A teljesség igénye nélkül példaként említhető, hogy a vállalat igazgatóságában az évtizedek során huzamosabb ideig jelen volt többek között Kornfeld Zsigmond,⁷⁰⁸ Kornfeld Móric,⁷⁰⁹ Ullmann

⁷⁰² MNL OL Z 466 1. doboz 1. tétel. A Fegyvergyár alapszabálya, 1936, 3.

⁷⁰³ JANCsó Gy.: i. m. 62.; Részletesen lásd a 63–64. oldalon.

⁷⁰⁴ SÁRKÖZI Z.: i. m. 373.

⁷⁰⁵ BFL VII. 2. e. 02192 (1915) 6559. doboz. A Fegyvergyár éves közgyűlésének jegyzőkönyve, 1895. június 30. sz. n.

⁷⁰⁶ BFL VII. 2. e. 02192 (1915) 6559. doboz. A Fegyvergyár éves közgyűlésének jegyzőkönyve, 1898. június 30. sz. n.

⁷⁰⁷ SÁRKÖZI Z.: i. m. 373–380.

⁷⁰⁸ báró Kornfeld Zsigmond (1852–1909) bankár. Csehországban született, egy tehetőz vidéki zsidó családban. A bankszakmát a prágai, bécsi és párizsi bankokban sajátította el. 1927-ben alig húszévesen a Bömischer Bankverein igazgatója lett. 1879-ben költözött Budapestre, ahol a Hitelbank igazgatójaként helyezkedett el. 1895-től 1909-ben bekövetkezett haláláig a Hitelbank vezérigazgatói tisztségét töltötte be.

⁷⁰⁹ báró Kornfeld Móric (1882–1967) nagyiparos, bankár. Budapesten született Kornfeld Zsigmond fiaként. A budapesti tudományegyetemen szerzett jogi diplomát. 1905-ben a Ganz-Danubius Gyárban helyezkedett el tisztviselőként, majd a vállalat igazgatója, később vezérigazgatója egészen 1918-ig. Az I. világháború után a Weisz

István, Egry Aurél,⁷¹⁰ Scitovszky Tibor,⁷¹¹ Harkányi János,⁷¹² Perényi István,⁷¹³ vagy éppen a Hitelbankhoz fűződő szoros kapcsolata mellett inkább a Horthy-rendszer politikai elitjéhez tartozó Bud János⁷¹⁴ és Hazai Samu.⁷¹⁵

Hivatalosan a részvényesek az évente legalább egyszer összehívott közgyűléseken tájékozódhattak a vállalat helyzetéről, és bizonyos döntésekre (más cégekkel történő egyesülés, cégfelszámolás, beruházások jóváhagyása, az igazgatóság és a felügyelőbizottság tagjainak megválasztása stb.) csak a többségi jóváhagyás nyomán kerülhetett sor. Azonban a főrészvényes Hitelbank a vállalatvezetésben elhelyezett bizalmi emberein keresztül rendszeresen értesült a vállalat tevékenységéről, sőt a közgyűlési ülésekre összeállított hivatalos és nyilvános mérlegeken, üzleti jelentéseken túl sokkal részletesebben ismerte a vállalat

Manfréd Művek igazgatóságának tagja. 1927 és 1944 között a felsőház tagja volt. 1925 és 1935 között a Fegyvergyár igazgatóságának tagja. 1944-ben a megszálló németek elfogták, majd gazdasági érdekeltségeinek átadása fejében semleges országba szállították. A II. világháború után az Amerikai Egyesült Államokban telepedett le.

⁷¹⁰ Egerszegi Egry Aurél (1874–1948) dr., ügyvéd, jogtudós, felsőházi tag. A budapesti tudományegyetemen jogi szakon végzett. Tanulmányai befejezését követően kiemelkedő eredményeket ért el a kereskedelmi jog területén. 1916-ban a Hitelbank igazgatósági tagjává választották. Az I. világháború alatt a kormány megbízta hadi gazdasági szervek létesítésével, valamint a háborús gazdasági törvényelőkészítő munkában való részvétellel. 1921-től 1947-ig a Fegyvergyár igazgatóságának tagja. 1927-től 1945-ig a felsőház tagja. A II. világháborút követően az Egyesült Államokba emigrált.

⁷¹¹ Nagykeri dr. Scitovszky Tibor (1875–1959) politikus, bankár. A budapesti és a párizsi egyetemeken jogi tanulmányokat végzett. 1889-ben a kereskedelmi minisztériumban helyezkedett el, ahol kereskedelempolitikai kérdésekkel foglalkozott. 1920-ban a külügyminisztériumban lett tisztviselő. 1920-ban a magyar delegáció tagjaként részt vett az I. világháborút lezáró béketárgyalásokon. 1922-ben a kereskedelmi minisztérium államtitkára lett, majd 1923-ban a Hitelbank ügyvezető igazgatója. 1924 és 1925 között a Bethlen-kormány külügyminisztere, majd a Hitelbank alelnökévé választották. 1925-től 1947-ig a Fegyvergyár igazgatóságának tagja. A Hitelbank elnöke volt 1944 és 1947 között. 1947-ben az Amerikai Egyesült Államokba távozott.

⁷¹² báró Harkányi János (1859–1938) földbirtokos, bankár, politikus. Tanulmányait Budapesten, Hohenheimben és Halléban végezte. 1896 és 1902 között a szabadelvű párt országgyűlési képviselője. 1903-tól főrendházi, 1937-től felsőházi tag. 1902-től a Magyar Cukoripar Rt elnöke. 1913 és 1917 között a Tisza-kormány kereskedelemügyi minisztere. A Hitelbank igazgatóságának 1907-től 1913-ig, valamint 1921-től 1938-ig tagja volt. A Hitelbank alelnöke 1922 és 1928 között, majd elnöke 1929 és 1938 között. 1921-től 1938-ig a Fegyvergyár igazgatóságának tagja.

⁷¹³ Perényi István (1892–1987) dr., bankár. 1911-től a Hitelbank tisztviselője. 1922-ben a Hitelbank vezetősége egyik érdekeltségi vállalatához, a Hermes Magyar Általános Váltóüzlet Rt.-hez delegálta cégvezetőként, majd vezérigazgatói megbízást kapott. 1930-ban a Hitelbank ipari osztályának megszervezése idején visszahívták a Hitelbankhoz helyettes ügyvezetői minőségben, ahol az osztály számvitelének és ügyvitelének a szervezésével és irányításával foglalkozott. 1942-ben 11 bel- és külföldi részvénytársaságnak volt igazgatósági tagja a bank megbízásából. 1945 után a Hitelbank egyik vezérigazgató-helyettese. 1939-től 1947-ig a Fegyvergyár igazgatóságának tagja. 1947-ben külföldre távozott. Később Brazíliában telepedett le.

⁷¹⁴ Budfalvai Bud János (1880–1950) statisztikus, politikus. Tanulmányait Budapesten végezte jogi karon, amely alatt került az Országos Statisztikai Hivatalba. 1910-től kereskedelmi minisztériumban segédtitkár, 1916-tól a Közélelmezési Hivatalban miniszteri tanácsos, 1918-ban az Országos Árvizsgáló Bizottság elnöke. 1921-ben közlekedés minisztériumi államtitkár, majd 1922 és 1924 között a Bethlen-kormány közlelmezési minisztere. 1924 és 1928 között pénzügyminiszter, ezt követően 1931-ig közgazdasági-, valamint 1929-től kereskedelemügyi miniszter. 1935-től 1947-ig a Fegyvergyár igazgatóságának tagja.

⁷¹⁵ báró Hazai Samu (1851–1942) katonatiszt, honvédelmi miniszter. A Ludovika Akadémia tanára, 1900-ban vezérkari ezredes, 1904-től a HM csoportfőnöke, 1907-től tábornok. 1910 és 1917 között honvédelmi miniszter. 1912-ben bárói rangot kapott. 1916-tól vezérezredes, 1917-től az I. világháború végéig a közös hadsereg utánpótlási főnöke volt. A Horthy-rendszer idején több bank és vállalat igazgatóságába beválasztották. 1921-től 1942-ig a Fegyvergyár igazgatóságának tagja.

helyzetét. Ilyen körülmények között a közgyűlés szerepe lényegében kimerült a Hitelbanknak a Fegyvergyárra vonatkozó döntéseinek a formalizálásában. Egyébiránt a bizalmas adatkezelésben közrejátszott, hogy a vállalat fő profilja az I. világháborút követően is a hadianyaggyártás maradt. Azonban az 1920-as években a vállalat működésének szem előtt kellett tartani a Magyarországra ráerőltetett szigorú békefeltételeket, valamint a Szövetséges Katonai Ellenőrző Bizottság 1927-ig tartó működését is. Ezért ebben az időszakban – érthető okokból – a közgyűléseken közreadott mérlegadatokon és jelentéseken nem tüntették fel a katonai cikkek termelésére utaló adatokat.⁷¹⁶

A Hitelbank a vállalat részletes helyzetéről belső használatra szánt időszakos jelentésekből és kimutatásokból tájékozódott.⁷¹⁷ Ezekből lehet válaszokat kapni arra, hogy pontosan hogyan gazdálkodott a Fegyvergyár a rendelkezésre álló pénzügyi keretével. A nem nyilvános pénzügyi jelentéseket a Hitelbank saját szakembereivel és a vállalt közreműködésével készítette el. Ez egyúttal jól mutatja azt, hogy a Hitelbank közvetlenül beavatkozott az érdekeltségébe tartozó vállalatok irányításába. Ennek a tevékenységnek az organizálására és hangsúlyosabbá tétele érdekében jött létre a Magyar Általános Hitelbank Ipari Osztálya, amely gyakorlatilag a Fegyvergyár igazgatósága felett álló irányítói szerv volt. A titkárság keretein belül működő ipari osztály alapítását 1931 első felében hagyta jóvá a Hitelbank igazgatósága, és működését még ennek az évnek a júliusában megkezdte. Az ipari osztályt felügyelő ügyvezető igazgató 1931 és 1933 között Perényi István, 1933 és 1945 között pedig Ullmann György⁷¹⁸ volt. A szervezetben körülbelül kéthavonta tartottak a Hitelbank vezérigazgatójának, vagy az ipari osztályt felügyelő ügyvezető igazgatónak az elnökletével értekezlet, melyen az érdekeltségi vállalatok fontosabb ügyeivel és problémáival foglalkoztak. Ezen felül az osztály rendszeresen végzett revíziót a bank érdekkörébe tartozó vállalatoknál. A Hitelbank az egyes vállalatokat felügyeleti szempontból csoportokra osztotta, amelyek felügyeletével az ügyvezetésének tagjaiból és tisztviselői közül referenseket bízott meg. Ezek a referensek az ipari osztályon rendszeresen tartott értekezleteken beszámoltak a vállalatok pénzügyi műveleteiről,

⁷¹⁶ SÁRKÖZI Z.: i. m. 400–401.

⁷¹⁷ MNL OL Z 58 1–2. csomó 2. tétel. Jelentések a Magyar Általános Hitelbank Ipari Osztályának és az érdekeltségi vállalatoknak a működéséről, 1931–1947, sz. n.; MNL OL Z 58 33. csomó 127. tétel. Havi jelentések, kimutatások a Fegyver- és Gépgyárról, 1931–1935, sz. n.; MNL OL Z 58 36. csomó 142. tétel. Havi jelentések, kimutatások a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyárról, 1935–1945, sz. n.

⁷¹⁸ báró Ullmann György (1891–1961) bankár. Tanulmányait a Kereskedelmi Főiskolán végezte. 1913-tól a Hitelbank tisztviselője. 1918-ban cégvezető, 1924-ben ügyvezető igazgató lett. 1930-as években ebben a pozícióban dolgozott a Hitelbanknál, amelynek később a vezérigazgató-helyettese lett. 1945 és 1947 között a Hitelbank vezérigazgatója. Ebben a minőségben a pénzügyi szakma képviselőjeként delegálták az MNB Főtanácsába. 1948-ban elhagyta Magyarországot, majd a Német Szövetségi Köztársaságban telepedett el.

számlaforgalmáról, hiteltörlesztéséről, és a nagyobb üzleti tárgyalásokról.⁷¹⁹ A vállalatokkal kapcsolatos revíziós munkák ellátásával az ipari osztályon belül külön revíziós csoport foglalkozott.⁷²⁰

Az ipari osztály általános természetű feladatköre kiterjedt a következőkre: 1. A magyar ipar permanens megfigyelésére, a nemzetközi iparhelyzetre, az ipari nyersanyagok és készárúk árának monitorozására, az ipari termelés és fogyasztás fejlődésére. 2. A magyarországi iparra vonatkozó állami intézkedések figyelése. 3. A kartell kérdésekre. 4. Az ipari export kérdéseire. 5. A vámtarifa és a kereskedelmi szerződések vizsgálatára, különös tekintettel a Hitelbank érdekeltségi vállalatainak érdekeire.⁷²¹ Azonban az osztály feladata elsősorban a Hitelbank érdekköréhez tartozó vállalatok irányításában a konzultatív szerepre, a vállalatokkal kapcsolatos hitel- és egyéb tranzakciók előkészítésére és lebonyolítására, esetleges új alapítások előkészítésére, a Hitelbankhoz beküldött ipari vonatkozású üzleti javaslatok áttanulmányozására és véleményezésére, esetleges felszámolások ellenőrzésére, és minden egyéb érdekeltségi vállalatokkal kapcsolatos ügyekre terjedt ki.⁷²²

Az ipari osztály a szorosabb ellenőrzés alatt álló vállalatok közgyűléseinek, valamint igazgatósági és végrehajtóbizottsági üléseinek előkészítésében is részt vett. Ráadásul még az említett ülésekről készített jegyzőkönyvek vezetéséről is gondoskodott, és közvetlen összekötő volt a Hitelbank igazgatósága és a vállalatok vezetősége között. Így működött ez a Fegyvergyár esetében is, amely közgyűléseit és igazgatósági üléseit a Hitelbank József nádor tér 2-4. szám alatti központjában tartották meg. Ebben közrejátszott az a körülmény, hogy a Fegyvergyár igazgatóságának tagjainál elsősorban a Hitelbank magas rangú tisztviselőinek neveit találjuk meg.

Az ipari osztály tett előterjesztést a Hitelbank igazgatósága felé az egyes vállalatok beruházásaival kapcsolatban, és ugyancsak ez a szerv járt közre az ezzel kapcsolatos érdemi ügyekben. Az ipari osztály műszaki szaktanácsadókat alkalmazott, akik minden érdekeltségi vállalat felmerülő műszaki kérdéseivel kapcsolatban rendelkezésre álltak, és szükség esetén felülvizsgálták a vállalatok vitatott üzemi és műszaki döntéseit. Mindezeket túl az ipari osztály kezelte a vállalatokra vonatkozó irattárakat is.⁷²³

⁷¹⁹ TALLÓS Gy.: i. m. 261.; MNL OL Z 58 1. csomó 1. tétel. A referensi munkakör leírása, d. n. sz. n.

⁷²⁰ MNL OL Z 58 1. csomó 1. tétel. A Magyar Általános Hitelbank Ipari Osztályának szervezete, d. n. sz. n.

⁷²¹ TALLÓS Gy.: i. m. 261.; MNL OL Z 58 1. csomó 1. tétel. A Magyar Általános Hitelbank Ipari Osztályának munkaköre, 1930 szeptembere, sz. n.

⁷²² MNL OL Z 58 1. csomó 1. tétel. A Magyar Általános Hitelbank Ipari Osztályának szervezete, d. n. sz. n.

⁷²³ TALLÓS Gy.: i. m. 261–263.

A Fegyvergyár igazgatósága – a részvényeseket tömörítő közgyűlésen kívül – a vállalat tényleges irányítását végző szerve volt. A vállalat 1936-ban hatályos alapszabálya szerint az igazgatóság legalább öt, de legfeljebb tizenöt tagból állhatott. A tagságát a közgyűlés négy üzetév időtartamra választotta, a negyedik üzetév befejezését követő rendes közgyűlésig terjedő mandátummal. Működése tartamára az igazgatóság tagságából elnököt és egy vagy több alelnököt választott. Tagjai voltak igazgatósági tagként az ügyvezetés élén álló vezérigazgató és helyettese is egészen 1936-ig. Ettől kezdve a vezérigazgató és helyettese nem voltak tagjai az igazgatóságnak, de az üléseken továbbra is gyakori résztvevők voltak: döntési jogkörrel nem rendelkeztek, csak javaslatot és észrevételt tehettek. Ezzel formailag teljesen elkülönült a vállalat irányítási és a vezetési funkciója. Az igazgatóság üléseit az elnök, akadályoztatása esetén pedig az egyik alelnök hívta össze és vezette. Abban az esetben volt határozatképes, ha legalább három igazgatósági tag megjelent az ülésén.⁷²⁴

Az ülések tárgysorozataiból megállapítható, hogy az igazgatóság elsősorban a közgyűlések előkészítő anyagairól (üzleti jelentések és mérlegek összeállításáról), a legjelentősebb üzletpolitikai döntésekről (beruházásokról és az érdekeltségek ügyeiről), valamint a vállalat ügyvezetésének és egyéb vezető tisztviselőinek kinevezéseiről és elbocsátásairól határozott.⁷²⁵ Ezek többnyire a Hitelbank ipari osztálya és Fegyvergyár ügyvezetősége közötti interakciók nyomán született – sokszor informális – döntések formalizálásai voltak. Éppen ezért az tapasztalható, hogy az igazgatósági jegyzőkönyvekből nem lehet részletesen tájékoztatást kapni a Fegyvergyár működéséről.

A vállalat alapszabályában az igazgatóság funkcióját részletező 20. §. rögzítette, hogy tagjaiból külön végrehajtóbizottság választható a „társulati ügyek egyes részének” ellátása céljából.⁷²⁶ Ennek a szervnek a létszámát és hatáskörét az igazgatóság állapította meg, és mint a Fegyvergyár „elnöksége” található meg az iratanyagban.⁷²⁷ Az elnökségi üléseken az igazgatóság elnöke, alelnökei, valamint az ügyvezetőséget képviselve a vezérigazgató és helyettese vettek részt. Az elnökség az igazgatóságtól felhatalmazást kapott arra, hogy az utóbbi hatáskörébe tartozó döntéseket is meghozza. Szintén a Hitelbank központjában megtartott elnökségi üléseken az igazgatósági ülésekhez viszonyítva jóval részletesebben foglalkoztak az üzleti jelentésekkel és mérlegekkel, valamint az időszakosan felmerülő kardinális ügyekkel,

⁷²⁴ MNL OL Z 466 1. doboz 1. tétel. A Fegyvergyár alapszabálya, 1936, 7.

⁷²⁵ MNL OL Z 58 35. csomó 139. tétel. Igazgatósági jegyzőkönyvek, 1936–1945.

⁷²⁶ MNL OL Z 466 1. doboz 1. tétel. A Fegyvergyár alapszabálya, 1936, 8.

⁷²⁷ Egyetlen kivétel: MNL OL Z 58 35. csomó 139. tétel. Az 1935. szeptember 17-i végrehajtó bizottsági ülés jegyzőkönyve, 386–392.

amikről javaslatokat is előkészített az igazgatósági ülésekre. Az elnökség részletesen megvitatta a vállalat személyi, kereskedelmi, gyártási és beruházási ügyeit. Ennél fogva az elnökség a vállalat „de facto” igazgatósága volt, tehát az irányítás funkcióját gyakorolta. Emiatt érvelni lehet amellett is, hogy az elnökség gyakorlatilag az ipari osztály és az ügyvezetés közötti kapcsolattartás egyik fóruma volt. Erre utalhat az, hogy az elnökség üléseinek jegyzőkönyve egyedül az ipari osztály iratanyagában található meg.⁷²⁸ Az igazgatóság munkájának ilyen módon történő „kiszervezésének” oka egyúttal az is lehetett, hogy csak a Hitelbank vezető tisztviselői és a Fegyvergyár ügyvezetősége legyen teljes egészében tisztában a vállalat ügyeivel. Ugyanis az elnökség értekezleteinek résztvevői az ügyvezetésen kívül az igazgatóság hitelbanki tagjai voltak, a Horthy-rendszer politikai elitjét képviselői igazgatósági tagok nem reprezentálták magukat a testületben. Az elnökségi ülések több esetben bizalmas jellegűek voltak, amit egyébként a jegyzőkönyvekben jeleztek.⁷²⁹

A vállalat operatív vezetésének élén a mindenkori vezérigazgató, a helyettese és/vagy az ügyvezető igazgató(k) álltak. Az ügyvezetés szembetűnő jellemzője az állandóság volt. Az előző oldalakon már volt szó arról, hogy a Fegyvergyárban Frommer Rudolf 1903-tól kereskedelmi igazgatóként, majd 1914–1935 között vezérigazgatóként dolgozott.⁷³⁰ Sokáig részt vett a Fegyvergyár vezetésében Tobisch Ferenc, aki 1903-tól 1921-ig műszaki igazgató, majd 1921–1926 között ügyvezető igazgató pozícióban volt a vállalatnál.⁷³¹ Keveset esik szó Ullmann Istvánról, aki Frommerhez hasonlóan meghatározó szerepet töltött be 1921-től ügyvezető igazgató, majd 1936-tól helyettes vezérigazgató minőségben egészen 1942-ig.⁷³² Ullmann István a Hitelbank élén 1910–1925 között vezérigazgatóként álló Ullmann Adolf fivére, és Ullmann György hitelbanki ügyvezető igazgató nagybátyja volt. A vállalat Lámpagyárral történt 1935-ös fúzióját követően utóbbi vezetője, Dammang András kapott megbízást a Fegyvergyár vezetésére ügyvezető igazgató minőségben. A váltás fő oka Frommer és a honvédelmi tárca elmérgesedett viszonya volt. Frommer Rudolf a Hitelbank, illetve a vállalat pénzügyi eredményeit előtérbe helyező óvatos üzletember hírében állt, és ezért

⁷²⁸ Lásd: MNL OL Z 58 35. csomó 139. tétel. Elnöki iratok, 1936–1942, sz. n.

⁷²⁹ Uo.

⁷³⁰ DR. GALÁNTAI NAGY Sándor (szerk.): Mihók-féle Magyar Compass – 1903–1904 31/2. Stephaneum Nyomda Rt., Budapest, 1903. SÁRKÖZI Z.: i. m. 194.

⁷³¹ DR. GALÁNTAI NAGY S. (1925): i. m. 645.; KALLÓS János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1925–1926. évre.* Pesti Tőzsde, Budapest, 1925, 756.

⁷³² ÁBTL 2.5.6. – 13552/1951. Ullmann István levele a Budapesti Rendőrfőkapitányság részére, 1951. június 7. 18.

erőteljesen szkeptikus volt a Hitelbank és a HM Fegyvergyárat érintő egyezségével kapcsolatban.⁷³³

Ezen okokból került előtérbe a mindkét fél számára elfogadható Dammang András személye, aki a Hitelbank és a HM érdekeinek egyaránt megfelelő üzletpolitikát folytatott, valamint személyes, jó honvédségi kapcsolatokkal is rendelkezett.⁷³⁴ Ezzel együtt kinevezése a HM befolyásának számottevő növekedéseként értelmezhető, ugyanakkor az üzletpolitika kibontakozásának segítséget nyújtott a felsőbb kormánykörökkel a kapcsolatok erősödése. Dammang mindemellett kitűnő szervezőnek bizonyult, a két gyár összevonásával nemcsak az üzletkörök és épületek észszerűbb kihasználására, hanem az adminisztráció és a gyártás racionalizálására, valamint új ágazatok kialakítására és technológiai fejlesztésekre is törekedett.⁷³⁵ Érdemeit az igazgatóság már az 1936. szeptember 22-i ülésén elismerte és „jegyzőkönyvileg” kinyilvánította köszönetét. Az igazgatóság tagjai „nagy örömmel állapították meg, hogy Dr. Dammang András ügyvezető igazgató legelsőbrendű műszaki felszereléssel rendelkező és minden tekintetben egészen kitűnő gyári üzemet létesített. Ez nemcsak saját véleménye, hanem megerősítést nyert a legmagasabb kormánykörök által is és mindazok az urak, akik a honvédelmi és az iparügyi kormányzat részéről a gyárat megtekintették, a legmagasabb megaláztatással és elragadtatással nyilatkoztak annak műszaki berendezéséről. Dr. Scitovszky Tibor alelnök örömmel állapítja, hogy ily rövid idő alatt ilyen nagy teljesítmény elérése Dr. Dammang András ügyvezető igazgató érdeme és igazolva látja mindazokat a reményeket, amelyeket a vállalat igazgatósága személyéhez fűzött (...).”⁷³⁶ Ugyanezen az ülésen elismerték Ullmann István munkáját is, aki nagy szerepet vállalt az államkincstárral fennálló vitás kérdések rendezésében.⁷³⁷ Az ügyvezetés munkavégzésének sikerességét mutatta az is, hogy 1936-ban Dammang András vezérigazgatói, Ullmann István pedig helyettes vezérigazgatói kinevezést kapott.⁷³⁸

A sikerek tekintetében fontos szerep jutott a műszaki és a kereskedelmi ügyek vezetésért felelős igazgatóknak is. A kereskedelmi igazgató 1921-től 1935-ig Schwarz Arnold, 1936–1942 között Sugár Péter, majd 1942-től 1944-ig Péchy Tamás volt. A műszaki igazgató pozícióját pedig

⁷³³ Lásd: részletesen a 95–99. oldalon.

⁷³⁴ TEMESVÁRY F. (1984): i. m. 123.; SÁRKÖZI Z.: i. m. 414.

⁷³⁵ TEMESVÁRY F. (1984): i. m. 123.

⁷³⁶ MNL OL Z 58 35. csomó 139. tétel. A Fegyvergyár igazgatóságának 1936. szeptember 22-i ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

⁷³⁷ Uo.

⁷³⁸ TEMESVÁRY F. (1984): i. m. 130.

1921-től 1934-ig Klemm Károly, utána 1936–1937 között Vermes Andor töltötte be, majd őt követte 1938-tól 1944-ig Matuschek Richárd.⁷³⁹

A Fegyvergyár pontos szervezeti felépítéséről a legkorábbi fennmaradt dokumentum a II. világháború alatti állapotokra szolgál információval. Az ügyvezetés élén álló vezérigazgató alá tartozott a könyvelőség, a titkárság, a jóléti osztály, a kőbányai és a törökbálinti gyárak, valamint a Fegyvergyár selypi birtokának igazgatása is.⁷⁴⁰ A vezérigazgató alárendeltségébe tartozó két ügyvezető igazgató közül egyik hatáskörébe a műszaki osztályok, másik hatáskörébe a kereskedelmi osztályok igazgatása tartozott. Az osztályok, a kőbányai és a törökbálinti üzemek közvetlen vezetését aligazgatók látták el. A műszaki vezetésen belül külön szervezeti egységekbe tagozódott a fegyverüzem, az üzemfőmérnökség, az üzemfenntartás, a szerkesztés, az előkalkuláció, a munkairoda, a raktárak és az anyagbeszerzés. A kereskedelmi vezetésen belül ugyancsak külön szervezeti egységek feleltek a hadi- és polgári termékek eladásának lebonyolításáért, valamint az exportügyekekért és a szállításért. A könyvelésen belül külön szervek végezték a pénzügyi-, anyag-, üzemkönyvelést, valamint a munkásbérszámfejtést és a pénztár kezelését. A titkárság feladata volt a Fegyvergyár iratkezelése. A jóléti osztály az alkalmazottak szociális ügyeivel foglalkozott.⁷⁴¹

Az 1935 óta tökéletesedett ügyvezetésben – oly sok más hadiipari vállalathoz hasonlóan – a II. világháború kitörése hozta el a drasztikus változások korát. A honvédelmi törvényként ismert 1939. évi II. törvénycikk bevezetése tovább növelte az állam befolyását a vállalatra.⁷⁴² A Fegyvergyár 1939 szeptemberében „A” kategóriájú besorolást kapott, amely következtében a vállalat alkalmazottjaira kiterjedtek a honvédségi büntetőjogszabályok.⁷⁴³ Ezzel együtt lehetővé vált a munkaidő meghosszabbítása 10–12 órára.⁷⁴⁴

Az ügyvezetés élén 1942-ben álltak be változások. Ullmann István helyettes vezérigazgató, akinek a munkája meghatározó volt a vállalat sikerében, 1942. március 6-án az ún. zsidótörvények miatt kényszernyugdíjba vonult.⁷⁴⁵ Ullmann munkaköri felelősségét Matuschek

⁷³⁹ DR. GALÁNTAI NAGY S. (1925): i. m. 645.; KALLÓS J. (1933): i. m. 218.; KALLÓS J. (1934): i. m. 205.; KALLÓS J. (1936): i. m. 211.; KALLÓS J. (1937): 210.; KALLÓS J. (1938): i. m. 207.; KALLÓS J. (1939): i. m. 205.; KALLÓS J. (1940): i. m. 206.; KALLÓS J. (1941): i. m. 205.; KALLÓS J. (1942): i. m. 180.; KALLÓS J. (1943): i. m. 187.

⁷⁴⁰ Selypi birtok: A vállalatnak Selypen ezer holdas mezőgazdasági birtoka volt, amit az alkalmazottak élmezésére tartottak fenn.

⁷⁴¹ MNL OL Z 58 36. csomó 140. tétel. A Fegyvergyár szervezeti felépítése, d. n. sz. n.

⁷⁴² A hadiipari intézkedésekkel kapcsolatos változásokról részletesen lásd: a 71–74. oldalon.

⁷⁴³ BFL XXV.1.a. 3556/1945. Fábry Ferenc és társai perének jegyzőkönyve, 1945. október 31. 80–81.; MNL OL XIX-F-1-rr 6. doboz. Üzemi kataszter a Fegyvergyárról, 1948. szeptember 23. sz. n.

⁷⁴⁴ SÁRKÖZI Z.: i. m. 414.

⁷⁴⁵ Uo. 444–445.; ÁBTL 2.5.6. – 13552/1951. Ullmann István levele a Budapesti Rendőrfőkapitányság részére, 1951. június 7. 18.

Richárd műszaki igazgató és Péchy Tamás kereskedelmi igazgató vette át ügyvezető igazgatói minőségben.⁷⁴⁶ A következő jelentős változás 1944 nyarának végén következett be. Ekkor Damming András vezérigazgató is távozott a vállalattól, akit 1944. augusztus 17-én váltott a vezérigazgatói székben Fábry Ferenc.⁷⁴⁷ Ugyanakkor az 1945. május 4-i igazgatósági ülés szerint Damming nem teljesen szakadt el a Fegyvergyártól, ugyanis az igazgatóság tagja lett.⁷⁴⁸

A változások a Fegyvergyár igazgatóságát sem kerülték el. A „Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz” adatai szerint az 1943–1944-es gazdasági évben az igazgatóság tagja Bud János, Scitovszky Tibor, Egry Aurél, Gerlóczy Gyula, herceg Hohenlohe Ferenc, Kállay Rudolf, Niamesny Mihály, Ottlik György,⁷⁴⁹ Perényi István, Rossner István, Szinyei Merse Félix voltak.⁷⁵⁰ Az előző évhez képest, az 1944. augusztus 17-i igazgatósági ülésen viszont csak Hohenlohe Ferenc, Kállay Rudolf, Niamesny Mihály neve található meg az igazgatóság jelenlevő tagjai között, akikhez Kassay Farkas László⁷⁵¹ csatlakozott új tagként.⁷⁵² Azonban az 1945-ös adatok szerint az előző évi állapotokkal szemben ekkor két személyi csere történt az igazgatóságban: Egry Aurél és Perényi István helyére Kassay Farkas László és Málnási Bartók György⁷⁵³ került. Egry és Perényi zsidó származásuk miatt kénytelenek voltak távozni az igazgatóságból a Sztójay-kormány idején.⁷⁵⁴

Az 1939. évi II. törvénycikk nyomán nyílt lehetőség a hadiüzemi személyzeti parancsnokság felállítására a Fegyvergyárnál. Ezzel összefüggésben a vállalat alkalmazottjaiból munkás zászlóaljakat állítottak fel. Bővebb információ a Soroksári úti törzsgyárral kapcsolatban áll

⁷⁴⁶ MNL OL Z 58 35. csomó 139. tétel. A Fegyvergyár igazgatóságának 1942. március 20-i ülésének jegyzőkönyve, 105.

⁷⁴⁷ MNL OL Z 58 35. csomó 139. tétel. A Fegyvergyár igazgatóságának 1944. augusztus 17-i ülésének jegyzőkönyve, 111–112.

⁷⁴⁸ MNL OL Z 58 35. csomó 139. tétel. A Fegyvergyár igazgatóságának 1945. május 4-i ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

⁷⁴⁹ Ottlik György (1889–1966) dr., újságíró, diplomata, országgyűlési képviselő. Államtudományi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, amit követően diplomáciai pályán helyezkedett el. 1912 és 1929 között a szófiai, majd a berni követségen teljesített szolgálatot. 1919 és 1923 között a Pester Lloyd külpolitikai szerkesztője, 1937–1944 között főszerkesztője volt. 1923 és 1930 között a Budapesti Hírlap külügyi rovatát vezette, majd 1934 és 1935 között főszerkesztője volt. 1927 és 1934 között a magyar delegáció pótagja a Népszövetségben. 1935 és 1939 között a Nouvelle Revue de Hongrie főszerkesztője. 1939 és 1944 között országgyűlési képviselő volt.

⁷⁵⁰ KALLÓS J. (1943): i. m. 187.

⁷⁵¹ Székelyudvarhelyi Kassay-Farkas László (1889–1950) vitéz, katonatiszt. 1942 és 1943 között a magyar királyi honvédség műszaki felügyelője volt. 1943. május 1-én nyugállományba vonult, majd később reaktiválták. 1943 szeptemberében címzetes altábornaggyá léptették elő.

⁷⁵² MNL OL Z 58 35. csomó 139. tétel. A Fegyvergyár igazgatóságának 1944. augusztus 17-i ülésének jegyzőkönyve, 110.

⁷⁵³ Málnási Bartók György (1882–1970) filozófus, református teológus, egyetemi tanár. Tanulmányait Kolozsváron, Lipcsében, Heidelbergben, és Sárospatakon folytatta. 1921 és 1940 között a szegedi egyetemen, majd 1940–1944 között a kolozsvári egyetemen tanszékvezető tanár. A II. világháborút követően 1946–1949 között a budapesti Református Teológiai Akadémia filozófia tanára.

⁷⁵⁴ MNL OL Z 58 35. csomó 139. tétel. A Fegyvergyár igazgatóságának 1945. május 4-i ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

rendelkezésre: itt két zászlóaljot állítottak fel, amely zászlóaljanként 6–6 munkásszázadot tett ki. Ezek élén a Fegyvergyár tisztviselői vagy művezetői álltak.⁷⁵⁵ A HM a hadiüzemi személyzeti parancsnokság szervezetén keresztül gyakorolta a hadiipari vállalatokra kiterjesztett honvédelmi büntetőjogszabályokat. A hadiüzemi személyzeti parancsnok fennmaradt parancsai szigorú katonai rendszerről árulkodnak: „A századparancsnokok minden munkanapon reggel 8 h-kor a század kötelekeit azok körleteiben lejárni kötelesek. Ez alkalommal fogadják az alárendelt szakaszparancsnokok és művezetők a megelőző napon, illetve éjjel megtörtént eseményekről szóló személyes jelentéseit, majd a helyszínen megtartják a század kihallgatását.”⁷⁵⁶ A századparancsnokok felelősek voltak az alkalmazottak munkafegyelmének biztosításáért és munkakészségének fenntartásáért, de a fenyítés joga a hadiüzemi személyzeti parancsnokhoz tartozott. 1944 januárja és 1944 novembere között a törzsgyár katonai parancsnoka 306 munkást fenyített meg, hozzátevőlegesen háromezer nap fogságot rótt ki. A büntetések háromtól harminc napig terjedő szigorított vagy magánfogságot⁷⁵⁷ jelentettek, melyet a gyári fogdában töltöttek le. A „súlyosabbnak” minősített kihágásokat a haditörvényszék elé terjesztették fel. A fenti időintervallumban 76 fegyvergyári alkalmazott ügyéről ítélezett a haditörvényszék, amely során mintegy 167 hónap fogházbüntetést szabott ki. Ezek többnyire egytől hat hónapig terjedő fogházbüntetést jelentettek.⁷⁵⁸ A parancsokban szereplő leggyakoribb fenyítési indokként a munkából való igazolatlan távollét szerepelt, emellett a munkafegyelem megsértése. Előfordult okként az üzemvezetővel szembeni tiszteletlen viselkedés, munkaeszköz rongálása, az üzem menetének hátráltatása, selejt okozása, az előírt gyártási mennyiségnél kevesebb termék előállítás, munkába késve érkezés stb. Ezen felül politikai jellegű magatartásra vonatkozó haditörvényszéki ítéletek is előfordultak.⁷⁵⁹

A vállalatvezetés helyzete Fábry Ferenc vezérigazgatóságától kezdve fokozottan megnehezedett. 1944 őszen és telén a nyilas hatalomátvétellel a vállalatvezetés önállósága beszűkült. Fábry a magyar és német katonai hatóságok mellett a nyilas karhatalommal szemben is kénytelen volt a vállalat érdekeit védelmezni, bár ez egyre kevesebb hatékonysággal történt meg. A kitelepítés vontatottsága miatt 1944 december elején Fábryval és az ügyvezetéssel szemben egyre erősebb kritikák fogalmazódtak meg, amely következtében a Nemzeti

⁷⁵⁵ SÁRKÖZI Z.: i. m. 441.

⁷⁵⁶ idézi: Uo.

⁷⁵⁷ A honvédségnél alkalmazott fegyelmi fenyítések egyike volt, 21 napig terjedő fogdai elzárást jelentett.

⁷⁵⁸ SÁRKÖZI Z.: i. m. 441.

⁷⁵⁹ Uo. 442.

Számonkérő Szék eljárást kezdeményezett a vezérigazgató ellen.⁷⁶⁰ Ezen felül Pápán és Magyaróváron a kirendeltségek nyilaspárti résztvevői megkísérelték az ügyvezetés átvételét üzemi tanácsok felállításával.⁷⁶¹ A Fegyvergyár nem kitelepített üzemegységeinél a rendelkezésre álló források szerint a helyben megalakult üzemi tanácsok vették át az ügyvezetést miután a vállalatvezetés élén Fábry Ferencel a kirendeltségekkel elutazott. A Soroksári úti törzsgyárban Cservenka Ferenc főmérnök és Mészáros Ferenc nyilas főszervező vezette üzemi tanács, a kőbányai gyárban pedig Gencsi Márton üzemi tanácsvezető vette át a vezetést. Azonban 1944 decemberére már egyetlen üzemben sem folyt hadiipari termelés.⁷⁶² Ennél több információ jelenleg nem áll rendelkezésre, mert a Fegyvergyár esetében eddig nem kerültek elő olyan források, amelyek az üzemi tanácsok szerepével foglalkoznak.

Az alkalmazottak szociális helyzete alapvetően a Fegyvergyárnál ambivalens képet mutat, de összességében nem volt rossznak mondható. A magas műszaki színvonalú munka miatt a vállalatnál dolgoztatott szakmunkások száma jóval felülmúlta a szakképzetlenek számát. Ráadásul a szakképzett munkaerő bérezése átlagosan jónak volt mondható. Az 1926 és 1933 közötti adatok szerint a fegyvergyári szakmunkások többsége, vagyis a vállalati összmunkásság több mint 50%-a kapott jóval magasabb béreket, mint a többi vas- és gépipari vállalat hasonló munkakörben foglalkoztatott szakmunkásai. A magas bérek jól mutatják, hogy a vállalat igyekezett magához láncolni a jól képzett dolgozóit. Azonban az alacsonyabban képzett szakmunkások bérezése, akik hozzátevélegesen az összmunkásság 36%-át tették ki, nem érte el az ipari átlagot. A betanított- és segédmunkás állományra vonatkozó bérezésre pedig nem állnak rendelkezésre adatok a szakirodalomban.⁷⁶³

Éppen ezért a Fegyvergyárban számottevő munkásmozgalmi szerveződés volt, amely valószínűleg elsősorban az alacsonyabban bérezett munkásokat érintette.⁷⁶⁴ A szervezett munkásság „kordában tartása” érdekében a vállalatvezetés az 1935. évi fúziót felhasználta arra, hogy megszabaduljon a problémásnak tartott alkalmazottaktól, így a leépítések elsősorban a politikailag aktívakat érintették.⁷⁶⁵ A fúzió után a rentabilitás elérésére kitűzött költségcsökkentések a munkabéreket is érintették, amelynek érthetően nem volt pozitív fogadtatása az alkalmazottaknál. Mindezen rendelkezések a tisztviselőket is érintették, amely

⁷⁶⁰ MNL OL Z 466 9. doboz 82. tétel. Fábry Ferenc beszámolója a Fegyvergyár kitelepítéséről, 1945. július 25. sz. n.

⁷⁶¹ TEMESVÁRY F. (1992): i. m. 163.; Az üzemi tanácsokra vonatkozóan részletes lásd: a 76. oldalt.

⁷⁶² SÁRKÖZI Z.: i. m. 438.

⁷⁶³ Uo. 402–403.

⁷⁶⁴ Uo. 405–406.

⁷⁶⁵ Uo. 423.

következtében 1936-ban több tehetséges szakember távozott a Fegyvergyárból rivális hadiipari cégekhez.⁷⁶⁶ A vállalatvezetés érzékelve a problémát a fúziót követő évek tőkeáramlása idején számottevően javította a munkások és tisztviselők bérezését. 1938 és 1942 között a béremelkedés abszolút számban és százalékbán egyaránt jelentősen meghaladta az országos átlagot: 1942-ben az évi munkáskereset hozzátevélegesen 500 pengővel magasabb volt az ipari átlagnál.⁷⁶⁷

A Fegyvergyár szociális intézményrendszerének beható elemzése még további kutatásokat igényel. A kulturális- és sporttevékenységet a Fegyvergyár támogatta, amelynek egyik legékesebb példája a vállalati sportegyesületek működése volt. Az egyik első sport egyesületnek 1929-ben 206 tagja volt, és nyolc szakosztállyal működött: torna, futball, turisztika, kerékpár, céllövészet, atlétika, tenisz és asztalitenisz. Az ezt követő években több új vállalati sportegyesület jött létre, ezek közül a legjelentősebb az 1938-ban megalakult futball csapat: a Lampart FC volt. 1941-ben az önálló vállalati sportegyesületek összefogására megszervezték a Lampart Sportkört.⁷⁶⁸

Legkésőbb a II. világháború idején valószínűleg a Fegyvergyárban számottevően kiépült/bővült a közellátási rendszer. Erre utal az, hogy az 1942-es szervezeti tábla szerint ennél a vállalatnál működött jóléti osztály.⁷⁶⁹

III. 3. 2. Vezetés és menedzsment 1945 és 1948 között

Sok más vállalathoz hasonlóan a Fegyvergyár vállalatvezetését szétzilálta Budapest ostroma. A vezérigazgató és a vezető tisztviselők 1944 decemberi távozása miatt a vállalat felelős ügyvezetés nélkül maradt. Az újjászervezést először az MKP kísérelte meg, a párt közbenjárásával a pesterzsébeti székházban 1945. január 8-án megalakított üzemi bizottsággal.⁷⁷⁰ Tagjai Schmiedthoffer Jenő, Uitz Ferenc, Bagaméri Ferenc, Bodahelyi István

⁷⁶⁶ Uo. 426.

⁷⁶⁷ Uo. 440.

⁷⁶⁸ TEMESVÁRY F. (1992): i. m. 159–160.

⁷⁶⁹ MNL OL Z 58 36. csomó 140. tétel. A Fegyvergyár szervezeti felépítése, d. n. sz. n.

⁷⁷⁰ SÁRKÖZI Z.: i. m. 444.

és Vásárhelyi Miklós⁷⁷¹ voltak.⁷⁷² Az üzemi bizottság ideiglenes vezetésére – február 2-i jegyzőkönyv szerint – az MKP-káder Vásárhelyi Miklós kapott megbízást, aki az ülés szerint ismertette tagtársait a kommunista „párt irányelveiről az üzemi bizottság működését illetően.”⁷⁷³ A bizottság második ülésén 1945. február 8-án tovább bővült tagsága a következő személyekkel: Hratkó Anna, Rózsavölgyi József, Kocsis István, Nagy György, Nagy Károly, Tuscák György.⁷⁷⁴ A Soroksári úti üzemi bizottság vezetését később átvette Schmiedthoffer Jenő, aki később magyarosított nevén, Solt Jenőként szerepelt az ülések jegyzőkönyveiben.⁷⁷⁵ Temesváry Ferenc munkája szerint azonban a törzsgyár ideiglenes vezetését ekkor Lukács Ernő megbízott ügyvezető látta el.⁷⁷⁶ Valószínűbb azonban, hogy Lukács és az üzemi bizottság együttesen látták el a vezetői teendőket. Erre utal a törzsgyári üzemi bizottság február 8-i jegyzőkönyve is, amely tájékoztat Vásárhelyi és Lukács közös tárgyalásáról Csernisov vezérőrnaggyal, Budapest szovjet városparancsnokával a fegyvergyári munkásoknak a gyár területére bebocsátásáról.⁷⁷⁷

Ezzel párhuzamosan 1945. január 7-én megszervezték a kőbányai gyár üzemi bizottságát is Zöld József vasmunkás elnökletével.⁷⁷⁸ A bizottság megalakulásáról szóló jelentés a tagok nevei mellett említést tesz azok feladatköréről: Seemann (Senyei) Károly igazgató, kereskedelmi és vezetési ügyek; Salgó Gyula helyettes igazgató, kereskedelmi ügyek előadója; Fedák Lajos, cégvezető, munkásügyek előadója; Horváth Pál János vasmunkás, munkásügyek előadója; Köves Elemér főmérnök, műszaki ügyek előadója; Gyalókai György üzemvezető, műszaki ügyek előadója; Streng József vasmunkás, jóléti ügyek vezetője; Jáckl István vasmunkás, tolmács.⁷⁷⁹ Ez a jelentés egyben egyértelműen tanúskodik arról is, hogy az üzemi

⁷⁷¹ Vásárhelyi Miklós (1917–2001) újságíró, politikus. 1936 és 1937 között jogi tanulmányokat folytatott Rómában, amit 1939-ben Debrecenben fejezett be. 1939-ben lett a Kommunisták Magyarországi Pártjának tagja. A német megszállás idején részt vett a fegyveres ellenállásban. A II. világháborút követően a Szabadság, majd a Szabad Nép munkatársa lett. 1950-ben a Rádió elnöke, 1951-ben a Művelt Nép Könyvkiadó felelős szerkesztője, 1952 és 1954 között a Hungary–Vengrija című lap főszerkesztője lett. Nagy Imre és politikájának támogatója volt, ami miatt 1955 decemberében kizárták a Magyar Dolgozók Pártjából. Az 1956-os forradalom és szabadságharc idején Nagy Imre sajtófőnöke volt. 1958-ban a Nagy Imre-perben öt év börtönre ítélték. Szabadulását követően könyvkiadóknál dolgozott, majd anyagbeszerző volt egy építőipari vállalatnál. A Szabad Demokraták Szövetségének egyik alapítója, majd 1990 és 1994 között országgyűlési képviselő.

⁷⁷² MNL OL M-KS 274. f. 20. cs. 32. ő. e. A Fegyvergyár Soroksári úti üzemi bizottságának 1945. február 2-i ülésének jegyzőkönyve, 28.

⁷⁷³ Uo.

⁷⁷⁴ MNL OL M-KS 274. f. 20. cs. 32. ő. e. A Fegyvergyár Soroksári úti üzemi bizottságának 1945. február 8-i ülésének jegyzőkönyve, 67.

⁷⁷⁵ SÁRKÖZI Z.: i. m. 444.

⁷⁷⁶ TEMESVÁRY F. (1992): i. m. 174.

⁷⁷⁷ MNL OL M-KS 274. f. 20. cs. 32. ő. e. A Fegyvergyár Soroksári úti üzemi bizottságának 1945. február 8-i ülésének jegyzőkönyve, 67.

⁷⁷⁸ SZKL 47. f. 35. ő. e. Jelentés az Fegyvergyár kőbányai telepén felállított üzemi bizottságról, 1945. február 13. 3.

⁷⁷⁹ Uo.

bizottságban 1945 februárjában helyet foglaltak a vállalat ügyvezetésének tisztviselői. Az előzetes szervezés után a bizottság 1945 január végén kezdett el dolgozni, miután a Vörös Hadsereg elfoglalta és biztosította a gyárat a hónap első felében. Sorban utoljára, 1945. február 23-án megtartott üzemi értekezleten alakult meg a törökbálinti gyár ideiglenes ügyvezetése, ahol üzemi megbízottakat választottak Domák Sándor és Tauzin István személyében. Ők később a helyi üzemi bizottság vezetői lettek.⁷⁸⁰

Az üzemi bizottságok megalakulásával összefüggésben felálltak mindhárom gyártelepen az MKP és az SZDP üzemi pártszervezetei. A törzsgyár kommunista pártszervének vezetője Csák János lett, míg a kőbányai MKP-szerv élére Borka Attila⁷⁸¹ került.⁷⁸²

A kőbányai gyár üzemi bizottságának munkaköri felosztása arra enged következtetni, hogy ezek az ad hoc jelleggel felállt ügyvezetői szervek önálló entitásként tervezték vezetni a vállalat gyárait. Ez 1945 első hónapjaiban meg is valósult, ugyanis ebben az időszakban a vállalat üzemeinek ügyeivel kapcsolatban az üzemi bizottságok leveleztek a Vörös Hadsereggel és az állami hatóságokkal. Azonban meg kell jegyezni, hogy nem egyedi esettel van dolgunk. Erre utal az üzemi bizottságok elnevezése is, hiszen eredendően a vállalat egy adott üzemének munkavállalói kollektívájának szánták.⁷⁸³ Ráadásul a Fegyvergyár esetében is megfigyelhető, hogy az üzemi bizottságok a működésük első heteiben az MKP pártközpontjától függték. Rendszeresen beszámoltak működésükről és kérték a kommunista párt közreműködését egyes ügyek megoldása érdekében.⁷⁸⁴

A Fegyvergyár első hónapjaira vonatkozó források relatív hiánya miatt nehéz rekonstruálni a menedzsment pontos reorganizációjának folyamatát. A legegységesebb bizonyíték a „régii” vállalatvezetési struktúra feléledésére a Fegyvergyárnak a Hitelbank székházában 1945. május 4-én megtartott igazgatósági ülése volt.⁷⁸⁵ Másrészt a vállalati tisztviselők 1945 márciusától

⁷⁸⁰ SÁRKÖZI Z.: i. m. 444.

⁷⁸¹ Borka Attila (1911–1976) géplakatos, gyárigazgató, kommunista káder. 1933-tól résztvevője a munkásmozgalomnak, 1936-tól tagja az illegális kommunista pártnak. 1944 és 1948 között dolgozott a Fegyvergyár kőbányai telepén, és az üzemi bizottság tagja. 1948 és 1949 között a Salgótarjáni Acélgyár igazgatója, majd 1951-ig a MÁV Járműjavító Iparigazgatóságának vezetője. 1953-tól a Láng Gépgyár, 1955-től 1956-ig az Óbudai Hajógyár igazgatója volt. 1957 és 1962 között az MSZMP Központi Bizottságának tagja. 1958-tól 1967-ig országgyűlési képviselő. 1963-tól 1973-ig a KGM Szerelvényjavító Vállalat igazgatóhelyettese, majd igazgatója.

⁷⁸² SÁRKÖZI Z.: i. m. 444.

⁷⁸³ RÁCZ Béla–STRASSENREITER Erzsébet: Az üzemi bizottságok szervezete (1944–1948). In *Történelmi Szemle* 1965/2-3. 201.

⁷⁸⁴ MNL OL M-KS 274. f. 20. cs. 32. ó. e. A Fegyvergyár Soroksári úti üzemi bizottságának 1945. február 2-i ülésének jegyzőkönyve, 28.; MNL OL M-KS 274. f. 20. cs. 32. ó. e. A Fegyvergyár Soroksári úti üzemi bizottságának 1945. február 8-i ülésének jegyzőkönyve, 67.

⁷⁸⁵ MNL OL Z 58 35. cs. 139. tétel. A Fegyvergyár igazgatóságának 1945. május 4-i ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

készített gyártástervezetei arra engednek következtetni, hogy a gyárak ügyeivel ekkor már nemcsak az üzemi bizottságok keretén belül foglalkoztak.⁷⁸⁶ Mindez összefüggésben állhat az üzemi bizottságok működését szabályozó 1945. február 15-i 50.100/1945. Ip. M. számú rendelettel, amely szerint a bizottság tagjai nem lehettek a vállalat vezető tisztviselői.⁷⁸⁷ Az üzemi bizottságok átszervezésére a vállalat esetében azonban csak a júniusi üzemi választásokkor került sor, addig a távozó tisztviselők helyére új tagok választására nem utalnak a források. Ennélfogva 1945 februárjának második felétől megindult az addig az üzemi bizottság keretén belül ügyvezetéssel foglalkozó vezető tisztviselők munkáinak a kiszervezése. Ezt erősíti egy 1945. március 27-én kelt nyilatkozat, amelyben a Hitelbank nevében eljáró Perényi István igazolta, hogy a Fegyvergyár „általunk megbízott vezetője, Seemann Károly igazgató úr jogosult a vállalat ügyeiben eljárni és ebben a minőségben a vállalat érdekében szükséges tárgyalásokat lefolytatni és nyilatkozatokat megtenni.”⁷⁸⁸

A II. világháború utáni első igazgatósági ülés elsősorban a vállalatvezetés újjászervezésének a kérdését tárgyalta, amelyre meghívták a Soroksári úti gyár üzemi bizottságának vezetőit, Zöld Józsefet és Horváth Pált. Az igazgatóság tagjai közül jelen volt Bud János elnök, Scitovszky Tibor, herceg Hohenlohe Ferenc, Niamessny Mihály és Perényi István.⁷⁸⁹ Megjelent az 1942-ben kényszerűen nyugdíjazott Ullmann István, valamint a közelmúltban még a kőbányai üzemi bizottság keretein belül dolgozó Seemann Károly és Salgó Gyula. Nem mellékesen az ülés jegyzőkönyvvezetőjeként jelen volt Halász Elek, a Hitelbank Ipari Osztályának helyettes vezetője, aki 1945-től a Fegyvergyár referense is volt a szervnél. Halász jelenléte egyben jelezte, hogy az ipari osztály továbbra is betöltötte korábban ismertetett irányítói és felügyeleti hatáskörét a Hitelbank érdekeltségi vállalatainál.

A jegyzőkönyv tanúsága szerint az ülés elején Bud és Perényi méltatta Seemann, Salgó és az üzemi bizottság „elmúlt súlyos időkben” végzett munkáját, amely ugyancsak utalt a kőbányai üzemi bizottság kiemelt szerepére az ügyvezetésben. Az ülésen elsősorban személyi kérdésekkel foglalkoztak. Az igazgatósági tagok közül felmondtak Dammang Andrásnak, Ottlik Györgynek, Málnási Bartók Györgynek és Kassay-Farkas Lászlónak, és üdvözölték Perényi István visszatérését. Az ügyvezetéséből felmondtak Fábry Ferenc vezérigazgatónak, Péchy Tamásnak és Matuschek Richárdnak, és helyükre kinevezték Ullmann Istvánt

⁷⁸⁶ MNL OL Z 58 41. csomó 151. tétel. A Fegyvergyár gyártási tervezete, 1945. március 17. sz. n.

⁷⁸⁷ *Magyar Közlöny – Hivatalos Lap*. 5. szám (Debrecen: Magyar Állami Nyomda, 1945), 3.

⁷⁸⁸ MNL OL Z 58 36. cs. 140. tétel. Perényi István által a Hitelbank nevében kiállított nyilatkozat, 1945. március 27. sz. n.

⁷⁸⁹ MNL OL Z 58 35. csomó 139. tétel. A Fegyvergyár igazgatóságának 1945. május 4-i ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

vezérigazgatónak, Seemann Károlyt és Salgó Gyulát ügyvezető igazgatóknak. A vállalat középvezetőit is érintették a változások, ugyancsak döntöttek kilenc tisztviselő cégjegyzési jogosultságának törléséről, amely többek között a Németországba kitelepült kirendeltségek vezetőit érintette: Vitályos Lászlót, Pálóssy Mátyás aligazgatót és Heckenast Frigyes⁷⁹⁰ cégvezetőt. A Fegyvergyár új vezérigazgatója Ullmann István lett.⁷⁹¹

Az új ügyvezetés kinevezése mellett radikálisan megváltozott a Fegyvergyár szervezeti sémája is 1945 közepére. Az egyik legfontosabb változás az volt, hogy megszűnt az egységes műszaki vezetés, ami helyett a rendelkezésre álló szervezeti tábla egy decentralizált üzemvezetés megszervezését mutatja. Hasonló változások érték a kereskedelmi vezetést is, amelyet termékcsoportok szerint szintén szétbontottak több osztályra és csoportra. Mindemellert felállítottak egy adminisztrációs osztályt, amely alá rendelték a vállalat titkárságát, valamint a könyvelési és az üzemgazdasági feladatokat ellátó szervezeti egységeket. Ugyancsak új szervezeti egységként jelent meg az anyaggazdálkodási osztály, amely az anyagbeszerzést és a raktáron lévő nyersanyagokkal és félkészárúkkal való gazdálkodással foglalkozott. A két ügyvezető igazgató közül az egyik az üzemvezetés és az adminisztrációs osztály felett állt, míg a másik az anyaggazdálkodási osztály munkájáért felelt. A szervezeti tábla szerint a kereskedelmi osztályok munkáját mindkét ügyvezető igazgató közösen felügyelte. Az ügyvezető igazgatók felett továbbra is a vezérigazgató fogta össze az ügyvezetés egészének munkáját.⁷⁹²

Az üzemi bizottság szerepe ezzel párhuzamosan megváltozott, de nem kevésbé csökkent a befolyása a vállalatra. Ki kell emelni azt is, hogy a menedzsment reorganizációjának helyreállása csak 1945 nyarán fejeződött be, amikor a Vörös Hadsereg visszaadta a vállalat gyártelepeit a Fegyvergyár vállalatvezetésének. Egészen addig bizonyos fokú autonómiája megmaradt az üzemi bizottságoknak az üzemvezetésben, mivel az üzemeket megszálló szovjet parancsnokok elsősorban ezekkel a szervekkel működtek közre a frontmegrendelések lebonyolításában.

⁷⁹⁰ Heckenast Frigyes (1896–1968) vállalati tisztviselő. 1896. október 15-én született, Budapesten. 1936. szeptember 1-én lépett a Fegyvergyár alkalmazásába. Tisztviselőként a civilfegyverreladási osztályon kapott beosztást, amelynek hamarosan helyettes osztályvezetője lett. 1940 júliusa és novembere között tagja volt a Nyilaskeresztes Pártnak. Többek között a mosonmagyaróvári kirendeltség Ausztriába való kiköltöztetésével kapcsolatos feladatokat látta el. Németországból 1945 júliusában tért vissza Magyarországra.

⁷⁹¹ MNL OL Z 58 35. csomó 139. tétel. A Fegyvergyár igazgatóságának 1945. május 4-i ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

⁷⁹² MNL OL Z 58 36. csomó. 140. tétel. A Fegyvergyár szervezeti felépítése 1945 körül, d. n. sz. n.

Miután a Soroksári úti és a kőbányai gyárakat a Vörös Hadsereg 1945. június 1-jével visszaadta a Fegyvergyárnak, megtartották az üzemi bizottságok választását. 1945. július 2-án zajlott le a törzsgyári üzemi bizottság megválasztása, amelynek elnöke ismét Solt Jenő lett, tagja Horváth Károly, Klíma György, Schneider Elemér, Szabó Zsigmond, Földy Károly és Uitz Ferenc tisztviselek lettek.⁷⁹³ Június 17-én tartották meg a kőbányai gyár üzemi bizottságának választását, amit azonban július 30-án megismételtek. Ekkor az üzemi bizottság elnöke Zöld József, alelnökei Horváth Pál és Selymes Gyula, tagjai Eredics Károly, Kovács Jánosné, Schäffer Kálmán, valamint Fajta Ferenc és Rovács József lettek.⁷⁹⁴ A választások felszínre hozták a munkáspártok közötti ellentéteket. A kőbányai gyári választások megismétlésének az volt az oka, hogy a kommunisták nem akarták átadni az üzemi bizottsági elnökhelyettesi posztot a szociáldemokratáknak, amelynek az lett az eredménye, hogy két elnökhelyettest választottak.⁷⁹⁵

Azonban ellentétek nemcsak a pártok közötti összefüggésben voltak, hanem a kőbányai és a törzsgyári üzemi bizottságok között is. Az üzemi bizottságok tevékenységének összehangolása és a súrlódások áthidalása érdekében alakult meg 1945. november 9-én a vállalat három gyáregységének küldöttjeiből a központi üzemi bizottság, amelynek rendes tagja Solt Jenő, Horváth Pál és Tauzin István, póttagja Poszpiszl József, Schäffer Kálmán és Domák Sándor lett.⁷⁹⁶ A központi üzemi bizottság megválasztása azonban nem oldotta meg egycsapásra az üzemi bizottságok rivalizálásának problémáját. Ugyanis 1945. december 20-án a kőbányai üzemi bizottsági ülésen Zöld József megjegyezte, hogy a központi üzemi bizottság „jóformán nem ér semmit, miután nem intézi az ügyeket, hanem mindig az a gyár, amelyiknek függőbb az üzemi bizottsága és a bizalmi testülete.”⁷⁹⁷ A rendelkezésre álló források alapján úgy tűnik, hogy ezt a szerepet leginkább a kőbányai üzemi bizottság töltötte be. Ezt az erős pozíciót igazolja az említett decemberi bizottsági ülésen Selymes Gyula hozzászólása, aki kiemelte: „amit az itteni üzemi bizottság csinál, az inkább megfelel a központi üzemi bizottságnak. Mindig a mi előirányításunkra kezdenek valamit csinálni.”⁷⁹⁸

⁷⁹³ MNL OL Z 465. 1. csomó. Jegyzőkönyv a Soroksári úti üzemi bizottság megválasztásáról, 1945. július 2. sz. n.

⁷⁹⁴ SZKL 47. f. 35. ő.e. Jegyzőkönyv a Fegyvergyár kőbányai üzemi bizottságának megválasztásáról, 1945. július 30. 17–18.; SZKL 47. f. 35. ő.e. Jegyzőkönyv a Fegyvergyár kőbányai üzemi bizottságának alakuló üléséről, 1945. augusztus 3. 52.

⁷⁹⁵ SÁRKÖZI Z.: i. m. 445.

⁷⁹⁶ MNL OL Z 465. 1. csomó. Jegyzőkönyv a Fegyvergyár Központi Üzemi Bizottságának megválasztásáról, 1945. november 9. sz. n.

⁷⁹⁷ SZKL 47. f. 35. ő.e. Jegyzőkönyv a Fegyvergyár kőbányai üzemi bizottságának 1945. december 20-i üléséről, 30.

⁷⁹⁸ Uo. 31.

Ennek ellenére a kőbányai gyár üzemi kommunista pártszervénél nem voltak maradéktalanul elégedettek az üzemi bizottsággal. Borka Attila üzemi párttitkár az 1946-os éves üzemi bizottsági választások előtt jelezte a MKP Szervezési Osztályának, hogy szükségesnek tartja a „régii” bizottsági tagok részbeni leváltását.⁷⁹⁹ Azonban többnyire csak közvetett források alapján tudunk következtetni arra, hogy mennyiben valósult meg a tagok lecserélése. Ugyanis a Fegyvergyár gyárainak az 1946. évi üzemi bizottsági választásairól nem állnak rendelkezésre dokumentumok, és ugyanebben az évben az üzemi bizottságok üléseinek a jegyzőkönyvei sem találhatóak meg a vonatkozó levéltári anyagokban. A vállalat igazgatósága és az üzemi bizottságok küldöttjeinek 1946. október 16-i B-lista ülésének jegyzőkönyve szerint a megbeszélésen Borka István a kőbányai üzemi bizottságot, Schnekta Péter és Schneider Elemér a törzsgyári üzemi bizottságot, Kutika Károly pedig a központi üzemi bizottságot képviselte, amely egyértelműen utal nemcsak a kőbányai, hanem az összes üzemi bizottság tagságának megváltozására. Borka István a kőbányai gyár MKP szervének vezetője volt és 1945 nyarán csak ideiglenesen, mintegy két hónapig vett részt közvetlenül az üzemi bizottság munkájában. 1946-ban úgy tűnik, hogy ő lett a kőbányai üzemi bizottság vezetője. Az ugyancsak kommunista párti Kutika Károly pedig 1945-ben a kőbányai telep főbizalmija volt mielőtt a központi üzemi bizottság vezetője és a kőbányai üzemi bizottság tagja lett. A kőbányai üzemi 1947-os üzemi bizottság vezetésében nem történt változás, amely egyben utalhat az 1946-os tagságra is. 1947. január 11-én Borka Attilát ismét megválasztották a bizottság elnökének, a tagok névsorában között pedig a következő neveket olvashatjuk: Bencsik István, Kaposi Mihály, Kutika Károly, Koszta László, Pataki Ferencné, Schäffer Kálmán, Molnár Ferenc, Mítuch János, Kreiszl Miklós.⁸⁰⁰ A kőbányai gyár üzemi bizottságában sikerült bebiztosítania az MKP-nak a többségét. Azonban, ha összevetjük az 1947-es tagságot az 1945. július 30-án megválasztott üzemi bizottsággal, szembe ötlően egyedül csak Schäffer Kálmán maradt meg az 1945-ös tagok közül.

A szinte teljes csere oka a kőbányai üzemi bizottság jóléti és szociális tevékenységének kudarcában keresendő. A bizottság munkájának fókuszában 1945 nyaratól a Fegyvergyár alkalmazottjainak élelmezése és napi szükségleteinek ellátása volt, és népszerűsége növelése érdekében a munkások között a gyári értekezleten ezt a tevékenységüket ki is hangsúlyozták

⁷⁹⁹ MNL OL M-KS 274. f. 20. cs. 34. ö. e. Borka Attila üzemi párttitkár levele az MKP Szervezési Osztályának, 1946. január 4. 3.

⁸⁰⁰ MNL OL M-KS 274. f. 20. cs. 40. ö. e. Áttekintő lap a Fegyvergyár kőbányai üzemi bizottságának 1947. évi választásáról, d. n. 161.

a nyilvánosság előtt.⁸⁰¹ Azonban mindez hamarosan visszajára sült el, ugyanis az 1945 őszen kibontakozó közellátási problémákért a munkások az üzemi bizottságot kezdték hibáztatni. Tették ezt annak ellenére, hogy az élelmezés sokkal inkább egy kooperáció volt a Fegyvergyár Jóléti Osztályával, mintsem teljes egészében az üzemi bizottság kizárólagos felelőssége. 1945 decemberére az üzemi bizottság megítélése annyira kritikussá vált, hogy ennek következtében Zöld József elnök megpróbálta hátrítani a felelősséget: „Nem tudom, hogy a szaktársak észrevették-e, hogy az üzemi bizottsággal szemben eltávolodott a munkásság részéről a bizalom. Azt gondolják, hogy az üzemi bizottság az, amely a vállalatnak kedvez. Az üzemi bizottság nem az, aki ezt a vállalatot tulajdonába vette és ezt irányítja. Mi csak egy ellenőrző szerv vagyunk.”⁸⁰² Kutika Károly főbizalmi és az ülésen szintén résztvevő – az MKP kőbányai pártvezetését képviselő – Fock Jenő⁸⁰³ azt javasolta, hogy az üzemi bizottság ettől kezdve hátrítson minden felelősséget a vállalat vezetésére a munkásság előtt.⁸⁰⁴ Ezzel együtt az üzemi pártszerv kérésére teljesen átalakult a kőbányai gyár üzemi bizottságának összetétele.

A Soroksári úti gyárban kissé más folyamatok zajlottak le. Az MKP Szervezési Osztályának részére a IX. kerületi üzemi bizottságokról készített kimutatás szerint 1946-ban a törzsgyári bizottság tagja Schneider Elemér, Snekta Péter, Hudetz Béla, Nagy György, Benkő János, Hornyák Károly, Solt Jenő, Lisinszki Imre, Klima Gyula, Maróczki Lajos, Uitz Ferenc, Poszpisl József és Sándorfin György voltak.⁸⁰⁵ A vállalat törzsgyárának üzemi bizottságában 1946-ra többségbe kerültek a szociáldemokraták, és még az elnöki pozíciót is sikerült megszerezniük a kommunista Solt Jenőtől. Az eredmény tükrözte a Szociáldemokrata Párt helyzetét a törzsgyárban, ugyanis itt a szervezett munkások többsége 1946-ban szociáldemokrata párttag volt. Lehetséges, hogy ez is közrejátszott abban, hogy a rendelkezésre álló források szerint a Soroksári úti üzemi bizottság nem rendelkezett számottevő befolyással a vállalatra. A

⁸⁰¹ SZKL 47. f. 35. ö.e. Jegyzőkönyv a Fegyvergyár kőbányai üzemi bizottságának gyári értekezletéről, 1945. augusztus 31. 59–61.

⁸⁰² SZKL 47. f. 35. ö.e. Jegyzőkönyv a Fegyvergyár kőbányai üzemének összbizalmi üléséről, 1945. december 6. 100.

⁸⁰³ Fock Jenő (1916–2001) kommunista politikus. 1932-től részt vett az illegális kommunista mozgalom tevékenységében. 1945 elején belépett az MKP-ba, előbb Budapest X. kerületében üzemszervező, majd kerületi párttitkár. Az évek során egyre magasabb pozíciókat szerzett magának a kommunista párt és az államigazgatás berkeiben. Az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése után a Kádár-féle vezetés egyik prominens alakjává vált. 1967 és 1975 között a Minisztertanács elnöke, jelentős szerepe volt az új gazdasági mechanizmus kidolgozásában és megvalósításában.

⁸⁰⁴ SZKL 47. f. 35. ö.e. Jegyzőkönyv a Fegyvergyár kőbányai üzemének összbizalmi üléséről, 1945. december 6. 101.

⁸⁰⁵ MNL OL M-KS 274. f. 20. cs. 34. ö. e. Kimutatás a IX. kerületi 1946-os üzemi bizottsági választásokról, d. n. 89. Arra vonatkozóan viszont nincsen adat, hogy kit választottak meg az üzemi bizottság elnökének.

kőbányaiak erős pozícióját jelzi az is, hogy 1946-ban és 1947-ben a központi üzemi bizottság elnöke a kőbányai üzemi bizottság kommunista tagja, Kutika Károly volt.⁸⁰⁶

A vállalat üzemeinek közellátása mellett 1945 augusztusától a kőbányai üzemi bizottság fegyelmi bizottságot állított fel, amely az alkalmazottak munkafegyelmi ügyeit, munkavégzési kötelezettségeik megsértését vizsgálta. Ezekben az ügyekben a bizottságnak joga volt elmarasztaló döntéseket hozni, amely az enyhe büntetésnek számító feddéstől egészen a munkavállaló elbocsátásáig terjedt. Az 1945-ös közellátási állapotok rossz helyzetére utal az is, hogy a fegyelmi bizottság ekkoriban gyakran foglalkozott lopási ügyekkel.⁸⁰⁷

A fegyelmi bizottság működésén túl a kőbányai gyár üzemi bizottsága jelentős befolyással volt a vállalat munkavállalóinak és tisztviselőinek igazolási eljárására is. Az üzemi bizottság már 1945 májusában hozzalátott a fegyvergyári alkalmazottak igazolásának előkészítéséhez. A bizottság ezt a tevékenységet jóval az igazoló eljárást lefolytató szerv felállítása előtt megkezdte, amely során a Németországból hazatérők „átvilágítása” állt a középpontban.⁸⁰⁸ Ezt követően 1945. június 18-án kezdte meg működését a 140/a. számú igazoló bizottság, amelynek tagjai közé bekerült a kőbányai üzemi bizottságból Borka Attila, akit ebben a megbízásban szeptember 2-tól Horváth Pál váltott.⁸⁰⁹ Az igazoló bizottság 1945. június 27. és december 1. közötti működése alatt a Fegyvergyár 663 alkalmazottjának és tisztviselőjének igazolását tárgyalta, amely során 628 főt igazolt, 35 fő ellen pedig valamilyen elmarasztaló döntést hozott (állásvesztés, feddés, áthelyezés, vezető állás alkalmatlannak nyilvánítás stb.).⁸¹⁰

Az igazoláson kívül a kőbányai gyár üzemi bizottsága döntő szerepet játszott a II. világháború végén kényszerűen nyugatra kitelepített fegyvergyári kirendeltségek vezetőinek és tisztviselőinek a meghurcoltatásában is. 1945. július 30-án az üzemi bizottság feljelentést tett a Magyar Államrendőrség Budapesti Rendőrfőkapitányságának Politikai Rendészeti Osztályánál (PRO) Fábry Ferenc volt vezérigazgató, Vitályos László volt műszaki igazgatóhelyettes,

⁸⁰⁶ SZKL 47. f. 199. ö. e. Jegyzőkönyv a központi üzemi bizottság 1947. szeptember 26-i értekezletéről, 30–31.

⁸⁰⁷ SZKL 47. f. 35. ö.e. Jegyzőkönyv a Fegyvergyár kőbányai üzemének összbizalmi üléséről, 1945. december 6. 101.

⁸⁰⁸ SZKL 47. f. 35. ö.e. Jegyzőkönyv Meiszter Ferenc kikérdezéséről a kőbányai gyár üzemi bizottsága által, 1945. május 30. 141–145.

⁸⁰⁹ BFL XVII. 1512.j 6. doboz. A 140/a. számú Igazoló Bizottság 1945. június 27-én tartott ülésének jegyzőkönyve, sz. n.; BFL XVII. 1512.j 6. doboz. A 140/a. számú Igazoló Bizottság 1945. szeptember 2-án tartott ülésének jegyzőkönyve, sz. n. Borka Attila a kőbányai gyár kommunista pártszerveinek vezetője 1945. június 18-án tartott ideiglenes üzemi bizottsági választáson lett a bizottság tagja. Az 1945. július 30-án megismételt választást követően kikerült az üzemi bizottságból, ebből az okból kifolyóan váltotta őt az igazoló bizottságban is Horváth Pál.

⁸¹⁰ BFL XVII. 1512.j 6. doboz. Jegyzék az 140/a. számú Igazoló Bizottság által letárgyalt fegyvergyári alkalmazottak igazolási ügyeiről, 1945. december 1. sz. n.

Heckenast Frigyes cégvezető, Bácsi Ferenc főmérnök és Pálóssy Mátyás helyettes igazgató ellen a Fegyvergyár gépberendezéseinek „német területre való kiszállítása ügyében”, amit azzal indokolt, hogy „a nálunk elfekvő bizonyítékok alapján joggal lehet a fentnevezetteket nemzetellenesség vádjával illetni.”⁸¹¹ A PRO 1945 augusztusában őrizetbe vette az érintetteket. A nyomozás eredményét összefoglaló jelentés szerint Fábry és társai a német hadsereggel együttműködve Németországba juttatták a vállalat pótolhatatlanul értékes munkagépeit, amely cselekedetükkel háborús bűncselekményt követtek el.⁸¹² A „Fábry Ferenc és társai” perének tárgyalását 1945. október 31-én tartották a Budapesti Népbíróságon. A tárgyalás során sikerült bebizonyítani a tisztviselők ártatlanságát, amelynek következtében a volt vezérigazgatón kívül az összes vádlottat felmentették. Fábry Ferenc egy év letöltendő börtönbüntetést kapott, és öt évre eltiltották politikai jogainak gyakorlásától. Azonban a népbíróság a meghozott ítéletében törvénytelen módon olyan cselekmény miatt szabta ki a büntetést, amelyet a népügyész nem tett a vád tárgyává. Ugyanis az Ideiglenes Nemzeti Kormány 81/1945. M. E. számú rendelet 13. §-ának 3. pontja alapján háborús bűnösnek minősült az, aki a nyilas hatalom megszerzése után kapott kinevezés alapján a nyilas közigazgatásban vagy honvédelem keretében önként fontos állást vállalt. Fábry Ferenc 1944 augusztusában lett az Fegyvergyár vezérigazgatója, hónapokkal a nyilas hatalomátvétel előtt. A volt vezérigazgató fellebbezett az ítélet ellen, amely következtében 1946. október 18-én felmentették az elsőfokon hozott ítélet büntetése alól. Ennek ellenére Fábry Ferenc kálváriája nem ért véget, a felmentését követő igazolási eljárása során elmarasztaló határozatot hoztak ellene. A többi perbe fogott tisztviselő sorsa sem lett kedvezőbb, többségüket szintén nem igazolták. Ráadásul egyiküket sem vették vissza régi munkahelyére.⁸¹³

Ez annál inkább kellemetlen volt a Hitelbank részére, mert szüksége lett volna bizalmi emberekre és hozzáértő tisztviselőkre a Fegyvergyárban. A Magyar Általános Hitelbank Ipari Osztályának 1945. augusztus 4-én készült feljegyzése fogalmazta meg ezt a problémát: „A Fegyvergyárnál működő vezérigazgatón kívül a Hitelbanknak a vállalatnál más bizalmi embere nincs. A bankkal kapcsolatban álló többi értékes vezető erőt és reszort-embert (Sugár, Lukács, Mérő, Brügger, Bruck)⁸¹⁴ a jelenlegi vezetőség láthatóan nem akarja visszavenni.”⁸¹⁵ Ezzel

⁸¹¹ SZKL 47. f. 35. ö.c. Feljelentés a PRO részére, 1945. július 30. 146.

⁸¹² BFL XXV.1.a. 3556/1945. Összefoglaló jelentés Fábry Ferenc és társai ügyében lefolytatott nyomozásról, 1945. augusztus 28. 7–8.

⁸¹³ Lásd.: HOLLÓSI Dániel József: *A Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár tisztviselőinek pere*. In: *„A múlt nélkül nincs jövő” – Doktorandusz konferenciák 2019–2020*. Szent István Társulat, Budapest, 2022.

⁸¹⁴ Sugár Péter volt kereskedelmi igazgató, Lukács Ernő volt műszaki tisztviselő, Mérő Nándor volt aligazgató.

⁸¹⁵ MNL OL Z 58 36. csomó. 140. tétel. Halász Elek bizalmas feljegyzése a Fegyvergyárról, 1945. augusztus 4. sz. n.

kapcsolatban a legnagyobb akadály a vállalat üzemi bizottságaival volt, akik többször kifejtették: hallani sem akarnak a II. világháború alatt foglalkoztatott vezető tisztviselők visszavételéről. 1945. július 30-án Zöld József, a kőbányai gyár üzemi bizottságának elnöke egyértelműen fogalmazott: „Az üzemi bizottság arra az álláspontra helyezkedett, hogy a jelentkező urakból egy sem kívánatos az üzem vezetésére, tehát ellettek tanácsolva.”⁸¹⁶ Ullmann István és az ügyvezetés pedig nem próbált erélyesen érvényt szerezni a Hitelbank érdekeinek, ugyanis lehetőség szerint megpróbálták az üzemi bizottságokkal kompromisszumos vállalatvezetést folytatni. Ennek egyik oka az volt, hogy az ügyvezetés – és egyúttal a Hitelbank – megpróbálta kiaknázni az üzemi bizottságok kommunista párti kapcsolataiban rejlő lehetőségeket érdekérvényesítés céljából.

Ebből a helyzetből adódóan 1945. augusztus 4-én a Hitelbank vezetésének készített bizalmas feljegyzésében Halász Elek azt a következtetést vonta le, hogy „a jelenlegi vezetőség mellett még sem látszik elérhetőnek, sem opportunusnak egy újabb hitelbanki bizalmi személynek a Fegyvergyárhoz való kihelyezése.”⁸¹⁷ Halász megoldásként a Fegyvergyár Ipari Osztály általi adminisztratív és könyviteli ellenőrzését látta célszerűnek a vállalatvezetés feletti befolyás növelése érdekében: „fontos, hogy a bank a vállalatnál könyvviteli és adminisztratív revíziót tartson, melynek során ne csak a vállalat státusszerű helyzetével, hanem az adminisztráció jelenlegi állapotával is tisztába jöjjön és ahhoz a maga kezdeményezéseit és javaslatait szintén megtehesse.”⁸¹⁸

A jelentés arról tanúskodik, hogy a Fegyvergyár vállalatvezetése feletti irányítása gyakorlatilag kicsúszott a Hitelbank kezéből. Ennek orvoslása érdekében a Hitelbank fokozta a közvetlen beavatkozást a Fegyvergyár ügyvezetésébe, amelyben kiváltképpen fontos szerep jutott Perényi István növekvő befolyásának. 1945. július 18-tól –valószínűleg – az említett problémák megoldása érdekében rendszeressé váltak a Hitelbank helyettes vezérigazgatójának vezetésével tartott ún. ügyvezetői megbeszélések, amelyek létezésére ezt megelőzően nem utalnak dokumentumok. Az ülésekről jegyzőkönyvek nem maradtak fenn, csak feljegyzések, illetve napirendek. Ezek alapján megállapítható, hogy ezek az ügyvezetői ülések részben az 1945 előtti elnökségi ülések gyakorlatát hozták vissza. A napirendi pontok szerint ezeken az üléseken nem csupán az igazgatóság irányítási funkcióját gyakorolták, hanem egyben a vállalat legfelsőbb

⁸¹⁶ SZKL 47. f. 35. ő.e. Jegyzőkönyv a Fegyvergyár újraválasztott kőbányai üzemi bizottságának alakuló üléséről, 1945. július 30. 14.

⁸¹⁷ MNL OL Z 58 36. csomó. 140. tétel. Halász Elek bizalmas feljegyzése a Fegyvergyárról, 1945. augusztus 4. sz. n.

⁸¹⁸ Uo.

szintű ügyvezetését is. Jegyzőkönyvek hiányában nem ismert az ülések részvevőinek összetétele, de vélelmezhetően a korábbi elnökségi ülések gyakorlatához hasonlóan a Fegyvergyár igazgatóságának elnöke és alelnökei mellett a vezérigazgató és az ügyvezető igazgatók vehettek részt rajta. Az ügyvezetői megbeszélésekre – az igazgatósági ülésekkel ellentétben – nem kaptak meghívást az üzemi bizottságok vezetői, de időnként kaptak tájékoztatókat az üléseken született döntésekről. A napirendi pontok alapján az üléseken az ügyvezetőség hatáskörébe tartozó kérdéseket tárgyaltak, amelyek egyben a vállalatvezetés autonómiájának csorbulására engednek következtetni. Ugyanis a Hitelbank vezető tisztviselőinek állandó jelenléte az üléseken arra utal, hogy a bank kellőképpen nem bízott meg a Fegyvergyár ügyvezetőségének munkájában, annak ellenére, hogy Ullmann István vezérigazgató személyének alkalmasságát a pozícióra továbbra is elismerték. Erre utal az ipari osztály 1945. november 10-i jelentése, amely a kereskedelmi vezetéssel kapcsolatban azt fejti ki, hogy az egyszerűen nem fogja megállni a helyét a normális gazdasági helyzet visszatéréseivel. A jelentés kiemelte még a következő gondokat, miszerint a jövőbeli exportüzleteknél súlyos hátrányt fog jelenteni, hogy Ullmann vezérigazgatón kívül – aki kitűnően beszél németül, franciául és angolul is – az ügyvezető igazgatók és a kereskedelmi osztály vezető tisztviselői úgyszólván nem beszéltek idegennyelveket. Ugyancsak megállapították, hogy a vállalatnál nincs megfelelő központi műszaki vezetés, amely hátrányosan érezteti hatását a vállalatnál. A jelentés szerint ez többek között a nem megfelelő munkafegyelemben, a műhelyek közötti összhang hiányában, és a műszaki részlegek tevékenységének elaprózódásában mutatkozott meg. Lesújtó véleményt fogalmaztak meg az adminisztráció vezetésével megbízott Bán Tivadar aligazgatóról is: „önállóan még soha mérleget nem állított össze. Ez a legelső mérlegkészítéskor majd ki fog derülni. Gyengesége beismerésének tulajdonítható, hogy az adminisztráció átszervezésére külső ember kapott megbízást.”⁸¹⁹

A hozzáértő ügyvezetés alkalmazása mellett a vállalat talpra állításának egyik feltétele volt, hogy jól képzett tisztviselőket megfelelő számban foglalkoztassanak. A szakképzett munkavállalók csalogatása érdekében a Hitelbank és az érdekkörébe tartozó vas- és gépipari vállalatok vezetői 1945. július 16-án megállapodtak egy új bértáblázat kidolgozásáról.⁸²⁰ Azonban hosszú távon mindez hiábavalónak bizonyult a pengő inflációjának elszabadulásával.

⁸¹⁹ MNL OL Z 58 36. csomó 140. tétel. Bizalmas jelentés a Fegyvergyárnál lefolytatott vizsgálatról, 1945. november 10. sz. n.

⁸²⁰ MNL OL Z 464 1. doboz. Feljegyzés a Hitelbank érdekkörébe tartozó vas- és gépipari vállalatok vezetőinek 1945. július 16-án a megtartott megbeszéléséről, sz. n.

A tervezett „toborzó”-kampánynak némileg ellentmondó módon az 1945. november 10-én kelt jelentésben az ipari osztály – az ügyvezetés mellett – már problémának látta a vállalat tisztviselői létszámának „indokolatlan” felduzzasztását.⁸²¹ Jól szemlélteti a helyzetet, hogy míg 1938-ban minden 16 munkásra egy tisztviselő jutott, ez az arány 1945 második felére öt volt az egyhez.⁸²² Azonban a jelzett problémák ellenére nem történtek változások a Fegyvergyár ügyvezetőségében 1947 márciusáig, és a tisztviselőknél sem eszközöltek leépítéseket.

A problémákat egyelőre a Fegyvergyár adminisztrációjának, szervezetének átalakításában tervezték javítani. A gyártás racionalizálása érdekében 1946. június 7-én tartott ügyvezetői megbeszélésen döntés született az ún. Termelési Bizottság felállításáról.⁸²³ Ugyanebben a hónapban elhatározás született az Üzemszervezési Iroda megszervezéséről is, amelyet a termelés tervszerű vezetésének előmozdításával indokoltak: „szükség van olyan szervre, amely a termelési tényezőknek a nyilvántartásával és azok kapacitásának lehető legpontosabb felmérésével az üzem tervszerű termelését elősegíti, esetleg irányítja.”⁸²⁴ A szerv feladatkörébe a következők tartoztak: 1. az üzemek (műhelyek) részére kiadott munkáknak a közösség, illetve a vállalat érdekeit szem előtt tartó, tervszerű vezetése; 2. a végzett munkák tervszerűségének naponkénti kiértékelése (napi jelentésekkel); 3. a termelés menetéről tájékoztató grafikonok készítése; 4. a technika és a tudomány által felfedezett eszközök és módszerek bevezetése, alkalmazása, valamint az egyéni kezdeményezésből származó újítások általános hasznosítása; 5. a termelő eszközök ésszerű kihasználása és a munkaerő tervszerű alkalmazása produktív- és rezsimumkánál egyaránt; 6. a munkások felvételének és áthelyezésének irányítása a munkaerő tervszerű megoszthatóságának céljából. A szerv, az irányítójával együtt öt tagból állt, és egyaránt alá volt rendelve az ügyvezetésnek, az üzemvezetésnek, valamint az üzemi bizottságoknak.⁸²⁵

Magyarország gazdasági stabilizációját követően, 1946. szeptember 30-án egy újabb átszervezést hajtottak végre.⁸²⁶ A változtatásokat megelőzte a Jóvátételi Hivatal vizsgálata, amelynek célja a termelőképeség fokozásának módjaira koncentrált. A revízió megállapításai alapján szervezték meg a Központi Műszaki Igazgatóságot. A rendelkezésre álló adatok szerint

⁸²¹ MNL OL Z 58 36. csomó 140. tétel. Bizalmas jelentés a Fegyvergyárnál lefolytatott vizsgálatról, 1945. november 10. sz. n.

⁸²² TEMESVÁRY F. (1992): i. m. 123.

⁸²³ MNL OL Z 58 41. csomó 151. tétel. Feljegyzés a Fegyvergyár 1946. június 7-i ügyvezetői megbeszéléséről, sz. n.

⁸²⁴ MNL OL Z 466 1. csomó. Feljegyzés az Üzemszervezési Iroda felállításának szükségességéről, 1946. június 11. sz. n.

⁸²⁵ Uo.

⁸²⁶ TEMESVÁRY F. (1992): i. m. 134.

a II. világháború idején a műszaki ügyek vezetését egy a műszaki ügyekért felelős igazgató látta el. Azonban az 1945-ös újjászervezés során megszűnt az egységes műszaki vezetés. Az 1946-os átszervezés ismét megkísérelte egy kézben összpontosítani a műszaki ügyeket, de a műszaki igazgató pozíciójának visszaállítása helyett egy felduzzasztott, négy tagú igazgatóság jött létre. Tagja lett Tobisch János aligazgató – aki korábban egyedül volt felelős a műszaki ügyekért –, Vörös László, a törökbálinti gyárat vezető aligazgató, Szúnyogh Béla főmérnök, és – ideiglenes megbízással – Knapetz Róbert főfelügyelő. A hatásköröket következőképpen osztották fel: Tobisch vezette a szerkesztési és anyagvizsgálati ügyeket, az időelemzési vizsgálatokat, valamint az Üzemkönyvelés által elkészített adatok műszaki kiértékelését; Szúnyogh a Fegyvergyár három gyáranak üzemvezetői tisztségét látta el; Vörös hatáskörébe tartozott a törökbálinti polgári felhasználásra szánt robbanóanyaggyártás, valamint mindhárom gyártelep hatósági ügyeinek intézése, illetve Knapetz a gyártáselőkészítés feladatát kapta meg. Ezenkívül a vállalat a műszaki igazgatóságnak alárendelve felállított egy műszaki titkárságot is, amely üzemgazdasági kérdésekkel foglalkozott, és munkájába bevonták a központi üzemi bizottság megbízásából a Soroksári úti üzemi bizottság elnökét. Egyúttal összevonták az eddig külön szervezeti egységenként dolgozó szerkesztési irodákat.⁸²⁷

A reorganizációs intézkedésekről készített feljegyzés szerint a Fegyvergyár a műszaki ágazathoz hasonlóan a kereskedelmi vezetés területén is hasonló racionalizálási intézkedéseket tervezett bevezetni, miután azt az igazgatóság az üzemi bizottsági elnökökkel megtárgyalta. A vállalat iratanyagában azonban nem találni dokumentumokat a kereskedelmi osztályok 1946 végi átszervezésére vonatkozóan, amelynél fogva kérdéses az említett tárgyalások kimenetele. A feljegyzés szerint az igazgatóság egyúttal elhatározta azt is, hogy rendszeres pénzügyi jelentésekkel látja el az üzemi bizottságokat.⁸²⁸

Az 1946-os év szignifikáns átszervezéseit azonban továbbra sem követték említésre méltó leépítések. Sőt, éppen ellenkezőleg: az 1945-ös foglalkoztatási adatokhoz képest 1946-ban a munkások és a tisztviselők száma is emelkedett.⁸²⁹ Ugyanakkor megjegyzendő, hogy 1946. október 18-án az igazgatóság és az üzemi bizottságok megállapodtak, hogy hét személyt elbocsátanak a B-listázások során.⁸³⁰ Az üzemi bizottság eredetileg 53 fő elbocsátását akarta

⁸²⁷ MNL OL Z 58 41. csomó 151. tétel. Feljegyzés a Lampart Művek Rt. intézkedéseiről a Jóvátételi Hivatal vizsgálata folyamán, d. n. sz. n.

⁸²⁸ Uo.

⁸²⁹ MNL OL Z 58 41. csomó 151. tétel. Feljegyzés a Lampart Művek Rt. 1946. október 30-i ügyvezető üléséről, sz. n.

⁸³⁰ MNL OL Z 58 41. csomó 151. tétel. Feljegyzés a Lampart Művek Rt. 1946. október 18-i ügyvezető üléséről, sz. n.

elérni, de az igazgatóság ehhez nem járult hozzá. A javasolt és a végül elbocsátott munkavállalók egyaránt alacsony száma nem jelentett volna megoldást a vállalat problémáira, ugyanakkor a B-lista összeállítását körülölelő vita a személyi politikával kapcsolatos lényeges részletekre és indokokra derít fényt. Az igazgatóság és az üzemi bizottságok közösen tartott 1946. október 16-i B-lista üléséről készített jegyzőkönyvből megismerhető, hogy az üzemi bizottság kizárólag a tisztviselőket, és azon belül a vállalat igazgatóit akarta B-listázni. Úgy tűnik, hogy a B-lista javaslat összeállításánál az üzemi bizottságokat nem az improduktív munkavállalók leépítése, hanem az ügyvezetéssel szembeni averziók mozgatták, amely során – elgondolkodtató módon – még az érintett tisztviselők pártállására sem voltak tekintettel, mivel a kommunista és a szociáldemokrata pártállásúakat egyaránt érintette. Az igazgatóság álláspontja ezzel szemben az volt, hogy senkit sem szabad elbocsátani tekintetbe véve a háború utáni társadalmi viszonyokat. Ullmann István vezérigazgató a tárgyalás során kihangsúlyozta, hogy az igazgatóság „tudatában van annak, hogy úgy fizika, mint szellemi munkavállalói egy részét elbocsáthatná, de az az álláspontja, hogy a felszabadulás utáni második télen is vállalni kell azt a kockázatot, hogy egy átmeneti dekonjunkció mellett is megtartsuk alkalmazottjainkat, míg az átállás teljesen sikerül és akkor nem is lesz már szükség elbocsátásra.”⁸³¹ Salgó Gyula ügyvezető igazgató a vezérigazgató szavait kiegészítette azzal a pontosítással, hogy ezen az állásponton az sem változtat, hogy „sok improduktív munkával foglalkozó ember van, akit el kellene küldenünk.”⁸³² Az ügyvezetés egyedül azon tisztviselők B-listára helyezésében engedett az üzemi bizottságok nyomásában, akik – szerencsétlenségükre – a II. világháború alatt a Németországba kitelepített kirendeltségek tagjai voltak. Sőt, található forrás arra vonatkozóan is, hogy a Rajk László vezette belügyminisztérium a Fegyvergyár igazgatóságát – függetlenül az igazolástól és a B-listázástól – egyáltalán nem tartotta „eléggé demokratikusnak.”⁸³³

Az intézkedésekből kitűnik, hogy 1946 júniusától fokozatosan növekedett a Fegyvergyár üzemi bizottságainak a befolyása mind az ügyvezetésre, mind pedig az igazgatóságra. 1946 őszén megakadályozták, hogy a Hitelbank visszahelyezze bizalmi emberét, Matuschek Richárd volt műszaki igazgatót a vállalathoz.⁸³⁴ Felhasználták a hiperinfláció okozta szociális problémákat a munkások közötti hangulatkeltésre a vállalatvezetés ellen, amelynek következtében a munkások hangot adtak azon véleményüknek, „hogy a vezérigazgatón kívül csak egy

⁸³¹ MNL OL Z 465 1. csomó. Jegyzőkönyv a Lampart Művek Rt. 1946. október 16-i B-lista üléséről, sz. n.

⁸³² Uo.

⁸³³ MNL OL Z 58 41. csomó 151. tétel. Feljegyzés a Lampart Művek Rt. 1946. szeptember 21-i ügyvezető üléséről, sz. n.

⁸³⁴ Uo.

ügyvezető és két cégvezető maradjon a gyárnál (...), sőt kormánybiztos kiküldését is kívánták a vállalathoz, hivatkozva arra, hogy a gyár állítólag titkos zománcedény-raktárt tart (aminek a valótlansága természetesen azonnal beigazolódott), valamint kifogásolva azt, hogy a vállalat egyes nekik nem tetsző cégeknek árut ad.”⁸³⁵ Ez egyben utalt arra is, hogy az 1945 második felében tapasztalt népszerűtlenségét sikerült az üzemi bizottságoknak javítania, és a vállalatvezetéssel szembeni indulatokat erősíteni.

1947-ben az üzemi bizottságok erősödése és a vállalatvezetés önállóságának csorbulása tovább folytatódott. A Fegyvergyár súlyosbodó helyzete miatt 1947 márciusában elvégzett újabb hitelbanki revízió nyomán a pénzügyi intézkedési javaslatok mellett, felmerült újabb vállalati reorganizáció. A dokumentumok tanúsága szerint ekkorra a vállalatvezetés minden fontos döntésbe bevonta már az üzemi bizottságot, így volt ez a hitelbanki vizsgálódás javaslatainak az értékelésével kapcsolatban. Sokkal inkább, az ügyvezetőség társszerveként kezdett funkcionálni, mintsem a vállalat működésének ellenőrzését végző „munkásönszerveződés” volt. Az üzemi bizottságok pozíciójának megerősödésére utal, hogy 1947. március 31-én a Magyar Általános Hitelbank Ipari Osztályának képviselőjében Mérő Nándor⁸³⁶ személyesen tárgyalt a bizottságok elnökeivel és alelnökeivel annak érdekében, hogy egyezzenek bele Matuschek Richárd műszaki igazgatóvá kinevezésébe. Ezt azonban továbbra is kategorikusan visszautasították, helyette Szúnyogh Béla kinevezését javasolták, „és ellenvélemény nélkül kívánták Salgó, Sennyei és Iby távozását, (...) egyidejűleg Vörös igazgató elbocsátását is kéri.”⁸³⁷ Ugyanakkor jelezték a Hitelbank küldöttjének, hogy Sugár Péter egykori kereskedelmi igazgató visszavételével szemben nem fognak ellenkezni. Egyértelműen kijelentették továbbá, hogy ha a Hitelbank újabb hitellel támogatja a Fegyvergyárat, annak folyósítása „esetén ők drasztikus eszközökkel is biztosítani fogják a munkások között a munkafegyelmet.”⁸³⁸ Ullmann István és az ügyvezetés önállóságának beszűkülését mutatja, hogy néhány hónappal később, 1947. július 9-én csaknem pontosan azok a változtatások történtek az ügyvezetőségben, amiket az üzemi bizottságok szorgalmaztak. Kijelenthető mindez annak ellenére, hogy a változásokat maga a vezérigazgató kezdeményezte, ugyanis a Hitelbankhoz kirendelt kormánybiztos részére írt 1947. július 4-i jelentésében javasolta az

⁸³⁵ MNL OL Z 58 41. csomó 151. tétel. Feljegyzés a Lampart Művek Rt. 1946. október 1-i ügyvezető üléséről, sz. n.

⁸³⁶ Mérő Nándor 1936 és 1944 között a Fegyvergyár ügyvezetőségének tisztviselője volt mielőtt a II. világháború után a Magyar Általános Hitelbank Ipari Osztályának tisztviselője lett.

⁸³⁷ MNL OL Z 58 41. csomó 151. tétel. Bizalmas jelentés Mérő Nándortól a Lampart Művek Rt. üzemi bizottságaival folytatott tárgyalásáról, 1947. március 31. sz. n.

⁸³⁸ Uo.

ügyvezetőség átszervezését.⁸³⁹ Ennek megfelelően az 1947. július 9-én tartott ülésén az igazgatóság felmondott Senyei Károly ügyvezető igazgatónak, Iby Kálmán kereskedelmi igazgatónak és a törökbálinti gyárat vezető Vörös László aligazgatónak.⁸⁴⁰ Kinevezték ügyvezető igazgatónak Sugár Pétert, a műszaki vezetésre pedig Szúnyogh Béla kapott megbízást műszaki aligazgató minőségben. Egyedül Salgó Gyula ügyvezető igazgató helyzete maradt változatlan, annak ellenére, hogy az üzemi bizottságok elnökei őt is távozásra akarták bírni.⁸⁴¹ Az igazgatósági ülést megelőzte egy megbeszélés a Hitelbank képviselői, Ullmann vezérigazgató és a Borka kőbányai üzemi bizottsági elnök részvételével, ahol előzetesen megállapodtak a személyi cserékről. Érdekes módon Szúnyoghról a Hitelbank és Ullmann ekkor megállapították, hogy alkalmatlan a műszaki vezetése, de Borka nyomására elfogadták a kinevezését, azzal a kikötéssel, hogy Matuschek Richárdot szerződtetik tanácsadóként, aki ilyen formában segíteni fogja a munkáját.⁸⁴²

Alig egy hónap alatt beigazolódtak a Hitelbank Ipari Osztályán foglalkoztatott revizorok korábbi aggodalmai, hogy a vezetőségi cserék nem fogják megoldani a vállalat működésének problémáját. Hogy mégis belementek az üzemi bizottságokkal való egyezségbe, az azért volt, mert az üzemi bizottságok és a gyári üzemi bizalmiak megígérték, hogy az ügyvezetőségben bekövetkezett változások után messzemenőig fogják támogatni a gyári munkát belülről és nem fogják akadályozni a vállalatvezetést.⁸⁴³ Ennek ellenére, nemhogy javult volna a helyzet, hanem 1947. július 29-i jelentésében Mérő Nándor egyenesen súlyosnak ítélte meg a vállalat helyzetét. A cserék nem minősültek minőséginek: „Nem rossz a műszaki vezetés, hanem teljesen hiányzik a műszaki vezetés. Az adott helyzetben mármost olyan műszaki vezetőre van szükség, aki a munkástömegek munkábaállításával a rentabilitást létszámcsökkentés nélkül biztosítani tudná.”⁸⁴⁴ Emellett Mérő kihangsúlyozta, hogy a fenntarthatóság elérésének egyik legfőbb gátló tényezője, hogy „800 munkással nagyobb a létszám, mint amennyit a vállalat foglalkoztatni képes.”⁸⁴⁵ A munkáslétszámmal párhuzamosan a tisztviselői létszám is emelkedett az 1945

⁸³⁹ MNL OL Z 58 41. csomó 151. tétel. Jelentés a Magyar Általános Hitelbank Kormánybiztosainak, 1947. július 4. sz. n.

⁸⁴⁰ MNL OL Z 464 1. doboz 1. tétel. A Lampart Művet Rt. igazgatóságának 1947. július 9-i ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

⁸⁴¹ TEMESVÁRY F. (1992): i. m. 148.

⁸⁴² MNL OL Z 58 41. csomó 150. tétel. Feljegyzés a Hitelbank képviselői, Ullmann vezérigazgató és Borka Attila kőbányai üzemi bizottsági elnök megbeszéléséről, 1947. július 7. sz. n.

⁸⁴³ MNL OL Z 58 41. csomó 151. tétel. Bizalmas jelentés Mérő Nándortól a Lampart Művek Rt. üzemi bizottságaival folytatott tárgyalásáról, 1947. március 31. sz. n.; MNL OL Z 58 41. csomó 151. tétel. Feljegyzés a Lampart Művekről Perényi vezérigazgató sajtó használatára, 1947. április 8. sz. n.

⁸⁴⁴ MNL OL Z 58 41. csomó 151. tétel. Feljegyzés Mérő Nándortól a Lampart Művek Rt. szanálása tárgyában, 1947. július 29. sz. n.,

⁸⁴⁵ Uo.

decemberi 332 főről 400 főre. Ez a munkás- és tisztviselőtöbbslet a szociális terhekkel együtt – Mérő szerint – évi 8 millió forinttal növeli a vállalat terheit, amely a kamatokkal együtt évi 10 millió forint veszteséget jelent.⁸⁴⁶

A megkérdőjelezhető intézkedések oka több helyen keresendő, ugyanis nem arról volt szó, hogy Ullmann István vezérigazgató nem ismerte volna a megoldások kulcsát. Nem csupán az üzemi bizottságok és a GF szorításában próbálta meg végrehajtani a reorganizációs kísérleteit. A Pénzügyminisztérium által egyes pénzügyintézetek ellenőrzése tárgyában 1947. június 1-én a kibocsátott 6850/1947. M. E. rendelet nyomán a Hitelbank is állami ellenőrzés alá került. Az említett rendelet alapján 1947. június 24-én kirendelték a Hitelbankhoz kormánybiztosként Földes István ügyvédet, valamint helyetteseinek Erdélyi Endre ügyvédet és Szász Antalt, a MNB főfelügyelőjét.⁸⁴⁷ A banki igazgatóság és tisztviselők a helyükön maradtak, de ettől kezdve minden lényeges kérdésben a kormánybiztos és helyetteseinek hozzájárulására volt szükség. Az állami felügyelet a kormánybiztos és helyettesei útján a Hitelbank érdekeltségeire is kiterjedt, amely sorozatos személyi változásokat vont maga után a vállalatvezetésekben. Ennek nyomán a Hitelbankban kialakult a „kettős hatalom” jelensége, ugyanis Ullmann István egyaránt felelt a Hitelbank kormánybiztosa és igazgatósága felé. A kormánybiztos és helyettesei élénken foglalkoztak a Fegyvergyár szanálásának kérdésével, és a teendők tekintetében inkább az üzemi bizottságok vezetőinek intelmeire hallgattak,⁸⁴⁸ szemben a Hitelbank ipari osztályának álláspontjával. Ebben a kettős szorításban Ullmann István kénytelen volt az üzemi bizottságok álláspontját magáévá tevő hitelbanki kormánybiztosnak és helyetteseinek engedni.

Az állami ellenőrzés ilyen kibontakozása mellett jelentős hátrányt jelentett a Fegyvergyár vállalatvezetésére Perényi István váratlan távozása az igazgatóságból. Perényi 1947 nyarán külföldre távozott, miután értesült a bankok államosításáról készülő törvény előkészítéséről, amely következtében borúsán úgy ítélte meg, hogy szolgálataira nem lesz a jövőben szükség a Hitelbanknál.⁸⁴⁹ A rendelkezésre álló források tanúsága szerint már nem is vett részt 1947 júniusától a Fegyvergyár ügyvezetői és igazgatói ülésein, valamint a vállalat június 28-án tartott közgyűlésén sem.⁸⁵⁰ Perényi távolléte komoly csapást jelentett az vállalati ügyvezetésre. Úgy tűnik, hogy távozásával megszűntek a rendszeres, vezetésével megtartott ügyvezetői

⁸⁴⁶ Uo.; A pénzügyekkel kapcsolatban lásd: a 127–128. oldalakat.

⁸⁴⁷ TALLÓS Gy.: i. m. 395–396.

⁸⁴⁸ TEMESVÁRY F. (1992): i. m. 143.

⁸⁴⁹ Uo. 395.

⁸⁵⁰ MNL OL Z 463 1. doboz 1. tétel. A Lampart Művet Rt. közgyűlésének jegyzőkönyve, 1947. június 22. sz. n.

megbeszélések, amelyek megtartására egy 1947. május 10-i napirendet követően már nem találni bizonyítékot.⁸⁵¹ Ugyancsak külföldre távozott Scitovszky Tibor és Egry Aurél. Távozásukkal a Hitelbank pozíciója gyengült a vállalat igazgatóságában, hiszen 1947 nyarára a hitelbanki vezető tisztviselők közül egyedül Kállay Rudolf volt a Fegyvergyár igazgatóságában. Lényegében ezekkel a személyi változásokkal tarkított események jelentős fordulópontnak bizonyultak a Fegyvergyár két világháború között kialakult vállalatvezetési struktúrájának végleges felbomlásában. Ezzel párhuzamosan a központi üzemi bizottság és a „helyi” üzemi bizottságok napról-napra növelték a jogkörüket, és 1947 nyarára akarattal többnyire rá tudták erőltetni az ügyvezetésre. 1947. július 1-én a Soroksári úti üzemi bizottság átiratban kérte Ullmann Istvántól az üzemi bizottságok bevonását az alapvető ügyekben, amelyet a vezérigazgató július 4-i válaszában már nem is ellenzett.⁸⁵²

Mindezzel együtt az ellentét egyre élesebb lett Ullmann és a bizottságok között.⁸⁵³ Egy hónappal a személycserét követően, a Soroksári úti üzemi bizottság alkalmatlannak találta Szúnyogh műszaki vezetőt a pozíciójára. Az üzemi bizottságokon túl Mérő Nándor hitelbanki revizor az említett 1947. július 29-i jelentésében a súlyosbodott helyzet megoldásaként már Ullmann István elbocsátását javasolta, és helyette a vezérigazgatói pozícióba Sugár Pétert, műszaki igazgatónak pedig továbbra is Matuschek Richárd kinevezését erőltette.⁸⁵⁴ A vezérigazgató egyre inkább a vállalat pénzügyi és szervezeti válságáért felelős bűnbakká kezdett válni. Az ügyvezetés a következő hónapok során lefolytatott meddő szanalási viták, és a különböző ellenőrző és felügyeleti szervek nyomása alatt összeomlott. Mi sem jelzi ezt jobban, hogy 1947 szeptemberében a központi üzemi bizottság közbenjárt a GF-nél a vállalat mindhárom telepének adminisztratív és számviteli szétválasztása érdekében az ügyvezetés és a Hitelbank tudta nélkül. Ráadásul ennek lebonyolítását az ügyvezetés teljes megkerülésével érték, hogy a Fegyvergyár adminisztratív aligazgatója kapjon megbízást.⁸⁵⁵ A lépésről való tájékozódást követően a Fegyvergyár vállalatvezetősége és a Hitelbank ugyan tiltakozott a döntés ellen az iparügyi tárcánál, de teljesen hasztalanul.

⁸⁵¹ MNL OL Z 464 1. doboz 1. tétel. A Lampart Művek Rt. 1947. május 10-én tartott ügyvezetői megbeszélésének napirendje, sz. n.

⁸⁵² MNL OL Z 465 1. csomó. Jegyzőkönyvi kivonat a Lampart Művek Rt. Soroksári úti üzemi bizottságának üléséről, 1947. július 1. sz. n.; MNL OL Z 465 1. csomó. Ullmann István válaszlevele a Soroksári úti üzemi bizottság átiratára, 1947. július 4. sz. n.

⁸⁵³ TEMESVÁRY F. (1992): i. m. 144.

⁸⁵⁴ MNL OL Z 58 41. csomó 151. tétel. Feljegyzés Mérő Nándortól a Lampart Művek Rt. szanalása tárgyában, 1947. július 29. sz. n.,

⁸⁵⁵ MNL OL Z 58 41. csomó 151. tétel. Feljegyzés a Hitelbank miniszteri biztosa részére, 1947. szeptember 22. sz. n.,

A Hitelbank ilyen körülmények között – figyelmen kívül hagyva az üzemi bizottságok korábbi álláspontját – 1947. október 1-jével kinevezte műszaki igazgatónak a sokat támadott Matuschek Richárdot.⁸⁵⁶ Azonban a Fegyvergyár adminisztrációs és szervezeti, valamint pénzügyi helyzetén a régi-új műszaki szakember sem tudott érdemben változtatni. Jól jellemzi a vállalatvezetésre ezekben a napokban jellemző állapotokat, hogy a pénzügyi helyzet javítása céljából a kőbányai gyár üzemi bizottsága „saját akciót” kezdeményezett 8 vagon Lampart-fémöntvény áron alul értékesítésére.⁸⁵⁷ A meddő vitákba belefásulva 1947. október 31-én Ullmann István vezérigazgató beadta felmondását. A döntéshez az igazgatóság minden bizonnyal nem viszonyult pozitívan, ezért 1947. november 13-án 12 hónapos felmondási idő feltétellel fogadtál el, azaz, hogy – 1948. október 31-ig – vezeti a vállalat ügyeit.⁸⁵⁸ Az igazgatóság ugyanekkor elfogadta Salgó Gyula ügyvezető igazgató felmondását is.⁸⁵⁹

A vállalatvezetés dezintegrációját megpecsételő következő esemény az 1947. évi XXX. törvénycikk kibocsátása volt december 4-én, amely a bankok államosításáról rendelkezett, így a főrészes Hitelbankra is vonatkozott. Ezt követően a Fegyvergyár 1947 decemberében a Soroksári úti törzsgyárat, majd a törökbálinti telepet felajánlotta az államnak eladásra. A Nehézipari Központ részére történő átadás-átvétel még hónapokig elhúzódott, ezalatt az idő alatt az elkülönült telepek ügyvezetéséről nem sok információval rendelkezünk. A vonatkozó források arra utalnak, hogy az üzemi bizottságok a vállalat mindhárom telepén lényegében kisajátították az ügyvezetést. Erre utal Mérő Nándor 1948. március 5-i feljegyzése, amely beszámol a Nehézipari Központ részéről a törzsgyár átvételével kiküldött Dobronyi főmérnök látogatásáról a kőbányai gyárban. Ullmann István sajnálattal állapította meg a főmérnöknek, hogy a kőbányai telep is a Soroksári úti telep sorsára fog jutni, „mert egy üzem, amelynek műszaki és kereskedelmi vezetése kicsúszott a vezetők kezéből, és azt teljesen az üzemi bizottság gyakorolja, életképes nem lehet.”⁸⁶⁰ Ennélfogva a Fegyvergyár vállalatvezetése afféle „tetszhalott” állapotban érte meg az 1948. március 26-án megjelent XXV. törvénycikket a 100 főnél több személyt foglalkoztató vállalatok államosításáról. A jogszabály kihirdetését követően hamarosan megkezdődött a Fegyvergyár mindhárom telepének kezelésbe vétele a Nehézipari Központ által, valamint nemzeti vállalattá átalakítása.

⁸⁵⁶ MNL OL Z 58 41. csomó 150. tétel. Feljegyzés Matuschek Richárd részére, 1947. október 18. sz. n.

⁸⁵⁷ MNL OL Z 58 41. csomó 151. tétel. Feljegyzés a Lampart fémöntvények értékesítése tárgyában, 1947. november 13. sz. n.

⁸⁵⁸ MNL OL Z 58 41. csomó 151. tétel. Ullmann István felmondó levele, 1947. október 31. sz. n.; MNL OL Z 58 41. csomó 151. tétel. Elnöki vezető a Lampart Művek Rt. igazgatóságának üléséhez, 1947. november 13. sz. n.

⁸⁵⁹ Uo.

⁸⁶⁰ MNL OL Z 58 41. csomó 151. tétel. Feljegyzés Mérő Nándortól, 1948. március 4. sz. n.

IV. A Gamma története

IV. 1. A Gamma 1920 és 1945 közötti története

IV. 1. 1. Az alapításától 1935-ig.

A vállalat jogelődje „Gamma Műszaki Részvénytársaság” néven 1920. május 18-án alakult meg. A Budapesti Törvényszéken vezetett kereskedelmi társas cégek jegyzékébe 1920. július 2-án jegyezték be, Cg. 11.386/2 számú végzéssel. A cég alapítói Drégely Károly elektromérnök, László Artúr gépészmérnök és szabadalmi ügynök, továbbá Braun Zsigmond kereskedő voltak.⁸⁶¹ Először Drégely Károly Ilka utca 26. szám alatti laboratóriumában, valamint László Artúr Papnövelde utca 8. szám alatti irodájában kezdték meg működésüket. Később, 1920-ban átköltöztek a VIII. kerületi Koszorú utcai kis műhelybe, amely eredetileg Fischer Vilmos műszerész „műmechanikai gépgyára” volt, és azt a tulajdonos átadta.⁸⁶²

1921. május 6-i közgyűlésén Braun bejelentette a vállalkozás csődjét, amit többek között a szerencsétlen gazdasági viszonyokkal, külföldi bojkottal, költséges anyagbeszerzéssel, tőkehiánnyal, személyi problémákkal, valamint a találmányok és szabadalmak értéktelenségével indokolt.⁸⁶³ A teljes vezetőség lemondott, új igazgatóságot és felügyelőbizottságot választottak. Az új tulajdonosok Juhász Andor⁸⁶⁴ családja, a két új igazgató – a család fiai – Juhász Zoltán okleveles gépészmérnök és Juhász István, a németországi Technische Hochschule Breslau hallgatója lett.⁸⁶⁵ Az átvett műhelyben szerény körülmények között indult újra a munka. A szűkös helyiségnek mindössze „két öreg esztergapad, egy kis marógép és egy fúrógép volt a berendezése, és a felszerelése is igen hiányos.”⁸⁶⁶ Az első évben négy alkalmazottal zajlott a munka, de rövidesen korszerűbb gépek és berendezések egészítették ki a meglévőket. A gyártási program főleg precíziós mechanikai készülékek, műszerek, találmányi modellek készítését tartalmazta, majd tevékenységi körüket

⁸⁶¹ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Budapesti Törvényszék Cg. 11.386/2 sz. végzése, 1920. július 2. sz. n.

⁸⁶² GYÖRGY I.: i. m. 12.

⁸⁶³ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Műszaki Rt. rendkívüli közgyűlése 1921. május 6. sz. n.

⁸⁶⁴ Juhász Andor (1864–1941) jogász, táblabíró, a Magyar Királyi Kúria elnöke. Kassán született egy polgári családban. Jogi tanulmányait a kassai Királyi Jogakadémián kezdte el, majd a Budapesti Királyi Tudományegyetemen fejezte be. 1887 júliusában avatták a jogtudományok doktorává. 1886-tól a Kassai Törvényszék joggyakornoka. 1888-tól járásbírói aljegyző, majd 1890-től a Miskolci Törvényszéken jegyzői kinevezést kapott. Karrierje fokozatosan felívelt. 1895-ben kassai ítéltáblai bíró, 1911-ben törvényszéki elnök, 1915-ben ítéltáblai bíró lett. 1925–1934 között a Magyar Királyi Kúria elnöke volt. 1916–1918 között főrendiházi, majd 1927–1940 között felsőházi tag.

⁸⁶⁵ Uo.; MIKLAUZIČ I. (2017): i. m. 11.

⁸⁶⁶ Uo. 12.

kiterjesztették a gépiparban szükséges gépalkatrészek elkészítésére és javítására. Tervbe vették egyes tömegcikkék készítését, bizományi áruk forgalomba hozását is.⁸⁶⁷

1922-ben már némi fejlődés volt tapasztalható a kis műhely munkájában. A finommechanikai készülékek előállításán túl foglalkoztak szerelvények és csavarok gyártásával is. A Koszorú utcai műhely fejlesztésére és korszerűsítésére a Juhász-fivérek kölcsönt vettek fel, emellett az első évben nyereséget is elkönyveltek.⁸⁶⁸ A változó gyártási profilt jelezvén a vállalkozás 1923. június 28-i közgyűlésén a cég elnevezése megváltozott, az új neve: Gamma Finommechanikai Gépek és Készülékek Gyára Rt. lett. Ugyanekkor az üzem fejlesztésével indokolva felemelték a vállalat alaptőkéjét 200 ezer koronáról 2 millió koronára.⁸⁶⁹ Hasonló megfontolásból az 1922/1923. üzletév során mutatkozó 570.086 korona nyereségből 500 ezer koronát felújítási tartalék képzésére fordítottak. A Koszorú utcai műhelyt kinőve a Juhász-testvérek még ebben az üzletévben eldöntötték, hogy új helyre költöztetik vállalkozásukat. Az új telephelynek az akkori I. kerületben található Fehérvári út 73. szám alatti telket nézték ki. A telekrész megvásárlását követően 1923 július végén kezdődött meg az igényeknek megfelelő épületek építése, amely befejezésére a Juhászék újabb hitelt vettek fel. Ezt követően 1924 tavaszán – a Koszorú utcai bérlemény felszámolásával egy időben – beköltözött a vállalkozás az új telephelyére.⁸⁷⁰

Az új központban sok probléma adódott: költséges volt az építkezés, a gépek vásárlása, és jelentős volt a többhetes költözés miatti munkakimaradás. Súlyosbodott a gazdasági helyzet, ugyanis ekkoriban zajlott a korona inflációja. Ebből adódóan az 1923/1924. üzletév 1.623.169 korona nyereségből 1,5 millió koronát a felújítási tartalékalaphoz csatoltak.⁸⁷¹ A nehézségek miatt 1925 elején csökkentették a munkások létszámát, és a vállalkozás finanszírozása érdekében bankkölcsönt vettek fel.⁸⁷² A valutastabilizációval az üzem fejlődése is erőre kapott. Egyúttal az új valutára átértékelték a Gamma alaptőkéjét, amelyet 60 ezer pengőben állapítottak

⁸⁶⁷ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatóságának jelentése a közgyűlésnek az 1920/1921. üzletévről, 1921. december 5. sz. n.

⁸⁶⁸ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatóságának jelentése a közgyűlésnek az 1921/1922. üzletévről, 1922. október 28. sz. n.

⁸⁶⁹ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve, 1923. június 28. sz. n.

⁸⁷⁰ ZSITNYÁNYI Attila: A Gamma. In *A Gamma–Juhász lőelemképző*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2022, 91.; BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatóságának jelentése a közgyűlésnek az 1922/1923. üzletévről, 1923. november 10. sz. n.; BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. rendes közgyűlésének jegyzőkönyve, 1923. december 5. sz. n.

⁸⁷¹ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatóságának jelentése a közgyűlésnek az 1923/1924. üzletévről, 1924. november 8. sz. n.

⁸⁷² BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatóságának jelentése a közgyűlésnek az 1924/1925. üzletévről, 1925. november 10. sz. n.

meg.⁸⁷³ A vállalat 1926-ban belekezdett különféle finommechanika polgári/katonai tudományos és kísérleti készülékek, berendezések fejlesztésébe és előállításába, valamint geodéziai műszerek gyártásába, illetve szervizelésébe. A profilbővítéssel párhuzamosan új munkahelyiségek épültek. 1926 őszén a meglévő termelőegységet egy kétszintes gyárteleppel bővítették, valamint fokozatosan precíziós gépekkel szerelték fel. Mindezek finanszírozására újabb hitelt vettek fel.⁸⁷⁴ Az 1927/1928. üzletévben a vállalat folytatta az elmúlt években elkezdett mérnöki és katonai műszerek gyártását, illetve fejlesztését, valamint precíziós gépek beszerzését. A gyártási beruházások miatt üzleti eredmények nem voltak kimagaslóak, de a fejlődést kielégítőnek minősítették és az alkalmazottak létszámát sem kellett csökkenteniük.⁸⁷⁵ 1929-ben tovább folytatták ezt a beruházási, bővítési és kutatás-fejlesztési tevékenységet, de egyúttal kezdtek beérni ennek pozitív következményei is. Az 1928/1929. üzletévről készített igazgatósági jelentés a geodéziai és- egyéb mérőműszerek terén számolt be jelentős fejlődésről, ugyanis a Gamma forgalomba hozott új fejlesztésű termékei kedvező fogadtatásban részesültek. A jelentés továbbá kiemelelte, hogy „az előző évek beruházási programját is a folyó évvel befejezettek tekinthetjük, a műszerek gyártásához általunk vélt összes precíziós gépekkel most már rendelkezvén.”⁸⁷⁶ Az 1925 és 1929 közötti mérlegadatok az említett fejlesztési és beruházási tendenciákat tükrözik: a vállalat csekély nyeresége, valamint az árukészletben és berendezésekben kifejeződő vagyonának dinamikus növekedése mellett a Gammával szemben a hitelezők követelése fokozatosan növekedtek.⁸⁷⁷

Az 1929-es gazdasági világválság a Gammára is hatást gyakorolt, de a vállalat igazgatása a cég elért eredményeit kielégítőnek minősítette. A pénzügyi problémák orvoslására 1929 októberében a Juhász-fivérek 20 ezer USA dollár kölcsönt vettek fel az Országos Magyar Ipari Jelzalog Rt.-től, amivel sikerült átvészelní a kritikus időszakot. Így tovább folytatódhatott a bővítés és a fejlesztés.⁸⁷⁸ A hitelfelvétel terheinek következtében a Gamma 1931-ben mérsékelt üzemcsökkentésre kényszerült. Ugyanakkor az igazgatóság számolt azzal, hogy az elbocsátott

⁸⁷³ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve, 1926. április 30. sz. n.

⁸⁷⁴ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatóságának jelentése a közgyűlésnek az 1925/1926. üzletévről, 1926. szeptember 25. sz. n.; BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatóságának jelentése a közgyűlésnek az 1926/1927. üzletévről, 1927. augusztus 30. sz. n.

⁸⁷⁵ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatóságának jelentése a közgyűlésnek az 1927/1928. üzletévről, 1928. szeptember 17. sz. n.

⁸⁷⁶ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatóságának jelentése a közgyűlésnek az 1928/1929. üzletévről, 1929. szeptember 27. sz. n.

⁸⁷⁷ KALLÓS J. (1927): i. m. 413–414.; KALLÓS J. (1931): 328–329.

⁸⁷⁸ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatóságának jelentése a közgyűlésnek az 1929/1930. üzletévről, 1930. augusztus 2. sz. n.

munkavállalókat idővel ismét alkalmazhatja.⁸⁷⁹ Az átmeneti nehézségeket a tulajdonos-fivérek mérsékelt termelésesökkentéssel, újabb termékek kifejlesztésével és gyártás-előkészítésével igyekeztek áthidalni. A vállalt így, a piac igényeihez alkalmazkodva, áttért importhelyettesítő cikkek gyártására, amely sikeresnek bizonyult.⁸⁸⁰

Ezzel párhuzamosan folytatódott a Gamma üzemi területének bővítése. 1931-ben a Fehérvári úti telep utcára néző épületét egy emelettel bővítették, valamint a gyárnak vízvezeték- és csatornarendszert építettek ki.⁸⁸¹ Az üzleti kapcsolatok élénkítésére még 1930-ban a Múzeum körút. 41. szám alatt eladási osztályt állítottak fel, melyet 1932-ben átköltöztettek az Apponyi tér 1. szám alá.⁸⁸² Az építkezések következtében 1933-ra a gyár termelő alapterülete elérte az 1700 négyzetmétert. Az alkalmazottak létszáma ekkor 110 fő volt, akiknek a munkájához 97 darab szerszám gép állt rendelkezésre.⁸⁸³ 1935-ben létesült a gyár optikai (üveg-) csiszoló részlege, amely mikroszkópok és fényképészeti termékek fejlesztéséhez és gyártásához fogott hozzá. A műhely kezdetben kis kapacitással indult, mindössze három munkavállalóval.⁸⁸⁴ A géppark fejlesztését követően 1940-ben már 33 főt foglalkoztatott az optikai műhely, amelyre nagy hatást gyakorolt a nemzetközi piac keresletének emelkedése a vállalat optikai termékeire.⁸⁸⁵

IV. 1. 2. Elmozdulás a hadiipari termékek irányába, beruházások, a Gamma-cégcsoport létrehozása és a II. világháború

Az 1930-as években a Gamma termelési profilja jelentős mértékben mozdult el a hadiipari irányba, amely számos katonai eszköz gyártásában mutatkozott meg. Ezek közül a legnevesebb az ún. Gamma–Juhász légvédelmi löelemképző, amely egy, a repülőgépekre irányított légvédelmi lövegek pontos célzásához és a gyújtók beállításához (tehát az ún. tűzvezetéshez) szükséges, igen gyorsan működő és ugyanakkor rengeteg bonyolult számítást elvégző műszer volt. A Gamma–Juhász-löelemképző ugyan még analóg módon végzett műveleteket, de az adatok, eredmények értékelését és felhasználását már elektromosan (sőt, kis részben már

⁸⁷⁹ VARGA J. i. m. 12.; BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatóságának jelentése a közgyűlésnek az 1930/1931. üzletéről, 1931. október 30. sz. n.; BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatóságának jelentése a közgyűlésnek az 1931/1932. üzletéről, 1932. október 30. sz. n.

⁸⁸⁰ *Honi Ipar*, 10. szám (Budapest: Honi Ipar Kiadóhivatala, 1932), 23.

⁸⁸¹ GYÖRGY I.: i. m. 19.

⁸⁸² BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatóságának jelentése a közgyűlésnek az 1929/1930. üzletéről, 1930. augusztus 2. sz. n.; MIKLAUZIČ I. (2017): i. m. 153–154.

⁸⁸³ GYÖRGY I.: i. m. 19.

⁸⁸⁴ ZSITNYÁNYI A.: i. m. 96.

⁸⁸⁵ GYÖRGY I.: i. m. 19.

elektronikusan) végezte.⁸⁸⁶ Ennélfogva az analóg számítógépek első példányának tekinthető. A műszer fejlesztése 1926-ban kezdődött Juhász István vezetésével. Több változata készült el, a legsikeresebb a 34/38 M típusú volt. Ez tette a Gammát igazán sikeressé, nemzetközileg elismertté. A siker azonban nem könnyen született, kellett hozzá majd öt év kutatómunka, és nagyon sok kísérlet.⁸⁸⁷ A nemzetközi bemutatójára 1932-ben, Svédországban került sor 12 ország műszaki és katonai vezetőjének részvételével, nagy sikert aratva. Ezután záporoztak a megrendelések, a löelemképzőt mintegy 16 országba exportálták.⁸⁸⁸ Hatalmas üzletnek bizonyult a löelemképzők olaszországi, svájci, és svédországi értékesítése.⁸⁸⁹ Az 1941. szeptember 3-án aláírt magyar–szovjet gazdasági egyezmény következtében lehetőség nyílt arra, hogy a Szovjetunió is értékesítsenek.⁸⁹⁰ A löelemképző még éles helyzetben is kiválóan szerepelt. A Kuomintanghoz küldött Gamma tisztviselőjének a jelentése szerint 1938-ban a nacionalista kínai hadsereg négy darab löelemképzőt vetett be a kínai-japán háborúban: „A japánok 3 irányból jöttek 3500 m. magasan, az egyik 9 gépből álló rajból a Gamma ütegek négyet kilőttek egy percen belül. Az első lövésre a 2. számú üteg kilőtte a vezérgépet, a 3. számú üteg egyszerre 2 gépet, majd ismét egyet, ekkor azonban be kellett szüntetni a tüzelést, mert addigra a kínai gépek is felszálltak és megkezdték a japán gépek üldözését, összesen 21 japán gépet szedtek le az előbbi négygel együtt.”⁸⁹¹ A nacionalista kínai csapatok annyira elégedettek voltak a Gamma löelemképzőjével, hogy a jelentés szerint kilátásba helyezték további hat darab megvásárlását.⁸⁹²

A vállalat hadiipari termékei után megnövekedett nemzetközi érdeklődést jól tükrözi, hogy 1938-ban a Gamma mintegy 42 országgal állt aktív üzleti és levelezési kapcsolatban.⁸⁹³ A löelemképző Magyarország egyik legjelentősebb exportcikkévé vált. Ezt jól mutatja az, hogy 1940-ben a Gamma exportált gyártmányainak értéke a magyar gyáripar exportjának kb. 10%-át tették ki, amit döntően a löelemképző eladások generáltak.⁸⁹⁴ A belföldi megrendelések

⁸⁸⁶ VARGA József: Juhász István és a löelemképző. In *Juhász István hagyatéka, Gamma–Juhász-löelemképző*. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 1994, 13–14, 17.

⁸⁸⁷ Uo. 15–16.

⁸⁸⁸ Uo. 19–21.

⁸⁸⁹ MIKLAUZIČ I. (2017): i. m. 38–39.

⁸⁹⁰ Az egyezmény aláírását követően a Gamma kérelmezte a HM-nél a kereskedelmi érintkezés felvételének engedélyezését a Szovjetunióban. Azonban az 1941 nyarán kitört német-szovjet háború következtében üzleti kapcsolatfelvételre nem kerülhetett sor. GYÖRGY I.: i. m. 42.

⁸⁹¹ HM HIM HL VKF 1938./1.oszt./2636/eln. A Gamma műszer szereplése a kínai-japán háborúban, 1938. június 1. 438–439. Köszönöm Török Ádámnak, hogy felhívta a forrás jelentőségére a figyelmemet, és hogy rendelkezésemre bocsátotta.

⁸⁹² Uo.

⁸⁹³ MIKLAUZIČ I. (2017): i. m. 32.

⁸⁹⁴ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatóságának jelentése a közgyűlésnek az 1940. üzletéről, 1941 márciusa, sz. n.; GYÖRGY I.: i. m. 27.

szintén jelentősek voltak, a magyar királyi honvédség összesen százegynéhány löelemképzőt vásárolt. A vállalat még mintegy 65 különféle katonai eszközt (többek között különféle irányzékot, célzó távcsöveket) gyártott,⁸⁹⁵ amelyek közül többnek a kifejlesztése közvetlen Juhász István nevéhez fűződik.⁸⁹⁶ Mindezek mellett a polgári cikkek termelése tovább folytatódott,⁸⁹⁷ és a haditermelést követő békeidőszakra is megindult már az új termékek tervezése.⁸⁹⁸ Az innovatív technológiai eredményekért az elismerés sem maradt el. 1939-ben az Országos Iparegyesület arany díszérmét adományozott a gyárnak.⁸⁹⁹

A háborús konjunktúra megteremtette a gyár további bővítésének és korszerűsítésének lehetőségét. 1939-ben a Fehérvári úti gyár épületei tovább bővültek, és a géppark tovább növekedett korszerű berendezésekkel. A megnövekedett megrendelések szállítási határidejének pontos teljesítésére a szállítási részleg különálló épületet és egy gépkocsiszínt kapott. Új, korszerű gépek beszerzésével gyorsították a fejlődés ütemét. Tökéletesítették a raktári felszereléseket, és a szállítási részleget új épületben helyezték el. Különálló gépkocsiszínt is építettek. Az optikai üzem látványos termelésnövekedését ért el, az itt készült cikkek tekintélyes része ugyancsak exportra került.⁹⁰⁰

A lendületes fejlődést a rendelkezésre álló mérlegadatok is mutatják: míg 1936-ban az ingatlanok összértéke 243.271 pengőt, a gépek és berendezések értéke 89.964 pengőt mutatott, addig 1939 év végén az ingatlanok és felépítmények értéke 1.130.284 pengőre, a gépek és berendezések összértéke pedig 757.238 pengőre emelkedett. Az 1926-ban az új valuta bevezetésével kapcsolatban megállapított 60 ezer pengős alaptőkét 1937-ben 120 ezer pengőre, 1939-ben 200 ezer pengőre, 1940 pedig egymillió pengőre emelték fel.⁹⁰¹ A nagy horderejű változásokat a vállalt új neve is mutatta, amely 1939 novemberétől Gamma Finommechanikai

⁸⁹⁵ VARGA J.: i. m. 24.

⁸⁹⁶ Juhász István löelemképzőjének szabadalma megtalálható a szabadalmi bíróság iratanyagában is. MNL OL K 603 J 3022, Juhász István löelemképzőjének szabadalmi iratai, 1930–1933, 1–51.

⁸⁹⁷ A Gamma nyereségének tekintélyes része, a Juhász-féle löelemképző mellett, a Rezsny-féle lokomotív sebességmérőből volt. Emellett fontos megemlíteni többek között a Braille-féle jelírással dolgozó vakírógépet, a lóverseny fogadógépet, a Lippert-féle polgári lövész távcsövet, vagy éppen a meglehetősen innovatív Csécs Balázs-féle fénytelefont. GYÖRGY I.: i. m. 42–47.

⁸⁹⁸ 1943-ban a vállalatvezetés előkészítet tett a béketermelésre. Felismerték, hogy a világháborút követően profilváltásra lesz szükség, és a polgári cikkek termelésére kell áthelyezni a gyártást. Ezért megkezdtek fényképezőgépek, öngyújtók és óras esztergák gyártáselőkészítését. A II. világháborút követően megkezdődött a tervek kivitelezése, azonban a cikkek gyártásának többsége csak az 1948-as államosítást követően valósult meg. MIKLAUZIĆ I. (2017): i. m. 65.

⁸⁹⁹ Uo. 41.

⁹⁰⁰ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatóságának jelentése a közgyűlésnek az 1939. üzletéről, 1940. május 11. sz. n.

⁹⁰¹ KALLÓS J. (1936): i. m. 242.; KALLÓS J. (1940): i. m. 237–238.

és Optikai Művek Rt. lett.⁹⁰² Ekkora a Gammában már több mint négyezren dolgoztak, gépparkja 1285 darab egységből állt.

Ugyanebben az évben került a cég katonai ellenőrzés alá a már említett honvédelmi törvény alapján, amely bizonyos tekintetben előrevetítette az elkövetkező háborús évek nehézségeit. Az állami befolyás növekedése megmutatkozott a termelésben, a nyersanyagelosztásban, az egyes árak, valamint a haszonkulcs szabályozásában. 1939-től minden nyersanyag-tranzakció a Központi Anyaggazdálkodási Bizottság engedélyétől függött.⁹⁰³ A várható nehézségekre is felkészültek, így a vállalat fokozta a félkész- és készáru felhalmozását a raktárakban, amit jól mutat, hogy 1939-ben ezek értéke mintegy egymillió pengővel növekedett.⁹⁰⁴ Többek között ezzel összefüggésben a Juhász-testvérek 1940-ben megalapították a Gamma Öntöde és Fémárugyár Kft.-t az egyre terheltebb öntödéktől való függés csökkentésére, és a minőségű fémöntvények konstans rendelkezésre állására, hogy a szállítási határidőket pontosan tudják tartani.⁹⁰⁵ Hamarosan igazolódott a preventív lépések szükségessége. Ugyanis Olaszország 1940. júniusi hadba lépésével a tengerentúli kereskedelem leszűkült Portugália és Spanyolország kikötőire, amely drasztikusan lelassította és megdrágította az ipari anyagbeszerzést.⁹⁰⁶

1940-ben tovább folytatódott a lendületes fejlődés. Ebben az évben a Gamma gyári beruházásainak összértéke az év végén 3.158.624 pengőt mutatott, elraktározott anyagkészlete az 1939. évi 1.596.530 pengőről 1940. december 31-re 5.446.885 pengőre gyarapodott.⁹⁰⁷ A Gamma igazgatóságának az 1940. üzletévről készített jelentése a következőket emelte ki: „1940-es év vállalatunk életében is mérföldkövet jelentett. Gyártásunk soha nem remélt felfokozása vált szükségessé, hogy vállalt kötelezettségeinknek eleget tudjunk tenni.”⁹⁰⁸ Azonban ekkor már látszódott, hogy a központi gyár terjeszkedésének korlátjai vannak. A rendelkezésre álló terület a nagy volumenű növekedés fenntartását nem tett lehetővé. A vállalat fokozatosan szakított a korábbi évek fejlesztési módszereivel, és inkább munkaszervezési reformokkal és más termelésnövelő intézkedéssel kísérte meg az exponenciálisan gyarapodó

⁹⁰² ZSITNYÁNYI A.: i. m. 101.

⁹⁰³ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatóságának jelentése a közgyűlésnek az 1939. üzletévről, 1940. május 11. sz. n.

⁹⁰⁴ GYÖRGY I.: i. m. 27.

⁹⁰⁵ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatóságának jelentése a közgyűlésnek az 1940. üzletévről, 1941. márciusa, sz. n.

⁹⁰⁶ DOMBRÁDY L.: i. m. 52.

⁹⁰⁷ KALLÓS J. (1941): i. m. 237–238.

⁹⁰⁸ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatóságának jelentése a közgyűlésnek az 1940. üzletévről, 1941. márciusa, sz. n.

igények teljesítését. Ugyan az egyre erősebb állami beavatkozás következtében a termelés mennyiségének emelése elkerülhetetlen volt, de a növekedés volumene már jócskán alulmúlta az előző évek körülbelül 100%-os emelkedését, amelyre a Gammának addig kapacitása volt. A vállalat 1940-ban – észlelve, hogy az árszínvonal emelkedése következtében jelentősen megnehezedett az alkalmazottjainak megélhetése – általános fizetésemelést hajtott végre.⁹⁰⁹

Magyarország iparának a német-szovjet háborúba belépést követő teljes hadigazdaságra átállítása tovább növelte a Gammára nehezedő termelésfokozási kényszert. A vállalat igazgatóságának az 1941. üzletévről készített beszámolója jól mutatja mindezt: „a rendkívüli viszonyok nálunk is éreztették hatásukat. Kevesebb lehetőség mellett sokszorosán többet kellett teljesítenünk. A megnövekedett igénybevételhez beruházásokra, új épületek, műhelyek, irodák építésére, alkalmazottaink létszámának megfelelő emelésére volt szükség.”⁹¹⁰ A Fehérvári úti telepen egy új négyemeletes épületrész épült, amelyben egy tekintélyes, konyhával felszerelt étkezdé, valamint egy sportolásra alkalmas boltíves csarnok is helyet kapott. Az építkezéseket tovább ösztönözte, hogy a Gamma 1941-ben 50%-kal több katonai megrendelést kapott az előző évihez képest. Mindezek mellett a szóban forgó évben jelentősen növelték – az előírt kormányintézkedéseken felül – a munkások és a tisztviselők bérét, hogy enyhítsék az országosan jelentkező életszínvonalcsökkenést.⁹¹¹

1942-ben tovább haladt a háborús konjunktúra ösztönözte fellendülés. Ebben az évben a mérleg főösszegének az 1941. évi 28,4 millióról 47,4 millió pengőre való 67%-os növekedése egyértelműen mutatja ezt. A vállalat igazgatóságának 1942. üzleti évről szóló jelentése szerint ennek fő oka „a gyártmányaink iránt jelentkező fokozódó kereslet és azok a növekvő háborús fontosságú mennyiségi és minőségi igények, amelyeket a magyar honvédelem és a két baráti nagyhatalom vállalatunkkal szemben támaszt.”⁹¹² A jelentés tanúsága szerint a Gamma vezetősége nem találta kívánatosnak a további fejlődést. „Lényeges beruházásokat már a folyó évre [1943-ra – HDJ] nem irányoztunk elő, mert vezetőségünk a békegazdálkodásra való áttérés nehézségeit a vállalat nagyságával egyenes arányban állónak látja” – indokolta a jelentés.⁹¹³ Ennek ellenére még 1942-ben is jelentős volt a beruházás nagysága, az 1941-es 6.397.360 pengőről 111%-al 13.325.742 pengőre emelkedett, amely legfőbb okának a „kényszerű

⁹⁰⁹ Uo.

⁹¹⁰ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatóságának jelentése a közgyűlésnek az 1941. üzletévről, 1942 márciusa, sz. n.

⁹¹¹ Uo.

⁹¹² MNL OL Z 652 1. csomó 1. tétel. A Gamma Rt. igazgatóságának jelentése a közgyűlésnek az 1942. üzleti évről, 1943. április 27. sz. n.

⁹¹³ Uo.

körülmények” és a gyártmányaik „előállításához fűződő magasabb érdekek” felismerését emelték ki. A beruházásokkal párhuzamosan majdhogynem megduplázódott a Gamma kereskedelmi forgalma is, az 1941. évi 13,8 millióról 85%-kal 25,5 millió pengőre emelkedett.⁹¹⁴

Mussolini Olaszországának 1943-as összeomlása után a Gamma elvesztette egyik legfontosabb megrendelőjét. A felszabadult gyártási kapacitást azonban gyorsan kitöltötték a német katonai megrendelések, amelyek nagysága a vállalat termelésében ezek után tovább emelkedett. 1943-ban a Gamma mérleg főösszege az 1942. évi 47,4 millióról 55,5 millió pengőre emelkedett, amely „csak” 15%-os növekedés volt szemben az előző évi 67%-sal. Az 1943. üzletév igazgatósági jelentése ezzel összefüggésben közli: „A vállalatunkkal szemben támasztott felfokozott háborús követelmények miatt eszközölt saját tőkénket messze meghaladó szükségszerű beruházásaink befejezése után szükségessé vált a beruházásainkra eső rövid lejáratú hitelt hosszú lejáratúval helyettesíteni. Erre irányuló törekvésünket illetékes helyen megértéssel és pártfogással fogadták, aminek eredményeként a folyó évben a M. Kir. Állami Hadianyagforgalmi Intézet kezessége mellett az Ipari Munkaszervező Intézettől (IMI) 13,5 millió pengő hosszú lejáratú kölcsönt kaptunk.”⁹¹⁵ Ezt az összeget repülőgép-szerelvényekre, korszerű rádiólokátorokra, és egyéb légvédelmi eszközök gyártására fordították a Magyar Királyi Honvédség részére.⁹¹⁶ 1943-ban a Gamma Fehérvári úti telephelye teljesen beépült. A beépített légtér az 1937-es méret körülbelül ötszörösére nőtt.⁹¹⁷ Mindez jól mutatja, hogy ekkora a vállalat ezzel elérkezett a vertikális terjeszkedési lehetőségei határához.

Ezzel párhuzamosan Juhász Zoltán és Juhász István üzleti terveiben – már az 1930-as évektől – fokozatosan nagyobb hangsúlyt kapott a horizontális gazdasági terjeszkedés, amit modern kifejezéssel élve egy cégcsoport megalapításaként értelmezhetünk. Ennek bemutatása érdekében elkerülhetetlen kitérni röviden a Juhász család különböző gazdasági érdekeltségeinek a bemutatására.

Az egyik legelső Gammához kapcsolódó új vállalkozás előzményei egészen 1929-ig nyúlnak vissza. A Gamma ekkor egy kis üzletet nyitott „Mérnöki Szaküzlet” névvel – amely egyben a vállalat eladási osztálya is volt – a Múzeum körút 41. szám alatt.⁹¹⁸ 1933-ban ezt a szaküzletet

⁹¹⁴ Uo.

⁹¹⁵ Uo.

⁹¹⁶ BEREND T. I.: i. m. 367.

⁹¹⁷ MIKLAUZIČ I. (2017): i. m. 56–57.

⁹¹⁸ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatóságának jelentése a közgyűlésnek az 1929/1930. üzletévről, 1930. augusztus 2. sz. n.

kibővítették és áthelyezték az Apponyi tér 1. szám alá egy reprezentatív üzlethelyiségbe.⁹¹⁹ Juhász István és Juhász Zoltán 1936. július 1-jével önálló vállalkozássá szervezték át az eladási osztályt Gamma Finommechanikai Gyártmányokat Árusító Kft. néven.⁹²⁰ Az ügyvezetéssel a Gamma eladási osztályának korábbi vezetőjét, Vőneky Józsefet bízták meg, aki később társtulajdonosa lett a vállalkozásnak. A szaküzlet kezdetben elsősorban a Gamma Rt.-nél készített geodéziai, topográfiai felszereléseket és műszereket árusított, de a vállalat nemzetközi kapcsolatainak köszönhetően számos magas minőséget képviselő külföldi cég importált finommechanikai termékét is forgalmazta.⁹²¹ Idővel ugyancsak elkezdtek egyéb magyar és külföldi szerszámgépek árusítását. A jelentős üzleti sikerek okozta fejlődés hatására 1942-ben a Gamma Finommechanikai Gyártmányokat Árusító Kft. igazgatóságát és irodahelyiségét áttelepítette a Közraktár utca és a Zsil utca kereszteződésében 1941-ben épült hatemeletes üzletházba, amely 1942-től a Gamma vállalat igazgatóságának is helyet adott.⁹²² A II. világháború után Vőneky József kisajátította a kft-t, amely következtében a Juhász családnak egyre kisebb lett a befolyása erre a vállalkozásra. A vállalkozás története 1949-ben ért véget, ekkor államosították.⁹²³

A Gamma 1935-ben egy papírfeldolgozó üzemet alapított, melyet Gamma Műszaki és Színespapírok Gyára Kft. néven jegyezték be, a Futó utca 25. szám alatt.⁹²⁴ Az anyavállalat korábban maga is foglalkozott papírkészítéssel, ugyanakkor távol esett a finommechanikai profiltól. Ezért eltérő gépi és emberi felkészültséget igényelt, amit a Juhász-testvérek egy új cég alapításával hidaltak át. Az indulás idején a személyzet az ügyvezetővel együtt hat főt számlált. A cég 1937-ben már négy tisztviselőt és 35 munkást foglalkoztatott. A „kis Gamma” az anyavállalathoz hasonlóan nagyléptékben fejlődött. Ezt jól mutatja, hogy míg 1935–1936-ban 3,6 tonnányi nyerspapírt dolgoztak fel, addig 1937–1938-ban ez a szám 76 tonnára emelkedett.⁹²⁵ A többszörösen nyereséges leányvállalat 1941-ben újjáalakult Gamma Papíripari és Kereskedelmi Rt. néven egymillió pengő alaptőkével, a Gamma, a Juhász testvérek és a Magyar Általános Hitelbank közös vállalkozásaként. A fiókvállalat ezer darab részvényéből 350 darabot az anyavállalat, 160–160 darabot Juhász István és Juhász Zoltán, valamint 430

⁹¹⁹ MIKLAUZIČ I. (2017): i. m. 173.

⁹²⁰ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatóságának jelentése a közgyűlésnek az 1935/1936. üzletéről, 1936. szeptember 26. sz. n.

⁹²¹ MIKLAUZIČ I. (2017): i. m. 173–176.

⁹²² MNL OL Z 652 1. csomó 1. tétel. A Gamma Rt. igazgatóságának jelentése a közgyűlésnek az 1942. üzleti évről, 1943. április 27. sz. n.

⁹²³ MIKLAUZIČ I. (2017): i. m. 177.

⁹²⁴ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatóságának jelentése a közgyűlésnek az 1934/1935. üzletéről, 1935. szeptember 21. sz. n.

⁹²⁵ MIKLAUZIČ I. (2017): i. m. 179–180.

darabot a Hitelbank birtokolt. Ezt követően a cég folyamatosan áttelepült Albertfalvára, ahol a Hunyadi János út 1. szám alatt egy 16 hektáros telepen gőzerővel épített egy új üzemegységet. A leányvállalat azonban hamarosan megszűnt, 1942. december 30-án egy rendkívüli közgyűlés keretében formailag egyesült az anyavállalattal. A beolvasztott albertfalvai üzemet átállították finommechanikai gyártásra.⁹²⁶

1936–1937. év telén a Gamma jelentős löelemképző megrendelést kapott a svéd államtól. A szerződés értelmében a rendelés egy részét Svédországban kellett legyártani.⁹²⁷ A Gammát más megfontolások is ösztönözték a külföldi fióküzem alapítása mellett. A nagy mennyiségű löelemképző szakszerű karbantartásra szorult, valamint a leányvállalattal lehetőség adódott csak belföldön forgalmazható termékek értékesítésére, és más skandináv országok piacának közvetlen elérésére is. Ennek következtében 1937-ben megalapították a Svenska Gamma Finmekaniska Verkstad vállalatot, amely Stockholmban, a Industrigatan 4. szám alatti üzemház első szintjén rendezkedett be. A leányvállalat vezetését kiküldött magyar tisztviselők és művezeték látták el, míg a munkások fele magyar, illetve svéd szakmunkásokból tevődött össze. A munkához szükséges berendezések és gépek azonban a magyarországi Gamma Rt. tulajdonát képezték.⁹²⁸ 1940-re a II. világháború miatt egyre nehezebbnek bizonyult a svédországi gyár irányítása Magyarországról. Emiatt a Gamma úgy döntött, hogy a stockholmi leányvállalatot és a löelemképző gyártási jogát eladják a svéd Arenco finommechanikai gyárnak. A megállapodás keretében a felek rögzítették, hogy a svéd cég kizárólag Svédországnak gyárthatta a löelemképzőt, amelynek értékesítése után a Gammának licencdíjat kellett fizetnie. Ettől függetlenül a Gamma teljesen még sem vonult ki Svédországból, ugyanis a helyi összeköttetések érdekében egy képviselőt továbbra is fenntartott a skandináv államban.⁹²⁹

Juhász István és Juhász Zoltán a korábban említett anyagellátási nehézségek miatt saját öntödét alapítottak. Az új vállalkozás 1940. március 30-án Gamma Öntöde és Fémárugyár Kft. néven alakult meg, székhelye a Fehérvári úti 81–85. szám alatt volt.⁹³⁰ Az központi gyár telephelyén

⁹²⁶ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Papíripari és Kereskedelmi Rt. közgyűlésének jegyzőkönyve, 1942. december 30. sz. n.

⁹²⁷ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatóságának jelentése a közgyűlésnek az 1936/1937. üzletévről, 1937. október 21. sz. n.

⁹²⁸ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatóságának jelentése a közgyűlésnek az 1937. július 1-től december 31-ig terjedő csonka üzletévről, 1938. április 2. sz. n.

⁹²⁹ MIKLAUZIČ I. (2017): i. m. 180–182.; BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatóságának jelentése a közgyűlésnek az 1939. üzletévről, 1940. május 11. sz. n.

⁹³⁰ BFL VII. 2. e. 41716 (1940) 6754. doboz. A pestvidéki törvényszék, mint cégbíróság Cg. 5976/1942/2. számú végzése, 1942. június 25. sz. n.

működését megkezdő öntöde lendületesen indult: 1940 augusztusában már – igen jelentős kapacitással működve – minőségi öntvényekkel látta el a Gamma vállalatot. Ráadásul a gyár laboratóriumában egy teljesen új ötvözetet is kifejlesztettek, amelyhez hasonló alapanyagra a Gamma Rt. csak nagyon körülményes és nehézkes úton juthatott volna hozzá.⁹³¹ 1941. november 10-én megváltoztak a vállalkozás tulajdonviszonyai, Juhász Zoltán eladta tulajdonrészét Juhász Istvánnak. Ugyanekkor törzsbetétet vásárolva kisebbségi tulajdonos lett Nuridsány János üzletvezető és Juhász István veje, id. Miklauzič István. Az utóbbi egyúttal az ügyvezetés tagja, majd 1942. július 16-tól az öntöde ügyvezető igazgatója lett.⁹³² A vállalkozás rohamos fejlődésének következtében 1942-ben már új telephelyre költözött, az Albertfalva, Kondorosi úti 4. szám alá.⁹³³ A telephelyen nagyszabású építkezéseket hajtottak végre. Az öntöde működési helyét bővítették a szomszédos Hunyadi János út 1. szám alatti telekkel, ahol szintén nagyszabású beruházásokba kezdtek.⁹³⁴ A II. világháborút követően id. Miklauzič Istvánnak sikerült az öntödét újraindítana, és ismét fémöntvényeket gyártottak. A továbbra is Juhász István családjának tulajdonában működő vállalkozást azonban 1948 tavaszán államosították.⁹³⁵

Juhász István 1942. október 12-én, szabadalmainak kezelése érdekében külön vállalatot alapított ISZÉRT néven 480 ezer pengő alaptőkével. Az alapító közgyűlés szerint a 480 darab részvényből 420 darabot Juhász István birtokolt, a fennmaradó részvények tulajdonlása Gammás tisztviselők és id. Miklauzič István között oszlottak meg, amíg az ügyvezetését maga Juhász vállalta el.⁹³⁶ Az alapszabály a vállalat tárgyaként a következőket határozta meg: „Újdonságok kikísérletezése, mintapéldányok készítése, találmányok szabadalmazása, értékesítése, illetve hasznosítása saját, vagy idegen vállalatok körében, új vállalatok alapítása, vagy részvétel más vállalatokban.”⁹³⁷ Az új cég tevékenysége ténylegesen a Gammának és Juhász Istvánnak járó licencdíjak elszámolását és kifizetését intezte.⁹³⁸ A cégbírósi iratok szerint 1942-ben 13 darab szabadalommal kapcsolatos ügyleteket intézett, amelyek mind a

⁹³¹ MIKLAUZIČ I. (2017): i. m. 183–184.

⁹³² MNL OL Z 514 1. csomó 1. tétel. A Gamma Öntöde és Fémárugyár kft. taggyűlésének jegyzőkönyve, 1941. november 10. sz. n.; MNL OL Z 514 1. csomó 1. tétel. A Gamma Öntöde és Fémárugyár kft. taggyűlésének jegyzőkönyve, 1942. július 16. sz. n.

⁹³³ BFL VII. 2. e. 41716 (1940) 6754. doboz. A pestvidéki törvényszék, mint cégbírósi Cg. 5976/1942/2. számú végzése, 1942. június 25. sz. n.; MNL OL Z 514 1. csomó 1. tétel. A Gamma Öntöde és Fémárugyár kft. taggyűlésének jegyzőkönyve, 1942. február 12. sz. n.

⁹³⁴ MIKLAUZIČ I. (2017): i. m. 184.; GYÖRGY I.: i. m. 37.

⁹³⁵ MIKLAUZIČ I. (2017): i. m. 185–188.

⁹³⁶ MNL OL Z 870 1. doboz. Az ISZÉRT Rt. alakuló közgyűlésének jegyzőkönyve, 1942. október 12. sz. n.

⁹³⁷ BFL VII. 2. e. 46017 (1942) 5047. doboz. Az ISZÉRT Rt. alapszabálya, 1942. október 12. sz. n.

⁹³⁸ MIKLAUZIČ I. (2017): i. m. 197–200.

Gamma löelemképzőjéhez kapcsolódtak.⁹³⁹ A vállalat a II. világháborút követően is működött, tevékenysége bővült a Gamma polgári termékeivel kapcsolatos szabadalmi ügyleteinek intézésével. 1948 tavaszán államosították.⁹⁴⁰

A Gamma Rt. 1943 őszén egy újabb önálló leányvállalatot alapított Gamma Röntgen Kereskedelmi Kft. néven, amely az Apponyi tér 1. szám alatt kezdte meg működését. A vállalkozást 50–50%-ban birtokolta a Gamma a német Sanitas céggel közösen. A vállalkozás különböző – elsősorban a berlini Sanitas cég, illetve annak a szabadalmi alapján gyártott – orvosi műszerek és berendezkedések, rövidhullámú és röntgen készülékek forgalmazását végezte.⁹⁴¹

Ugyancsak a Juhász-család érdekeltségébe tartozott az 1940 októberében alapított Goy és Kovalszky Rt., amely 400 ezer pengő alaptőkével a Nádor utca 11. szám alatt indult. A vállalkozás író-, és számológép, valamint hasonló műszaki eszközök forgalmazásával foglalkozott egészen az 1944-es felszámolásáig.⁹⁴²

IV. 1. 3. A Juhász-fivérek vagyonmegosztása és az utolsó háborús év

1944-ben mérőföldkőhöz érkezett a két testvér üzleti együttműködésének története. Juhász István és Juhász Zoltán magánjogi megállapodás keretében döntöttek a családi vagyon megosztásáról. Ennek eredményeként a Fehérvári úti gyáregység és annak összes ingósága Juhász Istváné, az Albertfalván lévő üzem és összes felszerelése pedig Juhász Zoltáné lett.⁹⁴³ A két testvér üzleti szétválásának pontos időpontja nem teljesen tisztázott, a Gamma igazgatóságának 1947. június 20-i jelentése szerint a vagyon szétosztásának előmunkálatait 1942. január 1-én kezdték meg.⁹⁴⁴ A tényleges különválás úgy tűnik, hogy már az albertfalvai Gamma Papíripari és Kereskedelmi Rt. 1942. december 30-i anyavállalatba bekebelezésével bekövetkezett. Erre utal a Gamma Rt. 1943. üzletéről készített jelentése, amely az albertfalvai telep különválása kapcsán közölte: „A fióktelep Juhász Zoltán elnökigazgató vezetése alatt már

⁹³⁹ BFL VII. 2. e. 46017 (1942) 5047. doboz. Kimutatás a Gamma szabadalmairól és szabadalmi bejelentéseiről, 1942. szeptember 30. sz. n.

⁹⁴⁰ MNL OL Z 870 1. doboz. A Gamma Rt. tájékoztatása az Iparügyi Minisztérium részére, 1948. április 8. sz. n.; MNL OL Z 870 1. doboz. Az ISZÉRT Rt. tájékoztató jelentése az Állami Ellenőrzési Központ részére, d. n. sz. n.

⁹⁴¹ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatóságának jelentése a közgyűlésnek az 1943. üzletéről, 1944 májusa, sz. n., ZSITNYÁNYI A.: i. m. 103–104.

⁹⁴² GYÖRGY I.: i. m. 38.

⁹⁴³ MNL OL Z 655 31. csomó 13. tétel. Szerződés az Ipari Munkaszervező Intézet 13,5 milliós kölcsönéről, 1944 március, sz. n.

⁹⁴⁴ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatóságának jelentése a közgyűlésnek az 1944 és 1947 közötti üzletevekről, 1947. június 20. sz. n.

több mint egy éve teljesen különálló gyártást folytat és így a főtelep és a távolfekvő fióktelep szétválása a racionálisabb gyártás érdekében akadálytalanul lebonyolítható volt.”⁹⁴⁵

Jogi értelemben véve a szétválás koránt sem zajlott le zökkenőmentesen. Juhász Zoltán az őt illető vagyonrészből 1944. május 15-én új céget alapított Magyar Finommechanikai Művek Rt. néven, Albertfalván, a Hunyadi János út 1. szám alatt. A vagyonmegosztáshoz a honvédelmi miniszter hozzájárulására is szükség volt az IMI-től kapott 13,5 millió pengős kölcsön szerződésének záradékai alapján.⁹⁴⁶ A testvérek a vagyonmegosztás törvényesítéséhez szükséges hozzájárulást 1944. május 11-én jegyzett beadványukkal kérték a honvédelmi tárcától. A különválásról ebben a további részletek olvashatóak: „E terv gyakorlati kivitele úgy történne, hogy az alapítandó új részvénytársaságba vállalatunk Juhász Zoltánnak jutó vagyonrészeket apportként bevinné. Így alulírottak az apportált vagyonrészek helyébe a Magyar Finommechanikai Művek r.t. részvényeinek jutnának birtokába. E részvényeket azután Juhász Istvánon keresztül Juhász Zoltán tulajdonában lévő vállalati részvényekkel cserélnék fel. Végeredményben az ügylet lebonyolítása után vállalatunk [Az anyavállalat – HD] tulajdonosa Juhász István lenne, a Magyar Finommechanikai Művek r. t. tulajdonosa pedig Juhász Zoltán lenne.”⁹⁴⁷

Annak érdekében, hogy az állam ne károsodjon meg, vagyis a kapott IMI kölcsön fedezetében csökkenés ne következzen be, a Juhász-fivérek biztosították a honvédelmi minisztert: „az alapítandó részvénytársaság ingatlanain az IMI változatlanul elsőhelyű jelzáloghitelező marad.”⁹⁴⁸ A honvédelmi miniszter 1944. július 12-én hozzájárult a szétváláshoz a következő feltételekkel: a Magyar Finommechanikai Művek Rt.-nek szavatolnia kellett az IMI kölcsön szerződésével vállalt minden kötelezettséget, valamint Juhász Istvánnak köteleznie kellett magát arra, hogy a Gammának és az új vállalatnak az állammal szemben fennálló kölcsönük teljes visszafizetéséig a szabadalmainak gyártási jogát a Magyar Finommechanikai Művek Rt. részére is biztosítja. A tulajdonosok a feltételek elfogadását 1944. július 18-án közölték a

⁹⁴⁵ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatóságának jelentése a közgyűlésnek az 1943. üzletévről, 1944 májusa, sz. n.

⁹⁴⁶ A szerződés 6. pontjának harmadik bekezdése szerint: „A vállalat részvényei csak a H. M. előzetes beleegyezésével zálogosíthatók, vagy idegeníthetők el.” Ugyancsak problémát jelentett, hogy a szerződés 1. pontjának hatodik bekezdése alapján „A vállalat a kölcsönösszeg visszafizetéséig a kölcsön felhasználásával létesített épületeket, illetve beszerzett berendezési tárgyakat, készülékeket, eszközöket és származékokat a H. M. engedélye nélkül nem idegenítheti el...” MNL OL Z 655 31. csomó 13. tétel. Szerződés az Ipari Munkaszervező Intézet 13,5 millió kölcsönéről, 1944 március, sz. n.

⁹⁴⁷ MNL OL Z 655 31. csomó 13. tétel. A Juhász fivérek beadványa a vagyonmegosztás engedélyezéséről a honvédelmi miniszternek, 1944. május 11. sz. n.

⁹⁴⁸ Uo.

honvédelmi tárcával.⁹⁴⁹ Az eljárás kacifántossága és problematikussága azt sugalmazza, hogy a szétválás okait nem elsősorban a Gamma „nagyértékű megnövekedése következtében előállott nagyobb felelősség és kockázat” megosztásában kell látni,⁹⁵⁰ hanem inkább személyi ellentétben. Ezt gondolja Juhász István unokája, Miklauzič István, aki szerint a végleges különválás „annakidején jótékony hallgatásba burkolt családi ügy volt.”⁹⁵¹ A családi levelezés alapján úgy tűnik, hogy a fivérek viszonya 1942-ben romlott meg. Juhász Zoltán öccsének címzett levelében megjegyezte neki, hogy „te mindinkább külön utakon jársz, engem minden intézkedésből kihagysz, amivel nem törődnek, ha a Gamma sorsa nem érdekelne, legfeljebb a velem tanúsított tapintatlanságok sorozata maradna kérdőjel számomra.”⁹⁵² Juhász Zoltán azonban nem sokáig állt az új vállalat élén, ugyanis alig egy évvel később az albertfalvai testvérvállalat alapítása után, a II. világháború viharában szűkebb családjával együtt elhagyta Magyarországot, és előbb Svájcban, majd Kolumbiában telepedett le. Résztvevői itthon maradt gyermekeire, Juhász Lujzára szálltak át, majd 1948-ban a Magyar Finommechanikai Művek Rt.-t is államosították.

A 1944 elején a háborús termelés még zökkenőmentesen zajlott a hadiiparban, így a Gammánál is. Azonban a hadiesemények alakulása miatt egyre reálisabbá vált a fővárosi légitámadások esélye, amiért az igazgatóság megelőző lépésekre szánta el magát. Ennélfogva még januárban Diósdon helyiséget béreltek ki, elsősorban a gyúlékony anyagok biztonságos elhelyezése céljából. Ezt követően májusban Juhász Zoltán Fejér megyei kastélyának alagsorában elraktároztak több tonna félkész árut.⁹⁵³ Ezek az intézkedések előrelátónak bizonyultak, ugyanis 1944. április 3-án Budapest első szőnyegbombázását szenvedte el. Az amerikai légitámadás a közlekedési hálózat, és az ipari létesítményét megsemmisítését célozta. A Gamma ekkor még nem került célkeresztbe, de az esemény hatása meghatározónak bizonyult.⁹⁵⁴

1944. április 15-én a Gamma Racionalizálási és Szervezési Osztálya már foglalkozott a kérdéssel. „A bombatámadások révén felmerült sok újabb kérdés, megbeszélés, stb. erősen hátráltattak természetesen a folyó ügyek részletes intézésében” – írta az osztály vezetője. A bombázás idején rendszertelenül zajlott a munka, jelentős kiesést tapasztaltak „nagy részt a

⁹⁴⁹ MNL OL Z 655 31. csomó 13. tétel. A Juhász fivérek levele a HM részére, 1944. július 18. sz. n.

⁹⁵⁰ MNL OL Z 655 31. csomó 13. tétel. A Juhász fivérek beadványa a vagyonomosztás engedélyezéséről a honvédelmi miniszternek, 1944. május 11. sz. n.

⁹⁵¹ MIKLAUZIČ I. (2017): i. m. 253.

⁹⁵² BFL XIV. 333 1. doboz. Juhász Zoltán magánlevele Juhász Istvánhoz, 1942. december 21. sz. n.

⁹⁵³ GYÖRGY I.: i. m. 52.

⁹⁵⁴ MIKLAUZIČ I. (2017): i. m. 66.

hiányzások miatt.”⁹⁵⁵ A jelentés arról tanúskodik többek között, hogy 1944. április 14-én a „kitelepitési intézőség” megkezdte munkáját.⁹⁵⁶ A Racionalizálási és Szervezési Osztály heti jelentéseiben rendszeresen számot adtak a kitelepítés előkészítéséről. A vállalat a jövőbeni károk mérséklésére a Budatétény, Kő utca 1-2. szám alatti „Püspöki-féle” sziklapincét nézte ki a nyersanyagok, félkész áruk, gépek, valamint egy üzem kialakítására, abban a reményben, hogy a bombatámadásoktól kellőképpen rejtett helyen van.⁹⁵⁷ 1944. június 13-án a Gammánál már a sziklapince átalakítási munkálataira beadott építkezési vállalkozók pályázatairól döntöttek, amivel megkezdődött a kitelepítés gyakorlati előkészítése.⁹⁵⁸ A június 24-i heti jelentés melléklete arról tájékoztat, hogy az építészeti tervek teljesen elkészültek, és légvédelmi szempontból is felülvizsgáltattak illetve engedélyeztettek. A pincék kiürítése már ekkor folyamatban volt. Kidolgozásra került az üzem berendezési illetőleg gépfelállítási terve, valamint az egyéb átalakítási és közmű munkálatok számba vetése.⁹⁵⁹ Az 1944. július 8-i heti jelentésből ismert, hogy a vállalatvezetésnek sikerült elintéznie, hogy a HM átvállalja a kitelepítéssel járó költségeket, amely elvileg magában foglalta a visszatelepítésre vonatkozó költségátvállalást is.⁹⁶⁰ A munkálatok elvégzését követően, 1944 második felében mintegy 5 millió pengő értékű anyagot, félkész árut és gépeket raktároztak el a helyiségben.⁹⁶¹ Ugyanide települt ki a forgácsoló II. üzem és a maróműhely gépeinek jelentős része, és ide szervezték ki a repülőgépekhez készült szabályozók, az ún. Reglerek német bérmunkában történő gyártását.⁹⁶² „E műhelyrész minőségi átvevői 6–8 fő, Juhász István Budatétényben levő villájának első emeleti könyvtárszobájában dolgoztak, ahová a mérőszobát telepítették át.”⁹⁶³ 1944 végén, a frontvonal közeledésével, a honvédelmi miniszter rendelete következtében kitelepült a Gammának egy kisebb javító részlege is Somlóvásárhelyre.⁹⁶⁴ A II. világháború során a budatétényi sziklapincében tárolt gyári tulajdon és a javítórészleg berendezése is megsemmisült.⁹⁶⁵

Az 1944. október 15-én bekövetkezett nyilas puccs közvetlen hatást gyakorolt a Gammára is. A hatalomátvétel bejelentésére megjelent két nyilas pártszolgálatos. Ezt követően az Iparügyi

⁹⁵⁵ MNL OL Z 652 2. csomó 8. tétel. A Racionalizálási és Szervezési Osztály 1944. április 15-i jelentése, sz. n.

⁹⁵⁶ Uo.

⁹⁵⁷ Uo.

⁹⁵⁸ MNL OL Z 1286 2. csomó 3. tétel. Jegyzőkönyv a budatétényi sziklapince felújítására kiírt pályázat megtárgyalásáról, 1944. június 13. sz. n.

⁹⁵⁹ MNL OL Z 652 2. csomó 8. tétel. A Racionalizálási és Szervezési Osztály 1944. június 24-i jelentése, sz. n.

⁹⁶⁰ MNL OL Z 652 2. csomó 8. tétel. A Racionalizálási és Szervezési Osztály 1944. július 8-i jelentése, sz. n.

⁹⁶¹ GYÖRGY I.: i. m. 53.

⁹⁶² Uo.; MIKLAUZIČ I. (2017): i. m. 256.

⁹⁶³ GYÖRGY I.: i. m. 53.

⁹⁶⁴ Uo.

⁹⁶⁵ ZSITNYÁNYI A.: i. m. 106.

Minisztérium nyomására megszerveződött a gyár Üzemi Tanácsa,⁹⁶⁶ ami után a nyilasok internálással fenyegették meg Juhász Istvánt.⁹⁶⁷ Később az eseményt így részletezte: „A tanács névsorát kiadták, de a tanácsot soha össze nem hívták, ez soha össze nem ült és az egész idő alatt intézkedéseket nem tett, így a tanács megalakulása megtörtént ugyan papíron, de gyakorlatilag nem.”⁹⁶⁸ A konfliktus ellenére az új rezsim nem akadályozta a vezérigazgatót a vállalatvezetésben, legalábbis néhány hétig. A nyilas hatalomátvétellel párhuzamosan a német megszállók Gammára gyakorolt befolyása szintén megnövekedett: a Magyarországi Német Ipari Bizottság megbízottja rendszeresen ellenőrizte a Gammát, és egyeztetett a gyártási programjáról.⁹⁶⁹

A vállalatot ugyancsak érintette egy német-magyar megállapodás. A Szálasi-kormány 1944. november 14-én megegyezést kötött a háborús termelésben jelentékeny iparágak Németországba való kitelepítéséről.⁹⁷⁰ A Gammát a kitelepítésre szánt gyárakhoz sorolták. Ennek végrehajtását Juhász István és az üzemi tanácsba került további három gammás tisztviselő közbelépésének köszönhetően sikerült megakadályozni. Elvonták a szállítóeszközöket, és folyamatosan szabotálták a kitelepítés előkészületeit.⁹⁷¹ Hozzájárult a halasztáshoz, hogy a vállalat üzemi tanácsa megbízást kapott a 44 M. buzogányvető,⁹⁷² közismert nevén „Szálasi-röppentyű” irányzó berendezéseinek gyártására.⁹⁷³ Feltételezhető, hogy a feladat kiadására hatással volt a vezérigazgató államigazgatási, had- és iparügyi kapcsolatrendszerén keresztül. Juhász István „szabotáló” halogatása azonban feltűnt a nyilasoknak, amely következtében december második felében feljelentették és két további igazgatóval együtt eltávolították a Gammából.⁹⁷⁴ Ezt követően a vezérigazgató nem járt a Fehérvári úti gyárban, a vállalatvezetéssel az Üzemi Tanács három „gammás” tisztviselőjét bízta meg, akikkel bizalmasan, telefonon tartotta a kapcsolatot. Mindezek ellenére a Gamma gépparkjának leszerelését egyre erélyesebben sürgették. Erre válaszul a vezetők összeállítottak egy listát a kitelepítésre szánt gépekről, amelyre csak a leggyengébb minőségűeket vezették

⁹⁶⁶ Az üzemi tanácsokra vonatkozóan részletesen lásd: a 76. oldalt.

⁹⁶⁷ BFL XVII. 1668 2. doboz. Jegyzőkönyv Juhász István igazolási eljárásának tárgyalásáról, 1945. július 1. sz. n.

⁹⁶⁸ Uo.

⁹⁶⁹ BFL XVII. 1668 2. doboz. Jegyzőkönyv Juhász István igazolási eljárásának tárgyalásáról, 1945. július 1. sz. n.

⁹⁷⁰ GYÖRGY I.: i. m. 54.

⁹⁷¹ BFL XVII. 1668 2. doboz. Jegyzőkönyv Juhász István igazolási eljárásának tárgyalásáról, 1945. július 1. sz. n.

⁹⁷² A Haditechnikai Intézet 1944 nyarán fejlesztette ki a 44 M. buzogányvetőt, elsősorban páncélelhárító feladatkörre.

⁹⁷³ GYÖRGY I.: i. m. 54.

⁹⁷⁴ BFL XVII. 1668 2. doboz. Jegyzőkönyv Juhász István igazolási eljárásának tárgyalásáról, 1945. július 1. sz. n.

fel.⁹⁷⁵ Az alkalmazottak Németországba hurcolását szintén sikerült meggátolni, de a Sárbogárdra kihelyezett tanulóotthonból 26 tanoncot Németországba vittek.⁹⁷⁶

A gépek leszerelését késleltető taktika sikeres volt, ugyanis december végén a Vörös Hadsereg már fenyegetően közel járt a fővároshoz, így idő sem maradt a gépek elszállítására. Ilyen körülmények között a legtöbb és kiváltképpen legértékesebb gépek, a Somlóvásárhelyre és a Kő utcába kitelepített gépeket leszámítva, a Gamma központjában maradtak. Budapest körülrzárását követően a gyár nyilas reprezentánsai távoztak, de egyúttal ellopták a Gamma alkalmazottainak esedékes fizetését is – csaknem 3 millió pengőt – és kifosztották az élelemtárat.⁹⁷⁷ A Gamma Rt. központi telephelyét 1944. december 28-án érték el a harcok.⁹⁷⁸ Ettől kezdve egészen 1945. február 11-ig a frontvonalban volt, és kétszer gazdát cserélt.⁹⁷⁹ A harcok végét a Gamma súlyosan megrongáltan, az alkalmazottai pedig pénz és élelem szükében érték meg.

IV. 2. A Gamma 1945 és 1948 közötti története

IV. 2. 1. Budapest ostromát követő nehézségek, jóvátételi leszerelés és kísérlet az újrakezdésre

Végső soron hiábavalónak bizonyultak a Gamma vezetőinek erőfeszítései, ugyanis a gyár értékes gépparkját a németektől ugyan sikerült megmenteni, de a szovjetektől már nem. A gyárban 1945 januárja és februárja között gátlástalan zsákmányolást végeztek a Vörös Hadsereg katonái. Ennek mértékéről az Iparügyi Minisztérium részére 1946. június 28-án elküldött általános tájékoztatóban a következőket lehet olvasni: „Az ostrom előtt vállalatunknak 1285 egységből álló gépi berendezése volt, melyből az ostrom tartama alatt elszállítottak különféle orosz javító műhelyek létesítéséhez 767 drb. gépi berendezést. Ezek a zsákmányként elszállított gépek tehát már nem voltak fellelhetők a gyári épületben akkor, amikor a romeltakarítási munkákat megkezdhettük.”⁹⁸⁰ A Gamma Rt. 1947-es közgyűlési beszámolója a háborús károkról a következő adatokat részletezi: „A Fehérvári-úti 83. számú épület földszinti és I. emeleti része teljesen kiégett, míg más épületek a becsapódó lövedékek és egyéb tüzesetek

⁹⁷⁵ Uo.

⁹⁷⁶ GYÖRGY I.: i. m. 54.

⁹⁷⁷ Uo.

⁹⁷⁸ MIKLAUZIČ I. (2017): i. m. 68–69.

⁹⁷⁹ GYÖRGY I.: i. m. 54.

⁹⁸⁰ MNL OL Z 1285 5. csomó 6. tétel. Általános tájékoztató az Iparügyi Minisztérium részére, 1946. június 28. sz. n.

miatt megrongálódtak. Az ostrom előtti állapottal való összehasonlítás eredményeként a háborús károk mértéke az alábbiak szerint alakult. Épületi károk 20%, gépekben és felszerelésekben 70%, kézi szerszámokban és egyéb gyártási segédeszközökben 98%, szállítási eszközökben 100%, irodai gépi berendezésekben 85%, nyersanyagban 70%, félkész és készárúkban 95%. Felsorolt károk mai Ft. értéke hozzátevőlegesen 28 millió forintot tehet ki.”⁹⁸¹

A gépállományt a II. világháború alatt ért károk összege számszerűsítve – 1938-as árfolyamú pengőben számolva – meghaladta a 7,6 millió pengőt, amely egyenértékű volt hozzátevőlegesen 1,5 millió USA dollárral.⁹⁸² A Gamma Fehérvári út 81–85. szám alatt központi gyártelepén már a harcok megszűntének másnapján, 1945. február 12-én megjelentek az üzemben a legközelebb lakó alkalmazottak, akiket siralmas állapotok fogadtak. Az ostrom során megrongálódott, megsemmisült, illetve eltűnt berendezéseken felül a legértékesebb anyagokat tartalmazó raktárhelyiségek is kiégtek, valamint hiányoztak a kézi szerszámok, a nagy értékű műszerek és a könnyen mozdítható anyagkészletek. Az irodai berendezések és az iratok, dokumentumok szétszórva, illetve félig megsemmisült állapotban heverték a gyár területén.⁹⁸³ Ezzel egy időben a központi gyár a Vörös Hadsereg 67.680 táborigazgatási katonai parancsnokságának felügyelete alá került.⁹⁸⁴ A szovjet katonai parancsnok, a fegyverszüneti egyezmény 11. §. alapján, romeltakarításra és munkára kötelezte a megjelent munkásokat. Ugyanakkor az ostrom idején megkezdődött szovjet zsákmányszerzést ettől az időponttól kezdve megszüntette.⁹⁸⁵

1945 februárjának második felében a Gamma vezetése is kezdett újraszerveződni. A rendelkezésre álló források szerint ekkor a Fehérvári úti gyártelep ideiglenes vezetését dr. Csonka Elemér, a vállalat gyártásért felelős igazgatója látta el.⁹⁸⁶ Azonban egy új vezetőség megszervezésére az MKP és az SZDP közreműködésével újraalakult Magyarországi Vas- és Fémmunkások Központi Szövetsége is lépéseket tett. A szervezet január 27-i vezetőségi ülése már felhívta a figyelmet a gyári „bizalmi testületek és üzemi bizottságok mielőbbi megfelelő

⁹⁸¹ MNL OL Z 652 1. csomó 2. tétel. A Gamma Rt. igazgatóságának 1947-es közgyűlési beszámolója, 1947. június 20. 150–151.

⁹⁸² GYÖRGY I.: i. m. 57.

⁹⁸³ MNL OL Z 652 1. csomó 2. tétel. A Gamma Rt. igazgatóságának 1947-es közgyűlési beszámolója, 1947. június 20. 151.

⁹⁸⁴ MNL OL Z 1285 1. csomó 5. tétel. Levél a HM részére optikai felszerelési tárgyak megrendelése tárgyában, 1945. április 18. sz. n.

⁹⁸⁵ Uo.

⁹⁸⁶ SZKL 47 f. 36. ó. e. A Gamma Rt. Intéző Bizottságának jelentése a vasasszakszervezet részére, 1945. április 3. 2.

kiépítésére és azok elengedhetetlen ellenőrzésére.”⁹⁸⁷ 1945. február 10-én a Szabadság című napilapban felhívást közöltek a Gamma alkalmazottainak összehívására.⁹⁸⁸ A felhívásnak eleget téve közel 600 alkalmazott jelentkezett.⁹⁸⁹ Február 12-én a – Budapest pesti oldalán, a Magdolna utca 5. szám alatti – Vasas Székház nagytermében a megjelent gammások és a vasas szakszervezeti küldöttének részvételével közfelkiáltással megválasztották a Gamma Rt. Ideiglenes Üzemi Bizottságát nyolc taggal és ugyanennyi póttaggal.⁹⁹⁰ Elnöke László Árpád gyártási ellenőr, jegyzője Szigeti Pál szerszámkészítő lett, mindketten a kommunista párt tagjai.⁹⁹¹ Utóbbi vezetésével az üzemi bizottságon belül megszervezték a Gamma Rt. Intéző Bizottságát, amely a gyár ügyvezető szerveként kezdett el működni. Ezzel párhuzamosan szerveződött meg az SZDP és az MKP gyári szervezete, utóbbi alapító tagjai között megtalálható az üzemi bizottság számos tagja, köztük Szigeti Pál, aki 1945 végén az üzemi pártszervezet elnöke lett.⁹⁹²

A vezetésben történt változásokban közrejátszott, hogy a tulajdonos-vezérigazgatót egy ideig nélkülözni kellett. Ugyanis Juhász Istvánt 1945. február 4-én a szovjet Belügyi Népbiztosság (NKVD) elhurcolta, majd néhány nappal később – az elengedését követően – a PRO tartóztatta le.⁹⁹³ Juhász ellen háborús bűntett és néPELLenes vétség gyanúja miatt indult nyomozás, de a népügyészség március 14-én hozott határozatával megszüntette az eljárást, és elrendelte szabadlábra helyezését.⁹⁹⁴

Az ideiglenes üzemi bizottság egyik első feladata a folyamatosan jelentkező munkások szükséges igazolványokkal történő ellátása volt, melyeket március 6-én osztották szét a Vasas Székházban.⁹⁹⁵ A legnehezebbnek a kapcsolatteremtés bizonyult a Fehérvári úti főgyárteleppel. Ez a háborús körülmények között különösen nehézkes volt, mivel Budapest hídjai megsemmisültek és a tömegközlekedés is teljesen leállt. A pesti oldalon gyülekező munkások, mintegy pár százan, első alkalommal 1945 április elején keltek át az ideiglenesen helyreállított Ferenc József hídon a Gamma Rt. központi üzemébe. A gyár üzembe helyezése viszont

⁹⁸⁷ SZKL 47. f. 2. ö. e. Jegyzőkönyv a Magyarországi Vas- és Fémmunkások Központi Szövetségének rendes vezetőségi üléséről, 1945. január 27. 2.

⁹⁸⁸ *Szabadság*. 19. szám (Budapest: Szikra Kiadó, 1945), 4.

⁹⁸⁹ GYÖRGY I.: i. m. 57.

⁹⁹⁰ MNL OL M-KS 274. f. 20. cs. 32. ö. e. Jelentés a Gamma üzemi bizottságának megalakulásáról, 1945. február 12. 93.

⁹⁹¹ GYÖRGY I.: i. m. 57.

⁹⁹² Uo. 60.

⁹⁹³ MIKLAUZIČ István: Juhász István életműve. In *A Gamma–Juhász löelemképző*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2022, 51.

⁹⁹⁴ BFL XVII. 1668. 1. doboz. A Budapesti Népbiztosság 1945. Nü. 51/3. számú határozata a Juhász István elleni nyomozás megszüntetéséről, 1945. március 14. sz. n.

⁹⁹⁵ *Szabadság*. 38. szám (Budapest: Szikra Kiadó, 1945), 4.

kérdésesnek bizonyult, pedig ezzel kapcsolatban az Intéző Bizottság már 1945. március 18-tól tárgyalásokat folytatott Debrecenben a HM illetékeseivel.⁹⁹⁶ Ennek folyományaként március 14. és április 5. között három megrendelést továbbítottak a Gammának katonai felszerelések legyártására a „demokratikus” hadsereg felszereléséhez.⁹⁹⁷ A Gamma vállalatvezetése április 12-i levelében jelezte a HM felé, hogy képtelenek a szállítási határidőket betartani, amíg a gyári szovjet parancsnoksághoz való viszony nincsen tisztázva, „illetve hogy az üzemi teljesítőképességünk mekkora hányadát foglalja le a Vörös Hadsereg saját céljaira.”⁹⁹⁸ Ezt a helyzetet az Intéző Bizottság azonnal felhasználta arra, hogy megtámadja Csonka Elemért és az ügyvezetést. A vasas szakszervezetnek írt április 3-i jelentésében – arra utalva, hogy „pongyolán kezeli” a megrendelést – kérték Csonka és vezetőtársainak felfüggesztését.⁹⁹⁹ Valójában a megrendelések teljesítése egyáltalán nem a Gamma vezetésén múlt. 1945 tavaszára már egyértelművé vált, hogy a Vörös Hadseregnek nem érdeke támogatni a fegyverszüneti egyezményben megállapított magyar hadosztályok felállítását és felszerelését, ezért megtagadta az ígért segítséget.¹⁰⁰⁰ Ezt erősíti meg 1945. április 26-án a Gamma-rendelésekkel kapcsolatos újabb tárgyaláson a HM megbízottja: „Virágh ezredes kifejtette, hogy a megrendelést hivatalosan támogatni nem tudja. Dacára annak, hogy az oroszok 8 hadosztály ellátását nem veszik tekintetbe. A H.M. maga részéről szeretné elkerülni, hogy hadfelszerelési cikkek megrendelésével az orosz hatóságokban bizalmatlanságot keltsenek, másrészt az ügy sürgősségére való tekintettel orosz hivatalos helyen a megrendelés jóváhagyását keresztülhajtani nem tudja.”¹⁰⁰¹ Ennek ellenére a HM képviselője azt kérte, hogy a Gamma lehetőség szerint gyártsa le a kért cikkeket a szovjet megrendelések mellett. Ez a kérés értelmét veszítette, miután Németország 1945. május 7-én kapitulált.

Az üzemképes gépek nagymértékű hiánya, valamint a néhány százfős csökkentett létszám precíziós termékek előállítását amúgy sem tette lehetővé.¹⁰⁰² Az üzemkapacitást teljes egészében lefoglalták a Vörös Hadsereg frontmegrendelései, valamint a javító- és szerelőmunkák. A Gamma Rt. 1945. június 25-ig, ameddig a frontmegrendelési munka tartott,

⁹⁹⁶ SZKL 47 f. 36. ő. e. A Gamma Rt. Intéző Bizottságának jelentése a vasasszakszervezet részére, 1945. április 3. 1.

⁹⁹⁷ MNL OL Z 1285 1. csomó 5. tétel. A HM megrendelés a Gamma részére, 1945. március 14. sz. n.; MNL OL Z 1285 1. csomó 5. tétel. A HM megrendelés a Gamma részére, 1945. április 5. sz. n.

⁹⁹⁸ MNL OL Z 1285 1. csomó 5. tétel. A Gamma Rt. levele a HM részére, 1945. április 12. sz. n.

⁹⁹⁹ SZKL 47 f. 36. ő. e. A Gamma Rt. Intéző Bizottságának jelentése a vasasszakszervezet részére, 1945. április 3. 2.

¹⁰⁰⁰ GERMUSKA Pál–HORVÁTH Miklós: *A magyar honvédelmi igazgatás története, 1945–1990*, Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2020, 100.

¹⁰⁰¹ MNL OL Z 1285 1. csomó 5. tétel. Feljegyzés a Gamma és a HM képviselőinek 1945. április 26-án tartott megbeszéléséről, 1945. április 27. sz. n.

¹⁰⁰² MNL OL Z 652 2. csomó 14. tétel. Tájékoztató a Gamma elvitt gépi berendezéseiről, 1945. május 18. sz. n.

írógépeket állított át cirillbetűsre, különböző alkatrészeket, többek között kardántengelyt, feszítő tüskét, valamint nehézpuska állványt és puskatisztító vesszőt gyártott.¹⁰⁰³ Mindez különösen megterhelőnek bizonyult, ugyanis a vállalat a parancsmegrendelések teljesítéséhez a fegyverszüneti egyezmény 11. pontja értelmében sem a Vörös Hadseregtől, sem a magyar államtól nem kapott támogatást, így a gyártás saját megmaradt anyagkészletéből és félkész gyártmányaiból kellett megoldania.¹⁰⁰⁴ A fennmaradó csekély üzemkapacitást a gyár helyreállítása, és az országos újjáépítési munkálatok foglalták le. A Gamma Intéző Bizottsága még a márciusban Debrecenben lefolytatott tárgyalásai során felajánlott a földosztással kapcsolatos mérnöki munkával összefüggésben geodéziai és térképészeti műszereket a Földművelésügyi Minisztériumnak.¹⁰⁰⁵ Az egészségügy megsegítésére pedig a Népjóléti Minisztérium hatáskörébe tartozó kórházaknak mikroszkópok és más orvosi készülékek gyártását kezdeményezték.¹⁰⁰⁶ Ezen felül a Gamma Rt. 1945. június 23-án a kelenföldi vasútállomás 15 vasúti teherkocsijának kijavítását vállalta el.¹⁰⁰⁷

1945 júliusában a gyár helyzete olyannyira súlyossá vált, hogy veszélybe került működésének jövője. Az 1945. január 20-án megkötött fegyverszüneti egyezmény 12. pontjában felvázolt magyar jóvátételi kötelezettségek előrevetítették a gyárak gépeinek leszerelését. A félelmet igazolta a magyar–szovjet jóvátételi tárgyalások részeként május 14-én a miniszterelnökségnek benyújtott SZEB-jegyzék, amely az igényelt gépi felszereléseket részletezte, ugyanis abban a Gamma Rt.-t, mint leszerelendő gyárat tüntették fel.¹⁰⁰⁸ Végül egy hónappal később, június 15-én aláírt magyar–szovjet jóvátételi egyezményhez csatolt I. számú kimutatás 28. pontja a Gamma Rt.-t 244 darab gép leszerelésére kötelezte.¹⁰⁰⁹ Ennek tárgyában a jóvátételi szállításokat koordináló IKART július elején átadta az 56/53.012 számú parancsmegrendelést a Gammának, amely négy lépcsőben írta elő a gépek leszerelését, július 31-i határidővel.¹⁰¹⁰ A Gamma képtelennek bizonyult a határidős teljesítéshez, ugyanis különböző követelményeknek kellett megfelelnie: a leszerelt gépeket többek között csak karbantartott illetve javított állapotban, előírásoknak megfelelően becsomagolva és lajstromozva lehetett elszállítani.

¹⁰⁰³ MNL OL Z 652 2. csomó 15. tétel. Kimutatás a Vörös Hadsereg részére elvégzett munkákról, 1945. március 24. sz. n.

¹⁰⁰⁴ MNL OL Z 1285 1. csomó 5. tétel. Feljegyzés a Gamma és a HM képviselőinek 1945. április 26-án tartott megbeszéléséről, 1945. április 27. sz. n.

¹⁰⁰⁵ MNL OL Z 1285 1. csomó 4. tétel. A Gamma levele a Földművelésügyi Minisztérium részére, 1945. március 26. sz. n.

¹⁰⁰⁶ GYÖRGY I.: i. m. 61.

¹⁰⁰⁷ MNL OL Z 653 1. csomó 4. tétel. Jelentés a vagonjavítási munkákról, 1945. június 23. sz. n.

¹⁰⁰⁸ G. VASS István (szerk.): *Tildy Zoltán kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei, 1945 november 15. – 1946. február 4.* Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2005, 447.

¹⁰⁰⁹ Uo. 537–541.

¹⁰¹⁰ MNL OL Z 652 1. csomó 15. tétel. 56/53012 számú parancsmegrendelés, 1945. július 31. sz. n.

Számos gép esetében a javítási folyamat elhúzódott, ráadásul a leszerelés miatti elbocsátások is károsan hatottak a munkafolyamatra.¹⁰¹¹ A csúszás miatt a szovjet hatóságok panaszt tettek az Iparügyi Minisztériumnál, akik ezért 1945. október 17-én felszólították a Gamma Rt.-t a munka meggyorsítására.¹⁰¹² A Jóvátételi Kormánybiztosság pedig 1945. november 7-én helyszíni vizsgálatot tartott a vállalatnál.¹⁰¹³ A vizsgálat megállapította, hogy a szovjetek a leszerelésre kijelölt gépekből 203 darabot átvettek és elszállítottak. A fennmaradt 41 darab gép közül 35 csomagolás alatt állt, és szállítását egy héten belül vállalták. Hat darab gép teljesen üzemképtelen volt. Az iparügyi tárcának még 1945. október 12-én írt levél szerint a gépek olyannyira alkatrészhiányosak és súlyosan sérültek voltak, hogy azok szervizelésére a Gamma önerőből képtelen volt, a szállítását pedig csak 6 hónap múlva tartották legjobb esetben kivitelezhetőnek.¹⁰¹⁴ A Jóvátételi Kormánybiztosság képviselői a helyszíni vizsgálaton megállapították, hogy a gépek pótlására a szovjetek a megmaradt gépparkból jelöltek ki további gépeket, amely „a gyár jövődő munkaképessége szempontjából feltétlenül aggályos” volt, ezért a vállalat kérésére javasolták a pótlást más helyről beszerezni.¹⁰¹⁵ A feljegyzés kiemelte, hogy a Gamma 1945. október 29-én alvállalkozóként megbízást kapott a Ganz vállalattól különböző precíziós műszerek szállítására, ugyancsak jóvátételi célra. Ezt csak abban az esetben volt lehetséges a vállalat részéről határidőre teljesíthető, ha a megmaradt stratégiai jelentőségű gépeiből egyet sem szerelnek le. A vállalat jugoszláv jóvátételre különféle finommechanikai és optikai műszerek szállítására is kapott felkérést, ráadásul Lengyelországban komoly tárgyalásokat folytatott nagyobb mennyiségű teodolit és szintező műszerek értékesítésére.¹⁰¹⁶ Mindebből következően a jelentés nemzetgazdasági érdekek ítélte meg, hogy a Gamma elkerülje a további károkat és mihamarabb üzemképes állapotba kerüljön. A kérést az Iparügyi Minisztérium teljesítette: 1945. november 14-én felszólította az IKART-ot, hogy a gépeket saját készletéből pótolja.¹⁰¹⁷ Az IKART által felajánlott gépek helyszíni

¹⁰¹¹ MNL OL Z 1285 5. csomó 6. tétel. Levél az Iparügyi Minisztérium részére, 1945. október 26. sz. n.

¹⁰¹² MNL OL Z 1285 5. csomó 6. tétel. Az Iparügyi Minisztérium levele a Gamma részére, 1945. október 17. sz. n.

¹⁰¹³ MNL OL XIX-F-1-b 44. doboz. Feljegyzés a Gamma Rt. telepén végrehajtott helyszíni szemléről, 1945. november 7. sz. n.

¹⁰¹⁴ MNL OL Z 1285 5. csomó 6. tétel. Levél az Iparügyi Minisztérium részére az 56/53012 sz. parancsmegrendelés tárgyában, 1945. október 12. sz. n.

¹⁰¹⁵ MNL OL XIX-F-1-b 44. doboz. Feljegyzés a Gamma Rt. telepén végrehajtott helyszíni szemléről, 1945. november 7. sz. n.

¹⁰¹⁶ Uo.

¹⁰¹⁷ MNL OL XIX-F-1-b 44. doboz. Az Iparügyi Minisztérium Jóvátételi Osztályának levele az IKART részére, 1945. november 14. sz. n.

megtekintését követően 1945. november 17-én a szovjet tárgyalópartner beleegyezett a kompenzációba.¹⁰¹⁸

A Gammának az IKART parancsmegrendelésből fennmaradt gépnek leszállítását csak 1945 legvégére sikerült teljesíteni. A szovjetek a leszerelt gépeket jócskán áron alul számították be a jóvátételbe: „Az orosz-magyar jóvátételi szerződés szerint az oroszok a fent említett gépparkot 99.000 (USA) dollárban számították be a magyar jóvátételi törlesztések keretébe. Ezzel szemben a vállalathoz kiküldött Tárcaközi Bizottság becslése szerint a jóvátételben elvitt géppark 1938-as pengő értéke 1.261.596.89 P. értéket képviselt, amely 5.13 \$ árfolyamon átszámítva 245.925 \$-nak felel meg, amihez ha hozzáadjuk az 1938 óta a világpiaci árakban bekövetkezett átlagosan 50%-os világdrágulást, úgy a leszerelt géppark mai \$ értéke kereken 370.000 \$-ra tehető.”¹⁰¹⁹ Hasonló megállapításokat tett a Tárcaközi Bizottság a Fegyvergyár esetében is.¹⁰²⁰ A szovjetek gátlástalansága, amely eredményeképpen a magyar államot többszörösen megkárosították, úgy tűnik nem számított elszigetelt esetnek. Szakács Sándor szerint az irányadónak számító 1938-as világpiaci árakat általában teljesen önkényesen állapították meg, hogy minél több zsákmányt szerezhessenek. Így bizonyos esetekben a juttatott jóvátételt valós értéke ötször annyinak bizonyult, mint amennyinek a szovjetek beszámították.¹⁰²¹

Juhász István 1945. június 22-án kiadott gyári körözüvényében tájékoztatta az alkalmazottakat a kialakult helyzetről, amely szerint a jóvátételre elszállítandó gépekkel a gyári kapacitás 91%-os csökkenését vonja maga után.¹⁰²² Ennek következtében a Gamma felmondásokra kényszerült, amelynek eredményeként az alkalmazottak létszáma drámai mértékben csökkent: míg június 4-én 1.174 fő,¹⁰²³ addig november 14-én már csak 551 fő dolgozott a vállalatnál.¹⁰²⁴ Juhász István a körözüvény szerint kárpótlásként felajánlotta az elbocsájtottaknak, hogy bérbe adja számukra a gyár egyes épületeit és berendezéseit. Mindezt abban a reményben tette, hogy ha változik a vállalat helyzete, akkor természetesen visszaveszi őket.¹⁰²⁵

¹⁰¹⁸ MNL OL XIX-F-1-b 44. doboz. Az Iparügyi Minisztérium levele az IKART részére, 1945. november 17. sz. n.

¹⁰¹⁹ Uo.

¹⁰²⁰ Lásd: a 118. oldalon.

¹⁰²¹ SZAKÁCS Sándor: *Gazdaságtörténet II.* Számalk kiadó, Budapest, 2004, 137.

¹⁰²² ZSITNYÁNYI A.: i. m. 107.

¹⁰²³ MNL OL Z 1285 1. csomó 5. tétel. A Gamma levele a HM részére, 1945. június 4. sz. n.

¹⁰²⁴ MNL OL Z 1285 5. csomó 8. tétel. A Gamma levele a Közellátásügyi Minisztérium részére, 1945. november 14. sz.n.

¹⁰²⁵ ZSITNYÁNYI A.: i. m. 107–108.

Ezen felül Juhász István rendhagyó módon döntött arról, hogy a Gamma részvényeinek tekintélyes részét alkalmazottainak adja. Az igazgatóság 1945. július 2-án engedélyt kért a honvédelmi tárcától a tranzakcióhoz. A beadvány a következőképpen indokolta a lépést: „Juhász István vezérigazgató úr azon szándékának adott kifejezést, hogy a megváltozott szociális és gazdasági viszonyoknak megfelelően tulajdonát képező Gamma részvények egyrészét, vagy azokat teljes egészében vállalatunk arra érdemes alkalmazottai között részben ajándékozás, részben pedig adás-vétel formájában szétosztja. Miután véleményünk szerint a kezesség fedezetét biztosító jelzálogokban változást nem okoz, a részvényátruházásnak a t. Minisztérium részéről sem lehet akadálya annál is inkább, mivel Juhász vezérigazgató úr ezen ténykedése elsősorban szociális célokat szolgál.”¹⁰²⁶ Néhány nappal később, a június 5-én érkezett válaszban a HM beleegyezett az elidegenítésbe „abból a célból, hogy Juhász István vezérigazgatójuk a Gamma részvények egy részét egyelőre legfeljebb a részvények 49%-át a vállalat arra érdemes alkalmazottainak juttathassa.”¹⁰²⁷ A részvények átruházásának megvalósulásáról tanúskodik a Gamma 1945. augusztus 7-én tartott rendkívüli közgyűlése, amely szerint Juhász István a „vállalat összes /5.300 db/ részvényei képviselőjében”, és nem tulajdonosaként volt jelen.¹⁰²⁸ Ennek a párját ritkító lépésnek a részleteit – valamint egyéb motivációit – taglaló forrásra nem sikerült nyomára bukkanni a munkám megírásának végéig. Egyelőre annyi bizonyosan állítható, hogy a Gammának 1947-ben a GF részére küldött leveleiben, valamint a GF és az MKP Gammára vonatkozó irataiban is egyértelmű utalás van arra, hogy valamilyen formában megtörtént ismeretlen mennyiségű részvény átruházása az alkalmazottak számára.¹⁰²⁹ Az ügyet tovább bonyolítja, hogy egy 1947. június 27-i dátummal jegyzett könyvvizsgálói jelentés szerint ebben az időszakban a vállalat részvényeinek egyik felét Juhász István személyesen, másik felét pedig érdekeltségén, az ISZÉRT-en keresztül birtokolta.¹⁰³⁰

Nagyjából a leszereléssel párhuzamosan, 1945. június 1-jén kezdődött meg a Gamma alkalmazottainak igazolási eljárása. A Nemzeti Bizottság által kiküldött 363/b. számú igazoló bizottság egészen 1946. február 26-ig tartó működése során mintegy 379 személy 1945 előtti,

¹⁰²⁶ MNL OL Z 1285 1. csomó 5. tétel. A Gamma kérelme a HM részére Juhász István részvényeinek eladományozása tárgyában, 1945. július 5. sz. n.

¹⁰²⁷ Uo.

¹⁰²⁸ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve, 1945. augusztus 7. sz. n.

¹⁰²⁹ Lásd: MNL OL Z 1285 6. csomó. A Gamma Rt. levele a GF részére, 1947. július 1. sz. n. E levél szerint a vállalat alkalmazottjai 1947-ben 70%-os érdekeltséggel rendelkeztek a Gammánál. Egyelőre nem áll rendelkezésre olyan forrás, amely a részvényekkel kapcsolatos ellentmondásokat feloldaná és tisztázná.

¹⁰³⁰ MNL OL Z 870 1. doboz. Zsuky C. István hites könyvvizsgálói jelentése az ISZÉRT-ről, 1947. június 27. sz. n.

elsősorban II. világháború alatti, ügyét vizsgálta meg, amely során 31 főre elmarasztaló határozatot hozott.¹⁰³¹ Közöttük volt Juhász István, akivel szemben 1945. július 25-én az igazoló bizottság azt a határozatot hozta, hogy „állásban való meghagyása mellett vezetői állásra nem alkalmas.”¹⁰³² A döntés után 1945. július 26-án a Gamma igazgatósága a vezérigazgatói teendők együttes ellátásával megbízta Tavasz István okleveles mérnököt – akit ezzel egy időben az ügyvezetőségbe is kineveztek – és Csonka Elemért.¹⁰³³

A Gamma újjáépítése és békegyártásra átállítása hosszú időt vett igénybe és rendkívül sok buktatóba ütközött. A megmaradt 274 darab gép többsége elavult volt, amelyből mindössze 60 darab volt működőképes állapotban.¹⁰³⁴ Különösen nagy csapásnak bizonyult, hogy az optikai üzemet teljesen leszerelték, és a finommechanikai iparnál számba jövő alapvető szerszámgépek ugyancsak teljes egészét leadták jóvátételre.¹⁰³⁵ Az elhúzódó gépleszerelési munkálatok miatt a sérült géppark javításának és a romos épületek helyreállításának érdemi munkálataihoz csak 1946 januárjában foghattak hozzá.¹⁰³⁶ A Gamma igazgatóságának 1947. évi közgyűlési beszámolója a következőképpen foglalta össze a renoválást: „A Gyárvezetőség és az Üzemi Bizottság a szellemi és a fizikai munkavállalók harmonikus együttes erőfeszítéseként 1946. év végéig újjáépítették a teljesen leszerelt optikai üzemet és a visszamaradt géproncsokból újjáépítés és átalakítás során munkagépeket állítottunk elő, amelyek eredményeként a leszerelés után működő 60 darab géppel szemben 1946. év végén kereken 230 gép működött.”¹⁰³⁷

A vállalat az újraindítás finanszírozására többször próbált meg hitelt igényelni, de kölcsönt csak 1946 végén sikerült kapniuk. Azonban megkísérelték az 1944-ben felvett IMI-kölcsön kiegyenlítését. 1945. október 22-én a Gamma levélben kereste meg az IMI-t a lejárt elfogadványhitelek rendezésének megtárgyalása kérdésében.¹⁰³⁸ Ezt követően november 16-án a Hitelbanknál vezetett számláról átutaltak 1.150.000 pengőt az 1945. március 8-án lejárt 11.485.000 értékű váltó kiegyenlítésére, majd november 21-én 1,4 pengőt a felhalmozódott kamatok visszafizetésére.¹⁰³⁹ Jelenleg nem áll rendelkezésre forrás arra vonatkozóan, hogy a

¹⁰³¹ GYÖRGY I.: i. m. 59.

¹⁰³² BFL XVII. 1668. 2. doboz. Jegyzőkönyv a 363/b. számú igazoló bizottság 1945. július 25-i üléséről, sz. n.

¹⁰³³ MNL OL Z 1287 1. csomó 2. tétel. A Gamma igazgatóságának levele Tavasz István okleveles mérnök részére, 1945. július 27. sz. n.

¹⁰³⁴ MNL OL Z 652 1. csomó 2. tétel. A Gamma igazgatóságának beszámolója az 1947. évi közgyűlésre, 1947. június 20. 151.

¹⁰³⁵ MNL OL Z 1285 5. csomó 6. tétel. A Gamma Rt. kérelme az Iparügyi Minisztérium részére, 1945. augusztus 14. sz. n.

¹⁰³⁶ MNL OL Z 1285 6. csomó. A Gamma Rt. kérelme a GF-hez, 1947. január 22. sz. n.

¹⁰³⁷ MNL OL Z 652 1. csomó 2. tétel. A Gamma Rt. igazgatóságának közgyűlési beszámolója, 1947. június 20. 152.

¹⁰³⁸ MNL OL Z 1285 6. csomó. A Gamma levele az Ipari Munkaszervező Intézethez, 1945. október 22. sz. n.

¹⁰³⁹ Uo.

hiteltartozásból maradt-e törlesztendő részlet, de a fennmaradt dokumentumok egyike sem említi az IMI-kölcsön kérdését a továbbiakban. Mindebből arra lehet következtetni, hogy a Gamma ezzel a lépéssel rendezte a tartozását – amelynek kiegyenlítésében segített a pengő inflációja.

Ugyan a Gammának még Budapest ostroma előtt voltak a békegyártásra való átállásra kidolgozott cikkei, de sajnos azok mind a régi, fejlett gépparkra voltak felépítve. Ebből kifolyóan teljesen új gyártási tervet kellett kidolgozni. A gyártási osztály adatközlése alapján a Gammában 1946. augusztus 16-án már órás esztergapadot és 16 féle órásipari cikket, teodolitot, különféle szemüvegeket és öngyújtót gyártottak. Emellett előkészítették az asztali fűrőgépek gyártását, valamint többek között különböző fényképezőgépek, szorzógép, optikai csiszológép és olajfűtő kísérleti munkálatai zajlottak.¹⁰⁴⁰ Az újraindításhoz szükséges volt megfelelő mennyiségű külföldi rendelés, ugyanis a Gamma cikkei kifejezetten export-cikkek voltak és a gyár kapacitása a belföldi szükségleteket nagymértékben túlhaladta.¹⁰⁴¹ A nemzetközi fizetési és árukompensációs megállapodások hiányában az export lehetőségek feltérképezése nagyon vontatottan indult. Ennek ellenére 1947 közepére sikerült elérni, hogy a Gamma cikkei iránti nemzetközi érdeklődés viszonylag kiterjedt legyen.¹⁰⁴² A vállalat az első nagyobb horderejű export megrendelést 1946 második felének elején kapta, ekkor a svéd Viking Lindblad cég 80 ezer darab Gamma-öngyújtót rendelt 17,5 forintos egységáron 1947. november 30-i határidővel.¹⁰⁴³ A megrendelés rendkívül szűk időkeretre volt szabva, teljesítése igazi fejtörőnek bizonyult, komoly munkaerő és kapacitás átcsoportosítást, és forgótőke hitelt igényelt. A vállalatvezetés mindent megtett a teljesítés érdekében, a MNB-től sikerült 336 ezer forint exporthitelt igényelni, amelyet a szállítás befejezéséig kellett visszatéríteni.¹⁰⁴⁴ Ezen felül kötelezték a Gammát – ugyanezzel a határidővel – 200 ezer svéd korona összegű deviza beszolgáltatására,¹⁰⁴⁵ amely után 170 ezer forint elfogadvány hitel keletkezett.¹⁰⁴⁶ A vállalat a

¹⁰⁴⁰ MNL OL Z 653 1. csomó 5. tétel. A Gamma Gyártási Osztályának adatszolgáltatása, 1946. augusztus 16., sz. n.

¹⁰⁴¹ MNL OL Z 652 1. csomó 2. tétel. A Gamma Rt. igazgatóságának közgyűlési beszámolója, 1947. június 20., 151.

¹⁰⁴² 1947. június 20-i közgyűlési beszámoló szerint: „A gyár devizaszerző tevékenységének fontosságát igazolja az, hogy eddigi munkásságunk eredményeként folyamatosan szállítunk Argentínának, Cseh-Szlovákiának, Svédországnak, Jugoszláviának, Romániának, Dániának, Hollandiának, az Amerikai Egyesült Államoknak, a Dél-Afrikai Uniónak, Bukovinának, Törökországnak, Franciaországnak, Svájcnak, míg az üzleti kapcsolatok felvétele Brazília, Olaszország és más államok felé küszöbön áll.” MNL OL Z 652 1. csomó 2. tétel. A Gamma Rt. igazgatóságának közgyűlési beszámolója, 1947. június 20. 151–152.

¹⁰⁴³ MNL OL Z 1285 6. csomó. A Gamma Rt. levele Böhm Vilmos stockholmi magyar követnek, 1946. október 21. sz. n.

¹⁰⁴⁴ Uo.

¹⁰⁴⁵ Uo.

¹⁰⁴⁶ MNL OL Z 1285 6. csomó. A Gamma Rt. kérelme a GF-hez, 1947. január 22. sz. n.

súlyos szállítási és hitelfolyósítási feltételek ellenére minden erejével a svéd üzletre koncentrált, de a megrendelő rövid időn belül visszalépett az üzlettől.¹⁰⁴⁷

IV. 2. 2. A gazdasági helyzet súlyosbodása és az állami kezelésbe vétel problematikája

A bedőlt svéd öngyújtó üzletre felvett hitelek ugrásszerűen megnövelték a Gamma adósságállományát. A vezetőség 1947. január 14-én, majd 22-én GF-hez fordult segítségért, és egy egymillió forintos kölcsönt kért. A január 22-i kérés indoklását drámai sorokkal zárták: ha „forgótőkét hitel formájában nem sikerül szereznünk, úgy a jövő hét folyamán üzemünket le kell állítanunk.”¹⁰⁴⁸ A cégnek új hitelt nem sikerült igényelni, de a – prognosztizált – leállás mégsem következett be, valószínűsíthetően Juhász Istvánnak a löelemképző licencdíjából származó svédországi vagyonának a vállalatba injektálása miatt. A következmények viszont súlyosak voltak, a „gyártás a szükséges forgótőke hiánya miatt egyre akadozóbb és tervszerűtlenebb lett, melynek eredményeként a gyár kapacitása 50%-ra süllyedt. Az ilyen alacsony kihasználási fok mellett az egy termelvényre eső regie tényezők erősen növekedtek, ami a cikkek önköltségi árának vállalati érték fölé való emelését eredményezte.”¹⁰⁴⁹ A pénzügyi helyzethez hozzájárult, hogy a Gamma a II. világháború során, elsősorban 1944-ben felhalmozódott belföldi és külföldi követeléseinek többségének nem tudott érvényt szerezni.¹⁰⁵⁰ Ráadásul még 1946-ban a pengő inflációja fokozatosan felemésztette a meglévő kevés forgótőkét. Mindezek után 1947-ben nyilvánvalóvá vált, hogy a vállalat önerőből teljesen képtelen egyensúlyi állapotot kialakítani.¹⁰⁵¹

Mindezek ellenére túlzás lenne azt állítani, hogy a Gamma csőd közeli állapotban lett volna. 1947. január 1-jén a forintmérleg kimutatásai alapján a vállalat 9,4 millió forint értékű vagyont tartalékol a Szovjetuniót illető német követelések és az 1944-ben rendezetlenül maradt HM megrendelések végelszámolására.¹⁰⁵² A tartalékolás oka elsősorban – az 1945-ös IKART parancsmegrendelés beszámításának keserű tapasztalata alapján – a bizonytalanság és a kiszámíthatatlanság lehetett.

¹⁰⁴⁷ MNL OL Z 652 1. csomó 2. tétel. A Gamma Rt. igazgatóságának közgyűlési beszámolója, 1947. június 20. 152.

¹⁰⁴⁸ MNL OL Z 1285 6. csomó. A Gamma Rt. kérelme a GF-hez, 1947. január 22. sz. n.

¹⁰⁴⁹ MNL OL Z 652 1. csomó 2. tétel. A Gamma Rt. igazgatóságának közgyűlési beszámolója, 1947. június 20. 152.

¹⁰⁵⁰ Uo.

¹⁰⁵¹ Uo.

¹⁰⁵² MNL OL Z 652 2. csomó 9. tétel. Feljegyzés a Gamma vagyoni állapotáról, 1947. november 14. sz. n.

Az 1945 nyári Potsdami Egyezmény során a Szovjetunióknak ígért magyarországi német vagyontárgyak átadása 1945 decemberében kezdődött el és 1949 nyarán záródott le. Az átadás előkészítésével kapcsolatos alapelvek és kérdések tisztázására 1945. december 20-án került sor Vas Zoltán GF-főtábornak a SZEB gazdasági osztályának vezetőivel folytatott tárgyalása alkalmával.¹⁰⁵³ Az átadási folyamat egyik fontos állomását jelentette az 1947. február 13-án megjelent 1.800/1947. M. E. számú rendelet, amely kötelezően előírta a német vagyontárgyak bejelentését a Jóvátételi Hivatalnak.¹⁰⁵⁴

A vállalat 1947. február 27-én készített bejelentésében részletesen tájékoztatott a német cégekkel szemben fennálló tartozásokról és követelésekről az 1945. január 20-i állapotoknak megfelelően.¹⁰⁵⁵ Az összeállítás a németországi német cégekkel szemben fennálló tartozások és követelések különbözete alapján körülbelül 168.018 német birodalmi márka német követelést állapított meg.¹⁰⁵⁶ Ezt követte 1947. március 8-án hatályba lépett 3.080/1947. M. E. számú rendelet, amely alapján a Gamma a Szovjetunióknak átadott magyarországi német vállalatokkal és ingatlanokkal kapcsolatos tartozásokat és követeléseket köteles volt bevallani. Ennek a követelésnek a vállalat a március 14-én a Jóvátételi Hivatalhoz intézett levele alapján eleget tett, de a kimutatásokat tartalmazó melléklet jelenleg nincs meg. Azonban a Jóvátételi Hivatalhoz félévvel később írt levélből kiderül, hogy a fentebb közölt összeggel összeadva a Gammának – saját számításai alapján – összesen körülbelül 237.803 német birodalmi márka összegben, a Szovjetunióknak átruházandó német követelése volt. Azonban a Jóvátételi Hivatal 1947. szeptember 4-én Vorosilovhoz, a SZEB elnökének intézett levélében – melyet tudomásulvétel végett másolatban a vállalathoz is eljuttatott – a Gamma német hitelezőkkel szembeni tartozását 5 millió német birodalmi márka összegben állapította meg és adta át a Szovjetunióknak.¹⁰⁵⁷ A Gammára rótt jóvátételi terheket immáron második alkalommal teljesen önkényesen számolták ki a magyar és a szovjet hatóságok. A Gamma vagyoni helyzetét taglaló 1947. november 14-i feljegyzés a következőképpen foglalta össze a német követelés ügyét: „Az 5 millió R.M.¹⁰⁵⁸ tartozási összeg megállapításában a vállalatot jóformán be sem vonták és így azt a magyar kormány szervei a Szovjetunió szerveivel a vállalat kihagyásával bonyolították le. A benyújtott elszámolásaink szerint a tényleges R.M. követelés valójában a megállapított 5

¹⁰⁵³ HONVÁRI János: Magyarország mint „rosszhiszemű szerző”? – A hazai osztrák (német) vagyon átadása a Szovjetunióknak. In *Történelmi Szemle* 2013/1. 129–130.

¹⁰⁵⁴ *Magyar Közlöny – Rendeletek Tára*. 36. szám (Budapest: Magyar Állami Nyomda, 1947), 390–391.

¹⁰⁵⁵ MNL OL Z 1285 6. csomó. A Jóvátételi Hivatal levele Vorosilovnak, 1947. szeptember 4. sz. n.

¹⁰⁵⁶ Uo.

¹⁰⁵⁷ Uo.

¹⁰⁵⁸ Német birodalmi márka.

millió R.M. egytizedét sem tette ki és így ezen 5 millió tartozás megállapításával szemben a Jóvátételi Hivatalnál ellentmondással éltünk.”¹⁰⁵⁹ A vállalat 1947. szeptember 22-én levélben tiltakozott a Jóvátételi Hivatalnál, és kiemelte, hogy a tartozás helyes összege körülbelül 237.803 német birodalmi márka. Az indoklás szerint a két német birodalmi márka összeg közötti különbség oka az lehet, hogy a magyar és szovjet illetékesek figyelmen kívül hagyták, hogy 1944-ben közvetlenül Budapest ostroma előtt a német megrendelők a Gamma gyártmányainak és félkészáruinak jelentős részét sietősen elszállították.¹⁰⁶⁰ A Gamma kiemelte, hogy az elszállítás megtörténtét – az elpusztult eredeti okmányokon miatt – az alkalmazottaktól felvett és a Pénzügyi Központnak benyújtott jegyzőkönyvek alapján tudják igazolni. Ezek birtokában a vállalat jelezte, hogy a végelszámolás esetére fenntartja jogait a be nem számított vagyontárgyak beszámítására.¹⁰⁶¹

Tágabb megközelítésből vizsgálva a német követelések problémája sokkal összetettebb képet mutat. Gábor Péter kutatásaiban kiemeli, hogy 1941 közepétől a németek egyre több árut követeltek, ugyanakkor egyre kevesebbet szállítottak Magyarországra.¹⁰⁶² 1941 májusától a kétoldalú szállítások egyenlege évről évre fokozatosan emelkedő magyar többletet mutatott ki. Ennek a különbségnek a devizakompenzációval történő rendezésére nem volt mód, mivel a német behozatal nem fedezte a Németországba irányuló magyar kivitelt. A klíringforgalom alapján Németország 1944. szeptember 30-ig 1 milliárd német birodalmi márka adósságot halmozott fel Magyarországgal szemben.¹⁰⁶³ Ezt a hátralékot – német törlesztés hiányában – magyar forrásokból kellett finanszírozni, amelyet különféle magyar szervek nyújtottak önerőből a vállalatoknak. „A német oldalon eszközölt befektetések tehát csak német oldalról nézve látszanak fizetéseknek, valójában hiányzott mögöttük a megfelelő gazdasági teljesítés. (...) A devizakompenzációban mutatkozó rés betömését célzó fenti hitelek a német befektetők oldaláról nézve azt jelentik, hogy e hitelek igénybevételének tartalma alatt – vagyis 1941.-1944. között – a német vevő befizetése a passzivitás mértékéig nem jelentett tényleges teljesítést, hanem ellenkezőleg, a magyar exportáru ellenértékét ekkor már a magyar pénzforrásokból mi magunk fizettük ki.”¹⁰⁶⁴ Ennélfogva az MNB volt a német hitelek forrása. A Gábor Péter által hivatkozott forrás érvelése alapján a potsdami egyezmény értelmében Magyarországgal

¹⁰⁵⁹ MNL OL Z 652 2. csomó 9. tétel. Feljegyzés a Gamma vagyoni állapotáról, 1947. november 14. sz. n.

¹⁰⁶⁰ Uo.

¹⁰⁶¹ Uo.

¹⁰⁶² GÁBOR Péter: *Jóvátétel és külkereskedelmi orientációváltás Magyarországon, 1945–1949/51.* Doktori (PhD) értekezés, Pécs, 2013, 144.

¹⁰⁶³ Uo.

¹⁰⁶⁴ Uo.

szemben ezáltal nem lehetne követeléssel élni, ugyanis „(...) devizakompenzációban csak az az ország követelhet tényleges fizetést, amelyik az elszámolásban aktív egyenleggel rendelkezik. Márpedig 1941.-től kezdődően 1944. végéig mind az áruforgalomban, mind az egyéb fizetések terén a devizakompenzáció állandóan Magyarország javára mutatott követel egyenleget.”¹⁰⁶⁵ Ennek ellenére ez a követelés az egyezmény értelmében mégis a Szovjetuniót illette, amely mintegy 150 millió USA dollárt tett ki.¹⁰⁶⁶ Azonban fontos megjegyezni, hogy a szovjetek által kiszámolt tartozások valóságos összege ténylegesen más képet mutathatott, ahogy az a Gamma esetében is megtörtént. A német követelés sorsára, tényleges összegére vonatkozóan nem került elő további dokumentum a vállalat iratanyagában, kifizetése valószínűsíthetően az államosítást követően megtörtént.

Kétségtelen, hogy még 5 millió német birodalmi márka tartozásnál is, a hivatalosan megállapított 100 német birodalmi márka egyenlő 11,62 forinttal átszámítás alapján, a Gammának mindössze 581 ezer forintot kellett volna elkülönítenie a Szovjetunió részére a függő kötelezettségekre fenntartott 9,4 millió forint értékű vagyonából. Ebből következően a Gamma a fennmaradó kb. 8,8 millió forintot az 1944-es HM megrendelések végelszámolására tartalékolta.¹⁰⁶⁷

Azonban a HM megrendelések végelszámolása az évek alatt rendezetlen maradt. Ennek okát a Gamma vagyoni állapotáról készített 1947. november 14-i feljegyzés így részletezi: „Ezen kötelezettségek alapján álláspontunk szerint a vállalatot a jövőben semmiféle fizetési kötelezettség nem fogja terhelni. Információink szerint ugyanis a H. M. per saldo a vállalatokkal szemben jelentős összeggel tartozik és így a H.M.-nak nem áll érdeke ezen elszámolásokkal elintézését szorgalmazni. Hozzájárul még ehhez az a súlyosbító körülmény, hogy úgy a H.M.-nél mint az érdekelt vállalatoknál az elszámolás alapját képezhető okmányok a háborús eredmények során megsemmisültek és eltűntek, amiért ezen elszámolások rekonstruálása majdnem megoldhatatlan feladatként jelentkezik. Ennek alapján várhatólag ezen elszámolásokat épp úgy nem fogják megejteni, mint az elmúlt világháború után sem végezték el.”¹⁰⁶⁸

Minden bizonnyal felmerülhet az a kérdés, hogy nem volt-e túlzott mértékű ez a tartalékolás? A vállalatvezetés, ahogy korábban kiemeltem, teljesen bizonytalannak ítélte meg a tartozások

¹⁰⁶⁵ Uo.

¹⁰⁶⁶ Uo. 148.

¹⁰⁶⁷ MNL OL Z 652 2. csomó 9. tétel. Feljegyzés a Gamma vagyoni állapotáról, 1947. november 14. sz. n.

¹⁰⁶⁸ Uo.

végleges összegét. Ezt a feltevést erősíti meg a Nehézipari Központ Revizori Osztályának 1947. október 31-én készített jelentése a Gamma vagyoni helyzetéről. Ebben a jelentést készítő a függő kötelezettségekre fenntartott összeggel kapcsolatban kiemelte, hogy „ezen tartozások végleges összege még bizonytalan és éppúgy kitehet végeredményben majd 500.000.- Ft, esetleg 20,000.000 Ft.-ot.”¹⁰⁶⁹

A Gamma vezetése tehát a lehető legrosszabb forgatókönyvre készült a követelések végelszámolásával kapcsolatban, ugyanis érthetően nem kockáztathatott meg egy katasztrofális végkifejletet jelentő csődöt. Az óvatos pénzügyi vezetést erősíti meg a vállalat vagyoni állapotáról készített feljegyzés is: „A túlzott tartalékolást (...) egyrészt az tette indokolttá, hogy a vállalat nem óhajtott jelenlegi méreteivel arányban nem álló részvénytőkét kimutatni és másrészt, hogy a vállalat vezetősége előrelátta, hogy a súlyos leszerelés következtében talpraállása hosszabb ideig veszteséges üzletvitelt eredményez. Ezért el akarta kerülni azt, hogy a talpraállítás és újjáépítés időszakának veszteségei a részvénytőkét érintsék. A részvénytőkét érintő súlyosabb veszteségek ugyanis a nyilvánosságra kerülő mérleg folytán üzletpolitikai szempontból rossz fényt vetettek volna a vállalatra és a részvénytőke felének elvesztése még ehhez cégjogi és egyéb nehézségek is járultak volna hozzá.”¹⁰⁷⁰

A vállalat vezetése úgy ítélte meg, hogy a Gamma pénzügyi nehézségeit az állami kezelésbe vétel oldhatja meg. Vas Zoltánnak, a GF főtitkárának 1947. január 20-án készített jelentés tanúsága szerint aznap zajlott le a Gamma vezetőivel az első megbeszélés az állami kezelésbe vételről. A Nehézipari Központ tárgyalással megbízott munkatársai előzetesen érdeklődtek a Gamma pénzügyi helyzetéről, valamint többek között termelési értékéről és kereskedelmi szervezetéről. A Vas Zoltánnak írt jelentés alapján ezt követően kezdődött meg az általános vizsgálat, amit az adásvételi szerződés megtárgyalásának feltételeként szabtak meg.¹⁰⁷¹

Mintegy félévvel később, 1947. június 30-án a Gamma közgyűlést tartott, amely határozott a vállalat állami kezelésbe adásának felajánlásáról. A törvényalkotási folyamat ösztönzőleg hathatott erre a lépésre, ugyanis az állami kezelésbe került vállalatok különböző kedvezményekben részesültek.¹⁰⁷² Az igazgatóság már másnap levélben tájékoztatta a GF-et:

¹⁰⁶⁹ MNL OL XIX-F-32 102. doboz. Revizori jelentés a Gammánál foganatosított általános vizsgálatról, 1947. október 31. sz. n.

¹⁰⁷⁰ MNL OL Z 652 2. csomó 9. tétel. Feljegyzés a Gamma vagyoni állapotáról, 1947. november 14. sz. n.

¹⁰⁷¹ MNL OL XIX-F-32 102. doboz. Feljegyzés Vas Zoltán részére a Gamma ügyéről, 1947. január 20. sz. n.

¹⁰⁷² *Magyar Közlöny – Hivatalos lap*. 250. szám (Budapest: Magyar Állami Nyomda, 1947), 1. Példaként említhető a 12.660/1946. M. E. számú kormányrendelet, amely egyes állami üzemek számára felmentést adott a német

„kérjük, hogy a Gamma Finommechanikai és Optikai Rt.-t a Nehézipari Központ által történő bérbevétel útján állami kezelésbe venni szíveskedjék. A részvényesek fent említett határozata minden tekintetben összhangban van a gyár dolgozóinak – akik 70%-ban a vállalatnak részvényesei – a kívánságával és az alulírott igazgatóság is úgy ítéli meg a jelenlegi helyzetet, hogy ezidőszereint nemzetgazdasági szempontból is kívánatos a gyárnak a fenti módon történő állami kezelésbe vétele.”¹⁰⁷³ A következő napon, a GF 1947. július 2-i ülésén már foglalkozott a Gamma kérdésével, és határozatilag meghagyta, hogy „csak abban az esetben hajlandó az üzem átvételéhez hozzájárulni, ha azt állami tulajdonba adják át. Felhatalmazza a G.F. főtitkárát, hogy a kéréssel ilyen értelemben foglalkozzék.”¹⁰⁷⁴ A határozat utal arra, hogy a Gamma „bérbevétel útján állami kezelésbe” vétele nem áll Vas Zoltán és a GF működését irányító kommunisták érdekében.

Ezt az álláspontot beszédesebben szemléltette az MKP Állampolitikai Osztály Gazdasági és Pénzügyi Bizottságának 1947. július 8-i ülésének jegyzőkönyve. A többek között Gerő Ernő és Vas Zoltán részvételével ülésező pártszerv eldöntötte, hogy a GF-nek hogyan kell viszonyulnia a felajánláshoz: „El kell utasítani, ellenben felajánlani, hogy adják át a részvényeiket a munkások is és Juhász is az államnak, és az állam hajlandó az üzemet tulajdonába venni, megfelelő járadékot és fizetést biztosítva Juhásznak.”¹⁰⁷⁵ Tehát a kommunista párt csak abban az esetben volt hajlandó az állami kezelésbe vételre tett ajánlatot elfogadni, ha az összes Gamma-részvény állami tulajdonba kerül.

A Gamma vezetésével zajló szóbeli egyeztetések után 1947 július végén sikerült megegyezni az állam képviselőivel. A GF július 30-án hozott 6099/1947. számú határozatával „elvből elhatározza a Gamma r. t. átvételét a következő feltételek mellett: A kormány a Gamma r.t.-t 100%-ban állami tulajdonba veszi. A jelenlegi tulajdonos részére az üzem tulajdonba adásáért, valamint a szabadalmak lekötéséért életjáradék folyósítható, a vállalatnál pedig műszaki tanácsadói alkalmazást kap. A Gazdasági Főtanács felkéri a pénzügyminisztert, az iparügyi minisztert és a Gazdasági Főtanács főtitkárát, hogy a Gamma r.t. állami tulajdonba vételét (...) bonyolítsák le.”¹⁰⁷⁶

megszállás megszűnése után, de 1946. július 28. napja előtt teljesített áruszállításból vagy más magánjogi jogcímen teljesített szolgáltatásból eredő egyes követelések bírói úton érvényesítése alól.

¹⁰⁷³ MNL OL Z 1285 6. csomó. A Gamma Rt. levele a GF részére, 1947. július 1. sz. n.

¹⁰⁷⁴ MNL OL XIX-A-10 20. doboz. A GF 1947. július 2-i ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

¹⁰⁷⁵ MNL OL M-KS 274. f. 12. cs. 27. ő. e. Az MKP Állampolitikai Osztály Gazdasági és Pénzügyi Bizottságának 1947. július 8-i ülésének jegyzőkönyve, 88.

¹⁰⁷⁶ MNL OL XIX-A-10 21. doboz. A GF 1947. július 30-i ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

Ezt követően a Nehézipari Központ fokozatosan kezelésbe vette a Gamma Rt.-t, és vállalati ellenőrt rendelt ki. Szeptember 19-én pedig új műszaki igazgatót helyeztek a vállalat vezetésébe.¹⁰⁷⁷ A Nehézipari Központ október 6-án meghagyta a vállalat ügyvezetésének, hogy kifizetéseket csak az üzemi bizottság tudtával eszközölhet, amiről egyidejűleg tájékoztatási kötelezettséget szabott.¹⁰⁷⁸ Mindezzel szemben a de jure államosítás nem történt meg, ugyanis a Gamma adásvételi tárgyalásai párhuzamosan zajlottak. Juhász István október 9-én írta alá a részvényadásvételi szerződést.¹⁰⁷⁹ Ennek értelmében Juhász Istvánt és családtagjait, összesen 8 személyt, személyenként havi 750 forint, összesen tehát hatezer forint havi életjáradék illette meg 1947. január 1-re visszamenőleg.¹⁰⁸⁰ Ugyancsak az egyezség részeként – de egy külön megállapodásban – döntés született arról is, hogy Juhász műszaki tanácsosként a vállalat alkalmazásában marad havi 2.950 forint illetménnyel.¹⁰⁸¹ Azonban a Nehézipari Központ Jogügyi Osztálya szerint az Iparügyi Minisztérium részéről még 1947. november 20-án sem írták alá a szerződést,¹⁰⁸² és ez idáig nem sikerült fellelni dokumentumot arról, hogy ez később megtörtént volna-e.

Mindennek az oka összetett volt. A Nehézipari Központ felkérésére 1947. október 31-én elvégzett revizori vizsgálat a vállalatnál zavaros pénzügyi műveleteket tárt fel. Egy nappal a Gamma államosítási szándékát elfogadó GF-határozatot követően, 1947. augusztus 1-jén a Gamma Öntöde Kft. és a Gamma Rt. megegyeztek, hogy az előbbi üzemet és gépeit az utóbbi bérbe veszi 300 ezer forintért.¹⁰⁸³ Ezzel kapcsolatban a revizori jelentés megállapította, hogy ezt az összeget a Gamma Öntöde Kft. az ISZÉRT-el szemben fennálló 400 ezer forintos tartozásának havi címletekben való törlesztésére használná fel. Tehát ilyen módon a bérleti díjat az állam végső soron Juhász Istvánnak fizette volna. A vizsgáló a pénzügyi értékelés összefoglalójában a következőket emelte ki: „Fentiek alapján igen megfontolandó vajon

¹⁰⁷⁷ MIKLAUZIČ I. (2017): i. m. 111.

¹⁰⁷⁸ Uo. 112.

¹⁰⁷⁹ MNL OL Z 870 1. doboz. Zsuky C. István hites könyvvizsgálói jelentése a Gamma Rt.-ről, 1947. október 14. sz. n.

¹⁰⁸⁰ BFL XIV. 333 1. doboz. Másolat a Gamma Rt. részvényadásvételi szerződéséről, 1947 október, sz. n.

¹⁰⁸¹ MIKLAUZIČ I. (2017): i. m. 113.

¹⁰⁸² MNL OL XIX-F-32 102. doboz. A Nehézipari Központ Jogiügyi Osztályának levele a Nehézipari Központ Főtitkárságának a Gamma Rt. hovatartozandóságának megállapításáról, 1947. november 20. sz. n. A dokumentum szerint a „Gamma csupán külön iparügyi minisztériumi rendelkezés alapján van ideiglenes vezetés és ellenőrzés szempontból a NIK Főtitkársághoz utalva. A Nehézipari Központ Igazgatótanácsa azonban a Gammára vonatkozóan eddig semmiféle jogkört nem tölt be.”

¹⁰⁸³ MNL OL XIX-F-32 102. doboz. A Nehézipari Központ Revizori Osztályának a jelentése a Nehézipari Központ Főtitkárságának részére, 1947. október 31. sz. n.

arányban áll-e a Nehézipari Központ által hozandó nagy anyagi áldozat egy esetleges jövőbeni bizonytalan eredménnyel.”¹⁰⁸⁴

Az egyezséggel kapcsolatban ismét felmerül a Gamma-részvények tisztázatlanságának a kérdése. Ahogy az már említésre került, a rendelkezésre álló forrásokból arra lehet következtetni, hogy Juhász István a Gamma részvényeinek egy részét 1945-ben átruházta az alkalmazottjaira. Erre utalnak az állami kezelésbe vétel tárgyában 1947 júliusáig keletkezett dokumentumok is, melyekre a munkában hivatkozások találhatók. Azonban a Gamma tárgyában hozott 1947. július 30-i GF-határozat szövege már csak egyetlen „jelenlegi tulajdonossal” való megegyezésre utal. Ezzel összefüggésben az ISZÉRT 1947. január 1-i mérlegének felülvizsgálatáról készített június 27-i könyvvizsgálói jelentés arról számolt be, hogy a cég 50%-ban tulajdonosa volt a Gammának, azaz 10.600 darab részvényt birtokolt.¹⁰⁸⁵ Az 1947. január 1-i mérleg az ISZÉRT június 30-án tartott közgyűlésére készült.¹⁰⁸⁶ Ez alapján feltételezhető, hogy a cég tulajdonában álló Gamma-részvényeket utólagosan vezették fel a január 1-i mérlegben feltüntetve annak érdekében, hogy az állammal kötött megegyezésben releváns legyen. Mivelhogy a Gamma és a GF 1947 januárja és júliusa közötti tárgyalásainak részleteit utólag lehetetlen teljes egészében rekonstruálni, felmerül annak a lehetősége, hogy talán Juhász István az 1945-ben átruházott részvényeket az állammal egyetértésben szerezte vissza annak érdekében, hogy az egyezés következtében történő állami kezelésbe vétel zavartalanul folyhasson le. A GF képviselői ilyen módon elkerülhették azokat az esetleges kellemetlenségeket és problémákat, amelyek a kisebb részvényesekkel való egyezkedések során adódhattak volna. Azonban a kutatás jelenlegi állása szerint mindezek csupán feltételezések. A feltárt források alapján az biztosan állítható, hogy a rendelkezésre álló 1947 októberi adásvételiszerződés másolata szerint az állam részére átruházandó 21.200 darab Gamma részvényt 50%-ban Juhász István és ugyancsak 50%-ban az ISZÉRT birtokolta.¹⁰⁸⁷

Mindezzel együtt az állam képviselői úgy tűnik, hogy nem voltak elégedettek az egyezséggel, ezért húzták a Gamma de jure állami tulajdonba vételét. A Pénzügyi Központ és a Nehézipari Központ 1947. november 20-án közös értekezletet tartott a Gamma ügyében, amelyen határozat született arról, hogy javaslattal kell a GF-hez fordulni a vállalat likvidációjáért felelős személy kinevezése és állami tulajdonba vételére vonatkozóan 1947. december 31-ig. Az értekezletről

¹⁰⁸⁴ Uo.

¹⁰⁸⁵ MNL OL Z 870 1. doboz. Zsuky C. István hites könyvvizsgálói jelentése a ISZÉRT-ről, 1947. június 27. sz. n.

¹⁰⁸⁶ MNL OL Z 870 1. doboz. Az ISZÉRT közgyűlésének jegyzőkönyve, 1947. június 30. sz. n.

¹⁰⁸⁷ BFL XIV. 333 1. doboz. Másolat a Gamma Rt. részvényadásvételi szerződéséről, 1947 október, sz. n.

készült kézírásos feljegyzés arra utalt, hogy a Gamma meglehetősen kedvezőtlen pénzügyi helyzetben volt.¹⁰⁸⁸ Ez tovább erősíti azt a feltételezést, hogy az adásvétel véglegesítésének elmulasztása mögött álló fő okok között valójában az említett bérleti szerződés kapcsán az államnak a Juhász István tulajdonában álló ISZÉRT-el szemben felmerülő tartozásai, valamint az egyéb pénzügyi kötelezettségek (szabadalomdíjak, életjáradék) álltak.

A tulajdonjogi dilemmát az állam autokratikus eszközökkel oldotta meg. 1948. március 19-én Juhász Istvánt a Magyar Államrendőrség Budapesti Rendőrfőkapitányságának Gazdasági Rendészeti Ügyosztálya letartóztatta, és gazdasági bűncselekmények vádjával, koholt bizonyítékok alapján a Budapesti Uzsorabíróság másfél év börtönbüntetésre ítélte.¹⁰⁸⁹ Még őrizete alatt, 1948. március 26-án következett be a 100 munkásnál többet foglalkoztató üzemek államosítása,¹⁰⁹⁰ amely véglegesen érvénytelenítette a korábbi részvény átadási megállapodást Juhász István és az állam között. Ugyanekkor az Iparügyi Minisztérium vállalatvezetőt nevezett ki a Gamma élére Kovács Cs. György személyében.¹⁰⁹¹ Az állam ugyancsak támadást indított a Gamma-cégcsoport többi vállalkozásával szembe is. A márciusi törvény alapján államosították a Gamma Öntöde Kft.-t.¹⁰⁹² Ezzel összefüggésben az iparügyi tárca a 3.500/1948. Korm. számú rendelet alapján kinevezte Kovács Cs. Györgyöt vállalatvezetőnek az ISZÉRT élére is, és ugyanekkor töröltette a cégjegyzési jogosultságát a vállalat addigi vezetőinek.¹⁰⁹³ Történt mindezt annak dacára, hogy a cég csupán három munkavállalatot foglalkoztatott, tehát nem terjedt ki rá az államosítási törvény hatálya.¹⁰⁹⁴ Ezt követően 1948. április 8-án Kovács Cs. György az Iparügyi Minisztériumnak írt levelében kérte az ISZÉRT megszüntetését, mint „fölsleges” vállalatot.¹⁰⁹⁵ Ezt többek között azzal indokolta, hogy a Gamma Rt. ISZÉRT-el szembeni fizetési kötelezettségei ezzel megszűnnének. Egy évvel később, 1949. március 30-án az Iparügyi Minisztérium elrendelte az ISZÉRT felszámolását,¹⁰⁹⁶ amivel egyúttal vélhetően az állam megszerezte a cég tulajdonában álló Gamma-licenceket.

¹⁰⁸⁸ MNL OL XIX-F-32 102. doboz. A Nehézipari Központ Jogiügyi Osztályának levele a Nehézipari Központ Főtitkárságának a Gamma Rt. hovatartozandóságának megállapításáról, sz. n.

¹⁰⁸⁹ MIKLAUZIČ I. (2017): i. m. 117–129.

¹⁰⁹⁰ GYÖRGY I.: i. m. 64.

¹⁰⁹¹ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A budapesti törvényszék, mint cégbíróság 11386/114. számú végzése, 1948. március 26. sz. n.

¹⁰⁹² MIKLAUZIČ I. (2017): i. m. 188.

¹⁰⁹³ BFL VII. 2. e. 46017 (1942) 5047. doboz. A budapesti törvényszék, mint cégbíróság 46017/7. számú végzése, 1948. március 26. sz. n.

¹⁰⁹⁴ MNL OL Z 870 1. doboz. Zsuky C. István hites könyvvizsgálói jelentése a ISZÉRT-ről, 1947. június 27. sz. n.

¹⁰⁹⁵ MNL OL Z 870 1. doboz. Kovács Cs. György levele az Iparügyi Minisztériumhoz az ISZÉRT tárgyában, 1948. április 8. sz. n.

¹⁰⁹⁶ BFL VII. 2. e. 46017 (1942) 5047. doboz. Az Iparügyi Minisztérium levele a budapesti törvényszék, mint cégbíróság részére az ISZÉRT felszámolása tárgyában, 1949. március 30. sz. n.

A történésekkel egy időben megkezdődött a Gamma Rt. teljes átszervezése, valamint a szovjet típusú tervszerű termelésre átállítása, amely 1949. május 13-án csúcsosodott ki a Gamma nemzeti vállalként történt bejegyzésével.¹⁰⁹⁷

IV. 3. A Gamma vállalatvezetése

IV. 3. 1. Vezetés és menedzsment 1920 és 1945 között

A Gamma, az alapításától kezdve részvénytársaság¹⁰⁹⁸ formájában működött. A vállalati hierarchia csúcsán az igazgatóság állt. Az alapszabály 19. §-a alapján az „igazgatóság a társaság minden ügyeinek intézője és végérvényesen határoz mindazon tárgyak felett, melyek a közgyűlés kizárólagos hatáskörébe utasítva nincsenek.”¹⁰⁹⁹ Tagjainak száma egy, vagy több, legfeljebb hatfős lehetett, melyet a közgyűlés három év időtartamra választott meg.¹¹⁰⁰ A felügyelőbizottság az 1875. évi XXXVII. törvénycikk 195. §-a alapján ellenőrizte a társasági ügyvezetést minden ágban.¹¹⁰¹ Tagja legalább három fő illetve legfeljebb öt fő lehetett, akiket egy évre választottak meg.¹¹⁰² Az igazgatóság illetve a felügyelőbizottság személyi változásairól a vállalat részvényeseit tömörítő közgyűlés dönthetett. Ennélfogva a legfőbb döntéshozó szerv a Gamma esetében is a közgyűlés volt, melyet rend szerint Budapesten, a Fehérvári út 81–85. szám alatt, a Gamma gyár főépületének tanácstermében tartottak. A rendes közgyűlést évenként egyszer, minden üzleti évet követő négy hónapon belül meg kellett tartani.¹¹⁰³ A közgyűlés a következő ügyekben határozott: döntött az igazgatóság és a felügyelőbizottság személyi összetételéről, megvizsgálta a számadást, megállapította a mérleget és felosztotta a nyereséget, szükség esetén leszállította az alaptőkét vagy felemelte, emellett módosíthatta az alapszabályt, kartellszerződést köthetett, a vállalatot feloszlathatta vagy kimondhatta egyesülését egy másik céggel.¹¹⁰⁴

A Gamma alapító részvényeseiről kevés információ áll rendelkezésre. Az alakuló közgyűlés jegyzőkönyve szerint a társaság 1.200 darab részvényéből Drégely Károly elektromérnök 400

¹⁰⁹⁷ MIKLAUZIČ I. (2017): i. m. 129.

¹⁰⁹⁸ A korszakban hatályos 1875. évi XXXVII. törvénycikk 147. §. alapján „részvénytársaságnak azon társaság tekintetik, mely előre meghatározott, bizonyos számú és egyenértékű (egész vagy hányad) részvényekből álló alaptőkével alakul, s melynél a részvények tulajdonosai csak részvényeik erejéig felelősek.”

¹⁰⁹⁹ MNL OL Z 652 1. csomó 4. tétel. A Gamma Rt. alapszabálya, 1942. szeptember 30. sz. n.

¹¹⁰⁰ Uo.

¹¹⁰¹ JANCÓS Gy.: i. m. 67–68.

¹¹⁰² MNL OL Z 652 1. csomó 4. tétel. A Gamma Rt. alapszabálya, 1942. szeptember 30. sz. n.

¹¹⁰³ Uo.

¹¹⁰⁴ Uo.

darabot, László Artúr gépészmérnök és szabadalmi ügynök 200 darabot, valamint Braun Zsigmond kereskedő 200 darab-ot birtokolt. Ugyancsak jelentős, 100–100 darab részvényt pakettel rendelkezett két szegedi polgár: Kármán Arnold tőkés és kereskedő, illetve Schiller Riza. A fennmaradó 200 darab részvény nyolc budapesti illetőségű lakos között oszlott meg.¹¹⁰⁵ A Juhász család 1921 májusában vásárolta meg az anyagilag nehéz helyzetbe került kis vállalkozást. Ezt követően összevonták a részvényeket, amivel összesen 400 darabot számlált a részvényállomány. Az 1921. július 30-án megtartott rendkívüli közgyűlés adatai szerint a letett részvényekből 350 darabot a Juhász fivérek édesanyja, Juhász Andorné, fejenként 10 darabot Juhász Zoltán, Juhász István, valamint feleségeik: Juhász Zoltánné Gecső Anna és Juhász Istvánné Karl Margit, továbbá 5–5 darabot utóbbi húga, Karl Erzsébet, valamint báró Hazai Miklós¹¹⁰⁶ pénzügyi tisztviselő nevére jegyezték.¹¹⁰⁷ A Gamma 1923. június 28-án tartott rendkívüli közgyűlése döntött az alaptőke és – ezzel kapcsolatban – a részvényállomány felemeléséről. A négyezer darabra emelt részvényállomány Juhász családot érintő tulajdonlasi arányai nem változtak lényegesen egészen 1941 végéig. A Juhászékkal rokonságban álló kisorosított részvényesek közül 1933 őszén távozott Karl Erzsébet, helyét Karabetz János budapesti mérnök vette át.¹¹⁰⁸ Azonban 1935 elejére Karabetz, majd 1936-ra báró Hazai Miklós is távozott a tulajdonosok közül. Helyüket a részvényesek között a Juhász testvérek édesapja, Juhász Andor vette át.¹¹⁰⁹ A részvények tulajdonlását illetően jelentősebb változások 1939-ben következtek be. Kisebbségi tulajdonrészre bírt a Gammában 1939 és 1940 eleje között Kieselbach Gyula fényképész, valamint 1939 szeptembere és 1941 vége között – a Gamma vezető tisztviselői közül – többek között Gecső Sándor, Péterfy Lajos, és Vőneky József.¹¹¹⁰ Juhász Andor 1941. szeptember 25-én bekövetkezett halála után Juhász István és Juhász Zoltán felvásárolta a Gamma részvényeit, amelynek következtében 50–50% osztoztak a négyezer darab részvény felett.¹¹¹¹ A tulajdonviszonyok következő változására a Juhász testvérek 1944

¹¹⁰⁵ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Budapesti Törvényszék Cg. 11.386/2 sz. végzése, 1920. július 2. sz. n.

¹¹⁰⁶ báró Hazai Miklós (1896–?) jogász, banktisztviselő. Báró Hazai Samu honvéd vezérezredes fia. Anyai ágon a Juhász család rokona: édesanyja Juhász Mariska, Juhász Andor testvére volt. MIKLAUZIČ I. (2017): i. m. 264.

¹¹⁰⁷ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. Jegyzőkönyv a Gamma Műszaki Rt. rendkívüli közgyűléséről, 1921. július 30. sz. n.

¹¹⁰⁸ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. Jegyzőkönyv a Gamma Rt. rendes közgyűléséről, 1933. október 30. sz. n.

¹¹⁰⁹ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. Jegyzőkönyv a Gamma Rt. rendes közgyűléséről, 1935. október 20. sz. n.; BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. Jegyzőkönyv a Gamma Rt. rendes közgyűléséről, 1936. október 25. sz. n.

¹¹¹⁰ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. Jegyzőkönyv a Gamma Rt. rendkívüli közgyűléséről, 1939. szeptember 28. sz. n.; BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. Jegyzőkönyv a Gamma Rt. rendes közgyűléséről, 1941. március 22. sz. n.

¹¹¹¹ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. Jegyzőkönyv a Gamma Rt. rendes közgyűléséről, 1942. március 28. sz. n.

nyarán befejeződött vagyonmegosztásával került sor. Ekkor – Juhász Zoltán kiválásával – Juhász István vált a Gamma egyedüli tulajdonosává.¹¹¹²

Miután a Juhász család 1921-ben felvásárolta a Gamma részvényeit, a közgyűlés lényegében formálissá vált. Ugyanis a család nemcsak a vállalat tulajdonosa lett, hanem Juhász Zoltán és Juhász István személyében a Gamma irányítást és vezetés ellátó szerveit is szorosan kézben tartotta. A testvérek a vállalat – sokáig csak – két fős igazgatóságának tagjai voltak. Juhász Zoltán egyben az igazgatóság elnöki pozícióját is betöltötte 1921–1944 között, majd a vállalkozásból kiválását követően Juhász István látta el a testület elnökletét alelnöki minőségben.¹¹¹³ A Gamma ügyvezetőségének élén ugyancsak a fivérek foglaltak helyet. Juhász Zoltán 1939-ig ügyvezető igazgató minőségben, Juhász István pedig 1939-ig műszaki igazgatóként.¹¹¹⁴ A Gamma esetében a Danuviahoz sok tekintetben hasonló vállalatvezetési rendszer alakult ki, ahol az irányítás és a vezetés funkciója teljesen egybeolvadt. Ennélfogva a közgyűlésekhez hasonlóan az igazgatósági ülések szintén formális eseményeknek tekinthetők, hiszen a vállalattal kapcsolatos döntések privilégiumát a Juhász család minden aspektusban megőrizte.

A két testvér közötti munkamegosztást Miklauzič István a következőképpen foglalta össze, amely egyben rávilágít a fivérek különböző vezetési stílusára: a „tulajdonos testvérek mind a ketten nagyon jól ismerték a gyárat, de Juhász István a műhelyeket is járta, a munkadarabokat és a munkafolyamatokat részleteiben is ismerte, őt pedig, a dolgozók így közelebbről is megismerték, de azáltal is, hogy legtöbbször ő vett részt és tartott lelkesítő beszédet a Gamma sport- és kulturális rendezvényein. Juhász Zoltán jobbra az irodákat és a külső helyeket, a hatóságokat és a bankokat látogatta a cég képviselőjeként.”¹¹¹⁵ Mindebből azt szűrhetjük le, hogy Juhász István a vállalat belső operatív vezetését, a napi ügyek intézését – kiváltképpen a műszaki fejlesztések felügyeletét – vitte. Juhász Zoltán kezében elsősorban a Gamma adminisztrációjának, kereskedelmi tevékenységének, pénzügyeinek, az állammal való kapcsolatának menedzselése, valamint a jogi ügyeinek intézése összpontosult. Egészen a II. világháború hajnaláig a vállalat menedzselését a fentiek jellemezték.

¹¹¹² MNL OL Z 655 31. csomó 13. tétel. A Juhász fivérek levele a HM részére, 1944. július 18. sz. n.

¹¹¹³ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatósági ülésének jegyzőkönyve, 1944. május 15. sz. n.

¹¹¹⁴ DELLA VEDELLA MIHÁLY (szerk.): *Nagy Magyar Compass 1928–1929* 52/2. Stephaneum Nyomda és Könyvkiadó, Budapest, 1928, 621.; KALLÓS J. (1939): i. m. 239.

¹¹¹⁵ MIKLAUZIČ I. (2017): i. m. 252.

Azonban 1939-ben sor került a vállalatvezetés átszervezésére. A testvérek ügyvezetésén belüli pozíciói is hivatalosan megváltoztak: Juhász István vezérigazgató, Juhász Zoltán pedig elnökgazgató lett.¹¹¹⁶ Az átszervezéssel együtt az igazgatósági tagok száma is bővült: a II. világháború alatt tagja volt Péterfy Lajos¹¹¹⁷ (1940–1943), Tüdős Endre¹¹¹⁸ (1940–1944), Takátsy György (1941–1943), és Stemmer László (1943–1945).¹¹¹⁹ Péterfy kapcsolata Juhászékkal egészen az I. világháborúig nyúlt, együtt szolgált az olasz fronton Juhász Istvánnal, emellett a vállalat ügyvezetésében pénzügyi igazgatói pozíciót töltött be. Tüdős Endre vélhetően rokoni kapcsolatai alapján került az igazgatóságba, ugyanis a Juhász fivérek unokatestvére volt.¹¹²⁰ Takátsy és Stemmer nyugalmazott katonatisztek voltak, a Gammába beemelésük pedig a HM megnövekedett befolyására enged következtetni. Az igazgatósági tagok számának növekedése azonban csak ideiglenesnek bizonyult, ugyanis a lemondások miatt az igazgatóság visszacsökkent kétfősre: 1944. május 15-ével csak Juhász István és Stemmer László maradt benne.¹¹²¹

1939-től az ügyvezetést fokozatosan felduzzasztották, amelynek eredményeként a Gamma szervezetén belül működő igazgatók száma a kompasz adatközlése szerint 1939-ben hat, 1942-ben kilenc, majd 1943-ban tizenkettő főből állt.¹¹²² Az igazgatóság 1939. június 8-án Juhász Antalt¹¹²³ igazgatóvá, Péterfy Lajost pénzügyi igazgatóvá, Vigh Tibort műszaki, Radnich Sándort pedig üzemigazgatóvá nevezte ki.¹¹²⁴ Az ügyvezetőség 1941. október 18-án tovább bővült Kóporossy Ferenc és Gecső Sándor igazgatók kinevezésével. 1942. augusztus 1-én Dánffy Mihályt bízták meg, mint anyagbeszerzési igazgatót, valamint 1942. október 5-én

¹¹¹⁶ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatósági ülésének jegyzőkönyve, 1939. június 8. sz. n.

¹¹¹⁷ vitéz Péterfy Lajos (1894–1944) festőművész, üzletember. Szepességi cipszer származású evangélikus családban született, édesapja bányamérnök volt. Gimnáziumi tanulmányait Kassán és Budapesten végezte. 1911-ben a nagybányai művésztelepen dolgozott. Az 1930-as évek közepétől egészen 1944-ben bekövetkezett haláláig dolgozott a Gamma Rt. ügyvezetésében.

¹¹¹⁸ Dr. Tüdős Endre (1890–1951) orvos, egyetemi tanár. Zsindelyné Tüdős Klára unokatestvére. A Juhász testvéreknek szintén unokatestvére volt. A gyermekbénulás kezelésének szakorvosa.

¹¹¹⁹ KALLÓS J. (1939): i. m. 239.; KALLÓS J. (1940): i. m. 237.; KALLÓS J. (1941): i. m. 293.; KALLÓS J. (1942): i. m. 262.; KALLÓS János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1943–1944. évre*. Pesti Tőzsde, Budapest, 1943, 269.; MNL OL Z 652 1. csomó 1. tétel. A Gamma Rt. igazgatóságának jelentése az 1943. üzletévre vonatkozó közgyűlésre, 1944 április, sz. n.

¹¹²⁰ PAPP István: *A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig – Népi tehetségek gondozása, vagy tudatos elitnevelési kísérlet?* Napvilág Kiadó, Budapest, 2008, 184.

¹¹²¹ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatósági ülésének jegyzőkönyve, 1944. május 15. sz. n.

¹¹²² KALLÓS J. (1939): i. m. 239.; KALLÓS J. (1940): i. m. 237.; KALLÓS J. (1941): i. m. 293.; KALLÓS János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1942–1943. évre*. Pesti Tőzsde, Budapest, 1942, 262.; KALLÓS J. (1943): i. m. 269.

¹¹²³ Juhász Antal (1894–?) katonatiszt, tisztviselő. 1914–1918 között harcolt az I. világháborúban, 1917–1918 között katonai repülőgép pilóta volt. 1939–1940 között a HM 17.c. osztályának anyagszervezője volt.

¹¹²⁴ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatósági ülésnek jegyzőkönyve, 1939. június 8. sz. n.

Zádory Ferenc vehette át igazgatói kinevezését.¹¹²⁵ 1943. március 8-ával Csonka Elemér és Kövessi Ferenc kapott igazgatói kinevezést az ügyvezetőségben.¹¹²⁶ A vállalatvezetés élén 1944-ben ismét számottevő változások történtek, ugyanis május 15-én lemondott Juhász Zoltán a Gammában betöltött igazgatósági és ügyvezetőségi tisztségeiről, valamint ezzel egyidőben – valószínűleg a távozó fivér ügykörének átvétele céljából – ügyvezető igazgatói kinevezést kaptak Csonka Elemér, Kőporossy Ferenc és Vigh Tibor igazgatók, majd 1944. július 11-én Gyöngyösi Béla lett igazgató.¹¹²⁷ Az ügyvezetőség igazgatói létszámának gyors növelése a munkamegosztás racionalizálását célozta meg, amit indokoltta tett a Gamma nagy méretékű fejlődése és bővülése. Az igazgatóságot és az ügyvezetőséget érintő változások ellenére Juhászék megőrizték a vállalatot érintő kardinális döntések feletti privilégiumukat, tehát továbbra is a család kezében összpontosult az irányítás és a vezetés.

Az ügyvezetőség dinamikus személyi változásai arra engednek következtetni, hogy a Gamma szervezeti felépítése is gyorsan változott a II. világháború alatt. Azonban ennek rekonstruálását akadályozza, hogy csak az 1942-es szervezeti felépítésről állnak rendelkezésre pontos adatok. Eszerint a Gamma szervezetén belül öt főosztály működött, melyeket igazgatók és igazgatóhelyettesek vezettek.¹¹²⁸ A levéltári források alapján kijelenthető, hogy a Gamma felépítése alapvetően egy általános gépipari vállalat szervezetét tükrözte. A főosztályok – és alattuk az osztályok – a különböző vezetési-; gazdasági-; kereskedelmi-, irányítási és műszaki tevékenységek (termelésstervezés, gyártmánytervezés és gyártás-előkészítés); valamint az anyagfeldolgozás (gyártás) feladatainak megosztása alapján szerveződtek.¹¹²⁹

Mіндеzen túl a vállalatvezetés II. világháború alatti beszámolóiból megismerhető több szervezeti felépítést érintő rendhagyó változtatás, amely egyaránt érintette a gyár belső ügymenetét és a gyártásszervezést is. A szervezés központosítása és egységesítése érdekében 1942 elején létrehozták a Központi Szervezési Intézőséget, melyet az év végén felváltott a Racionalizálási és Szervezési Osztály. Az elnökgazgató Juhász Zoltán indoklása szerint a „termelői munka megnövekedett gépezete és főként az újonnan kezdeményezett különleges

¹¹²⁵ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatósági ülésnek jegyzőkönyve, 1942. július 7. sz. n.; BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatósági ülésnek jegyzőkönyve, 1942. október 5. sz. n.

¹¹²⁶ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatósági ülésnek jegyzőkönyve, 1943. március 8. sz. n.

¹¹²⁷ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatósági ülésének jegyzőkönyve, 1944. május 15. sz. n.; BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. cégbírósághoz intézett kérelme, 1944. október 5. sz. n.

¹¹²⁸ MNL OL Z 652 2. csomó 7. tétel. A Központi Szervezési Intézőség 7. számú ügyviteli rendelkezése, 1942. április 15. sz. n.

¹¹²⁹ Uo.

gyártási folyamatok szükségessé tették a gyár belső rendjének hasznos módosításait. Fel kellett állítani a városi irodát a Zsil-utcában, s ide általában azok az adminisztratív feladatkörű, illetőleg a központos irányítást intéző osztályok költözködtek át, amelyek nincsenek összefüggésben az üzemekben folyó gyártással, sőt kifejezetten külső felekkel folytatnak tárgyalásokat.”¹¹³⁰ A központosítás megmutatkozott abban is, hogy egy épületbe költöztették az adminisztrációs feladatokat ellátó osztályokat. A Központi Szervezési Iroda, majd később a Racionalizálási és Szervezési Osztály állandó jelleggel megfigyelte, ellenőrizte és szabályozta a főosztályok és az osztályok ügyvitelét.¹¹³¹

Az 1943-as év szervezési tevékenységéről az éves közgyűlésre készített igazgatósági jelentés a következőket emelte ki: „A szervezés fontos lépéseként, a többtermelés érdekében, bérrendszerünk megváltoztatását hajtottuk végre. Ennek kapcsán a bérelszámolást korszerű, gépesített rendszerre alakítottuk át és ösztönző bérrendszerként a szakmánybért (akkordot) vezettük be. E változás alapfeltételeként a műszaki előkészítés átszervezését is végrehajtottuk.”¹¹³² A háború alatti robbanásszerűen emelkedő termelés szükségessé tette a hatékonyság növelését eredményező gyártásszervezési intézkedéseket. Ennek eredményeképpen a gyártás-előkészítésnél kidolgozták és megvalósították a gyártás- és művelettervezést.¹¹³³ „A gyártóeszköz-gazdálkodásnál pedig szerszámkészítés alapján készült gyártóeszközöket alkalmaztak, amelyeknek szükségességét előzőleg gazdasági számításokkal határozták meg. A szerszámgyártást modern gépekkel szerelték fel, pl. helyzetfűrőgéppel, menetkőszőrűvel, profilprojektorokkal. Nagy szerepe volt a szabványosításnak, mivel az egyszerűsítés és egységesítés révén így nagyobb sorozatú alkatrészgyártás vált lehetővé, ezzel csoporttechnológia-szerű gyártási rendszert honosítottak meg.”¹¹³⁴

1939-ben a közvetlen állami beavatkozás egyre nyilvánvalóbbá vált a vállalat igazgatásában. 1939. szeptember 1-jén a II. világháború kitörésének hírére életbe lépett a honvédelemről szóló 1939. évi II. törvény cikk 141. §-ban körülírt „kivételes hatalom” jogköre, amely szabad kezet adott az államnak a gazdasági életbe a beavatkozásra.¹¹³⁵ Ennek a következtében a Gamma „A” kategóriájú, azaz első osztályú hadiüzem besorolást kapott, amelynek megfelelően a már

¹¹³⁰ SCHUBERT József (szerk.): *Gamma-élet évkönyve*. Stadium Sajtóvállalat Rt., Budapest, 1942, 15.

¹¹³¹ MNL OL Z 652 2. csomó 8. tétel. A Racionalizálási és Szervezési Osztály heti jelentései 1943–1944 között, sz. n.

¹¹³² MNL OL Z 652 1. csomó 1. tétel. A Gamma Rt. igazgatóságának jelentése az 1943. üzletévre vonatkozó közgyűlésre, 1944 április, sz. n.

¹¹³³ GYÖRGY I.: i. m. 41.

¹¹³⁴ Uo.

¹¹³⁵ DOMBRÁDY L.: i. m. 41.

említett honvédelmi törvénycikk alapján 1939 szeptemberében a Fehérvári úton felállították a hadiüzemi katonai parancsnokságot.¹¹³⁶

Magyarország 1944. március 19-én bekövetkezett német megszállását követően a német hatóságok befolyása kiterjedt a magyar iparra is. A Gamma történetével kapcsolatban rendelkezésre álló források között alig találni információt a vállalat üzeméhez kiszállt német szervekre vonatkozóan. A vállalatnál a Magyarországi Német Ipari Bizottság megbízottja – vélelmezhetően – egy bizonyos Götz¹¹³⁷ volt, akivel kapcsolatban többször merültek fel megjegyzések a II. világháború utáni igazolások jegyzőkönyvei szerint. A gyárvezetésben – Juhász Istvánt miután a nyilasok eltávolították – fontos szerepet betöltő Erdélyi János műszaki tisztviselő a következőképpen jellemezte a német megbízott szerepét: „Götz felkeresett engem Török Bálint tolmács kíséretében és közreműködésemet kérte oly értelemben, hogy az ő gyártási programját készítsük elő a németországi kiszállításra. Ezt elkészítettem. (...) Kibúvót kerestünk, mire Götz azt mondta, hogy csak egy szóval mondja, hogy igen és kétszer 24 óra alatt az egész gyárat elszállíttatja.”¹¹³⁸ Ugyancsak egy jegyzőkönyvben olvashatunk arról, hogy ez a bizonyos Götz közbenjárására elmozdítottak egy vezető tisztviselőt a vállalatból, mert „véleménye szerint nem volt hasznavehető ember és ő hátráltatta a munkát.”¹¹³⁹ Ugyanebben a jegyzőkönyvben arról is szó esik, hogy a Gamma gyártási előleget németektől csak a hadianyagellátásban illetékes helyi Wehrmacht-tiszt hozzájárulásával igényelhetett.¹¹⁴⁰ Ezek a részinformációk elsősorban a vállalat és a német ipari bizottság 1944. év késő őszi illetve téli viszonyát jellemzik, és ugyan részletes illusztrációt nem adnak, de megerősítik azt a kialakult képet, hogy az ostrom közeledtével egyre erőszakosabbá és törvénytelenébbé vált a németek nyomásgyakorlása a vállalatra.

Az 1944. október 15-én bekövetkezett nyilas hatalomátvételt követően a Gamma Rt. Üzemi Tanácsa is megszerveződött.¹¹⁴¹ Elnöke Páris Ferenc, tagjai Juhász István, Vigh Tibor, Nagy Dezső, Juhász Antal, Boros Ernő, Varga József, Bohár Géza, Podholiczky László, Szirbik Lilly, Erdélyi János, Gerllért István és Berzy József lettek. Azonban a háború utáni igazolási eljárások

¹¹³⁶ GYÖRGY I.: i. m. 53. A hadiipari intézkedésekkel kapcsolatos változásokról részletesen lásd: a 71–74. oldalakat.

¹¹³⁷ Személyét eddigi kutatásaim során nem sikerült azonosítani, mivel a rendelkezésre álló forrásokban csak a vezetékneve szerepel.

¹¹³⁸ BFL XVII. 1668 2. doboz. Jegyzőkönyv Juhász István igazolási eljárásának tárgyalásáról, 1945. július 1. sz. n.

¹¹³⁹ BFL XVII. 1668 2. doboz. Jegyzőkönyv Juhász István igazolási eljárásának tárgyalásáról, 1945. július 12. sz. n.

¹¹⁴⁰ Uo.

¹¹⁴¹ Az üzemi tanácsok általános történetére vonatkozóan lásd: a 76. oldalt.

tanúvallomásai szerint a Gamma üzemi tanácsa valójában nem a vonatkozó rendelet alapján alakult meg és működött, hanem jogellenesen. Ezzel kapcsolatban Juhász István a következőkről számolt be: „Páris esztergályos megjelent nálam és hozott egy írást, mellyel igazolta, hogy ő a nyilaspárt megbízottja és közölte, hogy az üzemi tanácsot meg kell alakítani. Azt válaszoltam, hogy ha majd arra kormányrendelet kötelez, addig nem. Páris ismételten sürgette a megalakulást, én ismételten ragaszkodtam a rendelethez. Egy idő múlva Páris az Iparügyi Minisztériumtól hozott egy írást, mely az üzemi tanács megalakulását kötelezővé tette, egyúttal tudomásomra hozta Páris, hogy további vonakodásom az internálásomat jelenti. A tanács névsorát kiadták, de a tanácsot soha össze nem hívták, ez soha össze nem ült és az egész idő alatt intézkedést nem tett, így a tanács megalakulása megtörtént ugyan papíron, de gyakorlatilag nem.”¹¹⁴² Habár formálisan a vállalatot az üzemi tanács vezette – ugyanis nyilaspárti munkavállalókon felül az ügyvezetés is képviseltette magát a szervben, a beszámolók alapján a nyilaskormányzat érdekeinek mentén Páris Ferenc, az üzemi tanács elnöke, és Mezey, a hadiüzemi katonai parancsnok avatkozott be a vállalat irányításába.¹¹⁴³ A rezsim érdekeinek egyre erőteljesebben fenyegető hangnemű kérésekkel, utasításokkal, valamint – az ostrom közeledtével – a felfegyverzett karhatalmisták jelenlétének növelésével igyekeztek érvényt szerezni. A vállalatvezetés ezzel szemben a nyomásgyakorlást időhúzással és a jogi kiskapuk kihasználásával próbálta ellensúlyozni. „Az új katonai parancsnok – emlékezett vissza Juhász István – és a HM iparügyi vezetője, Almay ezredes a kitelepítést sürgették. (...) Kijelentettem, hogy nem megyek. Az ívet alá sem írtam. A HM elrendelte, hogy egy javítórészleget kell létesíteni Somlóvásárhelyen. Ehhez mindössze nyolc esztergapadot adtam, természetesen szemrehányást kaptam, hogy a legsilányabb gépeket küldtem. A gépek Németországba való elindítását úgy halogattam, hogy ragaszkodtam ahhoz, hogy a gépeket a vagonban felülvizsgálom, hogy a csomagolás helyességéről meggyőződhessenek. Természetesen soha nem voltam megelegedve az elhelyezéssel stb.”¹¹⁴⁴ Ennek következményeiről Juhász István így folytatta: „A decemberi lemondásomat megelőzően kétszer is közölték velem, hogy internálni fognak, a katonai parancsnokot és két igazgatómat, dr. Csonka Elemért és Kőporossy Ferencet felfüggesztették azonnali hatállyal, azzal az indoklással, hogy engem rossz irányban befolyásoljanak. Az új katonai parancsnok Mezey lett.”¹¹⁴⁵ Magát Juhász Istvánt 1944 december közepén eltávolították a Gamma éléről. Ezt követően a vállalatvezetést – a

¹¹⁴² BFL XVII. 1668 2. doboz. Jegyzőkönyv Juhász István igazolási eljárásának tárgyalásáról, 1945. július 1. sz. n.

¹¹⁴³ Uo.

¹¹⁴⁴ Uo.

¹¹⁴⁵ Uo.

vezérigazgató bizalmát élvező – Erdélyi János műszaki tisztviselő, Juhász Antal igazgató és Vigh Tibor ügyvezető igazgató látták el, akik egyúttal az üzemi tanács tagjai is voltak. Az „új” gyárvezetés Juhász István politikáját folytatva próbálta obstruálni a nyilas rezsim kiszolgálónak intézkedéseit.

IV. 3. 2. A Gamma szociális intézményrendszere

A tulajdonostestvérek a Gammában egyfajta paternalista, „atyáskodó” vállalati kultúrát honosítottak meg. Céljuk egy összetartó, családi közösség kialakítása volt. A tulajdonosok és a munkavállalók közötti jó kapcsolat kiépítését szolgálta a vállalt szociálpolitikája. Mindezt a Gamma vezetősége nagyon komolyan gondolta, amit jól mutatnak a következő sorok: „A jóléti intézmények vállalatunknál jóformán önmaguktól fejlődtek oda, hogy most már annak minden tagja második otthonának tekinti a gyárat és annak intézményeit, ahol a fárasztó munka után testi-lelki üdülést is talál. Testedzés, közművelődési alkalmak és társas összejövetelek teszik ezt lehetővé.”¹¹⁴⁶ A Gamma jóléti intézményei a vállalat alapításától kezdve fokozatosan létesültek, azonban fejlesztésük 1937-től vált hangsúlyossá.¹¹⁴⁷ Ebből a célból állítottak fel a Jóléti Bizottságot, amit később osztállyá szerveztek át. A Gamma korát messze megelőző, országosan kiemelkedő jóléti intézményei minden bizonnyal svájci és svéd menedzsmenti példákat követve épültek ki.¹¹⁴⁸

A Gamma juttatásai felülmúlták más vállalatokét.¹¹⁴⁹ A munkavállalók a kedvezmények egy csoportját, többek között a jutalmat vagy az egyéni kölcsön egy részének elengedését, meglepetésszerűen kapták. Rendszeresen járt családi pótlék, karácsonyi többletbér, és fizetett szabadság. A tisztviselőknek a munkásokkal szemben általában a juttatások kétszerese járt. Sor került egy önsegélyező nyugdíjrendszer megszervezésére is. A rendszeres juttatásokon kívül az innovatív szellem ösztönzése érdekében külön jutalompénzt fizettek az újításokért és a kiváló munkáért. Ugyancsak adtak házassági, temetési és gyermekszületési segélyt. A II. világháború idején a katonai szolgálatra behívottak családjainak hadisegélyt nyújtottak.¹¹⁵⁰ Mindezekon felül a szociális támogatások más formáit is kidolgozták. 1941-ben megalapították a Gamma Vállalatok Alkalmazottainak Hitelszövetkezetét, amely kölcsönöket folyósított. Ezzel egy

¹¹⁴⁶ PÉTERFY Lajos (szerk.): *Gamma-élet évkönyve*. Athenaeum Kiadó, Budapest, 1939, 1.

¹¹⁴⁷ MIKLAUZIĆ I. (2017): i. m. 157.

¹¹⁴⁸ VARGA J.: i. m. 22.

¹¹⁴⁹ KEMÉNY Tibor: Gamma szelleme, a Gamma család. In *Juhász István hagyatéka, Gamma–Juhász-lőelemképző*. Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Budapest, 1994, 46.

¹¹⁵⁰ Uo.

időben alakult meg az Élelemtár is, melynek ügyintézését a hitelszövetkezetre bízták.¹¹⁵¹ A szövetkezet a II. világháború alatt számos hiánycikknek számító áru beszerzését, többek között élelmiszert és ruhaneműt, biztosított az alkalmazottainak. Magyarországon egyedülálló volt a Gamma sertés- és libahízalási akciója, amely során – kifizetett előlegek fejében – megszervezték az említett húsállatok bérhízalását. Ilyen módon gondoskodtak az alkalmazottak állandó húsellátásáról még a legínségesebb háborús időkben is.¹¹⁵² Az ellátás támogatására 1942-ben megnyitották a Gamma Szövetkezeti Boltját is, amely az Élelemtárat segítve biztosította a beszerzést. 1943-tól a Jóléti Osztály Segélyezési Csoportja – központi beszerzés útján – megszervezte a munkavállalók tűzifa- és szénellátását.¹¹⁵³

Ugyancsak fontos megemlíteni, hogy a Gammában üzemi orvosi rendelő működött, amely 24 órás szakszolgálatot biztosított. Emellett még egy fogorvosi rendelőt is fenntartottak. A Gamma saját étkezdét üzemeltetett, ahol a vállalat anyagi támogatása mellett önköltségen étkezhetek az alkalmazottak, az iparostanoncok viszont ingyenesen. A tisztviselőknek külön ebédlő állt rendelkezésre, azonban a vezérigazgató, Juhász István gyakran ebédelt a munkások között. Az éjszakai műszakban dolgozók részére sok esetben hozatott vacsorát.¹¹⁵⁴

A Gamma nagy hangsúlyt fektetett a munkások oktatásának megszervezésére is. A felnőttképzés kabinetrendszerben zajlott, és a munkások továbbképzését csoportokban szervezték meg. A továbbképzésekre a gyár gépparkjának fokozatos modernizációja és fejlődése miatt volt rendszeresen szükség. A felnőttképzés mellett 1939-ben megalakult a Gamma Iparostanonc Iskolája, ahova szigorú követelmények teljesítése alapján lehetett felvételt nyerni. Kritérium volt a négy elemi polgári iskola elvégzése, a rátermettség és alkalmasság, de sokszor ennyi sem volt elég. Jól mutatja a felvétel szigorúságát, hogy 1940-ben körülbelül 300 jelentkezőből, csak 60 fő nyert felvételt. A hároméves képzés során az iparostanulók napi 7 óra elméleti oktatásban részesültek. A kitűnő előmenetelő tanulóknak meg volt a lehetőségük arra, hogy előbb végezzenek és váljanak szakmunkásokká – ezt a lehetőséget a tanulás ösztönzésére vezették be.¹¹⁵⁵

A közösségi összetartozást elősegítendő a Gamma saját egyedi munkaruhát terveztetett, melyet tisztviselőknek és munkásoknak egyaránt viselni kellett munka közben. A közösség- és csapatépítés céljából gyakran szerveztek kirándulásokat, üdüléseket és kulturális programokat.

¹¹⁵¹ MIKLAUZIĆ I. (2017): i. m. 216.

¹¹⁵² Uo. 217.

¹¹⁵³ Uo.

¹¹⁵⁴ Uo. 213.

¹¹⁵⁵ KEMÉNY T.: i. m. 46.

Bérletrendszert vezettek be strandolásra, sétahajózásra, színházlátogatásokat és táncos rendezvényeket szerveztek. A Gamma esetenként egy egész színházat kibérelt alkalmazottai szórakoztatására. A vállalatnak saját fényképész klubja is volt, amely sok szép eredménnyel büszkélkedhetett a nemzetközi fotópályázatokon. Az alkalmazottak olvasói igényeinek kielégítésére saját könyvtárat szerveztek, amelyben műszaki és szépirodalmi munkákhoz egyaránt hozzá lehetett jutni. A „gammások” közösségi összetartozásának erősítésére 1938-tól a Jóléti Osztály kiadásában folyóirat is indult Gamma Élet címmel, amelynek hasábjain a gyár életével, és kulturális, illetve műszaki témákkal foglalkozó írásokat publikáltak.¹¹⁵⁶

A sport kifejezetten szívügye volt a Juhász fivéreknek, amelyre a szociális juttatások 60%-át költötték. Négy egyesületben volt lehetőség a sportolásra. A Gamma Levente Egyesületben az atlétikát, kézilabdát, labdarúgást és az ökölvívást próbálhatták ki a jelentkezők. E mellett létezett sportrepülő, repülőgép modellező, torna-, és úszószakosztály is. A Gamma Szentimrevárosi Sport Egyesület közművelődési szakosztályában többek között zenélésre, sakkozásra és színjátszásra nyílt lehetőség. A sportlövészet iránt érdeklődőket a Gamma Lövészegyesülete várta. A Gamma igazi büszkesége azonban profi futbalcsapata, az első osztályban játszó Gamma FC volt.¹¹⁵⁷

Azonban ez a széleskörű, kiterjedt szociális háló egyesek szerint rendkívül nagy terhet rótt a vállalatra, sőt egyenesen veszélyeztette a Gamma rentabilitását. Perényi István, a Hitelbank tisztviselője, a következő megjegyzéseket fűzte a vállalat szociális rendszeréhez, amikor a Gamma hitelpolitikáját taglalta: „A vállalat rentabilitása meglepően alacsony volt. Ennek okát két körülményben láttam. Az egyik, organizációs hibákat véltem látni, a másik pedig az, hogy rendkívül messzemenő szociális gondoskodás történt ebben a gyárban a munkások és tisztviselők irányában. Igen jelentős tételeket elsősorban Juhász István fordított szociális célokra (...). A Nemzeti Banknál rendkívüli akadály volt a hitel folyósításánál, mert volt egy bizonyos averzió a Gammával szemben és ennek az oka több körülményben rejlett. Megmondották, hogy egy eladósodott vállalatnak nem szabad ilyen nagy szociális terheket vállalnia. Voltak megjegyzések, hogy a vezetőknek a jövedelmét soknak tartották, a szociális kiadások túlméretezettek és a vállalat eladósodásával arányban nem állóak voltak, amelyek folyósítását gátolták.”¹¹⁵⁸

¹¹⁵⁶ Uo. 48–49.

¹¹⁵⁷ Uo. 49.

¹¹⁵⁸ BFL XVII. 1668 2. doboz. Jegyzőkönyv Juhász István igazolási eljárásának tárgyalásáról, 1945. július 5. sz. n.

Mindenesetre a Gamma jóléti intézményrendszerének egyedülálló sikerét igazolja, hogy Juhász Istvánra egykori alkalmazottjai még évtizedek múltán is meleg szívvel emlékeztek vissza. Sőt, sok egykori „gammás” egészen haláláig bensőséges baráti kapcsolatot tartott fent vele.¹¹⁵⁹

IV. 3. 3. Vezetés és menedzsment 1945 és 1948 között

A II. világháború, pontosabban Budapest ostromának kataklizmája a vállalat menedzsmentjére is óriási hatást gyakorolt. A harci események következtében a vezetés szétzilálódott, a tisztviselők közül többen elmenekültek. A vezetésben történt változásokban közrejátszott, hogy a tulajdonos-vezérigazgatót egy ideig nélkülözni kellett. Juhász Istvánt 1945. február 4-én a szovjet NKVD elhurcolta, de néhány napos fogvatartást követően – különféle aranytárgyakért és valutáért cserébe – szabadon bocsátotta.¹¹⁶⁰ Juhászt – néhány nappal később – február 9-én a PRO előállította az Operaházban tartott razzia során, majd másnap előzetes letartóztatásba helyezte.¹¹⁶¹ A Péter Gábor vezette politikai rendőrség a 81/1945. M. E. számú rendelet 11. §-nak 2. bekezdése¹¹⁶² alapján háborús bűntett és népellenes vétség gyanúja miatt kezdett nyomozást Juhász ellen.¹¹⁶³ A PRO az Andrásy út 60. szám alatti központban kezdte meg a kihallgatást, majd – a nyomozati szakasz lezárását követően – egy február 18-án hozott véghatározattal internálta a vezérigazgatót.¹¹⁶⁴ A politikai rendőrség nyomozást összefoglaló jelentése alapján Juhász Istvánnal szemben 1945 előtt munkásellenes magatartás és a nyilas hatalom támogatásának a gyanúja merült fel.

Ezt követően átszállították a Budapesti Népügyészség Conti utcai fogházába. Juhász István ismerősei és alkalmazottjai azonban összefogtak kiszabadítása érdekében. A támogatásuk demonstrálására 1945. február 20-án a Gamma üzemi bizottságának tagjai az összes gyári alkalmazott nevében nyílt levélben fordultak a Budapesti Népügyészséghez a vezérigazgató

¹¹⁵⁹ MIKLAUZIČ I. (2017): i. m. 142.

¹¹⁶⁰ MIKLAUZIČ I. (2022): i. m. 51.

¹¹⁶¹ ÁBTL 3.1.9. V – 87423, Jegyzőkönyv Juhász István kihallgatásáról, 1945. február 16. 2.

¹¹⁶² *Magyarországi Rendeleték Tára 1945.* IX. évfolyam (Budapest: Magyar Belügyminisztérium, 1945), 17–24. A kérdéses pont alapján „Háborús bűnös az: 1. aki az 1939. évi háborúnak Magyarországra való kiterjedését, vagy Magyarországnak a háborúba mind fokozottabb mértékben történt belesodródását vezetőállásban kifejtett tevékenységével vagy magatartásával elősegítette, vagy azt megakadályozni nem törekedett, bár erre vezető közhivatali állásánál, politikai, közgazdasági, közéleti szerepénél fogva módja lett volna.”

¹¹⁶³ BFL XVII. 1668. 1. doboz. A Budapesti Népügyészség 1945. Nü. 51/3. számú határozata a Juhász István elleni nyomozás megszüntetéséről, 1945. március 14. sz. n.

¹¹⁶⁴ MIKLAUZIČ I. (2017): i. m. 102.

szabaddalra helyezését kérve, amit a következőkkel indokoltak: „a gyár jövőbeni sikeres működését csak az ő további vezetése mellett tudjuk elképzelni.”¹¹⁶⁵

A nyílt levél kérésének eleget téve a népügyészség az üzemi bizottság tagjainak beidézésével folytatta a kihallgatásokat. Az újonnan felvett tanúvallomások fordítottak az ügy menetén: teljes egészében megcáfolták a PRO által felvetett vádakat. Ennek következtében a népügyészség 1945. március 14-én hozott határozatával az 1896. évi bünvádi perrendtartásról szóló XXXIII. tc. 101. §-nak 1. és 2. pontjára hivatkozva megszüntette a Juhász István elleni nyomozást, és elrendelte azonnali szabaddalra helyezését.¹¹⁶⁶ Az eljárás beszüntetésében fontos szerepe volt a kitűnő rendőri kapcsolatokkal rendelkező Nedeczky László¹¹⁶⁷ ügyvédjelöltnek (a Gamma jogi osztályának tisztviselője), aki a vezérigazgató jogi képviselőjét látta el.¹¹⁶⁸ Azonban kulcsfontosságúnak a Gamma kommunista és szociáldemokrata párti üzemi bizottsági tagjainak tanúvallomásai bizonyultak, akik egyöntetűen kiálltak a vezérigazgató védelmében.¹¹⁶⁹

1945 áprilisában a felső vezetés reorganizációjáig és Juhász Istvánnak a munkába való visszatéréséig a Gamma Rt. Ideiglenes Üzemi Bizottsága vette kézbe a vállalatvezetést. Ennek megalakulására február 12-én került sor Budapest pesti oldalán a vasas szakszervezet székházában nyolc taggal és ugyanennyi póttaggal. Elnöke László Árpád gyártási ellenőr, jegyzője Szigeti Pál lett – mindketten kommunista párttagok voltak.¹¹⁷⁰ Ezt követően megszerveződött az üzemi bizottságon belül a Gamma Rt. Intéző Bizottsága Szigeti Pál elnökletével, amelynek további tagja Bujdos Pál és Horváth Ferenc lett.¹¹⁷¹ Ezzel párhuzamosan a Gamma Fehérvári úti központi gyárában is felállt egy üzemi bizottság Szabó Gyula és Hornischer György munkások vezetésével a gyárhoz közel lakó alkalmazottakból a

¹¹⁶⁵ ÁBTL 3.1.9. V – 87423. A Gamma Rt. Üzemi Bizottságának nyílt levele Juhász István ügyében, 1945. február 20. 61.

¹¹⁶⁶ BFL XVII. 1668. 1. doboz. A Budapesti Népügyészség 1945. Nü. 51/3. számú határozata a Juhász István elleni nyomozás megszüntetéséről, 1945. március 14. sz. n.

¹¹⁶⁷ Nedeczky László (1913–2008) dr., jogász, rendőr, vívó. A magyar királyi rendőrségnél 1937–1939 között fogalmazó gyakornok, később segédfogalmazó volt. 1940-től rendőrbíró, 1941-ben rendőrfogalmazó, 1942-ben távozott a rendőrségtől és ügyvédjelölt lett. 1943-tól a Gammánál dolgozott. 1948-ban a vállalat tulajdonosával, Juhász Istvánnal együtt letartóztatták, majd koncepciós per keretében 3 évi fegyházra ítélték. Egyéni kegyelemmel 1949-ben szabadult Sopronkőhidáról. Később a magyar vívósport egyik meghatározó szakemberévé vált.

¹¹⁶⁸ ÁBTL 3.1.9. V – 87423. A Magyar Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztályának 134/1945. számú véghatározata, 1945. február 18. 39–40.; MIKLAUZIČ I. (2017): i. m. 87.

¹¹⁶⁹ ÁBTL 3.1.9. V – 87423. A Budapesti Népügyészségen Juhász István ügyében felvett tanúvallomások, 1945. március 10–13. 41–54.

¹¹⁷⁰ GYÖRGY I.: i. m. 57. László Árpád említése 1945 márciusában megszűnik, úgy tűnik elhagyta a Gammát és ennél fogva az üzemi bizottságot is. Források hiányában pontos adatok nincsenek arról, hogy ki lett a pesti üzemi bizottság elnöke. Feltételezhető, hogy az 1945 augusztusában megválasztott Bujdos Pál már gyakorlatilag ekkor átvette a Gamma üzemi bizottságának elnökletét.

¹¹⁷¹ A két üzemi bizottság egyesülését követően Hornischer György is bekerült a szervbe.

szovjet gyári parancsnokság felügyelete alatt.¹¹⁷² A két üzemi bizottság megalakulásának körülményei nem teljesen tisztázottak. Némileg ellentmondásos, hogy az MKP Szakszervezeti Osztályának iratai között a pesti üzemi bizottság választásáról fellelhető dokumentumban a megválasztott tagok között feltüntették Szabó Gyulát is, akit viszont A Gamma ötven éve című munka a budai üzemi bizottság vezetőjeként említ.¹¹⁷³ Ebből talán arra következtethetünk, hogy a pesti üzemi bizottság szervezői egyúttal „legitimálták” a budai szerv megalakítását is. Azonban a kevés rendelkezésre álló információ azt mutatja, hogy míg a pesti üzemi bizottság a vasipari szakszervezet, az MKP és az SZDP felügyeletével alakult meg, addig a budai üzemi bizottság spontán szerveződött meg. A két üzemi bizottság április első felében egyesült, miután biztosítva lett a munkások közlekedése – azaz a folyamatos kapcsolat a Gamma Fehérvári úti gyártelepével.¹¹⁷⁴

A Gamma ötven éve című könyvben tömören leírt egyesülés úgy tűnik, hogy nem ment végbe konfliktusmentesen. Szigeti Pál és Horváth Ferenc intéző bizottsági tagok április 3-án a vasas szakszervezetnek írt jelentésükben kérték a budai üzemi bizottság és Szabó Gyula felfüggesztését, mert a Gamma újraindításának munkálataiban „nem állottak a reájuk bízott feladat magaslatán.”¹¹⁷⁵ S hozzátették: „A budai üzemi bizottság tudomásunk szerint nem is lett demokratikus úton megválasztva. Még abban az esetben is kifogást emelünk működésük ellen, ha ezt a budai szakszervezeti kiküldött jóvá is hagyta volna.”¹¹⁷⁶ Ez a vád gyenge lábakon állt, hiszen az üzemi bizottságokról szóló első rendelet 1945. február 15-én jelent meg,¹¹⁷⁷ ennél fogva a felállításuk még szabályozva sem volt a megalakulásuk idején. A későbbi iratok arról tanúskodnak, hogy a két szerv egyesülése megtörtént, ugyanis májusban az üzemi bizottság tagjai között találjuk a budai szerv egykori két vezetőjét, Szabó Gyulát és Hornischer Györgyöt.¹¹⁷⁸ A személyi ellentétek ennek ellenére nem szűntek meg, sőt tovább éleződtek. A konfliktus 1945. május 30-án a Gamma Rt. Intéző Bizottságának és a bizalmi testület tagjainak közös ülésén kulminálódott. Szigeti Pál és Szabó Gyula kölcsönösen visszaélésekkel és korrupcióval vádolták meg egymást, végül a majdnem tettelegesséig fajuló parázs szócsata utóbbi lemondásával végződött.¹¹⁷⁹

¹¹⁷² GYÖRGY I.: i. m. 57.

¹¹⁷³ Uo. 59.; MNL OL M-KS 274. f. 20. cs. 32. ő. e. A Gamma üzemi bizottságának megalakítása, 1945. február 12. 93.

¹¹⁷⁴ GYÖRGY I.: i. m. 59.

¹¹⁷⁵ SZKL 47 f. 36. ő. e. A Gamma Rt. Üzemi Bizottságának jelentése, 1945. április 3. 2.

¹¹⁷⁶ Uo.

¹¹⁷⁷ *Magyar Közlöny – Hivatalos Lap*. 5. szám (Debrecen: Magyar Állami Nyomda, 1945), 2–4.

¹¹⁷⁸ SZKL 47 f. 36. ő. e. Jegyzőkönyv a Gamma Rt. Üzemi Bizottságának üléséről, 1945. május 30. 20.

¹¹⁷⁹ Uo.

A Magyar Közlönyben 1945. február 15-én megjelent 50.100/1945. Ip. M. számú rendelet meglehetősen ellentmondásosan taglalta, hogy az üzemi bizottság hatásköre minden munkaviszonyt illető ügyre kiterjedt.¹¹⁸⁰ Az ambivalens jogszabályozást messzemenőig kihasználta a Gamma Rt. Üzemi Bizottsága. A vasasszakszervezetnek írt április 3-i jelentés kitűnően tanúskodik arról, hogy az üzemi bizottság 1945 első negyedében mennyire szólt bele a vállalat működésébe.¹¹⁸¹ 1945. március 18-án Szigeti Pál és Horváth Ferenc, az üzemi bizottság intéző bizottságának tagjaiként a Gamma Rt.-t képviselve tárgyaltak a HM debreceni illetékeseivel, amelynek folyamánként megrendeléseket kapott a vállalat. Debrecenben tartózkodásuk alatt a vállalat foglalkoztatása egyeztetett a népjóléti-, valamint a földművelésügyi minisztériummal, utóbbinak egyúttal felajánlották a Gamma asszisztálását a közlő földosztás földmérő munkálatainak közreműködésében különféle geodéziai és térképészeti mérőműszerek szállításával és szakemberek szolgálatba állításával.¹¹⁸² Azonban erre semmilyen jogszabály nem jogosította fel az üzemi bizottságot, ugyanis az iparügyi miniszter 50.100/1945. számú rendelet 2. §-ának utolsó bekezdése alapján egyértelműen a céget kifelé nem képviselhették.¹¹⁸³ Mindezek ellenére az intéző bizottság továbbra is tárgyalt a Gamma Rt. nevében, 1945. március 23-án Debrecenben egy újabb, 10 millió pengős megrendelést kaptak a HM-től.¹¹⁸⁴ Ezek a példák azt bizonyítják, hogy – a Gamma budai gyárával való állandó összeköttetés áprilisi létrehozásáig – a pesti oldal üzemi bizottsága lényegében a vállalat ügyvezető szerveként tevékenykedett.

Azonban az intéző bizottság a megrendelések felvételekor teljesen figyelmen kívül hagyta a Fehérvári úti gyár állapotát. Miután ennek következtében a Gamma képtelen volt teljesíteni a felvett munkát, a pesti intéző bizottság erre hivatkozva támadást indított a gyár – Juhász István által – vezetéssel megbízott tisztviselői ellen. A szakszervezetnek küldött jelentésben Szigeti és Horváth „erélyes támogatást” kért Csonka Elemér ügyvezető igazgató és a vele együttműködő tisztviselők eltávolítására, melyet többek között alkalmatlanságukkal, valamint az „új” honvédség felszerelésére kapott megrendelések teljesítésének hátráltatásával indokoltak.¹¹⁸⁵ Azonban legkevésbé sem lehetett mindezért a vállalat ügyvezetését okolni. Valójában az Intéző Bizottság vagy nem vett tudomást, vagy nem rendelkezett információval a Gamma

¹¹⁸⁰ *Magyar Közlöny – Hivatalos Lap*. 5. szám (Debrecen: Magyar Állami Nyomda, 1945), 2–4.

¹¹⁸¹ SZKL 47. f. 36. ö. e. A Gamma Rt. Üzemi Bizottságának jelentése, 1945. április 3. 1.

¹¹⁸² MNL OL Z 1285 1. csomó. 4. tétel. A Gamma Rt. levele a Földművelésügyi Minisztériumnak, 1945. március 26. sz. n.

¹¹⁸³ *Magyar Közlöny – Hivatalos Lap*. 5. szám (Debrecen: Magyar Állami Nyomda, 1945), 3.

¹¹⁸⁴ SZKL 47. f. 36. ö. e. A Gamma Rt. Üzemi Bizottságának jelentése, 1945. április 3. 1–2.

¹¹⁸⁵ Uo.

főgyártelepét ért károkról. Mindenesetre az információhiányra utal, hogy az április 3-i szakszervezeti jelentésben jelezték, hogy az „intéző bizottság most első ízben megy át pár órára a budai főgyártelepre, hogy mindenbe betekintést szerezzen és megszervezhesse a munkák műszaki előkészítését.”¹¹⁸⁶ Ellenben, az említett jelentés alapján, tisztában voltak a szovjetek gyári jelenlétével, és a frontmegrendelések elsőbbségével, habár ennek az ostrom utáni Gamma tényleges kapacitására gyakorolt mértékéről úgy tűnik aligha: „a vállalat állítólag nincs a magyar kormány rendelkezésére bocsájtván és ott a gyár nagy kapacitásához mérten, valamilyen orosz alacsonyabb katonai parancsnokság részére kis mérvű munkát végeznek. Az ottani orosz parancsnok, aki a gyárban tartózkodik, úgy nyilatkozott, hogy nem bír tudomással arról, hogy az új Honvédség felszerelésével kapcsolatosan a gyár fel lenne szabadítva, azonban nem emel kifogást az ellen, hogy ott magyar munkát is végezzenek, ha azok nem sértik az ő rendelkezéseik határidejét.”¹¹⁸⁷

Az intéző bizottság az új honvédségi megrendelések körülményei alapján bizonyította inkompetenciáját a vállalat ügyvezetésére. A jogsértő tevékenységet ráadásul a HM is akceptálta, hiszen az intéző bizottsággal, mint a Gamma hivatalos képviselőivel tárgyalt. Miklauzič István munkájában arra hívta fel a figyelmet, hogy a Gamma intéző bizottsága „teljhatalmat” szerzett a vállalatvezetésben. Azonban a fentebb taglaltak figyelembevételével egyáltalán nem tűnik úgy, hogy ténylegesen ez történt volna.¹¹⁸⁸ Valójában amíg a közvetlen összeköttetés a Ferenc József-híd ideiglenes helyreállításával április elején létre nem jött, addig párhuzamosan a két szerv – a budai oldalon a Gamma ostromot túlélte ügyvezetése, a pesti oldalon pedig az intéző bizottság – lépett fel a vállalat képviselőjeként. Tehát sokkal inkább a kényszer, a háborús zűrzavar okozta helyzettel van dolgunk, mint a Gamma korai „államosítási” kísérletével. A kapcsolatfelvétellel egyértelműen megváltozott ez a helyzet, amelyről egyértelműen tanúskodnak a Gamma Rt. április második felében keletkezett hivatalos levelei. Ezekben, az aláírások tanúbizonyságai szerint, már Csonka Elemér, illetve más ügyvezetőségi tisztviselők jártak el a vállalat ügyeiben. Mindenesetre „az új idők szelét”, az üzemi bizottság jelentőségének fontosságát mutatja, hogy annak elnökének, László Árpád 1945 márciusi tanúvallomása szerint „Juhász István az üzemi bizottságnak írásban kijelentette, hogy a jövőben mindenben és mindenkor a haladó szellemű munkásaival óhajt együttműködni és annak

¹¹⁸⁶ SZKL 47. f. 36. ö. e. A Gamma Rt. Üzemi Bizottságának jelentése, 1945. április 3. 2.

¹¹⁸⁷ Uo. 1.

¹¹⁸⁸ MIKLAUZIČ I. (2017): i. m. 104.

útmutatásai szerint fogja a gyárat vezetni. (...) Ugyancsak kijelentette, hogy az üzemi bizottság ill. annak igazoló bizottsága által kifogásolandó személyt gyárából el fogja távolítani.”¹¹⁸⁹

Ilyen előzményeket követően, 1945 március végén került sor a Gamma vállalatvezetésének reorganizációjára. Juhász István vezérigazgató vállalathoz visszatéréséről a Gamma 1945. március 28-án tartott rendkívüli közgyűlése tanúskodik.¹¹⁹⁰ A közgyűlésen megjelent – az ekkor az összes, 5.300 darab részvényt birtokló – Juhász István, Csonka Elemér ügyvezető igazgató, valamint a felügyelőbizottság két tagja: Juhász Andorné és id. Miklauzič István. Az ülés fő tárgyaként a vezérigazgató ismertette Gamma háborús kárait és az újjáépítésre vonatkozó terveit. Ugyanekkor lépéseket hajtottak végre az igazgatóság működőképessé tételére. Mivelhogy a két fős igazgatóság másik tagjának hollétéről nem rendelkeztek tudomással, a közgyűlés döntött Stemmer László tagságának felmentéséről. Ennélfogva az alapszabály értelmében ismét határozatképesé vált az egyedül Juhász Istvánt magában foglaló Gamma igazgatósága.¹¹⁹¹ Az közgyűlést követően még ugyanazon a napon sort kerítettek a Budapest ostromát követő első igazgatósági ülésére. Az ülésen részt vett Juhász István vezérigazgató, Csonka Elemér ügyvezető igazgató, valamint Bíró Ferenc és Östör János igazgatóhelyettesek. Az ülés tárgya a háborús események miatt megtépzott ügyvezetés újjászervezése volt. A vállalatvezetés dezorganizációját jól mutatja, hogy a „háborús és politikai események miatt előállott helyzetre való tekintettel az igazgatóság” kényszerű döntést hozott Vigh Tibor és Kőporossy Ferenc ügyvezető igazgatók, Juhász Antal, Dánfy Mihály, Gyöngyösi Béla, Kövessi Ferenc, Zádory Ferenc, Radnich László igazgatók, valamint hat további igazgatóhelyettes és vezető tisztviselő cégjegyzékből való törléséről.¹¹⁹²

Az igazgatóság összetétele legközelebb az 1945. augusztus 5-én megtartott rendkívüli közgyűlésen változott meg. A közgyűlés az igazgatóság tagjává választotta Nedeczky László ügyvezetőségi tisztviselőt és Alföldi László igazságügyi főfelügyelőt, amivel háromfősre emelkedett a Gamma igazgatóságának tagsága.¹¹⁹³ Ezt követően az igazgatóság összetétele 1947. január 23-án változott ismét, ugyanis Alföldi László másirányú elfoglaltságára

¹¹⁸⁹ ÁBTL 3.1.9. V – 87423. László Árpád tanúvallomása Juhász István ügyében a Budapesti Népügyészségen, 1945. március 13. 50.

¹¹⁹⁰ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve, 1945. március 28. sz. n.;

¹¹⁹¹ MNL OL Z 652 1. csomó 4. tétel. A Gamma Rt. alapszabálya, 1942. szeptember 30. sz. n.

¹¹⁹² BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatóságának jegyzőkönyve, 1945. március 28. sz. n.; BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A budapesti törvényszék, mint bíróság 11388/99. számú végzése, 1945. május 1. sz. n.

¹¹⁹³ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve, 1945. augusztus 7. sz. n.;

hivatkozva lemondott tagságáról.¹¹⁹⁴ Azonban az igazgatóságot félévvel később ismét bővítették: a június 30-án tartott a közgyűlés tagjává választotta Östör János akkori ügyvezető igazgatót.¹¹⁹⁵

Az ügyvezetés élén – a visszatérését követően – Juhász István állt egészen az igazolási bizottság 1945 júliusában hozott elmarasztaló döntése miatti kényszerű távozásáig. A vezérigazgató lemondását hivatalosan az igazgatóság 1945. július 26-án tartott ülésén jelentette be.¹¹⁹⁶ Ugyanekkor az igazgatóság megbízta Csonka Elemér ügyvezető igazgatót és Tavasz István mérnököt a vezérigazgatói teendők ellátásával. Tavaszt új megbízatására tekintettel egyúttal az ügyvezetés igazgatójának is kinevezték. Azonban az igazoló bizottság döntését sikerült kijátszani, ugyanis Juhász István mindezek ellenére hivatalosan műszaki tanácsadó beosztásban továbbra is részt vett a vállalata vezetésében. Mindezt igazolja az, hogy ebben a minőségben rendszeresen járt külföldre üzleti ügyek letárgyalására.¹¹⁹⁷ Így az 1945 előtti gyakorlathoz hasonlóan továbbra is Juhász István döntött a Gammát érintő kardinális kérdésekben. Az ügyvezetés élén 1947 elején újabb változás történt. A február 4-én tartott igazgatósági ülésen a vállalat pénzügyi helyzetére tekintettel az üzemi bizottság és a munkáspártok gyári szervezeteinek nyomására 1947. február 1-i hatállyal felmondott Csonka Elemérnek. Helyére ugyanekkor az igazgatóság Östör Jánost nevezte ki ügyvezető igazgatónak.¹¹⁹⁸

Az ügyvezetőség igazgatóinak 1945 utáni pontos létszámát illetően nem állnak rendelkezésre egyértelmű adatok. Közvetett információk alapján megállapítható, hogy az említetteken kívül Nedeczky László az ügyvezetőség tagja is volt kereskedelmi igazgatói minőségben, habár a cégbírósági iratokban ennek bejegyzését nem találtam meg.¹¹⁹⁹ Budapest ostroma után az ügyvezetőség felbomlása következtében megnövekedett a vállalatnál maradt ügyvezetőségi igazgatóhelyettesek szerepe. Emiatt hangsúlyosabban vettek részt a vállalatvezetésben 1945 első felében Bíró Ferenc, Opitz László, valamint Jakab János igazgatóhelyettesek, erről többek között a vállalat hivatalos levelezésében látható aláírások tanúskodnak.¹²⁰⁰ Azonban az igazgatóság 1946. január 4-én döntést hozott Bíró és Opitz igazgatóhelyettesi pozíciójának

¹¹⁹⁴ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatóságának jegyzőkönyve, 1947. január 23. sz. n.

¹¹⁹⁵ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. rendes közgyűlésének jegyzőkönyve, 1947. június 30. sz. n.

¹¹⁹⁶ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatóságának jegyzőkönyve, 1945. június 26. sz. n.

¹¹⁹⁷ MNL OL Z 1285 1. csomó. A Gamma levelezése a Belügyminisztériummal, 1945–1948, sz. n.

¹¹⁹⁸ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatósági ülésének jegyzőkönyve, 1947. február 4. sz. n.; ZSITNYÁNYI A.: i. m. 111.

¹¹⁹⁹ MIKLAUZIČ I. (2017): i. m. 108.

¹²⁰⁰ MNL OL Z 1287 1. csomó. A Gamma Rt. Személyzeti és Munkaügyi Osztályának iratai, sz. n.

cégjegyzékből való törléséről, miután az igazoló bizottság előbbinek az 1945. augusztus 6-án az állásvesztéséről, utóbbinak 1945. december 11-én pedig a megfeddéséről határozott.¹²⁰¹ Úgy tűnik, hogy Bíró Ferencnek csupán vezetői állásáról kellett lemondania, ugyanis főmérnökként továbbra is a Gamma alkalmazásában maradt.¹²⁰² A II. világháború utáni vállalatvezetés legjelentősebb változása az üzemi bizottság részleges beemelése volt a Gamma tényleges ügyinek intézésébe. Ugyanis az üzemi bizottság képviselője rendszeresen jelen volt a vállalat igazgatósági ülésein, és javaslattevő hatáskörrel rendelkezett.¹²⁰³ Ráadásul az ügyvezetés és az üzemi bizottság bizonyos ügyekben szorosan együttműködve hozott döntéseket és járt el a Gamma érdekében. Jó példa erre, hogy több esetben a külföldi üzleti útjaikon Juhász Istvánt és/vagy Nedeczky László kereskedelmi igazgatót az üzemi bizottság vezetője, Bujdos Pál is elkísérte.¹²⁰⁴

A vállalatvezetés reorganizációját követően az üzemi bizottság szerepe láthatóan átalakult a Gamma életében, de ezen felül egyéb ügyekben jelentős maradt a befolyása. Ilyen volt 1945 tavaszától a vállalat igazolási eljárásának előkészítése. A vonatkozó jogszabályok értelmében a Gamma esetében is delegáltak üzemi bizottsági tagokat az igazolásokhoz.¹²⁰⁵ Ennek következtében az 1945. június 1-től működő igazoló bizottságba a gyár részéről behívták a tisztviselők igazolására Horváth Andort, a munkások igazolására pedig Szigeti Pált.¹²⁰⁶ Mindkettőjüket az üzemi bizottság intéző bizottságának előzetes hozzájárulása után delegálták.

Azonban az üzemi bizottság már jóval az igazoló bizottság felállítása előtt hozzákezdett a tisztviselők és a munkások ellenőrzéséhez. Erről tanúskodik az, hogy – az üzemi bizottság felhívására – már 1945 februárjától érkeztek feljelentések „nyilaskérdésben”. Az üzemi bizottság saját érdekében mindezt felhasználta a vállalat személyi politikájának befolyásolására. Erre utalnak Kurucz Sándor tisztviselőnek az üzemi bizottság részére írt sorai is: „[ha] a gyár legégetőbb kérdésében, a tisztviselői kérdés rendezésébe könyékgig bele akarunk nyúlni, elsőrangú érdek és intézkedés, hogy ott csak az odavaló emberek maradjanak, és ezt csak könyörület nélkül, kemény kézzel lehet végrehajtani, félre téve mindent, mert kétségtelen,

¹²⁰¹ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatósági ülésének jegyzőkönyve, 1946. január 4. sz. n.; BFL XVII. 1668. 2. doboz. A 363/b sz. Igazoló Bizottság kimutatásai, d. n. sz. n.

¹²⁰² BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatósági ülésének jegyzőkönyve, 1947. október 29. sz. n.

¹²⁰³ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatósági ülésének jegyzőkönyve, 1947. február 4. sz. n.

¹²⁰⁴ NEDECZKY László–DÁVID Sándor: *Az óra mutatta az utat*. Szerzői kiadás, Budapest, 1992, 79–81.

¹²⁰⁵ Részletesen lásd: a 85. oldalon.

¹²⁰⁶ BFL XVII. 1668. 2. doboz. A 363/b sz. Igazoló Bizottság 1945. június 1-i tartott ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

hogy ez a réteg volt a főbűnös abban, hogy a Gammának kifelé olyan rossz hírneve van.”¹²⁰⁷ Annak ellenére, hogy a háborús események miatt drasztikusan lecsökkent a vállalat alkalmazottainak száma, a gyártókapacitás jelentős csökkenése előbb-utóbb elkerülhetetlenné tette a további létszámleépítéseket. Ezzel kapcsolatban Kurucz a költségek csökkentésére elsősorban a tisztviselők tömeges elbocsátását javasolta.¹²⁰⁸ Ezt az elképzelést később a jogszabályozás is támogatta: az 1945. július 1-én megjelent 4.100/1945. M. E. számú rendelet első §-a alapján csak olyan magánalkalmazottakat köteleztek igazolásra, akiket a munkaadójuk tisztviselői munkakörben foglalkoztatott.¹²⁰⁹ Ennek megfelelően az igazolási eljárás során született eredmények a vállalat tisztviselőit sújtották.

Az említett jogszabályt megelőzően a Gamma igazoló bizottságának június 1-i felállításáig, az üzemi bizottság részére rendszeresen benyújtott feljelentések elsősorban a vállalat tisztviselőivel, kiváltképpen a nyilaskorszak üzemi tanácsának tagjaival szemben fogalmazódtak meg. Nem volt példa nélküli, hogy az összegyűlt „bizonyítékok” alapján az üzemi bizottság még feljelentést is benyújtott a politikai rendőrségnek, így ez történt 1945. április 30-án is, amikor három tisztviselőt, köztük Opitz László igazgatóhelyettest feljelentették „a nemzet, a munkásság, és a vállalat érdekeit sértő magatartásuk miatt.”¹²¹⁰ Annyira kiterjedt volt ez az ellenőrző funkció, hogy egyes munkásokat szemmel láthatóan meg is tévesztett, vélelmezhetően erről tanúskodnak azok a – jóval az igazolás megkezdése előtt keltezett – feljelentések, amelyeket következetesen az „üzemi igazoló bizottságnak” címeztek, mintha az üzemi bizottság és az igazoló bizottság egy és ugyanaz lenne.¹²¹¹ A feljelentésekből kifolyóan az igazolások mielőbbi megindításáért 1945. május 11-én az üzemi bizottság kérvényezte a Budapesti Nemzeti Bizottságnál, hogy „a lehetőséghez képest” minél hamarabb kezdődjön meg a Gamma dolgozóinak az igazolása.¹²¹² Az igazoló bizottság felállítását követően is találhatóak az üzemi bizottságnak címezett feljelentések igazolási ügyekben. Ezeket később csatolták az igazolási iratokhoz. További beszédes jelei az üzemi bizottság szerepének az igazolási eljárások során, hogy az igazolás alá vontak számára kitöltendő nyilatkozat utolsó oldalának lapalján a következő mondatok olvashatóak: „Aki a bizottságot valótlan adatok megadásával megtéveszti,

¹²⁰⁷ Uo.

¹²⁰⁸ Uo.

¹²⁰⁹ *Magyar Közlöny – Hivatalos Lap*. 65. szám (Budapest: Magyar Állami Nyomda, 1945), 7–8.

¹²¹⁰ BFL XVII. 1668. 2. doboz. Feljelentés a PRO részére, 1945. április 30. sz. n.

¹²¹¹ BFL XVII. 1668. 2. doboz. Az „üzemi igazoló bizottságnak” írt jelentések, 1945. április, sz. n.

¹²¹² BFL XVII. 1668. 2. doboz. A Gamma Rt. Üzemi Bizottságának kérvénye, 1945. május 11. sz. n.

vagy fontos tényeket elhallgat és ezt a tanúktól a bizottság hitelt érdemlően megtudja, annak ügyét az Üzemi Bizottság a Népbírósághoz teszi át.”¹²¹³

Fontos megjegyezni, hogy az üzemi bizottság nem viszonyult ellenségesen minden vezető tisztviselőhöz. Tavasz István és Csonka Elemér igazolása ellen az üzemi bizottság tagjainak semmilyen kifogása nem volt. Sőt, Juhász Istvánnal kapcsolatban kifejezetten elismerően nyilatkoztak. Bujdos Pál így nyilatkozott a vezérigazgatóról az igazoló bizottság előtt: „Juhász István magatartásáról a következőket adja elő: mikor ő ide került 1938-ban többször lejárt a műhelybe, érdeklődött a munkások sorsa iránt. A munkásoknak az a véleménye Juhász Istvánról, hogy sem nyilas, sem jobboldali, sem baloldali és nem kizsákmányoló volt. Mikor még kevés volt az igazgató körülötte, akkor a munkások többször felkereshették.”¹²¹⁴ Horváth Ferenc hasonlóan pozitívan nyilvánult meg: „Juhász Istvánról csak jókat tudok mondani, a munkásokkal jól bánt (...). Tudomása szerint a Gamma inkább keresztény, mint jobboldali gyár volt. A szociális intézkedések sokkal jobbak voltak a Gammában, mint más gyárban. Ha kérelmekkel sikerült a vezérúrhoz bejutni az ember biztos lehetett, hogy 99%-ban már el is van intézve kérése.”¹²¹⁵ Juhász Istvánt mindezek ellenére nem igazolták, amely ugyanakkor azt mutatja, hogy a Gamma tisztviselőinek igazolása során nem feltétlenül az üzemi bizottság elképzelései érvényesültek. Más tisztviselő mellett is kiállt az üzemi bizottság. A főváros ostromát követően letartóztatott Dánfy Mihály anyagbeszerzési igazgató kiszabadítása érdekében Szigeti Pál és Horváth Ferenc közreműködött egy petíció összeállításában, melyet mintegy 700 Gamma munkavállaló aláírt.¹²¹⁶ A belügyminisztériumhoz eljuttatott kérvény sikerrel járt, Dánfy Mihályt 1945 tavaszán szabadlábra helyezték.¹²¹⁷ Ugyanakkor az eset konfliktust is eredményezett az üzemi bizottság tagjai között azokkal, akik ellenszenvvel tekintettek az intervencióra.¹²¹⁸

Mindezek azt mutatják, hogy az üzemi bizottság és a vállalatvezetés személyes viszonya ambivalens volt, ellenségeskedés és együttműködés egyaránt jellemezte. Azonban, amíg a vállalat tisztviselőivel kapcsolatos személyzeti politika megosztotta az üzemi bizottságot, addig a Gamma létezését befolyásoló ügyekben az üzemi bizottság teljes egészében támogatta az

¹²¹³ Lásd: BFL XVII. 1668. 1. doboz. Az igazolási eljáráshoz kitöltött nyilatkozatok, 1945 június–szeptember, sz. n.

¹²¹⁴ BFL XVII. 1668. 2. doboz. A 363/b sz. Igazoló Bizottság 1945. június 17-én tartott ülésének jegyzőkönyve, sz. n.

¹²¹⁵ Uo.

¹²¹⁶ *Népszava*. 145. szám (Budapest: Népszava Kiadó, 1945), 5.

¹²¹⁷ Uo.

¹²¹⁸ SZKL 47. f. 36. ö. e. Jegyzőkönyv a Gamma Rt. Intéző Bizottságának és bizalmi testületének közös üléséről, 1945. május 30. 20.

ügyvezetés erőfeszítéseit. A vállalatvezetés 1945. május 18-án az üzemi bizottság segítségével juttatta el tájékoztatását a Gamma állapotáról az MKP vezetőségéhez abban a reményben, hogy a párt esetleg közbelép a vállalat megmaradt gépparkjának szovjet jóvátételre történő leszerelésének megakadályozása érdekében.¹²¹⁹ Szigeti Pál együttműködött az ügyvezetéssel a szovjetek által eltulajdonított gépek felkutatásában is: 1945. július 24-én a Gamma megbízásából egy szovjet megszállás alatti monori telephelyen a vállalat különböző esztergapadjaikat találta meg.¹²²⁰

Az ismert források tükrében az a következtetés vonható le, hogy az üzemi bizottság befolyása a Gammára 1945 első félévében volt a legnagyobb. A szervezet aztán 1945 végétől egészen a vállalat 1947 őszi Nehézipari Központ általi kezelésbe vételéig jóval kisebb szerepet játszott a vállalatvezetésben, mint ezt megelőzően. Ebben az időintervallumban keletkezett dokumentumokon látható aláírások alapján az üzemi bizottság jellemzően a vállalat alkalmazottait érintő szociális – különböző minisztériumoknak, elsősorban a közellátási és iparügyi tárcáknak beadott – kérelmeit ellenjegyezte.¹²²¹ Ezenkívül az üzemi bizottság számos esetben aláírásával támogatta az ügyvezetés hatóságokhoz benyújtott kérelmeit a vállalat vezető tisztviselőinek külföldi kereskedelmi és beszerzési célú utazásainak engedélyezése céljából.¹²²² Általánosságban ezeknek az ügyeknek a kedvező elbírálása a vállalat egész „társadalmának” érdekében álltak, talán ezzel is magyarázható az üzemi bizottság támogatása. Másrészt a vezetőség valószínűleg úgy gondolta, hogy az üzemi bizottság ellenjegyzései a kérelmeken a munkáspártok, kiváltképpen az MKP, által egyre inkább uralt államigazgatásban nagyobb szimpátiát keltenek, amely hozzájárulhat a kedvezőbb elbíráláshoz.

A rendelkezésre álló iratok alapján az üzemi bizottság aktívan közreműködött a vállalat személyzeti politikájában is. Az üzemi bizottság fegyelmi bizottsága a munkavállalók munkavégzést sértő és akadályozó magatartását vizsgálta, mely ügyekben különféle döntések meghozatalára volt jogosítványa. Az elmarasztaló döntés az esetek többségében kisebb

¹²¹⁹ MNL OL Z 652 2. csomó 14. tétel. Tájékoztató a Gammától elvitt gépi berendezésekről, 1945. május 18. sz. n.

¹²²⁰ MNL OL Z 652 2. csomó 14. tétel. Szigeti Pál levele a Gamma vállalatvezetéséhez, 1945. július 24. sz. n.

¹²²¹ Lásd: MNL OL Z 1285 1-5. csomó. A Gamma Rt. levelezése az államigazgatási szervekkel, 1945–1947, sz. n.

¹²²² Érdekes adalék, hogy a Gamma Rt. II. világháború utáni első, 1946 szeptemberében indult, külföldi üzleti utazásán Juhász István és Nedeczky László kereskedelmi igazgató mellett az ÜB elnöke, Bujdos Pál is részt vett. „A politikai rendőrség, persze, Juhász István külföldi útjához úgy járult csak hozzá, ha magunkkal visszük a gyár üzemi bizottságának az elnökét, Bujdos Pált.” – emlékezett vissza Nedeczky László. NEDECZKY L. i. m. 80.

büntetések tartalmazó feddést jelentett, de előfordult a munkavállalók állásból elbocsátása is.¹²²³

A Gamma vállalatvezetésében – és egyben az üzemi bizottság funkciójában – újabb változásokat az állami kezelésbe vételről 1947. július 30-án meghozott döntés hozott. A Nehézipari Központ ezt követően ellenőrt rendelt ki Kovács Pál személyében, akinek a feladata a Gamma munkaszervezésének és adminisztrációjának, valamint pénzügyeinek vizsgálata volt.¹²²⁴ A Nehézipari Központ 1947. december 8-án készített jelentése arról tanúskodik, hogy a delegált ellenőr javaslatokkal látta el a Gamma vállalatvezetését az adminisztráció és a könyvelés ésszerűsítése céljából. Ezek végrehajtására a vállalatvezetés lehetőségei szerint törekedett. A jelentés szerint a fejlesztési tevékenység elősegítésére a Gammánál egy „investíciós osztály” felállításán dolgoztak, amihez „kérjük, hogy a mi investíciós osztály tervzetünket mielőbb juttassuk el hozzájuk.”¹²²⁵ A Nehézipari Központ által szorgalmazott változások nyomására a Gamma igazgatósága 1947. október 29-én új műszaki igazgatót nevezett ki. A pozícióra az 1946 elején igazgatóhelyettesi megbízatásáról lemondani kényszerült Bíró Ferencet javasolta az igazgatóság az üzemi bizottsággal és a bizalmi testülettel egyetértésben. A Nehézipari Központ a javaslatot ellenvetés nélkül elfogadta, amivel Juhász István egyik régi, megbízható tisztviselője lett ismét tagja az ügyvezetésnek.¹²²⁶ Még 1947 október elején a Nehézipari Központ utasítására az üzemi bizottság befolyása növekedett a vállalatvezetésre, amely alapján kifizetéseket a Gamma csak a bizottság ellenjegyzésével hajthatott végre. Ráadásul az új eljárásrend szerint erről a vállalat tájékoztatni volt köteles a Nehézipari Központot.

Ezek az intézkedések a Gammánál is egyfajta vegyes vállalatvezetési rendszer kiépüléséről tanúskodnak. A hibrid jelzõt az indokolja, hogy az intézkedésekkel életbe lépett változások mellett a vezető tisztviselők többsége és Juhász István informális ügyvezetői szerepköre továbbra is fennmaradt. Ez a vegyes vállalatvezetési szisztéma jelenlegi ismereteim szerint fennállt 1948 március végéig, ugyanis a Gamma részvények átadás-átvételének elhúzódása miatt nem következett be a tényleges állami tulajdonba vétel az államosítási törvény kiadásáig.

¹²²³ SZKL 47 f. 82. ó. e. A Gamma Rt. Üzemi Bizottság fegyelmi bizottságának jegyzőkönyvei, 1946, 12–30.; SZKL 47 f. 186. ó. e. A Gamma Rt. Üzemi Bizottság fegyelmi bizottságának jegyzőkönyvei, 1947, 1–13.

¹²²⁴ ZSITNYÁNYI A.: i. m. 112.

¹²²⁵ MNL OL XIX-F-32 102. doboz. Összefoglaló jelentés a Gamma Rt. vállalatvezetési és adminisztratív felépítéséről, 1947. december 8. sz. n.

¹²²⁶ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma Rt. igazgatósági ülésének jegyzőkönyve, 1947. október 29. sz. n.

Röviddel a törvény megjelenése előtt azonban dominószerű változások következtek, ugyanis Juhász Istvánt és Nedeczky Lászlót letartóztatta a gazdasági rendőrség. Ezt követően egy teljesen új vállalatvezetési rendszer előkészítése kezdődött meg. Az 1948. március 26-án hatályba lépett 3500/1948. Korm. számú rendelet az államosításokkal összefüggésben rendelkezett vállalatvezetők kirendeléséről a vállalatokhoz. Ezzel kapcsolatban ugyanezen a napon a budapesti törvényszék, mint cégbíróság elrendelte a Gamma minden vezető tisztviselőjének a cégjegyzési jogosultságának a törlését. Ugyanekkor az iparügyi tárca vállalatvezető minőségben kinevezte a Gamma élére Kovács Cs. Györgyöt, az üzemi bizottság addigi tagját.¹²²⁷ Ezzel összefüggésben került sor Juhász István és Nedeczky László elbocsátására és igazgatósági tagságának megszűnésére is.¹²²⁸

V. Összehasonlítás és az eredmények összegzése

V. 1. A vállalatok a két világháború közötti években

A vizsgálat tárgyát képező három vállalat hasonló fejlődési utat járt be a két világháború közötti években. Az 1920-ban alapított Danuvia és Gamma a gazdaságilag „döcögős” 1920-as éveket a korona inflációja és a dekonjunktúra hatásai ellenére összességében sikeresen, dinamikusan fejlődve zárta, amit bizonyít az is, hogy az évtized során mindkét vállalat tágasabb gyártelepre költözött. Az előbbi két vállalattal szemben az évtizedekkel korábban alapított Fegyvergyár jelentős termelési visszaesést élt át az I. világháború alatti hadikonjunktúrához képest, de az évtizedet sikerült sikeresen átvészelnie a békegyártásra átállással, és nem kis részben a fedett katonai megrendelésekkel. Az 1920-as évek második felére mindhárom vállalatra jellemző volt a kutatás és a fejlesztés felfuttatása. A Gamma ebben az időszakban alapozta meg későbbi nemzetközi hírnevét a Juhász-lőelemképző első változatának megalkotásával. A Danuvia pedig Gebauer Ferenc szerződtetésével és a TEKI-vel (amely hamarosan HTI-ként működött) együttműködve számos újfajta lőfegyver fejlesztésébe fogott bele. Ebben az időszakban Frommer Rudolf vezérigazgatósága alatt a Fegyvergyárban is újra lendületet vettek az innovatív fegyverfejlesztések.

A gazdasági világválság hatásainak következtében az 1930-as évek elején általános recesszió jelentkezett. A vas- és fémipar bruttó termelési értéke az 1932. évi mélypontra az 1929. évi

¹²²⁷ BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A budapesti törvényszék, mint cégbíróság 11386/114. számú végzése, 1948. március 26. sz. n.; ZSITNYÁNYI A.: i. m. 113.

¹²²⁸ MNL OL Z 870 1. doboz. Kovács Cs. György vállalatvezető levele Juhász István és Nedeczky László elbocsátása tárgyában, 1948. április 8. sz. n.

mintegy 50–60%-át tette ki.¹²²⁹ Az államháztartás állapota miatt szignifikánsan csökkent katonai megrendelések komoly következményeket vontak maguk után. A Danuviát a légierő fejlesztési programjára elkülönített keret beszűkülése érintette rendkívül negatívan, amely következtében az üzleti forgalom 1931-ben kevesebb, mint felére csökkent a válságot megelőző évek adataihoz képest. A vállalat az anyagi helyzet miatt elbocsátásokra kényszerült, valamint a megmaradt munkavállalóknak fizetéscsökkentéssel is szembe kellett néznie. A Fegyvergyár helyzetét súlyosbította, hogy mindhárom vállalat közül ez a cég volt a leginkább kiszolgáltatott a HM megrendeléseknek. A válság részleges üzemszünetet és drasztikus értékesítés visszaesést eredményezett. Ennek következményeként 1933-ra a vállalat kénytelen volt elbocsátani a munkavállalók közel kétharmadát. A Gamma esetében is átmeneti visszaeséssel kellett számolni, amely 1931-ben mérsékelt üzemsökkenésben és munkavállaló-leépítésben mutatkozott meg.

A leggyorsabban a Gamma birkózott meg a válsággal, amelyben nagy segítséget jelentett egy kedvező konstrukciójú USA dollár alapú hitel, valamint importhelyettesítő cikkek gyártására való átállás. Ennél is nagyobb jelentőségűnek bizonyult, hogy 1932-től fellendült a Juhász-féle lőelemképző külföldi értékesítése. 1932-ben a Danuvia szintén emelkedő pályára lépett, a vonatkozó mérlegadatok szerint ekkora már sikerült csekély nyereséget elkönyvelnie és még üzembővítésre is tudott elkülöníteni erőforrásokat. Valószínűsíthetően ebben kulcsfontosságúnak bizonyult a HM támogatása, valamint 1933-tól az elmélyülő olasz-magyar fegyverkezési együttműködés, amelyben a Danuvia számottevő szerepet kapott. Az export tevékenységre ösztönzően hatott, hogy az MNB burkolt valutaleértékelést hajtott végre, amely a gyakorlatban 1935-ig a kivitt cikkek szerint fizetett differenciált felárakat jelentett.¹²³⁰ A Danuviával és a Gammával szemben a Fegyvergyár rentabilitásának válsága elhúzódott egészen 1935-ig. A Fegyvergyár 1932-től erősen csökkentett mennyiségben kapott HM-megrendeléseket, amit egyrészt kezdetben indokolt a magyar gazdasági helyzet, de sokkal inkább a Hitelbank és a honvédelmi tárca közötti érdekkülönbségekre vezethető vissza. Az állammal folytatott hosszas egyeztetések után született megállapodás alapján a Fegyver- és Gépgyár és a Lámpagyár 1935. november 15-én bekövetkezett fúziójával sikerült megoldani a vállalat pénzügyi problémáit.

A válsághelyzetből kilábalva az 1930-as évek közepétől emelkedő pályára lépett mindhárom vállalat. A tendencia nem csupán a vizsgált vállalatokat jellemezte, hanem makrogazdasági

¹²²⁹ HONVÁRI János: *XX. századi magyar gazdaságtörténet*. Aula Kiadó, Budapest, 2006, 61.

¹²³⁰ Uo. 59.

szinten is megmutatkozott. A magyar gyáripár 1936-ban csaknem megduplázta termelését az 1932-es mélypont adataihoz viszonyítva, és ennek a fellendülésnek az elsődleges oka a hadiipari termelés gyors ütemű bővítése volt.¹²³¹

A Danuvia ebben az időszakban jelentős mértékben növelte ingatlanvagyonát, gépparkját és felszereléseit. A mérlegadatok szerint 1934 és 1938 között megduplázta ingatlanvagyonát, az üzemi berendezéseinek értéke pedig csaknem ötszörösére növekedett. Ezzel összefüggésben 1935 és 1938 között a munkavállalók száma is megháromszorozódott. A haditermelés dinamikus emelkedését mutatja, hogy a Danuvia az 1938-as évben – addigi működéséig – gyártott a legnagyobb mennyiségben golyósórót és géppuskát. A Fegyvergyár esetében is beszédes, hogy 1935 és 1938 között az összes állótoke értéke megduplázódott. Ebben a három évben közel akkora mértékű beruházás történt az Fegyvergyárnál, mint az azt megelőző 45 év alatt. Ráadásul 1937-ben Törökbálinton egy új gyártelep létrehozására is sor került. A termelés értéke a Fegyvergyárnál mintegy megötszörözött, amely elsősorban a HM részére készített katonai megrendeléseknek köszönhető. A Gammánál szintén hasonló folyamatok zajlottak le, az 1930-as évek második felétől szignifikáns beruházások történtek, amely nagyméretű üzembővítések és gépvásárlások formájában mutatkozott meg. Legjelentősebb bővítés az optikai részleg felállítása volt. Termékek tekintetében ebben az időszakban mozdult el a vállalat a hadiipari cikkek gyártására, amit jól mutat az, hogy 1938-ban mintegy 65féle katonai eszköz gyártott. Az 1938-ig terjedő időszakban – mindhárom vállalat közül – a Gammánál növekedett a legjelentősebb mértékben az exporttevékenység. Sőt a vállalat legkelendőbb termékének, a löelemképzőnek köszönhetően a külföldi értékesítés jelentősebbé vált a belföldi kereskedelemnél is: ezt bizonyítja, hogy a Gamma több mint 40 országgal állt aktív üzleti kapcsolatban.

A blei egyezmény következményeként 1938. március 5-én Győrben meghirdetett egymilliárd pengős fegyverkezési program ötéves intervallumban biztosította a hadiipari vállalatok – már ténylegesen évekkal korábban elkezdődött – további fejlődését.¹²³² A háborús konjunktúra a vállalatok várakozásait is felülmúló ipari fellendülést okozott.

A néhány éve még a kísérleti fegyverfejlesztésekre összpontosító Danuvia ennek köszönhetően az ország egyik legjelentősebb hadiipari vállalatává vált. Az ingatlanvagyonának összértéke 1938 és 1944 között több mint tizenháromszorosára növekedett, és meghaladta a 10 millió

¹²³¹ Uo. 64–65.

¹²³² DOMBRÁDY L.: i. m. 7, 19–20.

pengőt. A zuglói gyártelepen nagyszabású építkezéseket és üzem bővítéseket hajtottak végre, Veszprémben 1939-ben egy lőszergyártó üzemet építettek, amit 1942-ben egy rendkívül korszerűnek szánt székesfehérvári gyártelep építkezési munkálatai követtek. A beruházásokkal párhuzamosan a Danuvia dinamikusan növelte gépállományát és egyéb berendezéseit.

A Danuvia beruházott vagyona pengőben (1938–1944)

Forrás: BFL VII. 2. e. 11737 (1920) 2733. doboz. A Danuvia éves mérlegei, 1938–1944, sz. n.

	1938. XII. 31.	1939. XII. 31.	1940. XII. 31.	1941. XII. 31.	1942. XII. 31.	1943. XII. 31.	1944.VI. 30.
Ingatlan	820.362	989.360	5.024.868	6.254.834	9.062.063	11.082.421	11.082.421
Felszerelés, berendezés	2.227.933	2.748.841	5.548.455	7.266.515	8.715.108	11.442.170	11.773.587

Ennek eredményei megmutatkoztak a termelés addig nem látott felfutásában: 1943 és 1944 között kulminálódott a géppisztolyok, golyószórók, géppuskák, és óraműves gyújtók gyártása, valamint a lőszerelőállítás. A fejlődés méreteit kitűnően szemléltetik az 1944. június 30-i féléves mérleg adatai, amely szerint a vállalat összvagyona elérte a 100 millió pengőt. Ugyanakkor ebben az állami szerepvállalás kulcsfontosságáról tanúskodik, hogy a hitelállomány 1944-re meghaladta a 80 millió pengőt.

A Fegyvergyár prosperitása szembeűnő a mérlegadatok fényében. 1938 és 1942 között a beruházott vagyon hozzátevőlegesen 10 millió pengővel gyarapodott, amit különféle formában ugyan, de végső soron az államkincstár fedezett. A beruházott vagyont a három gyártelep üzemének bővítésére és a géppark fejlesztésére költötték, amelynek célja a lőfegyver- és a lőszergyártás kapacitásának növelésére, tömegtermelésre állítása volt.

A Fegyvergyár beruházott vagyona pengőben (1938–1943)

Forrás: MNL OL Z 58 38. csomó 142. tétel. A Fegyvergyár éves mérlegei, 1938–1943, sz. n.

	1938. XII. 31.	1939. XII. 31.	1940. XII. 31.	1941. XII. 31.	1942. XII. 31.
Ingatlan	8.386.340	8.895.436	9.845.199	10.296.041	10.977.835
Gyári felszerelések	12.705.085	15.826.205	16.688.477	17.777.485	20.258.947

Mindezt messzemenőig indokolta az, hogy a becslések szerint a Fegyvergyár 1939 és 1944 között körülbelül 400 millió pengő értékű megrendelést kapott a HM-től és Németországból. A

Fegyvergyár a II. világháború elején hagyományos gyalogsági lőfegyverek- és lőszerkészítésére volt berendezkedve, de a beruházások következtében új fajta géppuskák, géppisztoly, öntöltő pisztolyok, gránátok, tüzérségi lőszerkészítésével bővült a hadiprofil. A növekedést tükrözte az alkalmazottak számának nagysága is, amely 1943-ban hatezer főre emelkedett. Ugyancsak a jövedelmezőséget mutatja, hogy a Fegyvergyár az 1942–1943-as üzleti évben az előző évekhez képest kimagaslóan jó üzleti eredményeket produkált.

A Gamma esetében is lendületessé váltak az új beruházások és bővítések, a géppark gyarapítása. 1938 és 1944 között több mint 15 millió pengő fölé emelkedett a beruházott vagyonának összege.

A Gamma beruházott vagyona pengőben (1938–1944)

Forrás: BFL VII. 2. e. 11386 (1920) 5680. doboz. A Gamma éves mérlegei, 1938–1944, sz. n.

	1938. XII. 31.	1939. XII. 31.	1940. XII. 31.	1941. XII. 31.	1942. XII. 31.	1943. XII. 31.
Ingatlan és felépítmény	939.492	1.130.284	1.492.473	3.090.782	7.160.953	7.839.764
Gépek, szerszámok és berendezések	392.299	757.238	1.666.151	3.306.578	6.164.789	8.890.297

A növekedést a Gamma esetében jól mutatja, hogy bevételeinek számát 1941-ről 1942-re csaknem megduplázta. Ugyancsak erről tanúskodik, hogy az alkalmazottak száma 1940-ben mintegy négyezer főre növekedett. A Juhász-fivérek leányvállalatok alapításával is növelték gyarapodó vállalkozásukat. Ugyan a megszorított HM-megrendelések a Gammánál esetében szintén elsőbbséget élveztek és kulcsfontosságúak voltak, de az export összehasonlíthatatlanul nagyobb jelentőséggel bírt, mint a Danuvia vagy a Fegyvergyár esetében. Ezt jól mutat, hogy 1940-ben a teljes magyar gyáripari kivitel 10%-át a Juhász-féle lőelemkészítő értékesítése adta. A külkereskedelem Magyarország hadba lépését követő piaci beszűkülést követően is jelentős maradt, a Gamma legfontosabb partnere egészen 1943 a közepéig Olaszország maradt.

A fegyverkezési konjunktúrának azonban egyre inkább megmutatkozott az árnyoldala is. A három vizsgált vállalat több szempontból hasonló helyzetbe került a Bódy Zsombor által

vizsgált Uhri Testvérek Autókarosszéria és Járműgyárhoz.¹²³³ Bódy megállapításai szerint az Uhri testvérek vállalata a II. világháborúra egyfajta „kormányzati vállalkozássá” vált. Az ilyen típusú vállalatok a tengerentúlon és Németországban is megjelentek, és kialakulásuk alapvetően a nagy gazdasági válság következményeinek leküzdése céljából indított kormányzati beruházási programokra vezethetőek vissza, majd tovább fejlődtek a haditermelés robbanásszerű felfutásával.¹²³⁴ Ennek következtében az állam egyre inkább vált egyszerre a megrendelővé és finanszírozóvá a haditermelésbe bevont vállalatoknak, amely elkerülhetetlenül megnövelte az államtól való gazdasági és politikai függést.¹²³⁵ Az állam által erőltetett túlzott növekedés problémáját a vállalatok egyre inkább érezték. Mindezt jól mutatja, hogy a Gamma 1943-ben már nem tervezett lényeges beruházásokat, mert azt a vállalat II. világháború utáni jövedelmezőségére és termelőképességének fenntartására veszélyesnek ítélte meg. A Fegyvergyárnál a leköszönő Frommer Rudolf vezérigazgató már 1935-ben kritizálta az állam egyre erősebb befolyását, ugyanis túl egyoldalúnak tartotta a vállalatnak a honvédelmi tárcával kötött szerződéseit. Ráadásul 1947 márciusában a Hitelbank vizsgálóinak a Fegyvergyár racionalizálása tárgyában készített jelentése is visszamenőlegesen tanúskodik arról, hogy a főrésztvényes nem volt elragadtatva a II. világháború alatti hadiipari konjunktúráról.

A túlzott fellendülés mellett más II. világháború okozta problémák is negatív befolyásolták a vállalatokat. Szinte teljesen megszűnt a tengerentúli kereskedelem, illetve leszűkülte Portugália és Spanyolország kikötőire. Ez többek között súlyos anyagbeszerzési problémákat okozott a magyar iparban. A Gamma saját öntöde létrehozásával próbálta a megfelelő minőségű speciális fémöntvények beszerzési problémáját orvosolni. Azonban megoldhatatlannak mutatkozott az alapvető fémek beszerzése, valamint az egyre akutabb benzinhiány. 1943-ban mindhárom vállalatot súlyosan érintette az országosan fellépő szénhiány, amely időszakos leállásokat eredményezett.

A nyersanyag beszerzési problémákon túl 1944-ben a világháborús eszkaláció egyre súlyosabban jelentkezett. 1944 tavaszán elkezdődött Magyarország ipari létesítményeinek bombázása, amely hatást gyakorolt a vállalatok munkavállalóinak munkavégzésére. A pszichológiai hatáson túl – amely kihatott a munkamorálra – a légitámadások következtében rendszeressé váltak az áramkimaradások, az iparivágányokat ért támadások pedig tovább

¹²³³ BÓDY Zs.: i. m. 17–36.

¹²³⁴ Uo. 25.

¹²³⁵ Uo. 36.

súlyosbították az anyagellátást. A vizsgált vállalatok közül a legnagyobb károkat a Fegyvergyár szenvedte el. 1944. július 2-án a Soroksári úti gyárat olyan súlyos bombatámadás érte, hogy a gépek tekintélyes hányada megsemmisült vagy károkat szenvedett. Az egyre súlyosabb körülmények következtében 1944 közepére számottevően visszaesett a haditermelés. A hadigyártás biztosítása érdekében a HM és az iparügyi tárca 1944 nyarán döntött a vállalatok termelőegységeinek kitelepítéséről. A folyamat azonban meglehetősen vontatottan zajlott és egyik vállalat esetében sem hajtották végre teljesen, egyrészt a hadigyártásra céljára megfelelő létesítmények keresésének és/vagy azok átalakításának procedúrája, másrészt a vállalatok vezetésének vonakodása miatt. Budapest ostroma alatt egyik hadiipari vállalkozásnak sem sikerült megúsznia a fegyveres pusztítást és a harcokat követő fosztogatást. A II. világháború mindhárom vállalat számára súlyos károkat okozott az ingó- és ingatlanvagyonában, amely alapvetően fontos következményeket vont maga után.

A vállalatok részvénytársaság formájában működtek, amely kereteit az 1875. évi kereskedelmi törvény állította fel. A disszertáció bevezetőjében már hipotetikusan említett tulajdonoszerkezeti különbségek a Danuvia, a Fegyvergyár és a Gamma menedzsmentjének részletes vizsgálatánál szembetűnő eltérésekre világítottak rá a vállalatvezetésben.

Ahogy a bevezetésben említettem, a Danuvia főtulajdonosa 1926-ra a kormánykörökkel és a katonai vezetéssel jó kapcsolatot ápoló Seiberth Sándor és a vele szoros szövetségben álló részvényesek szűk köre lett. A Fegyvergyár fő részvényese a századfordulótól kezdődve egy pénzintézet, a Hitelbank volt. A Gamma kizárólagos tulajdonosa a Juhász család volt.

Mindhárom vállalat esetében a közgyűlés formálisan a legfőbb irányítói szerv szerepét töltötte be, de a kereskedelmi törvényben meghatározott funkcióján túl nem töltött be más feladatot. A Danuvia esetében a Seiberth-szindikátus tagjai foglalták helyet az irányítást és ügyvezetést végző szervezetekben, amely a menedzsmenti funkciók teljes összeolvadására enged következtetni. Látványosan kidomborodik ez az évente kiadott „Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz” adatközléséből, ugyanis 1932–1944 között ugyanazokat a személyeket tüntetik fel a Danuvia igazgatóságának és ügyvezetőségének tagjaiként. A vállalat élén álló emberek tekintélyes hányada egyszerre voltak a vállalat tulajdonosai és alkalmazottjai is. Az irányítói és az vezetői funkciók tényleges összeolvadása egyben arra enged következtetni, hogy az igazgatósági ülések rendszeres megtartása – az ügyvezetőségben végrehajtott személyi változásokon és a közgyűlések előkészítésén túl – nem volt indokolt, hiszen az ügyvezetőségben is jelenlevő tulajdonosok tisztában voltak a Danuvia folyó ügyeivel.

A Gamma esetében szintén megfigyelhető a menedzseri funkciók teljes összeolvadása. A tulajdonos családból Juhász István és Juhász Zoltán egyaránt helyet foglaltak a vállalat kéttagú igazgatóságában, valamint az ügyvezetőségében is. A visszaemlékezések szerint a testvérek közötti munkamegosztás a következőképpen nézett ki. Az elnök-igazgatói pozíciót viselő Juhász Zoltán egyúttal az igazgatóság elnöke volt, ezen kívül elsősorban az adminisztrációs feladatok és az üzletpolitika irányítását, valamint a vállalat külső képviseletét látta el. Juhász István a vállalatnak előbb műszaki igazgatójaként, majd vezérigazgatójaként a Gamma operatív vezetését látta el: a napi ügyek viteléért és a műszaki fejlesztésekért felelt. A Gamma „tandemvezetésében” 1939-ben állt be változás. Az 1930-as évek végén gyors tempóban zajló bővítések és leányvállalatok alapítása miatt megnövekedett vezetési feladatok miatt az igazgatóságot négy-, majd öttagúvá bővítették. Az igazgatóságban és az ügyvezetésben a II. világháború alatt megszaporodtak a HM-et képviselő személyek, amely egyben jelezte is az állam megnövekedett befolyását. Újabb változásokat a Juhász testvérek 1944 nyarán befejeződött vagyonmegosztása hozott. Ekkor – Juhász Zoltán kiválásával – Juhász István vált a Gamma egyedüli tulajdonosává. Ugyanebben az évben a Gamma igazgatóságának tagsága is visszacsökkent kétfősre. Az átszervezések ellenére a Juhász fivérek (majd a vagyonmegosztásukat követően 1944-től csak Juhász István) megőrizték a kulcsfontosságú döntések feletti kiváltságukat a Gammában.

A Danuviával és a Gammával szemben a Fegyvergyárnál teljesen eltérő vállalatvezetési gyakorlat alakult ki, amelyben végig világosan körvonalazódott a különállás az irányításért és vezetésért felelős szervek funkciója között. A Fegyvergyár esetében az igazgatóság nem vált a Danuviához és a Gammához hasonló mértékben formálissá. A tagok többségét a főrésztvényes Hitelbank vezető tisztviselői adták, de helyet foglaltak benne a politikai elit és a honvédség képviselői, és 1936-ig a vállalat ügyvezetősége részéről a vezérigazgató és helyettese is. A jogi kereteknek megfelelően az igazgatóság formálisan a közgyűlésnek felelt, és azon keresztül állt kapcsolatban a főrésztvényes Hitelbankkal. Azonban a gyakorlatban felállt egy alternatív kapcsolatrendszer. A Hitelbank az érdekeltségébe tartozó vállalatokkal ténylegesen a saját szervezetében 1931-ben felállított ipari osztályon keresztül tartotta a kapcsolatot, amely egyben azok legfőbb irányítói és felügyeleti szerveként működött. Ennek megfelelően a gyakorlatban a Fegyvergyár ügyvezetése a Hitelbank Ipari Osztályának felelve végezte a munkáját. Az interakció nyomán – sokszor informálisan – létrejött döntéseket többnyire az igazgatósági üléseken formalizálták. Éppen ezért tapasztalható az, hogy az igazgatósági ülések jegyzőkönyveiből nem ismerhetők meg a vállalat működésének részletei. Ugyancsak fontos

szerepet töltött be az irányítás tekintetében az elnökség, amely felhatalmazással rendelkezett az igazgatóság hatáskörébe tartozó döntések meghozatalára. Tagjai között találjuk az igazgatóság elnökét, alelnökeit, valamint az ügyvezetés részéről a vezérigazgatót és helyettesét. Az igazgatósággal szemben az elnökség sokkal részletesebben foglalkozott az üzleti jelentések és mérlegek összeállításával, a Fegyvergyár vezetését érintő lényeges ügyekkel. Az elnökségben kizárólag a Hitelbank bizalmas emberei foglaltak helyet, így ez a Hitelbank és a Fegyvergyár közötti kapcsolattartás egyik fóruma volt. A Hitelbanknak a vállalatirányításra gyakorolt közvetlen befolyását jelzi az is, hogy a közgyűléseknek, az igazgatósági és elnökségi üléseknek egyaránt a Hitelbank székháza adott otthont. Ugyancsak szembevetendő különbség a Danuviával és a Gammával szemben, hogy – a tulajdonosi szerkezetből adódóan – a Fegyvergyár ügyvezetésének élén fizetett topmenedzserek álltak.

A Danuvia és a Gamma esetében sajnos nem állnak rendelkezésre olyan közvetlen források, amelyek segítségével pontosan és kellő részletességgel rekonstruálható a két vállalat szervezeti felépítése. A Fegyvergyár szervezetére vonatkozóan csak az 1942-es évre vonatkozóan rendelkezünk egy szervezeti táblával, amelyből inkább a II. világháború alatti átszervezések eredményeként létrejött szervezet térképezhető fel. Ennélfogva a szervezeti felépítések összehasonlításra nem lehet vállalkozni. Azonban megállapítható közvetett források alapján, hogy mindhárom vállalat felépítése többnyire alapvetően egy általános gépipari cég szervezetét tükrözte. Ezzel együtt közvetett információkból az is kitűnik, hogy bizonyos mértékben mindhárom vállalat szervezete különbözött. Ez többek között az eltérő tulajdonosi szerkezetből és a különböző vállalatvezetési módszerekből eredhetett.

A szociális intézményrendszerre vonatkozóan szembeötlő különbségekre lehet rámutatni. A Gamma jóléti rendszere átlagon felettinek bizonyult, amit svájci és svéd minták alapján építettek ki. A Juhász-fivérek aktívan törekedtek a családi munkakörülmények kialakítására. A juttatások kimagaslóak voltak, de a tisztviselők a munkásoknak járó juttatások kétszeresére voltak jogosultak. A munkavállalók meglepetésszerűen kaptak jutalmat vagy kölcsönelengedést, az újításokét és a kimagasló munkáért pedig jutalompenz járt. Ezenfelül a Gammában a szociális segélyek egész szisztémáját dolgozták ki. A vállalat saját hitelszövetkezetet és egyedülálló ellátórendszert épített ki a munkavállalók kedvezményes ruha- és élelmiszerellátása érdekében. A produktivitást és az innovációs szellem növelése érdekében a munkások továbbképzését is biztosították. Az összetartozás érzésének elősegítésére rendszeresen szervezett a vállalat kirándulásokat, üdüleket és kulturális programokat, valamint támogatták a versenyszerű sporttevékenységet. A családi

körülmények kialakulásában mindezeket túl sokat jelentett az, hogy Juhász István törekedett az interaktív kapcsolat kialakítására alkalmazottjaival.

A Danuvia vállalati kultúráját is meghatározta a munkáscentrikus jóléti rendszer. Seiberth Sándor és tulajdonostársai számára fontos volt a Danuvia-család érzésének kialakítása a vállalat alkalmazottjai között. A Danuviánál szintén átlagon felüliek voltak a szociális juttatások és támogatások, valamint a Gammához hasonlóan korábban bevezették a fizetett szabadságot mielőtt azt törvényileg előírták volna Magyarországon. A Danuviánál ugyancsak kidolgoztak egy prémium-jutalmazási rendszert, és ellátóhálózatot. A versenyszerű sporttevékenység elősegítése érdekében számos sportszakosztály létesült, amit a tulajdonosi kör számottevő pénzeszegekkel támogatott. Habár a Gamma tulajdonosával ellentétben Seiberth Sándorra nem volt jellemző a munkásokkal való személyes kapcsolatok kiépítése, a paternalizmus a Danuviában is meghonosodott, amely köszönhető volt szociális gondolkodásának.

Az átlagot felülmúló szociális háló a Danuvia és a Gamma esetében a jól képzett, speciális munkaerő vállalathoz láncolásán túl a munkásmozgalmi szervezkedés tompítását szolgálta. A Fegyvergyár esetében azonban a szakirodalom alapján ebben a tekintetben ambivalensebb kép rajzolódik ki. Ugyanakkor a bérezés átlagosan nézve egyáltalán nem volt rossznak tekinthető, ugyanis 1926 és 1933 között a fegyvergyári szakmunkások többsége jóval többet keresett a vas- és gépipari szakmunkások bérátlagánál. A magas bérek a Fegyvergyár esetében is mutatják, hogy a vállalat igyekezett magához láncolni a szakképzett munkaerőt. Azonban a vállalati munkásság kisebbségét kitevő alacsonyabban képzett alkalmazottak bérezésére nem volt kimagasló. Ennek következtében a Fegyvergyárban jelentősebb volt a munkásmozgalmi szerveződés a Danuviához és Gammához képest. A szervezett munkásság meggyengítése érdekében a vállalatvezetés az 1935. évi fúziót felhasználta arra, hogy megszabaduljon a politikailag problémásnak tartott alkalmazottaktól. A fúzió után a rentabilitás elérésére kitűzött költségcsökkentések a munkabéreket is érintették, amelynek érthetően nem volt pozitív fogadtatása az alkalmazottaknál és tisztviselőknél. A vállalatvezetés érzékelve a problémát az 1930-as évek végén, kiváltképpen 1939-től számottevően javította a munkások és tisztviselők bérezését. A Fegyvergyár szociális intézményrendszerével kapcsolatban nem találhatóak információk a szakirodalomban, tehát további kutatást igényelnek. Az azonban megállapítható, hogy a kulturális- és sporttevékenységet a Fegyvergyár kiemelten támogatta. Több sportegyesülete működött a vállalatnak, amelyek közül kiváltképpen a Lampart FC futball csapat tevékenysége magaslott ki. A II. világháború idejére valószínűleg a Fegyvergyárban is számottevően bővült a közellátási rendszer. Erről tanúskodik az 1942-es szervezeti tábla, amely

szerint ennél a vállalatnál is működött jóléti osztály. Mindezzel együtt érezhető egy másfajta hozzáállás a szociális kérdésekhez, amely összefüggésben állhat a tulajdonosi szerkezettel. A Danuvia és a Gamma esetében az alkalmazottak személyes kapcsolatban álltak a vállalattulajdonosokkal, míg a Fegyvergyár esetében a tulajdonlás egy személytelen „absztrakció” volt, a Hitelbank, amely topmenedzsereken útján képviseltette magát.

Az állami beavatkozást – a már említett tényezőkön túl – az 1939. évi honvédelmi törvény is növelte, amely rendhagyó változásokat hozott a vállalatvezetésre nézve. A jogszabályi környezet változása elsősorban az első osztályú hadiüzemmé minősített cégeket érintette, amely besorolást megkapta mind a Danuvia, a Fegyvergyár és a Gamma. A HM-től kapott parancsok végrehajtása kötelező érvényűek lettek, a vállalatokhoz eljuttatott hadiipari tervek alapján kellett a hadianyaggyártást lebonyolítani, ezek elmulasztása – akár az állami kisajátítást is kilátásba helyező – szankciókat vont maga után. Ezek a változások rendkívül beszűkítették a vállalatok érdekérvényesítési lehetőségeit az állammal szemben.

A honvédelmi törvény nyomán került sor a hadiüzemi személyzeti parancsnokságok felállítására, amelyek hatásköre kiterjedt a munkavállalók felmentésére, üzemi munkasalakulatok felállítására, a munkások szociális helyzetének, fegyelmének és hangulatának ellenőrzésére, az ellenséges kémkedés, propaganda, és szabotázs elleni védekezésre, a hadiüzem védelmének megszervezésére és az esetleges kiürítésre, a munkafegyelem biztosítására és hangulatjelentések készítésére, a hadianyagok átadásánál a Központi Átvételi Bizottság segítésére, és a katonai szolgálat alóli felmentésre. 1941-ben a hadiállapot beállását követő intézkedések nyomán a hadiüzemi személyzeti parancsnokság tevékenysége kibővült és befolyásosabbá vált, amely egyben a vállalatok autonómiájának további beszűküléséhez és az állami beavatkozás növekedéséhez vezetett. A vállalatokat üzemmozgósítási tervek összeállítására kötelezték, amelyek elfogadását a hadiüzemi személyzeti parancsnok jóváhagyásához kötötték. Ezzel párhuzamosan drasztikusan szigorodott a hadiüzemi munkások ellenőrzése és fegyelmezése, amellyel kapcsolatban még 1941 áprilisában a HM elrendelte a munkások eskütételét. A Danuvia és a Fegyvergyár esetében rendelkezésre álló információk alapján tudható, hogy 1941–1944 között különböző kihágásokért a néhány napostól akár egy hónapig is terjedő elzárást jelentő „fenyítést” szabtak ki a renitens alkalmazottaknak. A fenyítéseket a gyár területén létrehozott fogdában „töltötték le”, amelynek hivatalos elnevezése „Munkaszállítás” volt. A hadiüzemi személyzeti parancsnokság tevékenységének „szélsőségessége” nagy mértékben a parancsnok személyétől és a vállalatvezetéshez való viszonyától is függött. Egyes esetekben a vállalatvezetés elérte,

hogy áthelyeztesse a túl szigorú személyzeti parancsnokot, mint ahogy történt az a Danuvia esetében, de az ellenkezőjére is található példa: a Gammánál azért cseréltek le egy parancsnokot, mert nem volt elég erélyes. Növelte az állami beavatkozást 1941 októberétől a Hadianyaggyártás Országos Felügyelőjének kinevezése is, amely hatásköre kiterjedt a hadiipari vállalatok működésének és termelésének átható ellenőrzésére.

Az állami beavatkozás erősödésén túl Magyarország 1944. március 19-i német megszállását követően megjelent Németország közvetlen befolyása is a hadiipari vállalatoknál. A német intervenció legfontosabb intézménye a Magyarországi Német Ipari Bizottság volt, amely feladatául a magyar iparnak német célokra történő kisajátítását tűzték ki. A német Fegyverkezési és Haditermelési Minisztérium magyarországi kirendeltségeként működő német ipari bizottság ellenőrzési jogosultságot kapott a vállalatok felett, amelyeknek tájékoztatási kötelezettsége volt feléje. 1944 őszére kikezdhethetlen ellenőrzést szerzett intézmény rendszeresen felügyelőket küldött a vállalatokhoz, amelyek mindhárom cég esetében meglehetősen erőszakosan és önkényesen próbáltak érvényt szerezni a német érdekeknek.

A következő csapást a vállalatvezetés autonómiájára az 1944. október 15-i nyilas hatalomátvétel nyomán felállított üzemi tanácsok mérték, amelyek feladatául az ipar totális mozgósítását tűzték ki. 1944 október végén közzétett vonatkozó rendelet minden 20 főnél többet foglalkoztató munkahelyen kötelezte üzemi tanács felállítását. A tanács tagsága az üzemi nyilaspártszervezet tagjaiból és a vállalat tisztviselőiből kerültek ki, megbízatásukat a területileg illetékes nyilas pártszervezet munkásvezetőjétől kapták. Arra vonatkozóan nincsenek források, hogy pontosan mikor álltak fel a vizsgált vállalatoknál az üzemi tanácsok, de a Gamma esetében ismeretes, hogy a vonatkozó rendelet kiadása előtt lépéseket tettek erre a nyilaspárti alkalmazottak. 1944 végére az üzemi tanácsokban a nyilaspárti tagok – a karhatalommal együttműködve – mindhárom vállalatnál háttérbe szorították az ügyvezetésből delegált tagokat, majd fokozatosan egyre ellenségesebben és erélyesebben léptek fel a vállalatok vezetőivel szemben. A Danuvia példáján látható, hogy 1944 november első felében az ügyvezetés még képes volt arra, hogy megakadályozza az üzemi tanács egyes intézkedéseit. Azonban decemberre már az üzemi tanács a nyilas karhatalmista közreműködésével presszionálta a vállalatvezetést, és az ostrom hajnalára pedig teljesen kisajátította a törzsgyárat. Hasonló folyamat látható a Gammánál is, ahol novemberben még Juhász István és az ügyvezetés képes volt a munkáját folytatni, azonban 1944 decemberére a nyilasok elérték a tulajdonos-vezérigazgató eltávolítását saját vállalata éléről. A Fegyvergyár esetében is eljárás indult a vezérigazgató ellen az üzemi tanács közreműködésével. A nyilasok dominálta üzemi

tanácsok az ügyvezetés távozása után és Budapest ostromának megkezdése idején teljesen kisajátították a vállalat gyárait, habár az ostrom körülményei következtében a termelés teljesen megszűnt.

Az 1930-as évek második felétől gyakorlatilag évente erősödő állami beavatkozás a vállalatok vezetésének önállóságában a nyilas hatalom alatt érte el a csúcspontját, amely 1944 év végére – a II. világháború kaotikus kulminációjával összefüggésben – gyakorlatilag teljesen felszámolta mindhárom vállalat önállóságának utolsó maradványait.

V. 2. A vállalatok 1945 és 1948 között

Budapest ostroma az emberéletekben és a székesfőváros infrastruktúrájában hatalmas pusztítást okozott. Ugyanez igaz a vizsgált vállalatok gyáira, amelyek közül sajnos egyik sem vészelte át a fegyveres eseményeket károk nélkül. A Danuvia központi gyártelepének épületei több helyen megrongálódtak, a géppark közel kétharmadát érintette háborús károkozás és fosztogatás. A veszprémi és a székesfehérvári gyártelepek gépeit pedig teljes egészében Németország területére szállították. A Danuviát ért háborús károk mértéke – 1940. decemberi 31-i árfolyam szerint – több mint 65 millió pengőre rúgott. A Fegyvergyárat szintén óriási csapás érte, a Soroksári úti gyár kitelepítést megúszó gépparkjának jelentős része elpusztult vagy elszállították, az épületekben jelentős tűzkárok keletkeztek. Hasonló jellegű, de jelentős kisebb károk érték a kőbányai gyárat, míg a törökbálinti üzemegység számottevő kár nélkül átvészelte a harcokat. A pusztítás következtében a Fegyvergyár vagyonának mintegy 69%-a megsemmisült, a károk mértéke 1938-as pengővel számolva 85 milliót tett ki. A Gamma esetében a többi vállalathoz hasonló károk keletkeztek, a központi gyár épületei súlyosan megsérültek, gépparkjának több mint felét elhurcolták a szovjetek 1945 februárjában. A károk összesített értékét 1947-ben 28 millió forintban állapították meg.

A háborús károk keletkezése a székesfőváros ostromának végével nem fejeződött be. A szovjetek a Danuvia Budafokon tárolt gépeit 1945 júniusában a szállították el. A Fegyvergyár Soroksári úton lévő törzsgyárából és a kőbányai telepéről pedig 1945 júniusáig tulajdonította el a legértékesebb gépeket a Vörös Hadsereg. A Gamma gépparkját érintő szovjet fosztogatásnak véget vetett az, hogy 1945 februárjának közepén kiterjesztette rá felügyeletét a helyileg érintett megszálló katonai parancsnokság.

A budapesti harcok elcsendesedését követően a Vörös Hadsereg felügyelete alatt mindhárom vállalatnál elkezdődtek a legszükségesebb romeltakarítási és javítási munkálatok, majd hozzáálltak a 1945. január 20-én megkötött fegyverszüneti szerződés 11. pontja alapján a frontmegrendelések teljesítéséhez.

A Danuviában 1945 augusztusáig tartott frontmunkák során elsősorban szovjet tűzfegyverek javítását, valamint gépjárművek szervizelését végezte. Ezekhez a munkákhoz a szovjektől segítséget nem kaptak, sőt az üzemterületen elkövetett lopásokkal még nehezítették a munkavégzést. A Danuvia ezzel párhuzamosan lehetőséget látott a fegyvergyártás korlátozott újraindításával arra, hogy elhárítsa szovjetek gépleszerelési ambícióit. Erről a vállalat képviselői 1945 márciusában tárgyaltak az ideiglenes kormány képviselőivel a demokratikus magyar hadsereg felszerelésével összefüggésben. Ennek ellenére a Vörös Hadsereg nem asszisztált a Danuvia fegyvergyártásának újraindításához, ráadásul az gépleszerelésekkel megakadályozta a munka kibontakozását, a korábban legyártott lőfegyvereket pedig – az ígéret ellenére –, nem adta át az ideiglenes kormánynak, hanem ismeretlen helyre szállíttatta. A szovjetek a Danuvia megkárosítását a frontmunkák elszámolási módjával szintén fokozták olyan módon, hogy az elvégzett megrendeléseket tényleges értékénél jóval áron alul térítették meg.

A Fegyvergyár 1945 január közepétől 1945 augusztusáig túlnyomó részt különféle javítási munkákat, gépjárműszerelést, valamint zománc- és alumíniumedényeket gyártott a Vörös Hadsereg részére. A szovjetek azonban a Fegyvergyár esetében is a frontmegrendelések erőltetésével párhuzamosan akadályozták azok teljesítését. Hónapokig nem járultak hozzá sok alkalmazott bebocsátásához a vállalat üzemterületeire, 1945 májusa és júniusa között pedig többszáz értékes gépet szállítottak el a törzsgyárból és a kőbányai gyárból. A Fegyvergyár vezetői megragadtak minden lehetőséget a leszerelések megakadályozására, de a többszöri segítségkérés ellenére az iparügyi tárca tehetetlennek bizonyult a folyamat visszafordítására.

A Gammában történtek nem sokban különböznek az eddig ismertettektől. A Gamma központi gyárában 1945 februárjától 1945 június végéig frontmegrendelések keretében írógépeket állított át cirillbetűsre, különböző alkatrészeket, fegyverállványokat, és puskatisztító alkatrészeket gyártott, és javítási munkákat végzett. Ezeket a munkákat a Gammának teljes egészében saját anyagkészletéből és félkészgyártmányaiból kellett megoldania a Vörös Hadsereg és az ideiglenes nemzeti kormány segítsége nélkül. A fennmaradó csekély kapacitás felhasználásával geodéziai és térképészeti műszereket gyártott a Földművelési Minisztérium részére a földosztás támogatása céljából, valamint a kórházak részére orvosi készülékek gyártását kezdeményezte.

Azonban a finommechanikai gyártás kibontakozását alapvetően akadályozta, hogy 1945 júliusában döntés született arról, hogy a vállalattól több mint 244 darab precíziós gyártáshoz használt gépet leszereljének szovjet jóvátételi célra.

A világháborús pusztítás, a gyárleszerelések és a kiszipolyozó szovjet frontmegrendelések után a vállalatokat bevonták a jóvátételi munkába. A jóvátételi megrendelések következménye Janus-arcúnak bizonyult a vállalatok számára, ugyanis egyrészt a működést biztosították, másrészt csődhelyzetet alakítottak ki. A kudarc az ismertetett körülmények miatt predeterminált volt, ráadásul a világháború alatti hadimegrendelésekhez hasonlóan a jóvátételi megrendelések kötelező jellegűek voltak.

A Danuvia 1945 május végétől tárgyalta az állam képviselőivel a jóvátételi munkákról, amelyhez előzetesen kérte az iparügyi tárca segítségét a polgári termelésre való átálláshoz. A hivatalosan 1945. június 22-én kiutalt jóvátételi megrendelés 220 ezer darab ébresztőóra szovjet jóvátételre való gyártására kötelezte a Danuviát 1946. január 1-i határidővel. A szállítási határidő megállapításánál figyelmen kívül hagyták a Danuvia kéréseit és a gépparkjának állapotát, a nyersanyagbeszerzést, az óragyártásra történő átállítást, valamint a finanszírozást. Ráadásul egészen 1946 augusztusáig a szovjetek nyíltan akadályozták a jóvátételi gyártáselőkészítést a frontmunkák erőltetésével. A magyar hatóságok pedig csak ősszel engedélyezték a vállalat képviselőnek svájci utazását, jóval az szállítási részhatáridőkön túl. Az anyagbeszerzés mellett 1946 elejétől egyre nagyobb problémát okoztak az infláció miatti munkabeszüntetések és a munkaszervezési hiányosságok. Jócskán határidőn túl csupán 4.830 darab ébresztőórát sikerült leszállítani 1946. augusztus 1-ig, amikor a Jóvátételi Hivatal nemteljesítésre hivatkozva törölte a Danuvia jóvátételi megrendelését.

A Danuviával szemben a Fegyvergyár előnyösebb helyzetben volt a jóvátétellel kapcsolatban, ugyanis széles polgári termékportfólióval rendelkezett. A frontmunkák végeztével a Fegyvergyár 1945 őszén kapacitásának már 70%-át a jóvátételi munkák kötötték le. Ennek támogatására az államtól 1945 novemberében 225 millió pengő iparindítási hitelben részesült. A törzsgyár 100 darab csúcsesztergapad gyártására kapott megrendelést a szovjet jóvátétel keretében. Ehhez adódott a kőbányai gyár részére 1946 januárban egy 440 darab autoklávra, majd 312 ezer petróleumégőre szóló megrendelés szintén a szovjet jóvátétel keretében. A Fegyvergyár 1946 márciusában a jóvátételi alumíniumedény szállításba is bekapcsolódott, májusban pedig 1.500 darab csillár és lámpa jóvátételi megrendelés érkezett. Azonban a Fegyvergyár esetében sem volt zökkenőmentes a jóvátételi munka. A csúcsesztergapad legyártását hiányosan rendelkezésre álló megfelelő gépek miatt munkaközösség keretében

készültek, amely miatt nem valósult meg a munka tervszerű teljesítése. A gépleszerelések, az anyagihiány és 1946 elejétől a munkabeszüntetések az összes jóvátételi megrendelést érintették. Az anyagbeszerzés súlyosságát mutatja, hogy az autokláv megrendelést csak úgy tudták teljesíteni, hogy magánszemélyektől vásároltak vaslemezeket. Ehhez adódott a hiperinfláció, amely felemésztette a Fegyvergyár forgótőkét és devalválta a béreket. Az életszínvonal romlása pedig munkabeszüntetésekhez vezetett és a gyári lopások elszaporodását. A problémák miatt a szovjet jóvátétel keretében kapott gépgyártást sztozírozták, újabb megrendelések nem érkeztek. A forint bevezetését követően változás történt: a Fegyvergyár ismét jelentősebb megrendeléseket kapott a szovjet, a cseh és a jugoszláv jóvátétel keretében. Ugyan a jóvátételi munka támogatására az állam részéről érkezett előlegfizetések nagy segítséget jelentettek, de a felvázolt problémák tekintélyes része továbbra is fennállt. A szovjetek pedig a Fegyvergyár esetében is általánosan irreális szállítási terminusokat szabtak és alulárasták a jóvátételi megrendelések értékét. Ilyen körülmények között a vállalat 1947 januárjában csődközeli állapotba került.

A Gamma 1945 október végén alvállalkozóként megbízást kapott a Ganz vállalattól különböző precíziós mérőműszerek szállítására 1946 februárjáig jugoszláv jóvátétel címén. A jóvátételi munka teljesítéséhez a Gamma kérésére a Jóvátételi Kormánybizottságtól felmentést kapott 41 darab szerszám gép leszállítása alól, amit még a szovjet jóvátételi gépleszerelés keretében kellett volna teljesíteni. Nem sikerült feltárni forrást arra vonatkozóan, hogy ezen kívül a Gamma kapott volna szignifikáns jóvátételi megrendelést. Mindez nem meglepő annak fényében, hogy a Gamma ugyanekkor 250–300 millió pengő iparindítási hitelt kért, amit végül nem kapott meg. A vállalat állapotát jelentősen rontotta a szovjet jóvátételi gépleszerelés, amely a teljesítőképességet 90%-ban csökkentette. A Gammán kívül a szovjetek a magyar államot is megkárosították azzal, hogy a leszerelt gépeket jóval a valós értékük alatt számították bele a jóvátételi szállítások keretébe.

Elhúzódozó helyrehozási munkálatok után a Gamma csak 1946 második felére került abba a helyzetbe, hogy számottevő termelési munkába kezdjen. 1946 októberében sikerült egy nagyobb értékű svédországi öngyújtó megrendeléshez jutnia, amely 80 ezer darab Gamma-öngyújtót rendelt 1947. november 30-i határidővel. A szűkös határidő miatt a Gamma jelentős munkaerő és kapacitás átcsoportosítást igényelt, és forgótőkeszükséglet kielégítésére tekintélyes exporthitelt és elfogadvány vett fel. A Gamma teljes erejével a svéd üzletre koncentrált, de a megrendelő rövid időn belül visszalépett az üzlettől, amely súlyos pénzügyi következményekkel járt.

A Danuvia is kísérletet tett a jóvátételi munkán túli profilbővítésre. 1945 őszén szerény keretek között berendezkedett gépjárműjavításra: a magyar szervektől és a Vörös Hadseregtől vállaltak megrendeléseket. A kibontakozást alapvetően hátráltatta, hogy a Danuvia nem rendelkezett megfelelő infrastruktúrával. Habár megkísérelték a szükséges eszközöket megszerezni Svájcban ehhez, az állapotok nem változtak 1946 elején sem. Mindez párosulva a munkafegyelmi és szervezési problémákkal a gépjárműjavítás felszámolását eredményezte 1946 márciusában. A Danuvia 1946 második felétől a törlésre került jóvátételi megrendelés keretében elkészült és gyártás alatt álló ébresztőórákat megkísérelte belföldön, illetve külföldön értékesíteni. Az 1946 végétől zajló exporttárgyalások biztató európai és dél-amerikai megrendeléseket eredményeztek, amely mintegy fél évre biztosították a Danuvia foglalkoztatottságát. Azonban az átmeneti időszakra pénzügyi tőkére volt szükség, amelyhez nem bizonyult elegendő az 1946 szeptembere és 1947 januárja között folyósított 1,5 millió forintos átállási hitel.

A jóvátételi megrendelések mellett a Fegyvergyár már 1945 őszén vállalt polgári munkákat, habár az a vállalat kapacitásának csupán 30%-át tette ki. 1945 novemberében megállapodások születtek lámpa- és zománcáruk exportjáról több európai országba és Sri Lankába. 1946 februárjában a Fegyvergyár engedélyt kapott korlátozott számú vadászfegyver és hozzátartozó lőszer, valamint bányapatron gyártására. A jóvátételi szállítások 1946-os visszaesését követően a Fegyvergyár megragadott minden kínálkozó lehetőséget üzletkötés céljából, amely eredményeképpen 1946 őszén több ígéret érkezett lámpa- és zománcáruk külföldi értékesítésére. Azonban mindez nem nyújtott mentőövet a vállalat eladósodásának folyamatában.

A Danuvia, a Fegyvergyár és a Gamma pénzügyi állapota 1947 elején tarhatatlanná vált, amelyből végső soron mindegyik vállalat az állami kezelésbe vételben látta a kiutat. 1947 februárjában a Danuvia vállalatvezetése tárgyalt Vas Zoltán GF főtitkárral, amely eredményeképpen megállapodás született az állami kezelésbe vételről. Erre azonban rendhagyó keretek között került sor, mivel a Danuvia főrészvényesei Magyarországon kívül tartózkodtak. Még februárban az Elhagyott Javak Kormánybiztossága a vállalat egész vagyonát elhagyottnak nyilvánította, és nemsokra rá a GF határozott a Nehézipari Központ útján történő állami kezelésbe vételről. A folyamat azonban kissé bonyolult módon ment végbe és hónapokig elhúzódott. Az állam és a Danuvia tulajdonosait képviselő Zamaróczy Jenő között elhúzódó hosszas tárgyalásokat követően csak 1947 július közepén történt meg a bérleti szerződés megkötése. Ennek oka az volt, hogy a Nehézipari Központ sokáig azt kifogásolta, hogy a

szerződéstervezetek inkább a bérbeadó, illetve rajta keresztül a tulajdonosok érdekeit vették figyelembe, mintsem a bérlőét. Az öt évre szóló szerződés keretében az állam köteles volt évente a vállalat nyereségének 50%-át befizetni a bérbeadó budapesti pénztárába. A bérbeadással párhuzamosan a Danuvia tőkéhez jutott, amit az óragyártás felfuttatásának finanszírozására fordított. Az állam és a tulajdonosok közötti szerződés azonban az 1948. évi államosítási törvény értelmében semmissé vált.

1947 januárjára a Fegyvergyár pénzügyi helyzete kilátástalanná vált, amelyet önerőből képtelennek tűnt javítani. A vállalatvezetés a polgári termelés felfuttatásában látta a jövőt, de az elképzelései megvalósításához állami segítségre volt szüksége. Az 1947 márciusától készült tervek szerint a Soroksári úti és a kőbányai gyárak nagyméretű beruházást igényeltek, amelyek elsősorban a világháború következményeként elvesztett géppark fejlesztésére koncentráltak. Azonban az állam 1947 áprilisától csak korlátozott mértékű kölcsönök folyósításához járult hozzá, amely csak a bérekre és a csőd elkerüléséhez volt elegendő. A revizori vizsgálatok a vállalat adminisztrációjának átalakítását, munkaszervezésének optimalizálását, és tisztviselőinek leépítését helyzeték kilátásba. Ez kiváltképpen kardinális problémakörnek bizonyult, ugyanis a Hitelbank és a GF egy jelentős hitel legfontosabb előfeltételeként támasztotta. Az átszervezések azonban sehová sem mozdultak el, elsősorban a főrésztvényes Hitelbank, a vállalatvezetés és az üzemi bizottságok éles nézetkülönbségei, konfliktusai miatt. Emiatt a vállalat – bár igényelt – beruházási hitelt nem kapott. A vezérigazgató helyzetét tovább nehezítette, hogy a GF nyomása alatt állt. A nézetkülönbségek elhúzódásával mélyült a Fegyvergyár pénzügyi válsága. Ugyanis 1947 szeptemberére a vállalat adóssága a Hitelbankkal szemben 14 millió forintra nőtt, míg az Adóhivatallal szemben 6,5 millió forintra emelkedett. Egyre inkább kicsúszott a vezérigazgató és a vállalatvezetés kezéből a Fegyvergyár vezetése, amit legjobban mutatott az, hogy az üzemi bizottságok képviselői megkerülésük és tájékoztatásuk nélkül tárgyaltak az állami szervek képviselőivel. A Fegyvergyár hitelkérdésével kapcsolatban a GF 1947 szeptember 16-án határozott, amely bárminemű kölcsön folyósításának feltételeként támasztotta a vállalat három gyártelepének adminisztratív és számviteli különválasztását. A döntés – a vállalat ismeretei szerint – az üzemi bizottságok javaslatára született. Hiába tiltakozott a szétválasztás ellen a Hitelbank és a Fegyvergyár, az Iparügyi Minisztérium már eldöntött tényként hirdette ki azt. A félelmek beigazolódtak, ugyanis a vállalat pénzügyi helyzete tovább romlott. Mindez nem volt véletlen, ugyanis az üzemi bizottságok javaslata mögött valójában az MKP állt, és célja a Fegyvergyár csődbe kergetése, majd ezt követően feldarabolása volt. Ilyen körülmények között a vállalat számára további

nyomasztó fejlemény volt a nagybankok államosításáról szóló törvény kiadása. A felbomló vállalatvezetés ekkor nehéz döntést hozva egyedül a kőbányai gyár megmentésére koncentrált. Ennek érdekében 1947 decemberében felajánlották az IKART-nak eladásra a Soroksári úti gyárat mintegy 31 millió forintért, egyúttal kérelmet nyújtottak be a GF-nek a törökbálinti gyár leállítására és az állami kezelésbe vételének megfontolására. Ennek ellenére hónapokig nem mozdult előre az átvétel ügye, majd az 1948. március 26-án megjelent államosítási törvény tárgytalanná tett minden tranzakciót.

A leghányatatottabb sors a Gammát érintette. A vállalatvezetés a bedőlt svéd öngyújtó üzlet után úgy ítélte meg, hogy a pénzügyi nehézségeket az állami kezelésbe vétel oldhatja meg. Ennek tárgyában 1947 januárjában zajlott le az első megbeszélés a Gamma és Vas Zoltán GF főtitkár között. A hosszas tárgyalássorozat eredményeképpen Juhász István és a vállalatvezetés 1947. július 1-én felajánlotta a GF-nek a Gamma állami kezelésbe vételét. Másnap a GF határozatban döntött arról, hogy csak abban az esetben veszi át a vállalat kezelését, ha minden részvény állami tulajdonba kerül. Miután a felek erről megegyeztek, a GF 1947. július 30-án hozott határozatával elvben elhatározta a Gamma állami tulajdonba vételét, és ellentételezésként döntött Juhász István további foglalkoztatásáról, illetve neki és családjának életjáradék fizetéséről. A Nehézipari Központ ugyan fokozatosan kezelésbe vette a Gammát, de az államosítás jogilag az elhúzódó adásvételi folyamat miatt nem következett be. Ennek oka többrétű volt: rendelkezésre álló dokumentumok szerint a Nehézipari Központ kritikus volt Juhász István pénzügyi manővereivel: a Gamma vállalatnak a Gamma Öntödével kötött szerszám gép bérbeadási szerződéssel, illetve az ISZÉRT-el fennálló licencszerződésekkel kapcsolatban. Ennél fogva az államnak és az államosítandó Gammának Juhász István irányába még hosszú évekig különféle pénzügyi kötelezettsége lett volna. A tulajdonjogi és pénzügyi dilemmákat az állam autokratikus eszközökkel oldotta meg. 1948. március 19-én Juhász Istvánt a gazdasági rendőrség letartóztatta, és gazdasági bűncselekmények vádjával, koholt bizonyítékok alapján másfél év börtönbüntetésre ítélték. Az 1948 márciusi államosítási törvény pedig véglegesen érvénytelenített minden megállapodást a Gamma részvényese és az állam között, valamint állami tulajdonba vette a Gamma-cégesoport többi vállalkozását is.

A II. világháború nem csupán a vállaltok infrastruktúrájában és eszközparkjában végzett visszafordíthatatlan károkat, hanem a vállalatvezetést is teljesen szétzilálta. A topmenedzserek részben a fegyveres harcok és a kitelepítési rendelkezések miatt távoztak külföldre. Ez figyelhető meg a Danuvia és a Fegyvergyár esetében. Seiberth Sándor vezérigazgató és Zamaróczy Jenő ügyvezető igazgató és a vezető tisztviselők tekintélyes része Budapest

ostromgyűrűjének bezárulása előtt elhagyták a fővárost, majd a Danuvia-kirendeltség élén előbb a Dunántúlra, majd a mai Ausztria területére távoztak. A vezérigazgató és több vezető tisztviselő vissza sem tért onnan. A Fegyvergyár kitelepített kirendeltségeivel Fábry Ferenc vezérigazgató és több vezető tisztviselő is hasonló utat bejárva az ausztriai Steyr-ben élte meg a II. világháború végét.

A Magyarországon maradtakat/vagy a visszatértek közül pedig többen a politikai rendőrség célkeresztjébe kerültek. Ennek oka, hogy a hadiipari vállalatok vezetőire 1945 után általánosan a háborús bűnösség vádjával tekintettek a haditermelésben játszott szerepük okán. Így járt a Gamma tulajdonos vezérigazgatója Juhász István, akit 1945 februárjában letartóztatott a PRO, és háborús bűnösség vádjával indított eljárást ellene. Juhász István ügye 1945. március 14-én pozitív fordulatot vett, amikor a népügyészség bizonyítékok hiányában megszüntette az ellene indított eljárást és szabadlábra helyezte. Kellemetlenségei azonban ezzel nem értek véget. Az 1945 nyarán lefolytatott igazolások során vezető állásra alkalmatlannak minősítő határozat született ellene, ami miatt a vezérigazgatói pozícióból távozni kényszerült. A Danuvia egyetlen helyben maradt részvényes vezető tisztviselőjét, Kranz Józsefet is vezetői állásra alkalmatlannak találta a vállalathoz kirendelt igazoló bizottság. Kranz fellebbezése miatt egészen 1946-ig függőben maradt az igazoló bizottság határozata, azonban a népbíróság fellebbviteli eljárás során helyben hagyta a korábbi döntést, és 1946 decemberében távozásra kényszerítette az egykori igazgatót. A Fegyvergyár Németországba kitelepült vezető tisztviselőit, Fábry Ferenc vezérigazgatót és több vezető tisztviselőt – 1945 nyarán történő hazatérésüket követően – a PRO háborús bűncselekmény vádjával letartóztatta. Az 1945. október 31-én tartott per során hozott koncepciós ítélettel Fábryt egy év letöltendő büntetésre ítélték. Ezt követően a volt vezérigazgató sikeres fellebbezéssel elérte a felmentését, de az ezt követően letárgyalt igazolása során elmarasztalták. A többi perbe fogott tisztviselő sorsa sem lett kedvezőbb a pozitív népbírósági ítélet ellenére, többségüket ugyancsak nem igazolták és vissza sem vették a Fegyvergyárba.

A vállalatvezetés az ismertett háborús dezintegráció miatt viszonylag nehezen szerveződött újra, ezt kihasználva – és az újraindítás kényszerétől hajtva – kerültek előtérbe a Budapest ostromát követően ad hoc jelleggel megszerveződő üzemi bizottságok. Ezek a szervek a Vörös Hadsereg „bábáskodása” alatt alakultak meg jóval azelőtt, hogy bármilyen vonatkozó jogszabály előírta volna felállításukat. Mindhárom vállalat esetében megfigyelhető, hogy az üzemi bizottságok 1945 első hónapjaiban a szétesett vállalatvezetés feladatát kísérelték meg pótolni, céljuk a legfontosabb romeltakarítási és javítási munkálatok után a frontmunkák

mielőbbi elindítása volt. A megszervezésüket és működésüket körülvevő szabályozatlanságról több megfigyelt jelenség árulkodik. Az újonnan létrejött szervek elnevezése két vállalatnál sem volt konzisztens: a Danuviában létrejött üzemi bizottságot először a nyilas időkben létrejött „üzemi tanács” néven szervezték meg, és csak később nevezték át. A Gamma esetében ugyan üzemi bizottság néven jött létre az új szerv, de az ideiglenes vállalatvezetést a szerv vezető tagjaiból felállított „intéző bizottság” látta el. A szervezést mindhárom vállalat esetében az MKP bonyolította le gyártelepenként. Volt példa ugyan önszerveződésre is, ahogy az a Gamma budai gyártelepén megtörtént. Azonban a pesti oldalon megszervezett üzemi bizottság a kapcsolatfelvételt követően magába olvasztotta a budai üzemi bizottságot, és a nemkívánatos tagjait leépítette. Az MKP-tól való függésről látványosan árulkodik, hogy a Danuvia és a Fegyvergyár üzemi bizottságai 1945 első két hónapjában rendszeresen jelentést tettek tevékenységükről a kommunista párt küldöttjeinek, valószínűsíthetően ez a gyakorlat az üzemi bizottságok működését szabályozó 1945. február 15-i rendelet kiadásáig tartott.

Az üzemi bizottságok tagságának felépítése eltérő volt a szabályozást megelőzően. Budapest ostromát követően a Danuvia ideiglenes üzemi bizottságában munkások és tisztviselők egyaránt helyet foglaltak, elnöke a vállalat egyik vezető tisztviselője lett. Bizonyos tekintetben ez a gyakorlat a nyilaskorszak elején felállított üzemi tanácsok kezdeti időszakát tükrözte. A Fegyvergyár esetében az első üzemi bizottság a kőbányai gyárban alakult meg, amelyben a Danuviához hasonlóan munkások és tisztviselők egyaránt helyet foglaltak, ugyanakkor elnöke egy kommunista párti munkás lett. Ezzel szemben a Fegyvergyár Soroksári úti gyárában megalakult üzemi bizottságnak csak munkások lettek a tagjai. Ehhez hasonlóan a Gamma üzemi bizottságának tagjai között sem találni vezető tisztviselőt. Ezt a szabályozatlanságot és rendszertelenséget rendezte az 1945. február 15-én kiadott rendelet, amely előírta, hogy az üzemi bizottságnak csak munkás lehet a tagja.

Az ideiglenes üzemi bizottságok tevékenysége az ostromot követő első két hónapban kiterjedt volt, mindhárom vállalat gyárait vezették a menedzsment reorganizációjáig. A tevékenysége a legfontosabb romeltakarítási és javítási munkálatok elvégzését követően a Vörös Hadsereg gyári parancsnokságainak kiszolgálására koncentrált. Megszervezték a fegyverszüneti egyezmény keretében kötelező vált frontmunkák megindítását, valamint felvették a kapcsolatot a debreceni ideiglenes kormánnyal. A Danuvia és Gamma üzemi bizottságainak képviselői 1945 márciusától a vállalatvezetés tájékoztatása nélkül tárgyaltak és vállaltak megrendeléseket a demokratikus honvédség felszerelésére. A Gamma pesti oldalon működő üzemi bizottsága ráadásul 1945 márciusában úgy vállalt megrendeléseket a vállalat nevében Debrecenben, hogy

tisztában sem volt a budai gyár állapotával (lévén, hogy csak áprilisban létesült állandó kapcsolat a főváros budai és a pesti oldala között). A bizottság ügyvezetői inkompetenciájáról árulkodik, hogy miután a Gamma állapota nem adott lehetőséget a vállalt munkák teljesítésére, alkalmatlansággal vádolva megkísérelték eltávolítani a vállalat Budán tartózkodó vezető tisztviselőit és az ottani üzemi bizottság tagjait. Ez arra enged következtetni, hogy az ideiglenes üzemi bizottságok működése csak akkor tudott felmutatni eredményeket, ha tagjai között vállalati tisztviselők is voltak. Ezt jól mutatja a Fegyvergyár példája, ahol a Soroksári úti és a kőbányai gyárában működő üzemi bizottságok közül az utóbbi – vállalati tisztviselőkkel is rendelkező – szerv végzett sikeresebb tevékenységet a vállalat ügyeinek képviselésében.

A korai ideiglenes üzemi bizottságok szerepe 1945 tavaszán fokozatosan csökkent, amely elsősorban a „hagyományos” vállalatvezetés reorganizációjával volt összefüggésben. Pontos időpontra nem lehet rámutatni egyik vállalat esetében sem, hogy ez mikor következett be. Valójában egy fokozatosan végbemenő folyamatról lehet beszélni. Jelentősnek mondható ezzel összefüggésben az üzemi bizottságok működését legalizáló februári rendelet, amely következtében a Danuvia és a Fegyvergyár újjászerveződött üzemi bizottságaiból kikerültek a vállalati tisztviselők. Azonban – ugyanennek a rendeletnek a szabályozása miatt – mindhárom vállalat vezetésének újjászerveződése után részt vettek azok igazgatósági ülésein az üzemi bizottságok képviselői is, akiket tanácskozási jog illetett meg.

1945 márciusában a Danuviához egyre több tisztviselői tért vissza, többek között a távozott Seiberth által a vállalat ügyvitelével megbízott Székely László. Ennek ellenére a vállalatvezetés jogi helyzete tisztázatlan maradt, ugyanis csak olyan vezető tisztviselők tértek vissza, akiknek cégjegyzési jogosultsága nem volt. Ennél fogva a Danuvia új vállalatvezetésének legalizálására új igazgatóság megválasztása vált időszerűvé. Ez azonban elhúzódott egészen 1945 június végéig, ugyanis a részvényesek többsége külföldön tartózkodott, így új igazgatóság – közgyűlés hiányában az erre lehetőséget teremtő jogszabályok kihirdetését követően – az iparügyi minisztérium általi delegálással tudott csak felállni. A Fegyvergyárnál sokkal könnyebb zajlott az újjáalakult vállalatvezetés legalizálása, ugyanis a Danuviával ellentétben elegendő számú igazgatósági tag tartózkodott Budapesten a döntések elfogadásához. A Fegyvergyár 1945 május elején tartott első háború utáni igazgatósági ülésén átszervezték az igazgatóságot és új ügyvezetőséget választottak, amelynek élére az 1942-ben a vállalattól kényszerűen távozott Ullmann István került. A Gamma menedzsmentjének reorganizációja 1945 március végén fejeződött be. Az ekkor tartott közgyűlésen és igazgatósági ülésen a vállalathoz visszatért Juhász István tulajdonos-vezérigazgató vezetésével rendezték az ügyvezetés sorait. Azonban

1945 júliusában Juhász Istvánnak a vezérigazgatói pozícióból – az igazoló bizottság határozata miatt – távoznia kellett. Mindhárom vállalat esetében a legszembetűnőbb változás a II. világháború előtti vállalatvezetési gyakorlattal szemben az üzemi bizottságok jelenléte volt. Az igazgatósági jegyzőkönyvek szerint az üzemi bizottság képviselői rendszeresen részt vettek az üléseken és tanácskozási jog illette meg őket.

Az igazoló bizottsági döntés hozta a legnagyobb törést a Gamma vállalatvezetési hagyományaiban, ugyanis eddig az ügyvezetés és az igazgatóság élén állva Juhász István kezében fonódott össze a stratégiai és operatív az vezetés. Azonban ez a változás inkább formális volt, mint tényleges, hiszen a vállalat tulajdonosaként igazgatósági tag maradt, aminél fogva az irányítás funkcióját tovább gyakorolta. Ráadásul Juhász István ténylegesen továbbra vitte az ügyvezetést is, amit jól mutat az, hogy 1946 őszén személyesen maga tárgyalt Svájcban a Gamma külkereskedelmi tevékenységének felélénkítése érdekében. Ugyanakkor 1945 július végén a Gamma igazgatósága, amelybe ugyanekkor bekerült Nedeczky László és Alföldi László, a vállalat vezérigazgatói teendőivel hivatalosan Tavasz István mérnököt és Csonka Elemér ügyvezető igazgatót bízták meg. Ettől kezdve hivatalosan Tavasz és Csonka vitték a vállalat ügyvezetését, amelyről a hivatalos levelekben található aláírásaik is tanúskodnak. Azonban tevékenységüket Juhász István jóváhagyásával végezték: megjegyzendő, hogy mindketten régi bizalmi embernek számítottak. Ugyancsak jelentős változásnak tekinthető, hogy 1945 júliusában Juhász István részvényei egy részét szociális indokkal a vállalat alkalmazottjainak adományozta. Ennek a rendhagyó eseménynek a pontos motivációt és részleteit forrás hiányában nem sikerült a disszertáció megírásáig tisztázni. Azonban a tulajdonosi szerkezet polarizálódása nem eredményezett változást a vállalatvezetésben, amely továbbra is Juhász István kezében maradt. A másik két vállalattal összehasonlítva – az 1945 első felében tapasztalt konfliktusok ellenére – 1946-ban és 1947-ben a Gamma üzemi bizottsága egyértelműen konstruktív együttműködést tanúsított Juhász István és az ügyvezetés irányába. A közreműködést jól mutatja, hogy a vállalat egyes kérelmeit több esetben az üzemi bizottság vezetői is aláírták, és bizonyos kérdésekben – a vállalatvezetés kérésére – megpróbáltak a munkaspártoknál közbenjárni a Gamma érdekében. A konstruktív együttműködést minden bizonnyal Juhász István szociális érzékenységének is betudható.

A Danuvia főrészvényeseinek többsége ugyan Ausztriában tartózkodott, de ennek ellenére az 1945 utáni vállalatvezetést továbbra is alapvetően az irányítói és vezetői funkciók összeolvadása jellemezte. Ennél fogva a Danuvia igazgatósági ülései egyben a legfőbb ügyvezetői fórumok voltak, szemben a Fegyvergyárnál tapasztaltakkal. Az igazgatósági ülések

jegyzőkönyveinek tanúsága szerint az üzemi bizottság képviselői 1945 és 1947 között – habár mérsékelten konstruktív együttműködést folytattak – messzemenőig beleszóltak a vállalatvezetésbe, és az 1946-tól jelentkező szociális és pénzügyi problémákat kihasználva több vállalatvezető távozását indítványozták. A folyamatok a vállalatvezetés egységességére is negatívan hatottak, a Danuvia élén 1945 előtt meghatározó összezáras és egységesség egyre kevésbé volt jellemző. A vállalatvezetést fokozatosan felőrölték a személyi viták, amely legfontosabb oka az volt, hogy képtelenek voltak a rentabilitási, munkaszervezési és ügyvezetői problémákra megfelelő választ adni. Mindezt jól mutatja, hogy az 1945 nyarára felállt igazgatóságnak többsége: Borbély Béla, Székely László, Rotter Lajos és Kranz József 1946 végére távozott a Danuviától.

A Fegyvergyárnál a II. világháború következtében távozott vezető tisztviselők alapvetően gyengítették a főrésztvényes Hitelbank pozícióját. Ugyan a vállalat vezérigazgatója a bankhoz egyértelműen kötődő, régi veterán: Ullmann István lett, a Hitelbanknak a fegyvergyári ügyvezetésben rajta kívül bizalmi embere nem maradt. A problémát a Fegyvergyár igazgatóságában helyet foglalt banktisztviselőknek a vállalatvezetésbe való közvetlen beavatkozásának fokozásával kísérelték meg megoldani. A Perényi István vezetésével tartott, banktisztviselők és Ullmann vezérigazgató részvételével rendszeresen megtartott ügyvezetői megbeszélések a vállalat legfőbb ügyvezetői fórumaiként működtek. Ilyen módon a Fegyvergyár üzemi bizottságait távol tartották a vállalatvezetéstől, mert a ritkán tartott igazgatósági ülésekkel szemben az ügyvezetői ülésekre nem hívták meg a gyári munkásság képviselőit. A Hitelbank emellett az Ipari Osztályon keresztül is fokozta a Fegyvergyár vállalatvezetési autonómiájának csorbítását. Az Ipari Osztály referensei rendszeres vizsgálták a vállalatvezetés működését és pénzügyi helyzetét, amely az 1945 előtt tapasztaltakkal szemben összehasonlíthatatlanul szorosabb ellenőrzésről tanúskodik. A Hitelbank részéről erősödő beavatkozással szemben a Fegyvergyár szervezetén belül decentralizációs átszervezést hajtottak végre, amely azonban nem növelte a termelés hatékonyságát, hanem inkább az ügyvezetés további bomlását mozdította előre. 1945 és 1947 között a rentabilitási és munkaszervezési problémák ügyvezetési válságot okoztak, amely a Fegyvergyár esetében is fokozta a személyi konfliktusokat. Ennek súlyosbodásában közreműködött az 1946 második felétől ismét egyre nagyobb befolyást szerző üzemi bizottságok, amit jól mutat az, hogy képesek voltak megakadályozni a vállalatvezetést és a Hitelbankot abban, hogy a II. világháború alatt a Fegyvergyárnál alkalmazott vezető tisztviselőket visszavegyék a vállalat alkalmazásába.

1945 után nem csökkent a vállalatokra nehezedő állami nyomás, hanem éppen ellenkezőleg. Az 1930-as évek második felétől fokozatosan növekvő állami beavatkozás még hangsúlyosabbá vált. A II. világháború hadiipari megrendeléseire hasonlóan a jóvátételi megrendelések is visszautasíthatatlan kötelezettségekként tornyosultak a vállalatok előtt. Ráadásul a háborús pusztítás miatt a vállalatok rendkívül nehéz helyzetben voltak a jóvátételi és polgári termelés beindításában, sok tekintetben működésük tekintélyes részben állami támogatástól függött, amihez csak korlátozottan sikerült hozzájutniuk. Ebből következően mindhárom vállalat kiszolgáltatottá vált az állami kormányzatnak, kiváltképpen az iparügyi-, pénzügyi tárcáknak és a GF-nek, valamint a jóvátételt koordináló intézményeknek. 1947-re a vállalatok anyagi helyzete annyira kilátástalanná vált az évek óta tartó gazdaságpolitikai centralizáció, a politikai és gazdasági mozgástér fokozatos beszűkülése miatt, hogy az végső soron teljesen kilátástalanná tette a jövőt számukra.

A Danuvia a válságból való kiútat az 1945 óta Ausztriában tartózkodó Zamaróczy Jenő helyettes vezérigazgató hazahívásában vélte megtalálni, amit teljes méltósággal támogatott az üzemi bizottság. A Seiberth-szindikátus kulcsembereinek számító Zamaróczy 1946 augusztusában vette át nagy reményekkel közepette a vállalat vezetését, és rentabilitást elősegítő intézkedéseket kezdeményezett, valamint 1946 év végére leépítette a viszálykodó vezető tisztviselőket. A személyi leépítéseket követően 1947 elejétől nem maradtak fenn az igazgatósági ülésekről készült jegyzőkönyvek. Ez talán arról árulkodik, hogy az igazgatóság funkcióját ekkorra egy személy gyakorolta. Ilyen körülmények között állapodott meg a Danuvia és a GF 1947 februárjában a vállalat állami kezelésbe vételéről. Ezt követően 1947 márciusában a Nehézipari Központ egy külön megbízottat delegált a Danuvia vállalatvezetésébe Takács László főmérnök személyében. 1947 májusától a legfőbb vállalatvezetői fórummá az ún. vezérigazgató vezetésével megtartott értekezletek váltak, amelyeken a Danuvia vezető tisztviselői, üzemi bizottsági tagjai és a Nehézipari Központ külön megbízottja vett részt. Zamaróczy távollétében ezeket az üléseket a Nehézipari Központot képviselő Takács László vezette. Az ügyvezetésbe tehát bevonták a Nehézipari Központot. Ezt követően a Danuvia a pénzügyi tranzakciókat csak az üzemi bizottság és a Nehézipari Központ ellenjegyzésével hajthatott végre. Ezenfelül a Nehézipari Központ Revizori Osztálya rendszeresen vizsgálta a vállalat pénzügyi helyzetét. Mindez egyfajta hibrid menedzsment képét festi le, ugyanis a vállalatot még nem vette kezelésbe a Nehézipari Központ, de vezetésében részt vett és felügyelte működését. A szembeötlő vállalatvezetési változások ellenére a Danuvia állami kezelésbe vétele jogilag rendezetlen maradt egészen 1947 decemberéig. Ekkor került sor a

vállalat júniusban megkötött bérbeadási szerződésének utolsó módosítására, de mindez a hibrid vezetési módban változást nem hozott. A Nehézipari Központ ezt követően – még az 1948-as államosítási törvény kiadását követően – sem vette teljesen állami kezelésbe a vállalatot. Ugyanis egészen 1948 júliusáig nem volt a Nehézipari Központ által kinevezett teljes jogkörű vezető a Danuviánál, és cégjegyzési jogosultsággal változatlanul a régi vezető tisztviselők rendelkeztek.

Az állami kezelésbe vételről meghozott 1947. július 30-i GF határozatot követően a Gammánál is elkezdődött egy átmeneti vállalatvezetési szisztéma felállítása. A Nehézipari Központ revizort rendelt ki, akinek a feladata a Gamma munkaszervezésének és pénzügyeinek monitorozása és javaslatok készítése volt. 1947. október 29-én a Nehézipari Központ hozzájárulásával új műszaki igazgató került az ügyvezetésébe, aki valójában Juhász István egyik régi vezető tisztviselője volt. Október elejétől kezdve a Nehézipari Központ utasítására kifizetéseket a Gamma is csak az üzemi bizottság tudtával eszközölhetett, amiről tájékoztatási kötelezettsége volt a Nehézipari Központ irányába. Mindez szignifikánsan megnövelte az üzemi bizottság befolyását az ügyvezetésre. Az intézkedések nyomán a Gammánál is egyfajta hibrid vállalatvezetés jött létre, ugyanis az intézkedésekkel életbe lépett változások mellett az ügyvezetőség és Juhász István igazgatósági tagként – és informális ügyvezetői szerepben – továbbra is a vállalat élén állt. A kialakult rendszer jelenlegi ismereteim szerint a Gamma részvényeinek átadásvételével kapcsolatos tárgyalások lassúsága miatt 1948 március végéig megmaradt, hogy aztán váratlanul durva módon épüljön le Juhász István letartóztatásával. Az államosítási törvény másnapján az államosítás befejeződését egyértelműen jelezte az, hogy az Iparügyi Minisztérium kinevezte a Gamma egyedüli vállalatvezetőjének Kovács Cs. Györgyöt, az üzemi bizottság addigi tagját, és törölte a cégjegyzékből a vállalat addigi ügyvezetőit és igazgatósági tagjait.

A Fegyvergyár vállalatvezetése 1947-től kezdve fokozatosan bomlott fel a különböző külső és belső erőhatások következtében. A „hagyományos” vállalatvezetési struktúra leépülésében kulcsemény volt a Hitelbank állami ellenőrzés alá kerülése 1947 júniusában. A vonatkozó rendelet nyomán kormánybiztost rendeltek ki a Hitelbank ellenőrzésére. Ugyan helyben maradt a bankigazgatóság, de a kormánybiztos delegálásával „kettős vezetés” alakult ki a Hitelbanknál. Ennek közvetlen hatása volt az érdekeltségi vállalatok menedzsmentjére, így a Fegyvergyárra is. A legjelentősebb következmény Perényi István és több igazgatósági tag távozása volt Magyarországról, amivel jelenlegi ismereteink szerint megszűntek a Fegyvergyár korábban ismertetett ügyvezetői megbeszélései. Az emigrálás nyomán erősen meggyérült

igazgatóságában egyetlen hitelbanki tisztviselő maradt. Ettől kezdve Ullmann vezérigazgatónak kényszerűen igazodnia kellett a Hitelbank „kettős vezetéséhez”, ugyanis egyaránt felelt a bank igazgatóságának és a kirendelt kormánybiztosnak a munkájával. A Hitelbank következtében beállt vállalatvezetési változások az ügyvezetés és az üzemi bizottságok viszonyát is átalakították. 1947 júliusában Ullmann István a bizottságok kérelmére bevonta azokat a Fegyvergyár alapvető ügyeinek intézésébe. Az üzemi bizottságok növekvő befolyását mutatja, hogy nyomásukra 1947 júliusában a fegyvergyári ügyvezetés több tagjának felmondtak. A klasszikus menedzsment felbomlásának további katalizátora volt, hogy a Hitelbank kormánybiztosa és a központi üzemi bizottság a vállalatvezetés és a Hitelbank vezető tisztviselőinek tájékoztatása nélkül tárgyalt a Fegyvergyár jövőjét érintő kérdésekről. Ennek – a vélhetően az MKP által a háttérből ösztönzött folyamatnak – az eredményeként 1947 szeptemberében a GF határozatot hozott a vállalat gyártelepeinek adminisztratív és számviteli szétválasztásáról. A döntés egy újabb állomása volt a szétesési folyamatnak, ugyanis ezt követően az üzemi bizottságok a Fegyvergyár mindhárom gyártelepén kisajátították a vezetést. Ebben a tetszhalott állapotban érte a vállalatot az 1948. március 26-án hatályba lépett államosítási törvény, amit követően mindhárom gyártelep állami kezelésbe került.

A bemutatott vállalatok története jól mutatja, hogy a Chandler-féle „látható kéz”, azaz a menedzserek és a tulajdonos-vállalatvezetők jelentős szerepet játszottak a Danuvia, a Fegyvergyár, és a Gamma sikerességében is. Mindezt mi sem mutatja jobban, hogy a gazdasági nehézségekkel küszködő I. világháború utáni Magyarországon képesek voltak innovációra és kiemelkedő kutatás-fejlesztésre. Ennek kitűnő példáját adták a Danuvia és a Fegyvergyár kézilőfegyver-fejlesztései, valamint kiváltképpen a Gamma löelemképzője, mely utóbbi az 1930-as években a nemzetközi piacon képes volt látványos sikereket elérni. A sikereket azonban az 1930-as évek második felétől egyre jobban árnyalta az állami szubvenciókkal arányosan növekedő állami befolyás, amely saját érdekeinek megfelelően fokozatosan erősödő hatást gyakorolt a vállalatok tulajdonosaira és vezetőire. Ebben a folyamatban egyértelmű állomás volt a II. világháború kezdete, amely egyszersmind kikapcsolta a cégek fejlődéséből a piaci viszonyok diktálta szempontokat, és kizárólagossá tette a haditermelés fokozásának elvárásait. Ez a tendencia önmagában megnehezítette mindhárom vállalat II. világháború utáni jövőjét, de ehhez adódott a háborús pusztítás, valamint a vállalatvezetés autonómiájának letörése és – Budapest ostromával – a szétesése. Ezt követően az 1945-ben elkezdődött új korszakban a vállalatok Magyarországon maradt tulajdonos-vezetői és menedzserei legjobb tudásuk ellenére sem tudták újra sikeressé tenni a vállalkozásokat. Ebben döntő szerepet játszott

– a világháborús károkon és a gazdasági körülményeken túl –, hogy a felemásan reorganizálódott vállalatvezetés autonómiája nem állt helyre, hanem többek között az üzemi bizottságok, a jóvátételi kötelezettségek, és az egyéb állami befolyásolási tényezőkön keresztül tovább romlott. A „hagyományos” vállalatvezetési szervezet végül az ellenséges külső nyomásnak megadva magát 1948 elejére teljesen szétesett, aminek az utolsó, végzetes ütést az államosítások vitték be. Ugyanis az államosított vállalatok jövőjét az MKP dominálta államhatalom nem a sok évtizeden keresztül szaktudásukról és rátermettségükről tanúbizonyságot adott menedzserek további foglalkoztatásával képzelte el, hanem szocialista osztályszempontok alapján kinevezett – sokszor vezetői munkára alkalmatlan – új emberekkel. Ez pedig végérvényesen véget vetett egy korszaknak.

VI. Rövidítések jegyzéke

ÁBTL	Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
BFL	Budapest Főváros Levéltára
GF	Gazdasági Főtanács
HL	Hadtörténelmi Levéltár
HM	Honvédelmi Minisztérium
HTI	Haditechnikai Intézet
IKART	Iparművek Államiérdekű Részvénytársaság
IMI	Ipari Munkaszervező Intézet
ISZÉRT	Ipari Szabadalmakat Értékesítő Rt.
MKP	Magyar Kommunista Párt
MNB	Magyar Nemzeti Bank
MNL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
MOM	Magyar Optikai Művek
NKVD	Szovjet Belügyi Népbiztosság
PRO	Politikai Rendészeti Osztály
PIRT	Pestszentlőrinci Ipartelepek Rt.
SIG	Schweizerische Industrie Gesellschaft
SZEB	Szövetséges Ellenőrző Bizottság
SZDP	Szociáldemokrata Párt
SZKL	Szakszervezetek Központi Levéltára
TEKI	Technikai Kísérleti Intézet

VII. Bibliográfia

VII. 1. Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

ÁBTL 2.5.6. – 13552/1951.: Ullmann István kitelepítésével kapcsolatos iratok

ÁBTL 3.1.9. V – 87423.: Juhász István vizsgálati dossziéja

Budapest Főváros Levéltára

BFL VII. 2. e.: A Budapesti Törvényszék cégbírószághelyi iratai

BFL XI. 187. a.: A Danuvia Fegyver- és Lőszergyár igazgatósági iratai

BFL XI. 187. b.: A Danuvia Fegyver- és Lőszergyár ügyvezetőségi iratai

BFL XI. 187. c.: A Danuvia Fegyver- és Lőszergyár személyzeti és munkaügyi iratai

BFL XI. 187. d.: A Danuvia Fegyver- és Lőszergyár műszaki iratai

BFL XI. 187. f.: A Danuvia Fegyver- és Lőszergyár pénzügyi és könyvelési iratai

BFL XIV. 333: Dr. Juhász Andor kúriai elnök és családtagjainak iratai

BFL XVII. 1512. j.: A Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár igazolási iratai

BFL XVII. 1683.: A Danuvia Fegyver- és Lőszergyár igazolási iratai

BFL XVII. 1668.: A Gamma Finommechanikai és Optikai Művek igazolási iratai

BFL XXV.1.a. 3556/1945.: Fábry Ferenc és társainak pere

Hadtörténelmi Levéltár

HL HIM HL Tgy. II. IV/B-63. Halmosi László: Danuvia – Fegyvergyártás története 1945 után, 1985. február 13.

HM HIM HL VKF 1938./1.oszt. /2636/eln.: A Gamma műszer szereplése a kínai-japán háborúban, 1938. június 1.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

MNL OL K 603: A Szabadalmi Bíróság iratai

MNL OL M-KS 274. fond 12. cs.: Az MKP Állampolitikai Osztályának iratai

MNL OL M-KS 274. fond 20. cs.: Az MKP Szakszervezeti Osztályának, Szakszervezeti Bizottságának iratai

MNL OL XIX-A-10: A Gazdasági Főtanács iratai

MNL OL XIX-F-32: A Nehézipari Központ iratai

MNL OL XXIX-F-363-o 98. doboz.: Reiner Róbert: A Fegyver és Gázkészülékgyár ipartörténete (1935–1980), 1985. április. 22.

MNL OL XIX-F-1-b: Az Iparügyi Minisztérium általános iratai

MNL OL XIX-F-1-rr: Az Iparügyi Minisztérium bizalmas iratai

MNL OL Z 58: A Magyar Általános Hitelbank Ipari Osztályának iratai

MNL OL Z 463: A Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár közgyűlési iratai

MNL OL Z 464: A Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár igazgatósági iratai

MNL OL Z 465: A Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár üzemi bizottságainak iratai

MNL OL Z 466: A Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár titkársági iratai

MNL OL Z 514: A Gamma Öntöde és Fémárugyár iratai

MNL OL Z 652: A Gamma Finommechanikai és Optikai Művek vezérigazgatósági iratai

MNL OL Z 653: A Gamma Finommechanikai és Optikai Művek gyártási-műszaki osztályának iratai

MNL OL Z 655: A Gamma Finommechanikai és Optikai Művek könyvelési-pénzügyi osztályának iratai

MNL OL Z 870: Az Ipari Szabadalmakat Értékesítő Részvénytársaság iratai

MNL OL Z 1285: A Gamma Finommechanikai és Optikai Művek levelezési osztályának iratai

MNL OL Z 1286: A Gamma Finommechanikai és Optikai Művek épületkezelőségének iratai

MNL OL Z 1287: A Gamma Finommechanikai és Optikai Művek személyzeti és munkaügyi osztályának iratai

Szakszervezetek Központi Levéltára (SZKL)

SZKL 47. fond: Vas-, Fém és Villamosipari Dolgozók Szakszervezetének iratai

VII. 2. Nyomtatásban megjelent források és irodalom

Szakirodalom

ANDAHÁZI SZEGHY Viktor: Trianontól Bledig: a magyar királyi honvédség szervezése és lehetőségei 1920–1938 között. In *Hadtudomány* 2019/3. 15–23.

ANDRÁSSY Antal: *Ahol a vörös út vezet... A Bakonyi Bauxit Vállalat és jogelődjeinek története a dokumentumok és visszaemlékezések tükrében.* Veszprém megyei Lapkiadó Vállalat, Budapest, 1973.

BÁLINT József: *Magyarország nemzeti vagyonvesztése.* Agroinform Kiadó, Budapest, 2013.

BEREND T. Iván–RÁNKI György: *Magyarország gyáripára 1933–1944.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958.

BÓDY Zsombor: *Családi vállalkozás – nagyipari vállalat – szocialista technokrácia. Az Uhri Testvérek / Ikarus Karosszéria és Járműgyár gazdasági-, társadalmi, és kultúrtörténete.* MTA foktori értekezés, Budapest, 2019.

BORUS József: Néhány kérdés Magyarország második világháborús történetének feldolgozásához. In *Hadtörténelmi közlemények* 2005/1–2. 274–294.

CHANDLER, Alfred D. Jr: *The Visible Hand. The Managerial Revolution in American Business.* Belknap Press, Cambridge–Massachusetts–London, 1977.

CSEH Valentin: *A Petróleum-kikötő. A csepeli olajipari társaságok története 1945-ig.* Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum, Zalaegerszeg, 2014.

CSIMA János: Olaszország szerepe a Horthy-hadsereg fegyverkezésében. (1920–1941.) In *Hadtörténelmi Közlemények* 1969/2. 289–313.

DOMBRÁDY Lóránd: *A magyar hadigazdaság a második világháború idején*. Petit Real Könyvkiadó, Budapest, 2003.

DOMBRÁDY Lóránd–KOVÁCS Vilmos: A magyar hadiipar a trianoni békediktátumtól a második világháború végéig 1919–1945. In: *A magyar hadiipar története. A kezdetektől napjainkig 1880–2015*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2016.

DUNAI Andrea: *Javak sorsa. Az 1944/45-ben Magyarországról elvitt értékek nyomában*. Napvilág kiadó, Budapest, 2019.

DR. JENEI Károly–RÁCZ Béla–STRASSENREITER Erzsébet (szerk.): *Az üzemi bizottságok a munkáshatalomért, 1944–1948*. Táncsics Kiadó, Budapest, 1966.

EÖTVÖS Péter–HATALA András–SOÓS Péter: *A Király géppisztoly*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2014.

ERDŐS Kristóf: A Hazahozatali Kormánybiztosság a politikai ellenőrzés szolgálatában (1945–1947). In: *Súlypontát helyezés a diplomáciában: A NEB Külügyi Munkacsoportjának tanulmányai I*. NEB Hivatala, Budapest, 2015, 171–196.

GÁSPÁR Ferenc–MANN Miklós: *Danuvia 50 éve. Danuvia Központi Szerszám- és Készülékgyár története 1920–1970*. Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szakosztálya, Budapest, 1971.

GERMUSKA Pál–HORVÁTH Miklós: *A magyar honvédelmi igazgatás története, 1945–1990*. Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2020.

GERMUSKA Pál: *A magyar közgépipar – Hadiipar és hadiipari termelés Magyarországon 1945 és 1980 között*. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Argumentum Kiadó, Budapest, 2014.

GERMUSKA Pál: Adalékok a magyarországi gazdasági intézményrendszer 1945–1948 közötti változásaihoz. In: *Lépések a gazdasági teljhatalom felé, 1945–1948*. NEB Hivatala, Budapest, 2017, 11–75.

G. VASS István (szerk.): *Tildy Zoltán kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei, 1945 november 15. – 1946. február 4.* Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2005.

GÁBOR Péter: *Jóvatétel és külkereskedelmi orientációváltás Magyarországon, 1945–1949/51*. Doktori (PhD) értekezés, Pécs, 2013.

- GYÖRGY István: *A Gamma ötven éve*. Gamma Művek, Budapest, 1970.
- HAJDÚ Ferenc–SÁRHIDAI Gyula: *A Magyar Királyi Honvéd Haditechnikai Intézettől a HM Technológiai Hivatalig*. HM Technológiai Hivatal 1920–2005, Budapest, 2005.
- HALMOS Károly: A nagyvállalkozás történeti elmélete. A. D. Chandler Jr. három munkája. A. D. Chandler három munkája. *Korall* 2003/3. 117–134.
- HOLLÓSI Dániel József: *A Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár tisztviselőinek pere*. In: „A múlt nélkül nincs jövő” – *Doktorandusz konferenciák 2019–2020*. Szent István Társulat, Budapest, 2022.
- HOLLÓS József–KISS Emil: *Ötven esztendő. A szerszámgépipari Művek kőbányai gyárának története*. SZIM Kőbányai Gyára, Budapest, 1968.
- HONVÁRI János: Magyarország mint „rosszhiszemű szerző”? – A hazai osztrák (német) vagyon átadása a Szovjetuniónak. In *Történelmi Szemle* 2013/1. 119–144.
- HONVÁRI János (szerk.): *Majdnem 100 év... Iparváros. Győr iparának története a kezdetektől napjainkig*. Győr+Média Zrt., Győr, 2021.
- HONVÁRI János: *XX. századi magyar gazdaságtörténet*. Aula Kiadó, Budapest, 2006.
- HORVÁTH János: Gebauer Ferenc fegyverkonstruktor. In *Haditechnika* 1987/1. 33–35.
- HORVÁTH János: Király Pál fegyverkonstruktor. In *Haditechnika* 1987/4. 36–37.
- HUNGLER Sára: A munkavállalói részvétel alakulása az 1944 és 1949 közötti Magyarországon. In *Múltunk* 2013/4. 41–62.
- INCZE Miklós: *Az 1929–1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955.
- KEMÉNY Tibor: Gamma szelleme, a Gamma család. In: *Juhász István hagyatéka, Gamma–Juhász-lőelemképző*. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 1994.
- KLEMENT Judit: Apák és fiúk gazdasági stratégiái. In *Aetas* 2005/1–2. 69–92.
- KLEMENT Judit: *Gőzmalmok a Duna partján*. Holnap Kiadó, Budapest, 2010.
- KOLONTÁRI Attila: Kozák emigránsok szervezkedése Magyarországon az 1920-as években. In *Világtörténet* 2011/1–2. 39–60.

KOROM Mihály: A moszkvai magyar kommunista emigráció 1944. őszi megbeszélései a programkészítésről. In *Múltunk* 1993/1. 114–133.

KORONKAI Ákos: A Hazai Fésűsfonó- és Szövőgyár története (1922–1945). In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* 21. Budapest Történeti Múzeum, Budapest, 1980. 219–267.

KOVÁCS Tibor: *Majdnem 100 év... A Nitrokémia története 1921–2010*. Nitrokémia Zrt., Balatonfüzfő, 2010.

KÖVÉR György: *Elmélet és módszer a legújabb gazdaságtörténet-írásban*. In *Aetas* 1999/14. 285–293.

KULCSÁR István: A Vadásztöltény- Gyutacs- és Fémárugyár Részvénytársaság mosonmagyaróvári telepe. In *A Mosonmagyaróvári fémszerelvénygyár története, 1900–1975*. Mosonmagyaróvári Szerelvénygyár, Budapest, 1975, 73–121.

MIKLAUZIČ István: *Gamma-Juhász löelemképző – Hármás együttállás a Földön*. Szerzői kiadás, Budapest, 2017.

MIKLAUZIČ István–VARGA József–ZSITNYÁNYI Attila: *A Gamma–Juhász löelemképző*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2022.

NÉMETH József: *A Fegyver és Gázkészülékgyár 100 éve (1891–1991)*. Grafotip Kft., Eger, 1991.

OLÁH András Pál: Az amerikai légierő Budapest elleni légitámadásai a II. világháború idején. In *Belvedere Meridionale* 2019/3. 99–146.

PAPP István: *A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig – Népi tehetségek gondozása, vagy tudatos elitnevelési kísérlet?* Napvilág Kiadó, Budapest, 2008.

PAPP Péter: A Király-féle KD hadipisztoly. In *Haditechnika* 2014/2. 68–73.

PAPP Péter: A Magyar Királyi Honvédség önműködő lőfegyver kísérletei, 1920–1935 I. rész. In *Haditechnika* 2016/2. 70–75.

RÁCZ Béla: A Hazai Fésűsfonó- és Szövőgyár története (1945–1975). In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* 22. Budapest Történeti Múzeum, Budapest, 1980, 268–312.

RÁCZ Béla–STRASSENREITER Erzsébet: Az üzemi bizottságok szervezete (1944–1948). In *Történelmi Szemle* 1965/2–3. 200–239.

SAVINO, Giovanni: From the White Armies to Nazi Collaboration: Alexei von Lampe (1885–1967). In *IERES Occasional Papers* (7) 2020. 1–25.

SÁRKÖZI Zoltán–SZILÁGYI Gábor–GÁSPÁR Ferenc: A fegyvergyár története 1891–1948. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* 22. Budapest Történeti Múzeum, Budapest, 1980.

SZAKÁCS Sándor: *Gazdaságtörténet II*. Számalk kiadó, Budapest, 2004.

TALLÓS György: *A Magyar Általános Hitelbank (1867–1948)*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1995.

TELEKI Éva: A nyilas uralmi rendszer berendezkedése. 1944 október–november. In *Történelmi Szemle* 1972/1-2. 154–197.

TEMESVÁRY Ferenc: Fejezetek a Magyar Fegyvergyár történetéhez I. In: *Folia Historica* 5. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1977.

TEMESVÁRY Ferenc: Fejezetek a Magyar Fegyvergyár történetéhez II. In *Folia Historica* 6. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1978.

TEMESVÁRY Ferenc: Fejezetek a Magyar Fegyvergyár történetéből III. In *Folia Historica* 9. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1981.

TEMESVÁRY Ferenc: Fejezetek a Magyar Fegyvergyár történetéből IV. In *Folia Historica* 11. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1983.

TEMESVÁRY Ferenc: Fejezetek a Magyar Fegyvergyár történetéből V. In *Folia Historica* 12. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1984.

TEMESVÁRY Ferenc: Fejezetek a Magyar Fegyvergyár történetéből VI. In *Folia Historica* 13. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1987.

TEMESVÁRY Ferenc: Fejezetek a Magyar Fegyvergyár történetéből VII. In *Folia Historica* 14. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1989.

TEMESVÁRY Ferenc: Fejezetek a Magyar Fegyvergyár történetéből VIII. In *Folia Historica* 16. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1991.

TEMESVÁRY FERENC: Fejezetek a Magyar Fegyvergyár történetéből IX–X. In *Folia Historica* 17, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1992.

TURÓCZI Attila: A 39M géppisztoly I. rész. In *Haditechnika* 2001/4. 60–64.

VARGA József: *Juhász István és a löelemképző*. In *Juhász István hagyatéka, Gamma–Juhász-löelemképző*. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 1994.

Visszaemlékezések

NEDECZKY László–DÁVID Sándor: *Az óra mutatta az utat*. Szerzői kiadás, Budapest, 1992.

Forrásértékű kiadvány

DR. GALÁNTAI NAGY Sándor (szerk.): *Mihók-féle Magyar Compass – 1903–1904 31/2*. Stephaneum Nyomda Rt., Budapest, 1903.

DR. GALÁNTAI NAGY Sándor (szerk.): *Nagy Magyar Compass (azelőtt Mihók-féle) 1920/1921 48/2. – 1922-ik évre*. Stephaneum Nyomda Rt., Budapest, 1922.

DR. GALÁNTAI NAGY Sándor (szerk.): *Nagy Magyar Compass (azelőtt Mihók-féle) 1922–1924 49/2. – 1925-ik évre*. Stephaneum Nyomda és Könyvkiadó, Budapest, 1925.

DELLA VEDELLA MIHÁLY (szerk.): *Nagy Magyar Compass 1928–1929 52/2*. Stephaneum Nyomda és Könyvkiadó, Budapest, 1928.

JANCSÓ György (szerk.): *A magyar kereskedelmi törvény (1875. évi XXVII. t. cz.)*. Franklin Kiadó, Budapest, 1885.

KALLÓS János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1925–1926. évre*. Pesti Tőzsde, Budapest, 1925.

KALLÓS János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1926–1927. évre*. Pesti Tőzsde, Budapest, 1926.

KALLÓS János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1927–1928. évre*. Pesti Tőzsde, Budapest, 1927.

KALLÓS János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1928–1929. évre*. Pesti Tőzsde, Budapest, 1928.

Kallós János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1929–1930. évre*. Pesti Tőzsde, Budapest, 1929.

KALLÓS János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1930–1931. évre.* Pesti Tőzsde, Budapest, 1930.

KALLÓS János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1931–1932. évre.* Pesti Tőzsde, Budapest, 1931.

KALLÓS János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1932–1933. évre.* Pesti Tőzsde, Budapest, 1932.

KALLÓS János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1933–1934. évre.* Pesti Tőzsde, Budapest, 1933.

KALLÓS János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1934–1935. évre.* Pesti Tőzsde, Budapest, 1934.

KALLÓS János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1935–1936. évre.* Pesti Tőzsde, Budapest, 1935.

KALLÓS János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1936–1937. évre.* Pesti Tőzsde, Budapest, 1936.

KALLÓS János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1937–1938. évre.* Pesti Tőzsde, Budapest, 1937.

KALLÓS János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1938–1939. évre.* Pesti Tőzsde, Budapest, 1938.

KALLÓS János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1939–1940. évre.* Pesti Tőzsde, Budapest, 1939.

KALLÓS János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1940–1941. évre.* Pesti Tőzsde, Budapest, 1940.

KALLÓS János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1941–1942. évre.* Pesti Tőzsde, Budapest, 1941.

KALLÓS János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1942–1943. évre.* Pesti Tőzsde, Budapest, 1942.

KALLÓS János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz – 1943–1944. évre.* Pesti Tőzsde, Budapest, 1943.

PÉTERFY Lajos (szerk.): *Gamma-élet évkönyve*. Athenaeum Kiadó, Budapest, 1939.

SCHUBERT József (szerk.): *Gamma-élet évkönyve*. Stadium Sajtóvállalat Rt., Budapest, 1942.

Időszaki kiadványok

Autó. 11. szám (Budapest: Kultúra Könyvkiadó és Nyomda Rt., 1925).

Az Ujság. 155. szám (Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1908).

Budapesti Hirlap. 229. szám (Budapest: A Budapesti Hirlap nyomdája., 1912).

Budapesti Közlöny. 179. szám (Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1917).

Honi Ipar, 10. szám (Budapest: Honi Ipar Kiadóhivatala, 1932).

Honi Ipar, 11-12. szám (Budapest: Honi Ipar Kiadóhivatala, 1936).

Magyar Közlöny – Hivatalos Lap. 5. szám (Debrecen: Magyar Állami Nyomda, 1945).

Magyar Közlöny – Hivatalos Lap. 23. szám (Budapest: Magyar Állami Nyomda, 1945).

Magyar Közlöny – Hivatalos Lap. 32. szám (Budapest: Magyar Állami Nyomda, 1946).

Magyar Közlöny – Hivatalos Lap. 272. szám (Budapest: Magyar Állami Nyomda, 1946).

Magyar Közlöny – Rendeletek Tára. 36. szám (Budapest: Magyar Állami Nyomda, 1947).

Magyar Pénzügy. 16. szám (Budapest: Globus Nyomdai Műintézet Rt., 1922).

Magyarországi Rendeletek Tára 1945. (Budapest: Magyar Belügyminisztérium, 1945).

Motor. 9–10. szám (Budapest: A Motor Kiadóhivatala, 1921).

Motor. 15. szám (Budapest: A Motor Kiadóhivatala, 1918).

Népszava. 145. szám (Budapest: Népszava Kiadó, 1945).

Népszava. 164. szám (Budapest: Népszava Kiadó, 1947).

Központi Értesítő. 42. szám (Budapest: Fővárosi Nyomda Rt., 1940).

Rendeleti Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára – Személyes ügyek. 96. szám (Budapest: Pallas Rt. nyomdája., 1917).

Szabadság. 19. szám (Budapest: Szikra Kiadó, 1945).

Szabadság. 38. szám (Budapest: Szikra Kiadó, 1945).

8 Órai Újság. 187. szám (Budapest: A Budapesti Hírlap nyomdája, 1932).

Összegzés

A Danuvia, a Fegyvergyár és a Gamma az 1920-as évek gazdasági nehézségeit összességében sikeresen átvészelték. Ezt követően a gazdasági világválság érintette negatívan a cégeket, amely kezelésében az 1930-as évek elején szerepet játszottak a kölcsönök, a kutatás-fejlesztési projektek, valamint a HM-től származó megrendelések és támogatások fokozatos emelkedése. A válsághelyzetből kilábalva az 1930-as évek közepétől emelkedő pályára lépetek a vállalatok, amely nagysága a II. világháború alatt a hadiipari konjunktúra kiteljesedésével óriási méreteket öltött.

A fegyveres harcok és a bombázások során a cégek ingatlanjai és ingóságai számottevő mértékben károsultak vagy semmisültek meg. A német és szovjet fosztogatások miatt jelentős mennyiségben kerültek idegen kézbe a gépek és a berendezések is. 1945 elején a vállalatokat bevonták a szovjet frontmegrendelések, majd 1945 nyarától a magyar jóvátétel teljesítésébe (gépleszerezések, termelés). Ugyancsak megkezdtek az átállást a civil termékek gyártására. Azonban az irreális szállítási határidők, az anyagbeszerzési hiányosságok, és a megrendelések értékének alulárázása súlyos pénzügyi problémákat eredményezett. Ebből a vállalatok az állami kezelésbe vételben látták a kiutat, amely nem a számításaiknak megfelelően alakult. Az állammal kötött egyezségek ellentmondásait végül az 1948 tavaszi államosítások rendezték.

A Danuviánál a főreszvényesek egy csoportja az 1920-as évek közepétől teljesen elfoglalta a különböző döntéshozói pozíciókat. A Fegyvergyár esetében a részvények többségét birtokló Hitelbank a bizalmi embereit delegálta a cég vállalatvezetésébe. A Gammánál a Juhász család teljesen kezében tartotta a döntéshozást, ugyanis az igazgatóság és az ügyvezetés élén egyaránt családtagok foglaltak helyet. Az 1939. évi honvédelmi törvény hatásaként az állam befolyása egyre közvetlenebben jelentkezett a vállalatvezetésre, amelynek mértéke tovább növekedett a német megszállással, valamint a nyilas hatalomátvétellel.

A II. világháború szétzilálta a cégek vállalatvezetését. Az 1945-ben létrejövő üzemi bizottságok ideiglenesen átvették az ügyvezetést a vállalatok vezetésének újjászervezéséig, de befolyásuk ezt követően is számottevő maradt. A háborús felfordulás és következményei a cégeknél jelentős személyi változásokat eredményezett az újjáalakult döntéshozói szervek élén, amely a fokozódó állami befolyás miatt tovább erodálódott. Az állami kezelésbe vétel folyamatának kezdetén a Nehézipari Központ megbízottjainak megjelenésével a vállalatoknál egyfajta hibrid vállalatvezetés kezdett körvonalazódni. Mindez 1948 tavaszának államosításai nyomán az új állami vállalatvezetők kirendelésével megszűnt és átalakult.

Summary

The Danuvia, Arms Factory, and Gamma successfully navigated the economic challenges of the 1920s. The companies were also adversely affected by the Great Depression. In the early 1930s, they managed the economic downturn through loans, research and development projects, and a gradual increase in orders and subsidies from the Ministry of Defence. Post-crisis, the companies experienced growth beginning in the mid-1930s, which significantly accelerated during World War II due to the military-industrial expansion.

During the armed fighting and bombing, companies' property and movable assets were extensively damaged or destroyed. German and Soviet looting resulted in a significant amount of machinery and equipment falling into foreign hands. At the beginning of 1945, the companies were engaged in fulfilling orders of the Red Army and, from the summer of 1945, in Hungarian reparations, which included machine dismantling and production. The transition to civilian goods production also commenced. However, unrealistic delivery deadlines, material shortages, and underpricing of orders led to severe financial difficulties. The companies considered a somekind of state ownership as a solution to their problems, which did not yield the expected outcomes. The contradictions in agreements with the state were ultimately resolved by the nationalizations of spring 1948.

At the Danuvia by the mid-1920s, a group of major shareholders had fully assumed various decision-making positions. At the Arms Factory, the Credit Bank, which held the majority of shares, delegated its trustees to the company's management. At the Gamma, the Juhász family exerted complete control over the decision-making process, with family members leading both the board of directors and the management. As a result of the 1939 Defence Act, the state's influence on the company's management became more direct, and this influence intensified with the German occupation and the Arrow Cross Party takeover.

World War II disrupted company management. Works committees, established in 1945, temporarily assumed control until the reorganization of company management, but their influence remained significant thereafter. The upheaval of the war and its aftermath led to substantial changes in the personnel leading the reconstituted decision-making bodies in the companies, further eroded by increasing state influence. At the beginning of the state takeover process, a hybrid management system emerged with the arrival of Heavy Industry Center trustees. This system was replaced by new state managers following the nationalizations in the spring of 1948.